

WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

JOURNAL OF HERITAGE CONSERVATION

THE INVINCIBLE CITY

Society in cultural heritage
recovery

40th

Anniversary of Warsaw inscription
on the World Heritage List

75 years of recovery of Warsaw

Ministry of
Culture
and National
Heritage of
the Republic
of Poland.

National Institute
of Cultural
Heritage

MIĘDZYNARODOWI EKSPERCI UPAMIĘTNILI
40-LECIE WPISU „HISTORYCZNEGO CENTRUM WARSZAWY”
NA LISTĘ ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA UNESCO

RELIKTY ORANŻERII NEOGOTYCKIEJ

WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

JOURNAL OF HERITAGE CONSERVATION

Redaktor naczelna / Editor in chief

prof. Maria Jolanta Zychowska

Redaktorzy tematyczni / Topical editors

dr inż. Łukasz Bednarz

(konstrukcje murywane / masonry structural engineering)

Politechnika Wroclawska

prof. Jerzy Jasieńko

(konstrukcja / structural engineering)

Politechnika Wroclawska

prof. Hanna Kócka-Krenz

(archeologia / archaeology)

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

prof. Andrzej Koss

(konserwacja i restauracja dzieł sztuki / conservation and restoration of works of art)

Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie

dr hab. Dominika Kuśnierz-Krupa

(urbanistyka, krajobraz kulturowy / urban design, cultural landscape)

Politechnika Krakowska

prof. Czesław Miedziałowski

(konstrukcja / structural engineering)

Politechnika Białostocka

dr inż. Tomasz Nowak

(konstrukcje drewniane / timber structural engineering)

Politechnika Wroclawska

dr Maciej Prarat

(historia architektury i technik budowlanych, konserwacja zabytków architektury / history of architecture and construction techniques, conservation of architectural monuments)

Uniwersytet Mikołaja Kopernika

prof. Emma Mandelli

(architektura, urbanistyka / architecture, urban design)

Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

prof. Czesław Miedziałowski

(konstrukcje / structural engineering)

Politechnika Białostocka (Polska) / Białystok University of Technology (Poland)

prof. Claudio Modena

(konstrukcje / structural engineering)

Uniwersytet w Padwie (Włochy) / University of Padua (Italy)

prof. Susana Mora Alonso-Muñoyerro

(historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture, conservation of monuments)

Politechnika w Madrycie (Hiszpania) / Technical University of Madrid (Spain)

prof. Andre de Naeyer

(architektura / architecture)

Uniwersytet w Antwerpii (Belgia) / University of Antwerp (Belgium)

dr hab. Piotr Rapp

(konstrukcje / structural engineering)

Politechnika Poznańska (Polska) / Poznan University of Technology (Poland)

dr hab. Jolanta Sroczynska

(konserwacja zabytków / conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

dr hab. Klaudia Stala

(archeologia / archaeology)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

prof. Angelo Di Tommaso

(konstrukcje / structural engineering)

Uniwersytet w Bolonii (Włochy) / University of Bologna (Italy)

prof. Guido Vannini

(archeologia / archaeology)

Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

prof. Maria Jolanta Zychowska

(architektura, konserwacja zabytków / architecture, conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

Rada Naukowa / Scientific Board

prof. Jerzy Jasieńko (konstrukcje / structural engineering) – przewodniczący / chairman

Politechnika Wroclawska (Polska) / Wroclaw University of Technology Poland

prof. Maria Teresa Bartoli (architektura / architecture)

Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

prof. Calogero Bellanca (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture, conservation of monuments)

Uniwersytet Sapienza w Rzymie (Włochy) / Sapienza University of Rome (Italy)

prof. Stefano Bertocci (architektura / architecture)

Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

prof. Mario Dozzi (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture, conservation of monuments)

Uniwersytet Sapienza w Rzymie (Włochy) / Sapienza University of Rome (Italy)

prof. Tiago Miguel Ferreira (konstrukcje / structural engineering)

Uniwersytet Minho w Bradzie (Portugalia) / Minho University of Braga (Portugal)

prof. Julia Iwaszko (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture, conservation of monuments)

Kijowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury (Ukraina) / Kyiv National University of Construction and Architecture (Ukraine)

prof. Wolfram Jaeger (konstrukcje / structural engineering)

Uniwersytet w Dreźnie (Niemcy) / University of Dresden (Germany)

prof. Andrzej Kadłuczka (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture, conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

prof. Tatiana Kirova (konserwacja zabytków architektury / conservation of monuments)

Politechnika w Turynie, Uniwersytet Uninettuno w Rzymie (Włochy) / Turin University of Technology, University Uninettuno in Roma (Italy)

prof. Andrzej Koss (konserwacja i restauracja dzieł sztuki / conservation and restoration of works of art)

Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie (Polska) / Academy of Fine Arts in Warsaw (Poland)

prof. Kazimierz Kuśnierz (historia urbanistyki, konserwacja zabytków / history of urban design, conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

dr hab. Dominika Kuśnierz-Krupa (historia urbanistyki, konserwacja zabytków / history of urban design, conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

prof. Jadwiga Łukaszewicz (konserwacja i restauracja dzieł sztuki / conservation and restoration of works of art)

Uniwersytet Mikołaja Kopernika (Polska) / Nicolaus Copernicus University in Toruń (Poland)

prof. Emma Mandelli (architektura, urbanistyka / architecture, urban design)

Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

prof. Czesław Miedziałowski (konstrukcje / structural engineering)

Politechnika Białostocka (Polska) / Białystok University of Technology (Poland)

prof. Claudio Modena (konstrukcje / structural engineering)

Uniwersytet w Padwie (Włochy) / University of Padua (Italy)

prof. Susana Mora Alonso-Muñoyerro (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture, conservation of monuments)

Politechnika w Madrycie (Hiszpania) / Technical University of Madrid (Spain)

prof. Andre de Naeyer (architektura / architecture)

Uniwersytet w Antwerpii (Belgia) / University of Antwerp (Belgium)

dr hab. Piotr Rapp (konstrukcje / structural engineering)

Politechnika Poznańska (Polska) / Poznan University of Technology (Poland)

dr hab. Jolanta Sroczynska (konserwacja zabytków / conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

dr hab. Klaudia Stala (archeologia / archaeology)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

prof. Angelo Di Tommaso (konstrukcje / structural engineering)

Uniwersytet w Bolonii (Włochy) / University of Bologna (Italy)

prof. Guido Vannini (archeologia / archaeology)

Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

prof. Maria Jolanta Zychowska (architektura, konserwacja zabytków / architecture, conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

Czasopismo jest wydawane drukiem w formacie A4 (wersja pierwotna) oraz w wersji elektronicznej. Na stronie internetowej www.wiadomoscikonserwatorskie.pl dostępne są pełne wersje numerów czasopisma w formacie pdf.

The Journal is printed in A4 format (original version) and in an electronic version. Full versions of the Journal's issues are available in pdf format on the website www.wiadomoscikonserwatorskie.pl.

Wiadomości Konserwatorskie są indeksowane przez:

POL-index (<https://pbn.nauka.gov.pl/polindex-webapp/>)

BazTech (<http://baztech.icm.edu.pl>), BazHum (<http://czasopisma.bazhum.hist.pl>)

Index Copernicus (www.indexcopernicus.com) oraz SCOPUS (od roku 2019)

Journal of Heritage Conservation are indexed by:

POL-index (<https://pbn.nauka.gov.pl/polindex-webapp/>)

BazTech (<http://baztech.icm.edu.pl>), BazHum (<http://czasopisma.bazhum.hist.pl>)

Index Copernicus (www.indexcopernicus.com) and SCOPUS (since 2019)

Szanowni Państwo,

ostatnie miesiące całkowicie zmieniły znany nam dotąd świat. Przestaliśmy podróżować, organizować konferencje w tradycyjny sposób, uczyć studentów w murach uczelni czy spotykać się na dużych imprezach zawodowych. Świat się skurczył, a zdalne techniki komunikacji nie są w stanie zastąpić komunikacji interpersonalnej.

Dlatego też cykliczne działania Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków wzbudzają sympatię i zainteresowanie. Jednym z wyróżnień przyznawanych przez Stowarzyszenie jest nagroda im. Gerarda Ciołka. Wyróżnienie to wskazuje osoby, których praca na rzecz ochrony zabytków w zakresie budownictwa drewnianego i muzealnictwa, sztuki parkowej i ogrodowej, ochrony krajobrazu kulturowego i planowania przestrzennego przynosi wyróżniające się wyniki. Z przyjemnością odnotowujemy, że w roku 2020 zdobywcą Nagrody Zarządu Głównego Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków im. Gerarda Ciołka jest pan mgr Roman Marcinek. Komisja Konkursowa jednogłośnie przyznała mu tę prestiżową nagrodę, uznając jego wybitne osiągnięcia w zakresie działalności naukowej, konserwatorskiej i społecznej wpisujące się w fundamentalny sens nagrody.

W listopadzie rozstrzygnięty został Konkurs Głównego Konserwatora Zabytków i Zarządu Głównego Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków na najlepsze prace studialne, naukowe oraz popularyzatorskie dotyczące ochrony zabytków i muzealnictwa w edycji 2020. Na konkurs wpłynęło 35 prac, wśród których znalazły się m.in. dysertacje doktorskie, dyplomy magisterskie i inżynierskie. Opracowania pochodziły z takich uczelni, jak ASP Kraków, ASP Warszawa, Politechnika Krakowska, Politechnika Warszawska, a także z uniwersytetów: Wrocławskiego, Gdańskiego, Warszawskiego, Bydgoskiego, Łódzkiego, Mikołaja Kopernika oraz Warmińsko-Mazurskiego. Komisja przyznała 10 nagród i 10 wyróżnień. Wszystkim laureatom i uczestnikom konkursu gratulujemy.

O pozostałych nagrodach i wyróżnieniach znajdziecie Państwo informacje w niniejszym wydaniu „Wiadomości Konserwatorskich”. Zapraszamy do lektury.

Z prawdziwym żalem przyjęliśmy wiadomość, że w listopadzie br. odszedł od nas profesor Olgierd Czerner. Był wielką postacią w dziedzinie polskiej konserwacji zabytków, a także wspaniałym człowiekiem, cenionym naukowcem i nauczycielem akademickim wielu pokoleń architektów. Na zawsze pozostanie w naszej pamięci.

Zapraszamy naszych P.T. Czytelników do lektury bieżącego numeru „Wiadomości Konserwatorskich”. Znajdziecie w nim Państwo, jak zwykle, wiele ciekawych artykułów naukowych i sprawozdań z prac konserwatorskich podejmowanych w celu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce i za granicą. Jednocześnie prosimy Autorów o nadsyłanie również wartościowych i interesujących artykułów jak dotychczas.

Redaktor naczelna

Editor in chief

Maria Jolanta Żychowska

Ladies and Gentlemen

The past few months have completely changed the world as we know it. We have stopped travelling, organizing conferences in the traditional manner, teaching students on university campuses or meeting at large trade events. The world has become smaller and remote communication techniques are unable to replace interpersonal communication.

This is why the cyclical activities of the Historical Monuments and Art Conservators Association of Poland inspire sympathy and attract interest. One of the distinctions given by the Association is the Gerard Ciołek Award. This distinction is given to individuals whose work towards monument conservation, specifically the preservation of timber architecture and museology, park and garden design, the protection of the cultural landscape and spatial planning, brings outstanding results. We are glad to note that, in 2020, the Gerard Ciołek Award of the Main Board of the Historical Monuments and Arts Conservators Association was given to M.Sc. Roman Marcinek. The Competition Commission, in acknowledgement of the alignment of his outstanding academic, conservation-related and public achievements with the fundamental purpose of the award, made its decision unanimously.

November saw the conclusion of the 2020 edition of the Competition of the General Monuments Conservator and the Main Board of the Historical Monuments and Arts Conservators Association for the best academic and popularizing works on monument conservation and museology. Thirty-five entries were submitted for the competition and included, among others, doctoral dissertations and Master's and Bachelor's theses. The authors of the submissions were from, among other places, the Cracow AFA, the Warsaw AFA, the Cracow University of Technology, the Warsaw University of Technology, as well as the universities of Wrocław, Gdańsk, Warsaw, Bydgoszcz, Łódź, Warmia and Mazury, and the Nicolaus Copernicus University. The Commission conferred ten awards and ten honorable mentions. We would like to congratulate the competition's laureates and participants.

Information about other awards and distinctions can be found in the current issue of “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation.” We wish You a pleasant reading of our Journal.

We have received the news of the passing of Professor Olgierd Czerner this November with great sadness. The Professor was an outstanding figure in Polish monument conservation, as well as a wonderful man, an acclaimed researcher and an academic teacher of many generations of architects. He shall forever remain in our hearts.

We would like to invite our Readers to peruse the current issue of “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation.” On its pages our Readers will be able to, as usual, find many interesting academic articles and reports on conservation work performed with the intent to protect cultural heritage in Poland and abroad. At the same time, we ask potential Authors to continue to submit equally valuable and interesting manuscripts.

Przewodniczący Rady Naukowej
Chairman of the Scientific Board

Jerzy Jasieńko

NAUKA

<i>Adam Kozień</i> Sprawne zarządzanie dziedzictwem kulturowym przez organy samorządu terytorialnego	7
<i>Kazimierz Kuśnierz</i> Historia rozwoju przestrzennego Gorlic w średniowieczu w kontekście bieżącej ochrony konserwatorskiej – wybrane zagadnienia	17
<i>Anna Martyka</i> Ruiny zamku w Czchowie – analiza prac konserwatorskich i budowlanych	28
<i>Marta Stachurska</i> Dwa oblicza Matera. Problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego Matera w procesie rewitalizacji antycznego miasta	45
<i>Anna Kulig, Szymon Filipowski, Maciej Wójtowicz</i> Nowe technologie w badaniach zabytków architektury. Analiza parametryczno- -algorytmiczna gotyckiego sklepienia w Szydłowcu	59
<i>Jerzy Wowczak</i> Park Wojciecha Bednarskiego jako stały element determinujący rozwój urbanistyczny Podgórze. Interpretacja projektowa romantycznego parku	75
<i>Ulrich Schaaf</i> Architektura szkieletowa i technika budowlana na początku XVIII wieku na przykładzie rozbudowy kościoła w Rościszawicach	93
<i>Krzysztof Atykow, Magdalena Napiórkowska-Atykow, Łukasz Bednarz, Jerzy Jasieńko, Alirza Mamedov, Liubov Apostolova-Sossa, Natalia Denysenko, Aliaksei Zhurauliou</i> Ugięcia sklepień jako długotrwała przyczyna zmiany pracy konstrukcji dachu na przykładzie poewangelickiego kościółka granicznego w Leśnej	106

SCIENCE

<i>Adam Kozień</i> Efficient Management of Cultural Heritage by Local Government Bodies	7
<i>Kazimierz Kuśnierz</i> History of the Spatial Development of Gorlice in the Medieval Period in the Context of Current Conservation Protection— Selected Issues	17
<i>Anna Martyka</i> Ruins of Czchów Castle—Analysis of Conservation and Construction Work	28
<i>Marta Stachurska</i> Two Sides of Matera: Protection of Matera's Cultural Heritage in the Process of Revitalizing an Ancient City	45
<i>Anna Kulig, Szymon Filipowski, Maciej Wójtowicz</i> New Technologies in Studying Architectural Monuments: Parametric and Algorithmic Analysis of a Gothic Vault in Szydłowiec	59
<i>Jerzy Wowczak</i> Wojciech Bednarski Park as a Permanent Component That Determines the Urban Planning Development of Podgórze: Design Interpretation of a Romantic Park	75
<i>Ulrich Schaaf</i> Half-Timbered Architecture and Construction Technology at the Beginning of the Eighteenth Century on the Example of the Extension of the Church in Rościszawice	93
<i>Krzysztof Atykow, Magdalena Napiórkowska-Atykow, Łukasz Bednarz, Jerzy Jasieńko, Alirza Mamedov, Liubov Apostolova-Sossa, Natalia Denysenko, Aliaksei Zhurauliou</i> Deflections of Vaults as a Long-Term Cause of Changing Roof Structure, as Illustrated by the Example of Lutheran Border Church in Leśna, Poland	106

<i>Grażyna Stojak</i> Dziedzictwo kulturowe w podziemiach bazyliki archikatedralnej w Przemyślu w świetle literatury i badań	117	<i>Grażyna Stojak</i> Cultural Heritage in the Underground Section of the Przemyśl Archcathedral Basilica in Light of the Literature and Research	117
<i>Tomasz Tomaszek</i> Translokacja budynku drewnianego jako interpretacja miejsca historycznego – studium przypadku chat o konstrukcji zrębowej zlokalizowanych w stanie Tennessee, USA	131	<i>Tomasz Tomaszek</i> Relocation of a Wooden Building as an Interpretation of a Historical Site—Case Studies of Log Cabins from Tennessee State, USA	131
<i>Łukasz Rzepczyński</i> Budynek dawnego Towarzystwa Kasyno w Kwidzynie w świetle badań historyczno-architektonicznych	144	<i>Łukasz Rzepczyński</i> The Building of the Former Casino Society in Kwidzyn in Light of Historical and Architectural Research	144
<i>Marta Węclawska</i> Mineralogia pigmentów, skład chemiczny i stratygrafia malowideł ściennych w kościele we Włoskiejewkach w Polsce	161	<i>Marta Węclawska</i> Pigment Mineralogy, Chemical Composition and Stratigraphy of Wall Paintings in the Church in Włoskiejewki, Poland	161
INFORMACJE	172	INFORMATION	172
NAGRODY ZG SKZ	173	ZG SKZ AWARDS	173
WSPOMNIENIA	177	TRIBUTES	177

Adam Kozień*

orcid.org/0000-0002-9301-9645

Sprawne zarządzanie dziedzictwem kulturowym przez organy samorządu terytorialnego

Efficient Management of Cultural Heritage by Local Government Bodies

Słowa kluczowe: dziedzictwo kulturowe, prawo administracyjne, samorząd terytorialny, sprawność, zarządzanie

Keywords: cultural heritage, administrative law, local government, effectiveness, management

Wstęp

Dziedzictwo kultury kształtuje w znaczący sposób tożsamość, kulturę, historię poszczególnych państw, narodów oraz społeczności lokalnych i regionalnych. Z tego względu dziedzictwo kultury powinno być nie tylko chronione, lecz także odpowiednio rozwijane i przekazywane przyszłym pokoleniom. Szczególną troską o dziedzictwo kultury powinna się wykazywać administracja publiczna, w której zakresie można wyszczególnić administrację samorządową¹. Można zatem stwierdzić, że konieczna jest zarówno ochrona statyczna, jak i dynamiczna, a kluczową kwestią jest właściwe zarządzanie dziedzictwem kultury. W tym celu, stosując terminologię związaną z nauką o zarządzaniu, czerpiącą w tym zakresie z dorobku prakseologii², można mówić o sprawnym zarządzaniu dziedzictwem kultury przez poszczególne organy jednostek samorządu terytorialnego. Sprawność działania administracji samorządowej na płaszczyźnie normatywnej może zostać poddana ocenie poprzez analizę przepisów prawnych, z których następnie są dekodowane normy prawne wyznaczające cele i zadania organów poszczególnych jednostek samorządu terytorialnego. Ponadto można dokonać oceny, czy instrumentarium prawne, które posiadają jednostki samorządu terytorialnego, umożliwia sprawne

Introduction

Cultural heritage significantly forms the identity, culture and history of particular states, nations and local or regional communities. For this reason, cultural heritage should be not only protected, but also appropriately developed and handed down to future generations. Particular care for cultural heritage should be extended by the public administration, in the scope of which we can distinguish local governmental administration.¹ One can state, then that both static and dynamic protection is necessary, and a key issue is an appropriate management of cultural heritage. For this purpose, using terminology connected with management science, which draws from the output of praxeology in that scope,² one can refer to efficient management of cultural heritage by particular bodies of territorial local government. Efficiency of actions of local governmental administration on the normative area may be subject to assessment by analysis of legal regulations, out of which legal norms are decoded from, denoting goals and tasks for bodies of particular units of local government. Moreover, one may evaluate whether legal instruments which are at the disposal of the units of local government enable for effective management of cultural heritage. One should emphasize, though, that the problems of cultural heritage conservation, including the

* mgr, doktorant, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego

* *LLM, doctoral candidate, Faculty of Law and Administration of the Jagiellonian University in Cracow*

Cytowanie / Citation: Kozień A. Efficient Management of Cultural Heritage by Local Government Bodies. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 64:7–16

Otrzymano / Received: 28.07.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 1.10.2020

doi: 10.48234/WK64HERITAGE

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

zarządzanie dziedzictwem kultury. Należy podkreślić, że problematyka ochrony dziedzictwa kultury, w tym również w kontekście sprawnego zarządzania dziedzictwem kultury, ma charakter interdyscyplinarny oraz wieloaspektowy, dlatego też w artykule zostanie omówiony aspekt normatywny z uwzględnieniem teorii zarządzania.

Celem artykułu jest analiza norm prawnych, wynikających ze źródeł powszechnie obowiązującego w Polsce prawa pod kątem sprawnego zarządzania dziedzictwem kultury przez jednostki samorządu terytorialnego, a także sformułowanie uwag *de lege lata* oraz *de lege ferenda* w tym zakresie.

Pojęcia „sprawność”, „dziedzictwo kultury”, „samorząd terytorialny”

Sprawność jest różnie definiowana w poszczególnych dziedzinach, np. filozofii (Arystoteles, św. Tomasz z Akwinu i in.), prakseologii, czyli nauce wywodzącej się z filozofii praktyczności (np. Tadeusz Kotarbiński)³, ekonomii (Ludwig von Mises i in.)⁴, antropologii, etyce, logice, aksjologii, zarządzaniu. Za Tadeuszem Kotarbińskim⁵ można zdefiniować sprawność (ang. *efficiency*) jako ogólną ocenę działań ujmującą następujące walory: skuteczność, korzystność i ekonomiczność. Następnie należy stwierdzić, że skuteczność (ang. *effectiveness*) można ujmować jako działanie prowadzące do osiągnięcia zamierzonego celu, a miarą skuteczności jest stopień zbliżenia się do celu. W tym zakresie można także podkreślić celowość działań, gdyż każde działanie ma co do zasady określony cel. Kolejną miarę sprawności – korzystności (ang. *profitability*) – można określać jako wielkość mianowaną (wymiarową) definiowaną w jednostkach cenności, a o działaniu korzystnym można mówić wówczas, gdy osiągnięty wynik użyteczny jest wyższy niż poniesiony koszt działania. Ostatnią miarą sprawności – ekonomiczności (ang. *economy*) – jest wyrażona stosunkiem wyniku użytecznego do kosztów działania. Sprawność ma duże znaczenie przy realizacji projektów, gdzie kryteriami oceny sprawności realizacji projektów są: cel, czas, koszt i jakość⁶. Sprawnie realizowane projekty, np. w zakresie ochrony dziedzictwa kultury, mogą przynieść znaczące efekty społeczne, strategiczne, estetyczne (odpowiednia konserwacja/restauracja/rewaloryzacja itp.⁷ dóbr materialnych). W omawianym zakresie trzeba zasygnalizować, że na gruncie prawnym może dojść do konieczności wzięcia interesu publicznego i indywidualnego⁸ przy sprawnym zarządzaniu dziedzictwem kultury.

W kontekście sprawności zarządzania warto także odnieść się do samego zarządzania, które jest podstawowym pojęciem nauki o zarządzaniu, ale również nierozzerwalnie wiąże się z prawem administracyjnym, ponieważ zarządzanie i administrowanie w procesowym ujęciu są pojęciami synonimicznymi. Henri Fayol w kontekście pojęcia „administrować” używał terminów: przewidywać, organizować, rozkazywać,

context of effective cultural heritage management, has an interdisciplinary and multi-aspect character, which is why this paper will discuss the relevant normative aspect, taking management theory into consideration.

The goal of this paper is the analysis of legal norms, arising from sources of law as commonly practiced and applicable in Poland, with a view to effective management of cultural heritage by local government institutions, as well as the formation of *de lege lata* and *de lege ferenda* remarks in that scope.

Notions of “efficiency,” “cultural heritage,” “local government”

Efficiency has various definitions in particular fields such as: philosophy (e.g. Aristotle, St. Thomas Aquinas), praxeology, i.e. the science derived from philosophy of practicality (e.g. Tadeusz Kotarbiński),³ economy (e.g. Ludwig von Mises),⁴ anthropology, ethics, logics, axiology, management. Following Tadeusz Kotarbiński,⁵ one could define efficiency as a general assessment of actions, including the following characteristics: efficiency, profitability and economy. Next, one should indicate that efficiency may be defined as an action which leads to reaching an intended goal, as the measurement of efficiency is the degree to which said goal has been reached. Here, one may also indicate the purposefulness of actions, since every action in principle is to achieve a specific goal. Another measure of efficiency—profitability—may be defined as a dimensional quantity defined in units of value, and a profitable action may be referred to only when the profitable result achieved is higher in value than the cost of the action incurred. The last measure of efficiency—economy—is expressed as a ratio of a usable result to costs of action. Effectiveness is of high importance in carrying out projects, where the criteria of assessment of efficiency of project implementation are time, cost and quality.⁶ Efficiently implemented projects, e.g. in the scope of cultural heritage protection, may bring about effective social outcomes, whether strategic or aesthetic (appropriate maintenance/ restoration/ revalorization⁷ of tangible materials). In the scope under discussion, one should signal that it may become necessary to weigh public interest against individual interest on legal grounds,⁸ when effective management of cultural heritage is concerned.

In the context of management efficiency, one should also briefly refer to management itself, which is the core notion on management science, but is also inextricably linked with administrative law, because management and administration in the process approach are synonymous. Henri Fayol—in the context of the notion of “administer,” used the terms: anticipate, organize, order, coordinate, control.⁹ The Latin root of the word *ministrare* means to: serve, perform, manage, and the prefix ad- (*ministrare*) indicates an action with a purposeful character,¹⁰ which also corresponds to measures of efficiency. Following Ricky W. Griffin, one

koordynować, kontrolować⁹. Łaciński źródłosłów *ministrare* oznacza służyć, wykonywać, kierować, natomiast przedrostek ad- (*administrare*) wskazuje na działanie o charakterze celowym¹⁰, co koresponduje z miarami sprawności. Za Rickym W. Griffinem można zdefiniować zarządzanie jako zestaw działań (obejmujących planowanie, organizowanie, motywowanie i kontrolowanie) skierowanych na zasoby organizacji (ludzkie, finansowe, rzeczowe, informacyjne) i wykonywanych z zamiarem osiągnięcia celów organizacji w sposób sprawny i skuteczny¹¹.

Przechodząc do kwestii terminologicznych, termin dziedzictwo kultury jest pojęciem o bardzo szerokim zakresie. Kamil Zeidler definiuje dziedzictwo kultury jako obejmujące „cały dorobek zarówno materialny, jak i duchowy danej grupy społecznej”¹², co dobrze współgra z relacją międzypokoleniową wyrażoną w Preambule do Konstytucji RP, o czym będzie mowa w dalszej części.

Samorząd terytorialny jest jednym z typów korporacji prawa publicznego, na którego istotę składa się wyodrębniona terytorialnie z mocy prawa grupa społeczna¹³. Należy podkreślić, że samorząd terytorialny jest „fragmentem ustroju państwowego”¹⁴, którego model ustrojowy¹⁵ został oparty na licznych zasadach, które można zakwalifikować do kategorii zwierzchniej woli władz państwowych oraz samoistnych dążeń wspólnot samorządowych¹⁶. Samorząd terytorialny jest częścią administracji publicznej i wykonuje zadania państwa; są to zadania zarówno własne, jak i zlecone. Warto zaznaczyć, że do samorządu terytorialnego w obszarze ochrony dziedzictwa kultury¹⁷ należy odnosić akty prawa polskiego. Bezpośrednio wiążące akty prawa międzynarodowego odnoszące się do ochrony dziedzictwa kultury zgodnie z zasadami prawa międzynarodowego publicznego¹⁸ oraz zasadą suwerenności i integralności państwa wiążą państwo polskie, jednakże z emanacji państwa można odpowiednie normy prawa międzynarodowego odnosić do samorządu terytorialnego. Z uwagi na obszerną problematykę nie zostaną one jednak poddane analizie.

Zarządzanie dziedzictwem kultury przez jednostki samorządu terytorialnego w kontekście aktów prawa polskiego – źródeł powszechnie obowiązującego w Polsce prawa

Dokonując analizy Konstytucji RP¹⁹ pod kątem przedmiotowych rozważań, warto zwrócić uwagę na rozdział VII, w którym ustrojodawca kształtuje podstawy i zasady działania samorządu terytorialnego. Ponadto odnosi się do zadań państwa, a zatem samorządu terytorialnego i społeczeństwa, czyli społeczności lokalnych i regionalnych w zakresie ochrony dziedzictwa kultury. W Preambule ustrojodawca stanowi o obowiązku i zadaniu państwa (również samorządu terytorialnego) oraz wszystkich obywateli (w tym wspólnot samorządowych) do zachowania i prze-

may define management as a set of actions (including planning, organizing, motivating and controlling) focused on the resources of an organization (human, financial, material and informative) and performed with the intention of attaining the organizations' goals in an effective and efficient manner.¹¹

Coming to the terminological issue of the notion of cultural heritage, it has to be indicated that this notion has a vast array of meanings. Kamil Zeidler defines cultural heritage as including: “the entire output, both material and spiritual, of a given social group,”¹² which corresponds very well with the international relationship expressed in the Preamble to the Constitution of the Republic of Poland, which shall be discussed further.

Local government is a type of public law corporation, whose core consists of a social group, separated territorially by law.¹³ One should emphasize that a local government is a “fragment of the state political system,”¹⁴ the model of which¹⁵ is based on numerous principles, which may be assigned to categories of: the dominant will of state authorities and autonomous pursuits of local government communities.¹⁶ Local government is a part of public administration and it performs the tasks of the state.

Local government performs both its own tasks as well as tasks assigned to it by the central government. It should be emphasized that the acts of Polish law should be referred to local government in the scope of cultural heritage protection.¹⁷ Acts of international law which are directly binding, referring to cultural heritage protection pursuant to the principles of public international law¹⁸ as well as the principle of sovereignty and integrity of the state are binding to the Polish state. However, as an emanation of the state, the applicable norms of international law may be referred to the local government. On account of the vastness of the issue, this will not be analyzed in this paper.

Management of cultural heritage by local governmental institutions in the context of Polish acts of law—sources of law valid in Poland

When analyzing the Constitution of the Republic of Poland¹⁹ in terms of these considerations, one should specifically refer to chapter VII, in which the constitution-maker has shaped the foundations and principles of local government operation. Moreover, in the Constitution of The Republic of Poland, the constitution-writer has referred to the tasks of the state, the local government, and society, and such also to local and regional communities in the scope of cultural heritage protection. In the Preamble the constitution, the writer has defined the obligations and responsibilities of the state (including the local government) as well as all citizens (including local governmental communities) in the scope of preserving and passing cultural heritage on to future generations, which is an intergenerational relationship. It is worth emphasizing that it is local government units which have numerous designata of cultural heritage

kazania przyszłym pokoleniom dziedzictwa kultury, co także ukazuje relację międzypokoleniową. Warto podkreślić, że to właśnie jednostki samorządu terytorialnego posiadają na swoim terenie liczne desygnaty dziedzictwa kultury i co więcej, znajdują się najbliżej nich, czyli w sposób szczególny powinny troszczyć się o dziedzictwo kultury. W rozważaniach nad Preambulą trzeba zauważyć, że ustrojodawca łączy dziedzictwo kultury z chrześcijańską kulturą i wartościami zakorzenionymi w łacińskiej cywilizacji Europy i będącymi jej częścią, oraz kształtującymi europejską i polską tożsamość kulturową.

Następnie w art. 5 Konstytucji RP ustrojodawca stanowi o zadaniu strzeżenia dziedzictwa narodowego, które odnosi się również do samorządu terytorialnego i wspólnot samorządowych i realizowane jest poprzez działania o charakterze zarówno statycznym, jak i dynamicznym. W kontekście tego przepisu należy rozważyć, czy strzeżenie dziedzictwa narodowego powinno być oparte na zasadzie zrównoważonego rozwoju, która pojawia się na końcu art. 5 Konstytucji, a zatem czy odnosi się ona tylko do kwestii środowiskowych, czy również pozostałych, w tym dziedzictwa narodowego. Iwona Niżnik-Dobosz i Piotr Dobosz piszą:

Zasada zrównoważonego rozwoju należy do tzw. norm programowych polskiej Konstytucji, które – zgodnie z teorią prawa państwowego – wyznaczają jedynie ogólny kierunek działania organów państwa, stanowiąc jednocześnie podstawę prawną do formułowania norm konkretnych, określających w miarę jednoznacznie zachowanie adresata²⁰.

W doktrynie prawa administracyjnego wskazuje się, że zasada zrównoważonego rozwoju odnosi się do kwestii ochrony środowiska, w tym do ochrony dziedzictwa narodowego²¹. Potwierdza to również Trybunał Konstytucyjny, twierdząc:

W ramach zasad zrównoważonego rozwoju mieści się nie tylko ochrona przyrody czy kształtowanie ładu przestrzennego, ale też należyta troska o rozwój społeczny i cywilizacyjny, związany z koniecznością budowania stosownej infrastruktury, niezbędnej dla – uwzględniającego cywilizacyjne potrzeby – życia człowieka i poszczególnych wspólnot. Idea zrównoważonego rozwoju zawiera więc w sobie potrzebę uwzględnienia różnych wartości konstytucyjnych i stosownego ich wyważenia²².

Iwona Niżnik-Dobosz i Piotr Dobosz dowodzą, że na gruncie Konstytucji RP można wyróżnić trzy znaczenia (kwalifikacje) zasady zrównoważonego rozwoju:

po pierwsze – zrównoważony, harmonijny rozwój danej sfery stosunków społecznych: gospodarczych, ekonomicznych, przestrzennych, regionalnych, ma być – po

in their territory and they are in their nearest vicinity, which is why they should take care of cultural heritage in a particularly careful manner. In analyses of the Preamble, one should also note that the constitution writer has connected cultural heritage with Christian culture and values, which are deeply rooted in Poland and are a part of the Latin civilization of Europe, and form the European and Polish cultural identity.

Next, in article 5 of the Constitution of the Republic of Poland, the constitution writer has decided on the task of guarding national heritage, which also refers to the local government and local communities and is implemented both by static and dynamic actions. In the context of this provision, it should be considered whether the protection of national heritage should be based on the principle of sustainable development, which appears at the end of article 5 of the Constitution, and therefore whether it relates only to environmental issues, or also to other national heritage issues. Iwona Niżnik-Dobosz and Piotr Dobosz indicate that:

“The principle of sustainable development belongs to the so-called program norms of the Polish Constitution, which—according to the theory of state law—only set the general direction of the activities of state organs, and at the same time constitute the constitution’s legal basis for the formulation of specific norms, which clearly define the addressee’s behavior.”²⁰

The doctrine of administrative law indicates that the principle of sustainable development does not apply solely to the issue of environmental protection, and therefore also applies to the protection of national heritage.²¹ This has also been confirmed by the Constitutional Tribunal, which stated as follows:

“The principles of sustainable development include not only the protection of nature or shaping spatial order, but also due care for social and civilization development, related to the need to build appropriate infrastructure necessary for human life—taking into account civilization needs and individual communities. Therefore, the idea of sustainable development includes the need to take into account various constitutional values and to balance them accordingly.”²²

Iwona Niżnik-Dobosz and Piotr Dobosz indicated that, on the basis of the Constitution of the Republic of Poland, three meanings (qualifications) of the principle of sustainable development can be identified:

“first—the balanced, harmonious development of a given sphere of social relations: economic, spatial, regional, is to be—second—at the same time coherent, friendly and in line with the principles of environmental protection. It is also possible to consider a triple qualification, according to which it is about the sustainable development of harmoniously developing spheres of the social relations discussed, consistent with the principles, concepts and institutions of the Environmental Protection Law.”²³

drugie – jednocześnie spójny, przyjazny, odpowiadający zasadom ochrony środowiska. Możliwe jest także rozważanie potrójnej kwalifikacji, wedle której chodzi o zrównoważony rozwój harmonijnie rozwijających się sfer omawianych stosunków społecznych, zgodnych zarazem z zasadami, pojęciami i instytucjami Prawa ochrony środowiska²³.

Autorzy przyjmują podwójną kwalifikację, co w konsekwencji prowadzi do przyjęcia potrójnej kwalifikacji²⁴. W założeniu koncepcja zrównoważonego rozwoju opiera się na trzech podstawowych aspektach: ekonomicznym, społecznym i ekologicznym²⁵. Kwestia ochrony dziedzictwa narodowego wpisuje się w społeczny aspekt koncepcji, więc na poziomie doktryny koncepcji uzasadnione wydaje się odniesienie zasady wywodzonej z koncepcji zrównoważonego rozwoju do ochrony dziedzictwa narodowego, co na gruncie teoretycznym może prowadzić do stwierdzenia, że wieloaspektowe podejście do ochrony dziedzictwa narodowego przyczynia się do zwiększenia sprawności zarządzania dziedzictwem kultury, choć oczywiście otwarte pozostaje pytanie, czy koncepcja zrównoważonego rozwoju została w sposób holistyczny implementowana do polskiego prawodawstwa, ponieważ analiza źródeł powszechnie obowiązującego w Polsce prawa skłania do stwierdzenia, że koncepcja ta nie została holistycznie zaimplementowana do porządku prawnego, a zatem efektywność zasady zrównoważonego rozwoju może być ograniczona²⁶.

Należy także wskazać art. 6 ust. 1 Konstytucji RP, z którego wynikają zasady upowszechniania dóbr kultury oraz równego do nich dostępu²⁷, będące jednocześnie zadaniami władz RP, czyli władz samorządowych, i realizowane poprzez sprawne zarządzanie dobrami kultury z uwzględnieniem zasady równości wyrażonej w art. 32 Konstytucji RP²⁸.

Na poziomie ustawowym trzeba przywołać ustawę o samorządzie gminnym, gdzie w art. 7 ust. 1 ustawodawca wśród zadań własnych gminy wymienia sprawy: ładu przestrzennego i gospodarki nieruchomościami (pkt 1 *principio*), „kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami” (pkt 9), turystyki (fragment pkt. 10) oraz promocji gminy (pkt 18)²⁹.

W ustawie o samorządzie powiatowym ustawodawca wśród zadań własnych powiatu o charakterze ponadgminnym wyszczególnia w art. 4 ust. 1: kulturę oraz ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami (pkt 7), turystykę (pkt 8 *in fine*), gospodarkę nieruchomościami (pkt 10), administrację architektoniczno-budowlaną (pkt 11) oraz promocję powiatu (pkt 21)³⁰.

W art. 14 ust. 1 ustawy o samorządzie województwa ustawodawca wśród zadań własnych województwa o charakterze wojewódzkim wylicza: kulturę oraz ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami (pkt 3), zagospodarowanie przestrzenne (pkt 7) oraz turystykę (pkt 11 *in fine*)³¹. Ponadto zgodnie z art. 11 ust. 1 ustawy o samorządzie województwa w Strategii rozwoju

Iwona Niżnik-Dobosz and Piotr Dobosz accepted a double qualification, which in turn leads to the adoption of a triple qualification.²⁴ In principle, the concept of sustainable development is based on three basic aspects: the economic, social and ecological aspect.²⁵ The issue of national heritage protection is a part of the social aspect, and therefore also at the level of the doctrine of the concept, it seems justified to relate the principle derived from sustainable development to the protection of national heritage, which on theoretical grounds may lead to the conclusion that a multi-faceted approach to said protection contributes to increasing the efficiency of cultural heritage management. However, the issue as to whether the concept of sustainable development has been holistically implemented into Polish legislation remains open, because the analysis of the sources of law universally applicable in Poland provide evidence that this concept has not been holistically incorporated into the legal order, therefore, the effectiveness of sustainable development as a principle may be limited.²⁶

One should also point to article 6 clause 1 of the Constitution of the Republic of Poland, from which the following principles can be derived: the popularization of cultural heritage assets and equal access to them,²⁷ which are also tasks of the authorities of the Republic of Poland, and therefore also of the local government, and they are also implemented by efficient management of cultural heritage assets taking into consideration the principle of equality expressed in article 32 of the Constitution of the Republic of Poland.²⁸

When discussing the statutory level, one should quote the Local Government Act, where in article 7 clause 1 the legislator, among the roles of the local government, also lists the following issues: spatial order and real estate management (item 1 *principio*), “culture, including communal libraries and other institutions of culture, as well as protection of historic sites and care over historic sites” (item 9), tourism (fragment of item 10) as well as promotion of the commune (item 18).²⁹

In the Local Administrative District Act, (concerning powiats) the legislator, among the supracommunal roles given to local governments in article 4 clause 1, listed the following: culture and protection of historic sites and preservation of historic sites (item 7), tourism (item 8 *in fine*), real estate management (item 10), architectural and construction administration (item 11) as well as promotion of the local administrative district (item 21).³⁰

In article 14 section 1 of the Regional Government Act, the legislator, among the regional-level roles given to local governments, listed: culture and protection of historic sites and the preservation of historic sites (item 3), spatial planning (item 7) and tourism (item 11 *in fine*).³¹ Moreover, pursuant to article 11 clause 1 of the Regional Local Government Act, the following goals should be included in regional development strategies: “caring for Polish culture as well as the development and formation of national, civic and cultural awareness of the inhabitants, as well as care for and development of local identity” (item 1), “preservation of values of

województwa należy uwzględnić następujące cele: „pielęgnowanie polskości oraz rozwój i kształtowanie świadomości narodowej, obywatelskiej i kulturowej mieszkańców, a także pielęgnowanie i rozwijanie tożsamości lokalnej” (pkt 1), „zachowanie wartości środowiska kulturowego i przyrodniczego przy uwzględnieniu potrzeb przyszłych pokoleń” (pkt 4) oraz „kształtowanie i utrzymanie ładu przestrzennego” (pkt 5)³². Natomiast na politykę rozwoju województwa zgodnie z art. 11 ust. 2 składa się m.in. „wspieranie rozwoju kultury oraz sprawowanie opieki nad dziedzictwem kulturowym i jego racjonalne wykorzystywanie” (pkt 7)³³.

Dokonując analizy ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (dalej: u.o.z.o.z.), jako pierwszy należy wskazać art. 4, który zawiera otwarty katalog zadań dla organów administracji publicznej, a zatem samorządowej, w odniesieniu do ochrony zabytków³⁴. Ponadto w art. 18 ust. 1 u.o.z.o.z. ustawodawca porusza problematykę planowania i zagospodarowania przestrzennego w kontekście ochrony zabytków i odpowiednich zadań administracji samorządowej³⁵. W odniesieniu do zadań administracji samorządowej trzeba też wspomnieć o art. 21 u.o.z.o.z. w kontekście programów opieki nad zabytkami, art. 22 ust. 4 u.o.z.o.z. stanowiącym o gminnej ewidencji zabytków, art. 81 ust. 1 u.o.z.o.z. mówiącym o dotacjach udzielanych przez organ stanowiący gminy/powiatu/samorządu województwa oraz art. 87 ust. 1 stanowiącym o gminnych/powiatowych programach opieki nad zabytkami. Warto poruszyć też kwestię organów ochrony zabytków, które zgodnie z art. 89 u.o.z.o.z. działają na poziomie krajowym i wojewódzkim, jednakże zgodnie z art. 96 ust. 2 wojewoda na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków może w drodze porozumienia powierzyć niektóre sprawy należące do jego właściwości gminom, powiatom, związkom gmin/powiatów, związkom powiatowo-gminnym albo związkom metropolitalnym, które wówczas są obowiązane ustanowić do prowadzenia tych spraw odpowiednio gminnego (miejskiego), powiatowego, powiatowo-gminnego albo metropolitalnego konserwatora zabytków. Należy jednak podkreślić, że zależy to od decyzji wojewody.

W kontekście zarządzania przez administrację samorządową dziedzictwem kultury można przywołać następujące ustawy³⁶: ustawę o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym³⁷, ustawę o Narodowym Funduszu Rewaloryzacji Zabytków Krakowa³⁸ oraz ustawę o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu³⁹.

Uwagi de lege lata

Dokonując analizy aktów prawa polskiego – źródeł powszechnie obowiązującego w Polsce prawa – można zauważyć, że brakuje w nich *expressis verbis* odniesienia do sprawnego zarządzania dziedzictwem kultury. Można także wysunąć jeszcze dalej idący wniosek, że w polskim systemie prawnym brakuje odniesienia do sprawnego zarządzania, ponieważ nawet zasada szyb-

cultural and natural environment, taking into account the needs of future generations” (item 4) as well as “shaping and preservation of spatial planning” (item 5).³² However, regional development policies, pursuant to article 11 clause 2, include: “supporting the development of culture as well as the preservation of cultural heritage, and its rational use” (item 7).³³

Considering the Historical Monument Protection and Preservation Act, article 4 should be discussed first, as it contains an open catalogue of tasks for public administration bodies, therefore also including local governments bodies, in reference to the conservation of historic sites.³⁴ Moreover, in article 18 clause 1 of the Historical Monument Protection and Preservation Act, the legislator addressed the issues of spatial planning and management in the context of historic site conservation and the corresponding tasks of the local administration.³⁵ In reference to the tasks of the local administration, one should also mention article 21 of the Historical Monument Protection and Preservation Act in the context of historic site conservation programs, article 22 clause 4 of the act in question concerns the municipal register of historic monuments, article 81 section 1 of the Historical Monument Protection and Preservation Act, which concerns subsidies allotted by decision-making bodies of a municipality/ administrative district /region, and article 87 clause 1 which deals with municipal/ local historical site conservation programs. Of note is also the issue of bodies dealing with historic site conservation, which, pursuant to article 89 of the Historical Monument Protection and Preservation Act, operate on a national and regional level. However, pursuant to article 96 clause 2, the regional head of administration (voivode) at the motion of the voivodeship conservator of historical monuments may—in the form of a mutual agreement—entrust certain matters being in his/her competence to municipalities/ local administration districts/ unions of districts, unions of administrative districts/ municipal or metropolitan unions, which in such cases are obligated to appoint a historic site conservation official to perform such duties, operating at the communal (municipal), powiat, local administrative district-commune or metropolitan level. Nevertheless it should be emphasized that this depends on the voivode’s decision.

In the context of management of cultural heritage by the local administration, one should also mention the following acts:³⁶ the Spatial Planning and Development Act,³⁷ the National Cracow Historic Sites Restoration Fund³⁸ and the Act on the Amendment of Certain Acts concerning the Enhancement of Selected Landscape Protection Tools.³⁹

Remarks de lege lata

When analyzing the acts of Polish law—sources of law which are valid in Poland—one can notice that there is no explicit reference to efficient management of cultural heritage. One could draw even further conclusions that, in general, there are no references to efficient management

kości postępowania, wyrażona w art. 12 Kodeksu postępowania administracyjnego⁴⁰, nie oznacza sprawności działania. W konsekwencji trzeba stwierdzić, że sprawność zarządzania, jak również sprawność zarządzania dziedzictwem kultury nie zostały ujęte na poziomie normatywnym w Polsce, czyli by powoływać się na konieczność sprawności zarządzania w administracji publicznej, należałoby dokonać silnie ekstensywnej wykładni teleologicznej. Następnie można stwierdzić, że w obecnym porządku prawnym główny nacisk, także w obszarze dziedzictwa kultury, jest położony na administrację rządową, chociaż na pewno sprawniejsze działania w tym zakresie mogłaby podejmować administracja samorządowa. Ponadto w ustawach samorządowych można dostrzec normy programowe odnoszące się do ochrony dziedzictwa kultury, a równocześnie brakuje wśród nich kwestii zarządzania, nie mówiąc już o sprawnym zarządzaniu dziedzictwem kultury. Bardzo rozległą kwestią jest planowanie i zagospodarowanie przestrzenne w kontekście ochrony dziedzictwa kultury i i sprawnego nim zarządzania. Warto zasygnalizować liczne niedoskonałości w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym pod kątem ochrony dziedzictwa kultury, począwszy od zamieszania terminologicznego (dobra kultury współczesnej, zabytki) i kompetencyjnego w odniesieniu do organów konserwatorskich, szczególnie wojewódzkiego konserwatora zabytków, w ustawie o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, a skończywszy na kwestii kompetencji wojewódzkiego konserwatora zabytków w kontekście uchwalania studiów i planów zagospodarowania przestrzennego i braku uchwalania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego w niektórych gminach. Kolejną problematyczną kwestią jest struktura organizacyjna służb konserwatorskich, która obligatoryjnie występuje na poziomach krajowym oraz wojewódzkich, natomiast na niższych poziomach może występować pod warunkiem, że wojewoda na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków w drodze porozumienia powierzy niektóre sprawy należące do jego właściwości gminom, powiatom, związkom gmin/powiatów, związkom powiatowo-gminnym albo związkom metropolitalnym. Z punktu widzenia sprawności zarządzania dziedzictwem kultury i ochrony jego zasobów krytycznie należy ocenić brak obligatoryjnego konserwatora zabytków na poziomie gminnym⁴¹, który będąc najbliższym lokalnego dziedzictwa kultury, mógłby sprawnie i trafnie podejmować w tym zakresie decyzje. Następnie warto podkreślić niewielkie finansowanie służb konserwatorskich, przez co również obniża się sprawność ich działania, a także brak sprawności organów samorządu terytorialnego we wdrażaniu norm wynikających ze źródeł prawa obowiązującego powszechnie w Polsce.

Uwagi de lege ferenda

Po pierwsze, należy wprowadzić do systemu prawnego w Polsce pojęcie oraz zasady sprawnego działania admi-

in the Polish legal system, because even the principle of expedient processing of cases, expressed in article 12 of the Administrative Procedures Code,⁴⁰ does not mean efficiency of actions. In consequence, one must state that efficiency of management, and also more specifically, efficiency of management of cultural heritage, has not been regulated at the normative level in Poland, and therefore—to invoke the necessity of efficiency of actions in public administration—one should perform a strongly extensive teleological interpretation. Next, one can state that in the current legal order, the main emphasis, also in the scope of cultural heritage, is placed on governmental administration, although certainly more effective actions in this scope could be undertaken by the local administration. Moreover, in acts of law concerning the local administration, one can find programmatic norms that refer to cultural heritage protection, and at the same time there are no issues of management among them, let alone any concerning efficient management of cultural heritage. Problems of spatial planning and management are a vast issue in the context of protection and effective management of cultural heritage. However, it should be signaled that there are numerous irregularities in spatial planning and development in reference to cultural heritage protection, ranging from terminological (modern culture assets, historic sites) and competence ambiguities in reference to the bodies of historic sites protection, especially the voivodeship conservator of historical monuments in the Spatial Planning and Development Act and the Historical Monument Protection and Preservation Act, to the issue of competences of the regional officer for historic sites protection in the context of passing resolutions on spatial planning and development sites and failure to pass resolutions on local spatial planning and development in some municipalities. Another problematic issue is the organizational structure of conservation services, which obligatorily appears at the national or regional level. However, at lower levels, it may appear, provided the voivode, at the motion of the voivodeship conservation of historical monuments, entrusts certain matters reserved to his/her competences to communes, local administration districts, unions of communes/ local administration districts, unions of local administration an communes or metropolitan unions in a form of an agreement. From the point of view of cultural heritage protection and management efficiency, one must critically assess the lack of obligation of functioning of a historic site conservation office at the municipal level,⁴¹ who—being the nearest to local cultural heritage, could efficiently and aptly pass decisions in that scope. Next, low financing of heritage conservation should be mentioned, which also adversely affects its efficiency, and also the lack of efficiency of local government bodies in the implementation of norms arising from sources of law currently applicable in Poland.

Remarks de lege ferenda

Firstly, one should clearly introduce a notion and principles of efficient operation for the entire public admin-

nistracji publicznej (także samorządowej) we wszystkich sprawach administracyjnych, również w obszarze dziedzictwa kultury. Ponadto konieczne jest podjęcie kwestii sprawnego zarządzania dziedzictwem kultury, ponieważ problemy z właściwą ochroną i dalszym rozwojem dziedzictwa kultury zazwyczaj mają swoje źródło w niekompetentnym i niesprawnym zarządzaniu nim. Po drugie, konieczne z punktu widzenia sprawności działania służb konserwatorskich jest wprowadzenie obligatoryjnego organu konserwatora zabytku na poziomie gminnym (miejskim). Po trzecie, aby zapewnić sprawne zarządzanie dziedzictwem kultury, należałoby wprowadzić na poziom normatywny konieczność brania pod uwagę kryteriów celu, czasu, kosztu i jakości w zarządzaniu dziedzictwem kultury. Po czwarte, kluczową kwestią jest skuteczność osiągania celów określonych w źródłach powszechnie obowiązującego w Polsce prawa. Po piąte, być może warto byłoby spojrzeć na zarządzanie dziedzictwem kultury z perspektywy instrumentarium zarządzania projektami, czerpiąc w tym zakresie z dorobku nauki o zarządzaniu, zwłaszcza w odniesieniu do sprawnego zarządzania. Oczywiście tego postulatu nie można dziś wprowadzić na poziomie źródeł prawa powszechnie obowiązującego w Polsce, ale mógłby mieć charakter zmiany mentalnej w podejściu do zarządzania dziedzictwem kultury, a być może z czasem pewne instrumenty nauki o zarządzaniu mogłyby najpierw poprzez *soft law* zostać wprowadzone do prawa stanowionego o charakterze *ius dispositivum*, a nawet *ius cogens*.

Zakończenie

Samorząd terytorialny posiada liczne zadania i kompetencje w obszarze ochrony dziedzictwa kultury. Równocześnie można dostrzec brak systemowego zarządzania, nie mówiąc już o sprawnym zarządzaniu dziedzictwem kultury przez organy samorządu terytorialnego w Polsce. Konieczne jest zatem nie tylko wprowadzenie odpowiednich zmian w polskim ustawodawstwie, lecz także doprowadzenie do zmiany mentalności i podejścia organów administracji publicznej do dziedzictwa kultury z uwzględnieniem dorobku nauki o administracji oraz nauki o zarządzaniu.

istration in all administrative matters to the Polish legal system, therefore including also the local administration, which would also apply to historic heritage. Moreover, it is necessary to discuss the issue of efficient management of cultural heritage, because problems with proper protection and further development of cultural heritage usually originate in incompetent and inefficient management thereof. Secondly, from the point of view of the efficiency of operations of cultural heritage preservation services, it is necessary to introduce the obligation to appoint an officer for historic sites protection at the municipal level. Thirdly, in order to secure efficient management of cultural heritage, it would be useful to introduce the necessity of taking into account the criteria of purpose, time, cost and quality in cultural heritage management at a normative level. Fourthly, it is crucial to achieve the goals specified in the sources of law currently valid in Poland. Fifthly, perhaps it would be worth it to glance at cultural heritage management from a perspective and using the instruments for project management, drawing in this respect from the output of management science, particularly regarding efficient management. Obviously, this postulate is currently impossible to introduce at the level of sources of law currently valid in Poland, but it could facilitate a mental change in the approach to cultural heritage management, and maybe, with time, certain instruments of management science could be introduced, first via *soft law* into *ius dispositivum* legislation, and even *ius cogens*.

Conclusions

The local government is entrusted with numerous tasks and competences in the scope of cultural heritage protection, whereas one could also notice a lack of systemic management, let alone efficient management of cultural heritage by bodies of local government in Poland. Therefore, it is necessary to not only introduce appropriate changes to Polish legislation, but also bringing about change in the mentality and approach of bodies of public administration to cultural heritage, taking into account the output of administration science and management science.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Adamczyk Jadwiga, Nitkiewicz Tomasz, *Programowanie zrównoważonego rozwoju przedsiębiorstw*, Warszawa 2007.
Augustyniak Monika [w:] *Prawo administracyjne*, red. Marian Zdyb, Jerzy Stelmasiak, Warszawa 2016.
Barcik Jacek, Srogosz Tomasz, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2014.
Dobosz Piotr, *Administracyjnoprawne instrumenty kształtowania ochrony zabytków*, Kraków 1997.

- Dolnicki Bogdan, *Samorząd terytorialny*, Warszawa 2012.
Griffin Ricky W., *Podstawy zarządzania organizacjami*, Warszawa 1996.
Knysiak-Sudyka Hanna [w:] *Postępowanie administracyjne*, red. Tadeusz Woś, Warszawa 2017.
Kotarbiński Tadeusz, *Traktat o dobrej robocie*, Ossolineum 1973.
Kozień Adam, *Uwarunkowania administracyjnoprawne ekonomicznej koncepcji zrównoważonego rozwoju*, [w:] *Ten-*

- dencje rozwojowe prawa administracyjnego, red. Emil Kruk, Grzegorz Lubeńczuk, Tomasz Drab, Lublin 2017.
- Kozień Adam, *Zadania i kompetencje gminy Kraków w zakresie ochrony światowego dziedzictwa*, [w:] *Samorząd terytorialny, architektura, dzieła sztuki, prawo*, red. Piotr Dobosz, Witold Górny, Anna Mazur, Bartosz Mazurek, Adam Kozień, Kraków 2018.
- Kozień Ewa, *Application of approximation technique to on-line updating of the actual cost curve in the earned value method*, „Technical Transactions” 2017, vol. 9 (114).
- Kozień Ewa, *Kompetencje menedżera zarządzającego projektami*, [w:] *Menedżeryzm w rozwoju organizacji. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Józefowi Machacze*, red. Krzysztof Firlej, Kraków 2016.
- Kozień Ewa, *Ocena sprawności realizacji projektów*, Kraków 2019.
- Kozień Ewa, *Praxeological Concept of Evaluation of Undertaken Actions – Theoretical Approach*, [w:] *Knowledge, Economy, Society. Management in the face of contemporary challenges and dilemmas*, red. Andrzej Jaki, Bogusz Mikuła, Kraków 2017.
- Kozień Ewa, Kozień Adam, *Efficiency of the Principle of Sustainable Development in the European Union Law*, [w:] *Quality Production Improvement – QPI 2019*, red. Robert Ulewicz, Branislav Hadzima, Warszawa 2019.
- Kozień Ewa, Kozień Adam, *The sustainability development concept under the regulations in force of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union – legal and economical view*, [w:] *Economic and Social Development (Book of Proceedings), 35th International Scientific Conference on Economic and Social Development – „Sustainability from an Economic and Social Perspective”*, red. Humberto Ribeiro, Dora Naletina, Ana Lorga da Silva, Varazdin 2018.
- Langer Mateusz, *Zasada adekwatności środków do zadań jednostek samorządu terytorialnego. Próba reinterpretacji rozpowszechnionego ujęcia*, [w:] *Samorząd terytorialny w Polsce. Uwagi de lege lata i de lege ferenda*, red. Jacek Wantoch-Rekowski, Włocławek 2015.
- Skrzydło Wiesław, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Kraków 1998.
- Skrzydło-Niżnik Iwona, *Model ustroju samorządu terytorialnego w Polsce na tle zagadnień ustrojowego prawa administracyjnego*, Kraków 2007.
- Skrzydło-Niżnik Iwona, Dobosz Piotr, *Znaczenie zasady zrównoważonego rozwoju dla ochrony dziedzictwa narodowego*, Kraków 2004.
- von Mises Ludwig, *Ludzkie działanie. Traktat o ekonomii*, Warszawa 2011.
- Zalasińska Katarzyna, *Decentralizacja zadań z zakresu ochrony zabytków – stan obecny i perspektywy zmian ustroju administracji konserwatorskiej*, „Ochrona Zabytków” 2015, nr 2.
- Zeidler Kamil, *Gmina, powiat, samorząd województwa jako składowe systemu ochrony dziedzictwa kultury*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2015, t. 34.
- Zeidler Kamil, *Prawo ochrony dziedzictwa kultury*, Warszawa–Kraków 2007.
- Zimmermann Jan, *Prawo administracyjne*, Warszawa 2014.

Akty prawne / Legal acts

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego, Dz.U. 2020, poz. 256 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 18 kwietnia 1985 r. o Narodowym Funduszu Rewaloryzacji Zabytków Krakowa, Dz.U. 1985, nr 21, poz. 90 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym, Dz.U. 2020, poz. 713.
- Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym, Dz.U. 2020, poz. 920.
- Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa, Dz.U. 2019, poz. 512 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, Dz.U. 2020, poz. 293 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. 2020, poz. 282 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu, Dz.U. 2015, poz. 774 z późn. zm.

Orzecznictwo / Courts judgments

- Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego, wyrok z 2 kwietnia 2003 r., K 13/02, OTK-A 2003, nr 4, poz. 28.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 6 czerwca 2006 r., sygn. K 23/05, OTK-A 2006, nr 6, poz. 62.

¹ J. Zimmermann, *Prawo administracyjne*, Warszawa 2014, s. 177; B. Dolnicki, *Samorząd terytorialny*, Warszawa 2012.

² T. Kotarbiński, *Traktat o dobrej robocie*, Ossolineum 1973.

³ Ibidem.

⁴ L. von Mises, *Ludzkie działanie. Traktat o ekonomii*, Warszawa 2011.

⁵ T. Kotarbiński, op. cit.

⁶ E. Kozień, *Application of approximation technique to on-line updating of the actual cost curve in the earned value method*, „Technical Transactions” 2017, vol. 9 (114), s. 181–195; idem, *Ocena sprawności realizacji projektów*, Kraków 2019; idem, *Praxeological Concept of Evaluation of Undertaken Actions – Theoretical Approach*, [w:] *Knowledge, Economy, Society. Management in the face of contemporary challenges and dilemmas*, red. A. Jaki, B. Mikuła, Kraków 2017, s. 25–32.

⁷ P. Dobosz, *Administracyjnoprawne instrumenty kształtowania ochrony zabytków*, Kraków 1997, s. 95–101.

⁸ J. Zimmermann, op. cit., s. 40–41; H. Knysiak-Sudyka [w:] *Postępowanie administracyjne*, red. T. Woś, Warszawa 2017, s. 137–138.

⁹ E. Kozień, *Kompetencje menedżera zarządzającego projektami*, [w:] *Menedżeryzm w rozwoju organizacji. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Józefowi Machacze*, red. K. Firlej, Kraków 2016, s. 71–84.

¹⁰ J. Zimmermann, op. cit., s. 30.

¹¹ R.W. Griffin, *Podstawy zarządzania organizacjami*, Warszawa 1996, s. 6.

¹² K. Zeidler, *Prawo ochrony dziedzictwa kultury*, Warszawa–Kraków 2007, s. 26.

- ¹³ J. Zimmermann, op. cit., s. 194–195; M. Augustyniak, [w:] *Prawo administracyjne*, red. M. Zdyb, J. Stelmasiak, Warszawa 2016, s. 379–380.
- ¹⁴ J. Zimmermann, op. cit., s. 267.
- ¹⁵ I. Skrzydło-Niżnik, *Model ustroju samorządu terytorialnego w Polsce na tle zagadnień ustrojowego prawa administracyjnego*, Kraków 2007.
- ¹⁶ M. Langer, *Zasada adekwatności środków do zadań jednostek samorządu terytorialnego. Próba reinterpretacji rozpowszechnionego ujęcia*, [w:] *Samorząd terytorialny w Polsce. Uwagi de lege lata i de lege ferenda*, red. J. Wantoch-Rekowski, Włocławek 2015, s. 89–90.
- ¹⁷ Zob. szerzej: K. Zeidler, *Gmina, powiat, samorząd województwa jako składowe systemu ochrony dziedzictwa kultury*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2015, t. 34.
- ¹⁸ J. Barcik, T. Srogosz, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2014, s. 143–144.
- ¹⁹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 z późn. zm.
- ²⁰ I. Skrzydło-Niżnik, P. Dobosz, *Znaczenie zasady zrównoważonego rozwoju dla ochrony dziedzictwa narodowego*, Kraków 2004, s. 25.
- ²¹ Ibidem, s. 25–26.
- ²² Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 6 czerwca 2006 r., sygn. K 23/05, OTK-A 2006, nr 6, poz. 62.
- ²³ I. Skrzydło-Niżnik, P. Dobosz, op. cit., s. 26.
- ²⁴ Ibidem, s. 28.
- ²⁵ J. Adamczyk, T. Nitkiewicz, *Programowanie zrównoważonego rozwoju przedsiębiorstw*, Warszawa 2007, s. 16–17; A. Kozień, *Uwarunkowania administracyjnoprawne ekonomicznej koncepcji zrównoważonego rozwoju*, [w:] *Tendencje rozwojowe prawa administracyjnego*, red. E. Kruk, G. Lubeńczuk, T. Drab, Lublin 2017, s. 148.
- ²⁶ Zob. E. Kozień, A. Kozień, *Efficiency of the Principle of Sustainable Development in the European Union Law*, [w:] *Quality Production Improvement – QPI 2019*, red. R. Ulewicz, B. Hadzima, Warszawa 2019; E. Kozień, A. Kozień, *The sustainability development concept under the regulations in force of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union – legal and economical view*, [w:] *Economic and Social Development (Book of Proceedings), 35th International Scientific Conference on Economic and Social Development – „Sustainability from an Economic and Social Perspective”*, red. H. Ribeiro, D. Naletina, A.L. da Silva, Varazdin 2018.
- ²⁷ W. Skrzydło, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Kraków 1998, s. 14–15.
- ²⁸ Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego, wyrok z 2 kwietnia 2003, K 13/02, OTK-A 2003, nr 4, poz. 28.
- ²⁹ Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym, Dz.U. 2020, poz. 713.
- ³⁰ Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym, Dz.U. 2020, poz. 920.
- ³¹ Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa, Dz.U. 2019, poz. 512 z późn. zm.
- ³² Ibidem.
- ³³ Ibidem.
- ³⁴ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. 2020, poz. 282 z późn. zm.
- ³⁵ Ibidem.
- ³⁶ A. Kozień, *Zadania i kompetencje gminy Kraków w zakresie ochrony światowego dziedzictwa*, [w:] *Samorząd terytorialny, architektura, dzieła sztuki, prawo*, red. P. Dobosz, W. Górny, A. Mazur, B. Mazurek, A. Kozień, Kraków 2018, s. 335–358.
- ³⁷ Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, Dz.U. 2020, poz. 293 z późn. zm.
- ³⁸ Ustawa z dnia 18 kwietnia 1985 r. o Narodowym Funduszu Rewaloryzacji Zabytków Krakowa, Dz.U. 1985, nr 21, poz. 90 z późn. zm.
- ³⁹ Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu, Dz.U. 2015, poz. 774 z późn. zm.
- ⁴⁰ Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego, Dz.U. 2020, poz. 256 z późn. zm.
- ⁴¹ Propozycja modelu struktury organizacyjnej organów ochrony zabytków, uwzględniająca jej rozwinięcie na poziomie samorządowym, została przedstawiona w artykule K. Zalaśińskiej *Decentralizacja zadań z zakresu ochrony zabytków – stan obecny i perspektywy zmian ustroju administracji konserwatorskiej*, „Ochrona Zabytków” 2015, nr 2, s. 167–168.

Streszczenie

Samorząd terytorialny w ramach przyznanej prawem samodzielności realizuje zadania publiczne także w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, które wynikają ze źródeł obowiązującego powszechnie w Polsce prawa. Konieczne jest, aby ochrona dziedzictwa kulturowego była efektywna. Dziedzictwo kultury musi być sprawnie zarządzane przez organy administracji publicznej, w tym organy jednostek samorządu terytorialnego. Na płaszczyźnie normatywnej sprawność działania administracji samorządowej powinna być poddana ocenie poprzez analizę treści przepisów, z których dekodowane są normy prawne wyznaczające cele i zadania poszczególnych organów jednostek samorządu terytorialnego w obszarze dziedzictwa kultury. Celem artykułu jest analiza norm prawnych wynikających ze źródeł prawa pod kątem sprawnego zarządzania dziedzictwem kultury przez jednostki samorządu terytorialnego, a także sformułowanie uwag *de lege lata* oraz *de lege ferenda* w tym zakresie.

Abstract

The local government, in the domain of its independence as given by law, performs public tasks, including in the scope of the cultural heritage, which comes from the legal source materials which are commonly in force in Poland. It is necessary for cultural heritage protection to be effective. Cultural heritage should be efficiently managed by the public government, especially by local government. From a prescriptive point of view, the efficiency of the local government should be verified by analysis of the content of regulations, which are sources of legal norms that define the aims and tasks of local government bodies in the area of cultural heritage. The aim of the paper is to analyze the regulations coming from sources of law which are commonly in force in Poland in terms of efficient cultural heritage management. It also includes remarks *de lege lata* and *de lege ferenda* for the field in question.

Kazimierz Kuśnierz*

orcid.org/0000-0001-6703-5695

Historia rozwoju przestrzennego Gorlic w średniowieczu w kontekście bieżącej ochrony konserwatorskiej – wybrane zagadnienia

History of the Spatial Development of Gorlice in the Medieval Period in the Context of Current Conservation Protection—Selected Issues

Słowa kluczowe: Gorlice, średniowiecze, układ urbanistyczny, dziedzictwo kulturowe, ochrona konserwatorska

Keywords: Gorlice, Middle Ages, urban layout, cultural heritage, conservation

Wprowadzenie

Zabytkowy ośrodek miejski, jakim są Gorlice, położony jest na terenie województwa małopolskiego. Jest siedzibą gminy wiejskiej Gorlice i powiatu gorlickiego. Miasto leży w dolinie Ropy, w miejscu gdzie łączy ona swoje wody z potokiem Sękówka, na północnej granicy Beskidu Niskiego. Pomimo dużego i cennego zasobu zabytkowego miasto nie jest dobrze znane, a tym samym odpowiednio doceniane. Warto zatem zwrócić uwagę na potrzebę ochrony miasta, biorąc pod uwagę nie tylko zabytki architektury, lecz także, a może przede wszystkim, układ przestrzenny.

Stan badań oraz metody badawcze

O historii Gorlic i zasobie zabytkowym miasta nie napisano dotychczas zbyt wiele, a znaczna część publikacji, które powstały, została opracowana ponad dwadzieścia lat temu. O historii Gorlic pisał m.in. Feliks Kiryk w pracy zbiorowej dotyczącej rozwoju urbanizacji Małopolski w XIII–XVI wieku¹, a także w *Zarysie dziejów powiatu gorlickiego do roku 1945*²; au-

Introduction

The historic town of Gorlice is located in the Lesser Poland Voivodeship. It is the seat of the rural municipality of Gorlice and the Gorlice County. The town is located in the valley of the Ropa River, at its confluence with the Sękówka stream, on the northern border of the Beskid Niski mountain range. Despite its considerable and valuable historic heritage, the town is not well known and thus remains undervalued. Therefore, it is worth drawing attention to that heritage and the necessity to protect the town, taking into account not only architectural monuments but also, or perhaps primarily, its spatial layout.

State of knowledge and research methods

Few academic publications have been written so far about the history of Gorlice and the historic heritage of the town, and the ones that have are mostly over twenty years old. Among others, F. Kiryk wrote about the history of Gorlice in a collective work concerning the development of urbanisation in Lesser Poland be-

* prof. dr hab. inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* Prof. D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

Cytowanie / Citation: Kuśnierz K. History of the Spatial Development of Gorlice in the Medieval Period in the Context of Current Conservation Protection—Selected Issues. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 64:17–27

Otrzymano / Received: 7.09.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 8.10.2020

doi: 10.48234/WK64GORLICE

Ryc. 1. Gorlice, widok na średniowieczny układ urbanistyczny z lotu ptaka; fot. W. Gorgolewski 2017.

Fig. 1. Gorlice. A bird's-eye view of the medieval urban layout; photo by W. Gorgolewski 2017.

tor tego artykułu w monografii *Gorlice. Zarys rozwoju przestrzennego miasta do czasów najnowszych*³; Dominika Kuśnierz-Krupa w książce *Jaśliska w średniowieczu na tle miast dawnego powiatu bieckiego*⁴; Józef Barut, Stanisław Motyka i Tadeusz Ślawnicki Barut w publikacji *Nad rzeką Ropą. Szkice historyczne*⁵. Ważne informacje o dziejach miasta zawarto także w *Słowniku historyczno-geograficznym ziem polskich w średniowieczu*⁶ oraz w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*⁷.

Prezentowany czytelnikom „Wiadomości Konserwatorskich” artykuł powstał na podstawie studiów prowadzonych przy użyciu takich metod badawczych, jak kwerenda archiwalna w zakresie badań historii ośrodka oraz jego archiwalnej kartografii i ikonografii. Dokonano też licznych analiz układu urbanistycznego, w tym badań porównujących inne ośrodki ziemi bieckiej. Na koniec przeanalizowano bieżące ustawowe formy ochrony krajobrazu kulturowego Gorlic i sformułowano postulaty konserwatorskie.

Historia powstania miasta

Najstarsze osadnictwo w rejonie Gorlic, lokowanych w połowie XIV wieku, datowane jest na XI stulecie. Było ono zapewne związane z przebiegającą tędy gra-

between the thirteenth and sixteenth century,¹ as well as in the work entitled *Zarys dziejów powiatu gorlickiego do roku 1945*;² the author of this article in the monograph entitled *Gorlice. Zarys rozwoju przestrzennego miasta do czasów najnowszych*;³ D. Kuśnierz-Krupa, in her book on Jaśliska in the medieval period on the background of the towns in the former Biecz County;⁴ J. Barut, S. Motyka and T. Ślawnicki in their work *Nad rzeką Ropą. Szkice historyczne*,⁵ and the authors of selected chapters in the publication entitled *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*.⁶ Important information concerning the history of the town was also included in the *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*.⁷

The paper presented to the readers of “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” was prepared on the basis of a study conducted with the use of such research methods as a search query in the archives researching the history of the town as well as its archival cartography and iconography. Numerous analyses of the urban layout have also been carried out, including comparative analyses with other towns in the Biecz region. Finally, an analysis of current statutory forms of cultural landscape protection in Gorlice was carried out, and conclusions were drawn concerning conservation requests.

nicą kraju Bolesława Chrobrego. Przez teren ten prowadził także ważny szlak handlowy łączący Kraków z ziemią biecką, który miał pierwszorzędne znaczenie dla rozwoju kształtującej się tutaj osady⁸.

Miasto lokacyjne założono na wysokich skarpach rzeki Ropy, wówczas płynącej tuż pod miastem, co stwarzało dogodne warunki obronne. Warto zaznaczyć, że zanim w połowie XIV wieku rozmierzono tutaj zdefiniowany, ortogonalny układ urbanistyczny, w dolinkach licznych na tym terenie potoków (Stróżówka, Mszanka, Bystre, Kobylański, Sękówka) małe osady krystalizowały się już od XIII wieku.

Na rozwój Gorlic miały też wpływ kolejne traktory handlowe, które utworzono w okresie dojrzałego średniowiecza. Należy wymienić przede wszystkim: trakt wiodący z Krakowa na wschód i południe, przez Melsztyn nad Dunajcem i Ciężkowice; trakt łączący Gorlice z Bardiwem oraz ten bardziej lokalny, prowadzący z Biecza, przez Gorlice do Grybowa i Szymbarku⁹.

Do dzisiaj nie jest znana dokładna data lokacji Gorlic. Miało to miejsce zapewne w połowie XIV wieku, a dokonał jej Dzierław Karwacjan, patrycjusz i mieszczanin krakowski. Nie wiadomo także, na jakiej zasadzie Karwacjan wszedł w posiadanie terenów, na których założył Gorlice. Być może otrzymał je od króla w darze za zasługi i służbę wojskową¹⁰.

Lokację Gorlic można łączyć z akcją urbanizacyjną dorzecza górnej Ropy, którą w XIV stuleciu z wielkim zaangażowaniem prowadził król Kazimierz Wielki. Warto zwrócić uwagę, że w podobnym czasie co Gorlice założono takie miasta, jak Grybów i Ciężkowice¹¹. Ośrodki te również otrzymały zdefiniowane, ortogonalne układy urbanistyczne, które w dużej mierze (biorąc pod uwagę czytelność modelu urbanistycznego, rynku oraz bloków zabudowy) zachowały się do dzisiaj.

Wracając do problematyki rozwoju przestrzennego Gorlic, warto zauważyć, że układ urbanistyczny, stanowiący obecnie jedną z głównych wartości kulturowych tego ośrodka, krystalizował się etapami i można podzielić go na cztery okresy (pierwszy – przedlokacyjny, drugi – lokacyjny, trzeci – związany z rozwojem gospodarczym, trwający do roku 1657, czwarty – do końca XVIII wieku). Kolejne okresy były już związane z wtórnymi przebudowami i modyfikacjami, np. układu komunikacyjnego, oraz z rozbudową przedmieść i industrializacją miasta¹².

Jak wspomiano, pierwszy okres w historii rozwoju przestrzennego Gorlic jest związany z powstaniem w XIII wieku wsi Stróżówka, która rozwinęła się wzdłuż potoku o tej samej nazwie. Tutaj wzniesiono także kościół św. Mikołaja oraz pod koniec pierwszej połowy XIV wieku prawdopodobnie pierwszy dwór właścicieli miasta, przy którym zlokalizowana była też osada położona w rejonie wydłużonego placu, obecnie nazywanego Dworzyskiem.

Okres drugi związany jest z procesem lokacji miasta i trwał do końca XIV stulecia. Wówczas to

Origins of the town

The oldest settlement in the region of Gorlice, which was founded in the mid-fourteenth century, dates back to the eleventh century. It might have been related to the fact that the borderline of the domain ruled by Bolesław Chrobry was running here. The important trade route connecting Cracow with the Biecz region, which was of paramount importance for the development of the settlement forming here, also ran through the area.⁸

The chartered town was founded on the high escarpment over the Ropa River, then flowing in the direct vicinity of the town, which ensured extremely favorable defensive conditions. It is worth mentioning that, before the defined, orthogonal urban layout was delineated here in the mid-fourteenth century, small settlements crystallized in the valleys of numerous streams and brooks such as the Stróżówka, the Mszanka, the Bystre, the Kobylański, and the Sękówka since the thirteenth century.

The development of Gorlice was also affected by other trade routes that were established during the high Middle Ages. First of all, one should mention the trade route leading from Cracow towards the east and south, via Melsztyn on the Dunajec and Ciężkowice; the trade route connecting Gorlice with Bardiw, and the more local route running from Biecz through Gorlice to Grybów and Szymbark.⁹

The precise date of the foundation of Gorlice still remains unknown. It might have taken place in the mid-fourteenth century, and was performed by Dzierław Karwacjan—a patrician and Cracow burgher. It is also not known how Karwacjan had become the owner of the estate where he founded Gorlice. He may have received a grant of land from the king in return for his merits and military service.¹⁰

The foundation of Gorlice can be associated with the urbanization process in the basin of the upper Ropa, which was conducted with great dedication by King Casimir the Great in the fourteenth century. It should be emphasized that other towns such as Grybów and Ciężkowice were founded almost at the same time as Gorlice.¹¹ Those other towns were also arranged on defined, orthogonal urban layouts which (considering the legibility of the urban model, market square and building plots) have largely survived until today.

Coming back to the issue of spatial development of Gorlice it is worth noticing that the urban layout, currently constituting one of the main cultural values of the town, crystallized in stages and essentially could be divided into four periods (the first—pre-chartered; the second—chartered town; the third—related to economic development, lasting until 1657, and the fourth, which lasted till the end of the eighteenth century). Subsequent periods were already associated with the reconstruction and modification of, among other elements, circulation network, as well as with the expansion of suburbs and industrialization of the town.¹²

As has been mentioned before, the first period in the history of the spatial development of Gorlice is as-

Ryc. 2. Grybów, widok na średniowieczny układ urbanistyczny z lotu ptaka; fot. W. Gorgolewski 2018.
Fig. 2. Grybów, a bird's-eye view of the medieval urban layout; photo by W. Gorgolewski 2018.

Ryc. 3. Ciężkowice, widok na średniowieczny układ urbanistyczny z lotu ptaka; fot. W. Gorgolewski 2018.
Fig. 3. Ciężkowice, a bird's-eye view of the medieval urban layout; photo by W. Gorgolewski 2018.

Ryc. 4. Widok na rynek w Gorlicach w pierwszej połowie XX wieku; kopia fot. w zbiorach Katedry Historii Architektury i Konserwacji Zabytków Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej.

Fig. 4. View of the market square in Gorlice in the first half of the twentieth century; photograph copy stored in the archives of the Chair of History of Architecture and Heritage Conservation of the Faculty of Architecture of the Cracow University of Technology.

rozmiarowo zdefiniowany, ortogonalny układ urbanistyczny miasta i otoczono go prowizorycznymi umocnieniami obronnymi. Wówczas także pod skarpami miejskimi wykształciło się przedmieście związane z rzemiosłem; mieszkali tutaj przede wszystkim tkacze i garbarze.

Kolejny okres trwał do „potopu szwedzkiego” (1657). Łączy on w sobie czasy późnego średniowiecza oraz wczesnego okresu nowożytnego. Należy go wiązać z czasem dynamicznego rozwoju handlu i rzemiosła na ziemi gorlickiej. W tym okresie miasto wypełniło się zabudową wewnątrz (do granic umocnień obronnych), a na sąsiednim wzgórzu powstał drugi dwór obronny Dersława II Karwacjana. Założono również przedmieście zwane Korczak oraz wykarczowano las w części Zawodzia zwanej Obszary. Historycy omawiany okres wiążą z rozwojem gospodarki dworskiej (sadzawki rybne, folwark Straszów, dwa folwarki na Zawodziu, w tym należący do rodziny Rylskich). W tym czasie w Gorlicach wzniesiono również nowe założenie dworskie rodziny Pieniążków, a także nastąpiła zmiana przebiegu koryta Stróżówki. Okres ten kończy napad wojsk szwedzkich na miasto i jego spalenie.

Ostatni okres trwał do końca XVIII wieku. W tym czasie prowadzono prace przy odbudowie zniszczonego miasta, a w XVIII stuleciu nastąpiły istotne zmiany przestrzenne w jego centrum: zmieniono przebieg koryta rzeki Ropy, odsuwając je od skarp miejskich, przez środek miasta przeprowadzono arterię drogową zmieniającą zupełnie zasady układu komunikacyjnego, rozpoczęto prace nad budową nowych „gościńców” łączących Gorlice z pobliskimi ośrodkami¹³.

Następne etapy związane z rozwojem przestrzennym miasta, o czym już wspomiano, nie są już tak istotne dla niniejszych rozważań, ponieważ dotyczą

sociated with establishing of the hamlet of Stróżówka in the thirteenth century, which developed along the stream of the same name. Here the Church of St. Nicholas was erected and, towards the end of the first half of the fourteenth century, probably the first manor house of the town owners was also built, in the vicinity of which a settlement grew in the area by an elongated square that is currently known as “Dworzysko.”

The second period is connected to the process of the town’s foundation and lasted until the end of the fourteenth century. Then, the defined, orthogonal urban layout of the town was delineated and surrounded by (makeshift) defensive ramparts. Also at that time a craft-related suburb formed under the town escarpments, inhabited primarily by weavers and tanners.

The next period lasted until the time of the Swedish Deluge in 1657. It combined the late medieval period and the early modern period. It should be associated with the dynamic development of trade and crafts in the Gorlice region. During this period, the town interior was filled with buildings (up to the outline of defensive ramparts), and another fortified manor was built for Dersław II Karwacjan on the neighboring hill. Also at that time, a suburb called Korczak was formed, and forest was felled in the part of Zawodzie known as Obszary. Historians also associate this period with the development of manorial economy (fish ponds, the Straszów grange, and two granges in Zawodzie, one belonging to the Rylski family). In Gorlice, a new manorial complex was erected for the Pieniążek family at the time, and the course of the bed of the Stróżówka was altered. The period ended with the invasion of Swedish troops who burned down the town.

The final described period lasted till the end of the eighteenth century. During that time, construction work was carried out to rebuild the destroyed town

Ryc. 5. Widok na rynek w Gorlicach w pierwszej połowie XX wieku; kopia fot. w zbiorach KHAiKZ WA PK.

Fig. 5. View of the market square in Gorlice in the first half of the twentieth century; photograph copy stored in the archives of the CHAHC of the CUT FA.

przebudów i modyfikacji istniejącej struktury, urbanizacji przedmieść oraz zmian w strukturze miasta spowodowanych rozwojem przemysłu (rafineria ropy, fabryka maszyn dla górnictwa) oraz budową kolei.

Układ urbanistyczny miasta

Układ urbanistyczny Gorlic, który zasadniczo powstał w okresie lokacji miasta, czyli w połowie XIV wieku, jest zdaniem autora jego bezsprzeczną wartością. Trzeba go scharakteryzować jako zdefiniowany, ortogonalny, wytyczony za pomocą dużego sznura (krakowskiego) równego 45 m. Układ ten zajął teren wzgórza, sąsiedniego w stosunku do placu Dworzysko, o wymiarach około 200 m x 220 m. W jego centrum rozmierzono rynek o kształcie zbliżonym do kwadratu i wymiarach około 2 sznurów x około 2 sznurów (90 m x 90 m). Wokół rynku wytyczono pojedyncze pasma bloków zabudowy. Bloki te w większości miały głębokość 1,5 sznura (67,5 m). Wyjątkiem był blok południowo-wschodni, o głębokości 1 sznura, ze względu na położoną tutaj skarpe. Blok przekątniowy od strony wschodniej przeznaczony był na kościół parafialny, co w średniowieczu było często spotykaną lokalizacją świątyni farniej. Kościół Narodzenia Najświętszej Maryi Panny był wzmiankowany w źródłach od roku 1411, co może świadczyć, że wzniesiono go wkrótce po lokacji miasta¹⁴. Gorlice rozmierzono na modelu 9-polowym¹⁵. Charakteryzował się on centralnie położonym placem rynkowym, wokół którego rozmierzono 8 blo-

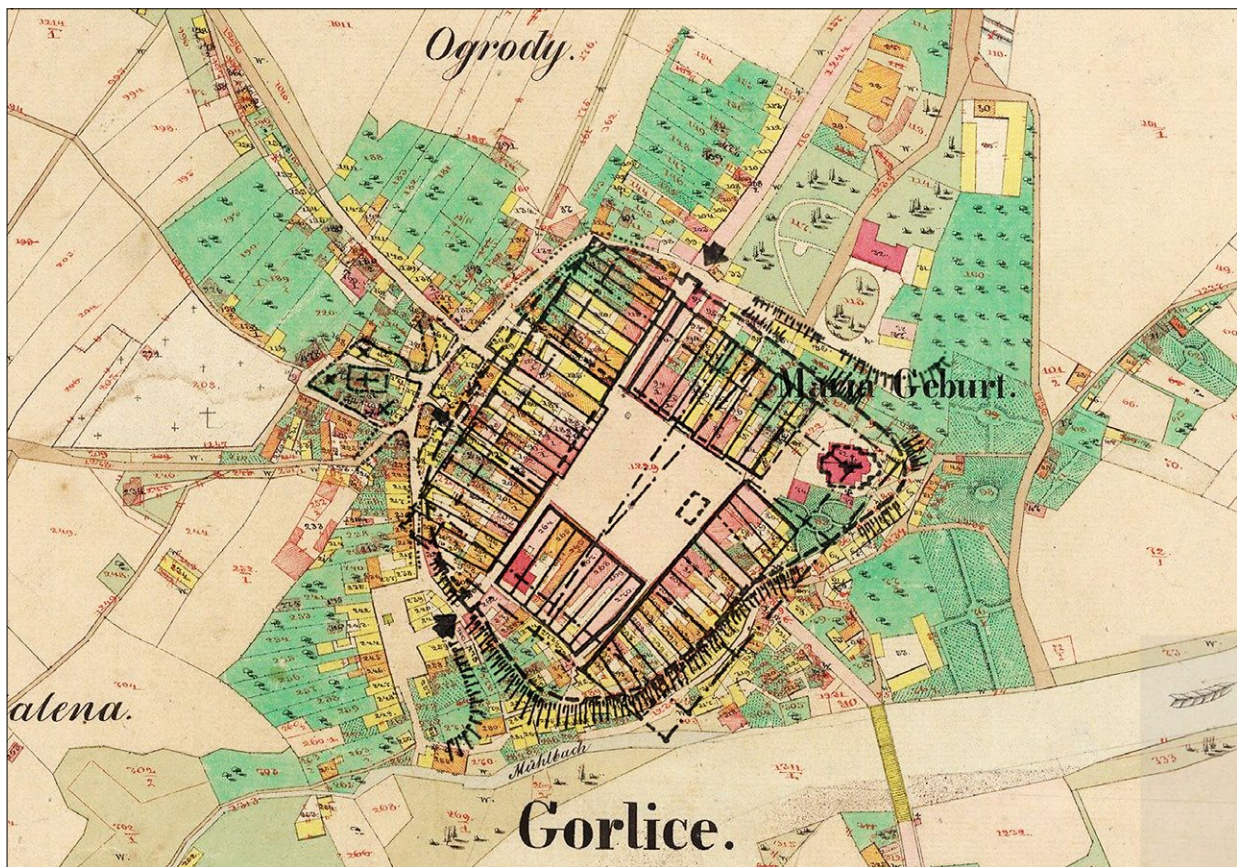
and, in the eighteenth century, there occurred significant spatial changes in its center. The course of the Ropa was altered as the riverbed was moved away from the town escarpments; a thoroughfare was delineated through the town center, which completely changed the principles of the circulation network. Finally, the work commenced on building new "highways" linking Gorlice with nearby towns.¹³

As has been mentioned before, subsequent stages related to the spatial development of the town of minor significance to this discussion because they involved conversions and modifications to the existing town structure, urbanization of suburbs and changes in the urban structure caused by the development of industry (oil refinery, factory producing mining machinery) and the railroad.

Urban layout of the town

In the author's opinion, the urban layout of Gorlice, which was essentially established during the town foundation i.e. in the mid-fourteenth century, is its unquestionable value. It should be characterized as defined and orthogonal, laid out using the unit of a large (Cracow) sznur that equaled 45 m.

It was laid out on a hill adjacent to the Dworzysko square, measuring approximately 200 m x 220 m. A market in the shape resembling a square and whose dimensions were approximately 2 sznurs x 2 sznurs (90 m x 90 m) was laid out in the center. Single strips of building blocks were measured out around the mar-

Ryc. 6. Rekonstrukcja układu urbanistycznego Gorlic z okresu lokacji miasta na planie katastralnym miasta z 1850 według autora; mapa [w:] Archiwum Państwowe w Przemyślu, sygn. 56/126/0/465M.

Fig. 6. Reconstruction of the urban layout of Gorlice at the time of its foundation on a cadastral plan from 1850, acc. to the author; map [in:] State Archive in Przemyśl, sign. 56/126/0/465M.

ków zabudowy podzielonych na działki siedliskowe¹⁶. W Gorlicach działki te miały zapewne fronty szerokości około 18 łokci, czyli około 11 m.

Początkowo pierwotny układ komunikacyjny miasta był stosunkowo ubogi, co wynikało ze specyficznej sytuacji topograficznej ośrodka. Składał się z dwóch ulic głównych oraz trzech podrzędnych, o znaczeniu gospodarczym. Prawdopodobnie na tyłach bloków zabudowy, wzdłuż linii umocnień obronnych biegła ulica okólna. Ulice główne związane były z nowym przebiegiem traktu bieckiego w rejonie miasta. Połączenie Gorlic z traktami krakowskim i węgierskim prowadziło zatem od strony placu Dworzysko¹⁷.

Po lokacji miasto otrzymało umocnienia obronne. Prawdopodobnie miały one charakter przystokowo-parkanowy, nie murowany. W umocnieniach znajdowały się dwie bramy: Piekarska i Biecka oraz prawdopodobnie furta, zlokalizowana naprzeciwko kościoła św. Mikołaja¹⁸.

Układ urbanistyczny Gorlic z okresu lokacji miasta, a także inne historyczne struktury znajdujące się na jego terenie, m.in. plac Dworzysko, relikty układu wsi Stróżówka, tereny dawnych dworów i przedmieść, zostały zaznaczone na archiwalnych planach pochodzących z XVIII i XIX wieku, m.in. na Pierwszym Zdjęciu Wojskowym z lat 1779–1783, na Drugim Zdjęciu

ket square. These blocks were mostly 1.5 sznur deep (67.5 m). The south-eastern block, 1 sznur deep, was an exception because of the escarpment located here. The diagonal block on the east side was earmarked as the site of a parish church, which was a commonly encountered location of parish churches in the medieval period. The Church of the Nativity of the Blessed Virgin Mary began appearing in records in 1411, which might indicate that it had been erected soon after the town's foundation.¹⁴ Gorlice was laid out on the nine-square model grid.¹⁵ It was characterized by a centrally situated market square, around which eight building blocks were laid out and divided into settlement plots.¹⁶ In Gorlice, the fronts of the aforementioned plots might have been about 18 ells wide i.e. approximately 11 m.

The original circulation grid of the town was initially relatively sparse, which was related to the specific topographic situation of the town. It consisted of two main thoroughfares and three smaller streets of economic significance. A ring-road probably ran behind the settlement blocks, along the outline of the defensive ramparts. Main streets were tied to the new course of the trade route to Biecz close to the town. Therefore, the town must have been connected to the Cracow route and the Hungarian route on the side of the Dworzysko square.¹⁷

Ryc. 7. Układ urbanistyczny Gorlic zaznaczony na Pierwszym Zdjęciu Wojskowym z lat 1779–1783; mapa [w:] Archiwum Narodowe w Wiedniu, www.mapire.eu (dostęp: 26 VIII 2020).

Fig. 7. Urban layout of Gorlice marked on the First Military Survey from the years 1779–1783; map [in:] Austrian State Archives, www.mapire.eu, (accessed: 26 VIII 2020).

Ryc. 8. Układ urbanistyczny Gorlic zaznaczony na Drugim Zdjęciu Wojskowym z lat 1861–1864; www.mapire.eu (dostęp: 26 VIII 2020).

Fig. 8. Urban layout of Gorlice marked on the Second Military Survey from the years 1861–1864; www.mapire.eu (accessed: 26 VIII 2020).

Ryc. 9. Układ urbanistyczny Gorlic zaznaczony na Trzecim Zdjęciu Wojskowym z lat 1869–1887; www.mapire.eu (dostęp: 26 VIII 2020).

Fig. 9. Urban layout of Gorlice marked on the Third Military Survey from the years 1869–1887; www.mapire.eu (accessed: 26 VIII 2020).

Wojskowym z lat 1861–1864 oraz na Trzecim Zdjęciu Wojskowym z lat 1869–1887.

Podsumowanie – wartości zabytkowe krajobrazu kulturowego Gorlic i postulaty dotyczące jego ochrony

Pisząc o wartościach kulturowych – materialnych krajobrazu kulturowego Gorlic, należy wziąć pod uwagę zwłaszcza historyczny układ urbanistyczny oraz zabytkową architekturę.

Etapy rozwoju przestrzennego miasta oraz jego charakterystykę omówiono pokrótce wyżej. Warto zwrócić uwagę, że ten dobrze zachowany układ, z czytelnym modelem urbanistycznym, nie jest wpisany do rejestru zabytków województwa małopolskiego. To kolejny sygnał, że w zakresie ochrony historycznych układów urbanistycznych władze konserwatorskie mają jeszcze wiele do zrobienia¹⁹. Tym bardziej cieszy podjęcie w ostatnim roku przez Małopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków starań, aby Gorlice i inne średniowieczne zabytkowe miasta z dobrze zachowanymi układami urbanistycznymi zostały objęte ustawową

After the town foundation defensive ramparts were erected in Gorlice. It is likely that they were in the form of an embankment-stockade, rather than masonry. There were two gates in the defensive perimeter: Piekarska Gate and Biecka Gate, as well as a wicket gate probably located opposite the church of St. Nicholas.¹⁸

The urban layout of Gorlice from the time of the town foundation, as well as other historic structures located within it area, e.g. the Dworzysko square, relics of the layout of the Stróżówka village, the former manorial estates and the suburbs were marked on the archival maps from the eighteenth and nineteenth century, e.g. on the First Military Survey from the years 1779–1783, on the Second Military Survey from the years 1861–1864, and on the Third Military Survey from the years 1869–1887.

Conclusion—historic values of the cultural landscape in Gorlice and requests concerning its conservation

While writing about the cultural and material values of the cultural landscape of the town of Gorlice one ought to consider especially the historic urban layout and historic architecture.

The stages of the spatial development of the town and its characteristics were described step by step above. It is worth emphasizing that this well-preserved layout with a legible urban model has not been inscribed in the heritage register of the Lesser Poland Voivodeship. It is yet another signal that with regard to historic urban layouts conservation, authorities have still got much to do.¹⁹ Thus, the fact that last year the Lesser Poland Voivodeship Monument Conservator made efforts to have Gorlice and other medieval historic towns with well-preserved urban layouts put under statutory form of conservation, i.e. inscribed in the historic monument register of Lesser Poland Voivodeship, is received with no small measure of satisfaction. It is a very important and valuable initiative since at present urban sprawl frequently has a destructive influence on the

Ryc. 10 a, b, c, d. Rynek w Gorlicach obecnie; fot. w zbiorach KHAiKZ WA PK.

Fig. 10 a, b, c, d. Market square in Gorlice, as seen today; photographs stored in the archives of the CHAHC of the CUT FA.

formą ochrony konserwatorskiej, jaką jest wpis do rejestru zabytków województwa małopolskiego. To bardzo ważna i cenna inicjatywa, gdyż niekontrolowany rozwój miasta destrukcyjnie wpływa na wartości jego krajobrazu kulturowego, którego istotnym elementem jest układ urbanistyczny i jego składowe w postaci rynku i bloków zabudowy.

Zdaniem autora na obszar Gorlic, który winien być objęty ochroną konserwatorską, składa się: teren osadnictwa przedlokacyjnego dawnej wsi Stróżówka, teren osadnictwa przedlokacyjnego związanego z placem Dworzysko (miejsce pierwszego dworu właścicieli miasta), teren miasta lokacyjnego, teren przedmieścia Bieckiego, teren dawnych dworów (Karwacjanów II, Pieniązków, Rylskich) oraz teren przedmieść tkackiego i garbarskiego. Należy tu przypomnieć zapisy Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, w których zdefiniowano pojęcie zabytku jako „nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”²⁰. Zatem układ urbanistyczny Gorlic z wymienionymi wyżej strukturami jest zabytkiem w myśl Ustawy i powinien zostać wpisany do rejestru zabytków ze względu na wysokie wartości historyczne i kulturowe.

Warto też zauważyć, że przedmiotowy teren obfituje w zabytki architektury, z których pięć jest wpi-

value of its cultural landscape, whose vital element is the urban layout and its components in the shape of the market square and settlement blocks.

In the author's opinion, the area of Gorlice that should be under conservation protection encompasses the area of pre-charter settlement of the former village of Stróżówka; the area of pre-charter settlement related to the Dworzysko square (the manorial estate of the first town owners; the area of the chartered town; the Bieckie suburb; the former manors (of the Karwacjan II family, the Pieniązek family, the Rylski family) and the weavers' and tanners' suburbs. In support of the above, one should remember the articles of Monument Protection and Preservation Act, where the notion of a monument was defined as “an immovable or movable property, its part or complex thereof, which are man-made or associated with human activity, and are testimony to a past epoch or event, the preservation of which is in the public interest because of the historic, artistic or scientific value it represents.”²⁰ Therefore, the urban layout of the town of Gorlice with the above mentioned structures is a monument according to the regulations of the Act and should be inscribed in the heritage register because of its high historic and cultural value.

It should also be observed, that the area under discussion abounds with monuments of architecture, five of which have been inscribed in the heritage register (the Karwacjan Manor, the synagogue, the houses at No. 6 and No. 7 Rynek, the house at 11 Wąska Str.)²¹

sanych do rejestru zabytków (Dwór Karwacjanów, synagoga, domy Rynek nr 6 i 7, dom ul. Wąska nr 11)²¹, a pozostałe (przede wszystkim domy mieszkalne z XIX i początku XX w., ratusz, urząd gminy, areszt śledczy, plebania i muzeum regionalne) są ujęte w Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków²².

Trzeba mieć nadzieję, że ochrona krajobrazu kulturowego Gorlic, w tym zabytków architektury i urbanistyki, w przyszłości będzie skuteczniejsza. Autor widzi dużą szansę na poprawę w tym zakresie po wpisie omówionych struktur urbanistycznych do rejestru zabytków.

while the other (primarily the housing from the nineteenth and the beginning of the twentieth century, the town hall, the municipal council building, the jail, the vicarage and the regional museum) are inscribed in Voivodeship Monument Records.²²

One has to hope that the protection of the cultural landscape of Gorlice, including monuments of architecture and urban planning located in the town, will be more effective in the future. The author sees the chance for improvement in this respect after the above-mentioned urban structures have been inscribed in the heritage register.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Barut Józef, Motyka Stanisław, Ślowski Tadeusz, *Nad rzeką Ropą. Z dziejów Biecza, Gorlic i okolicy*, Kraków 1962.
- Berdecka Anna, *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333–1370)*, Ossolineum 1982.
- Kiryk Feliks, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI w.*, Kraków 1985.
- Kiryk Feliks, *Zarys dziejów powiatu gorlickiego do roku 1945*, [w:] *Ziemia Gorlicka*, red. Jerzy Domański, Kraków 1965.
- Krasnowolski Bogusław, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku, cz. 1: Miasta ziemi krakowskiej. Chronologia procesów osadniczych i typologia układów urbanistycznych*, Kraków 2004.
- Kuśnierz Kazimierz, *Gorlice. Zarys rozwoju przestrzennego miasta do czasów najnowszych*, Kraków 1990.
- Kuśnierz Kazimierz, Kuśnierz-Krupa Dominika, Budziakowski Mateusz, *Problematyka ochrony zabytkowego miasta na przykładzie Wólbronia. Historic Town Protection Issues on the Example of Wólbronia*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 62.
- Kuśnierz-Krupa Dominika, *XIV-wieczne układy urbanistyczne w Małopolsce i na Podkarpaciu: stan zachowania, ochrona i rewaloryzacja*, Kraków 2019.
- Kuśnierz-Krupa Dominika, *Issue of protecting historic urban layouts of small towns in south-eastern Poland – on selected examples*, „IOP Conference Series: Materials Science and Engineering” 2019, nr 471.
- Kuśnierz-Krupa Dominika, *Jaśliśka w średniowieczu na tle miast dawnego powiatu bieckiego*, Kraków 2013.
- Kuśnierz-Krupa Dominika, *Protection issues in selected European historic towns and their contemporary development*, „E3S Web of Conferences” 2018, nr 45.
- Nad rzeką Ropą. Szkice historyczne*, red. Zofia Żarnecka, Kraków 1968.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. Filip Sulimierski, Władysław Walewski, Bronisław Chlebowski, Warszawa 1880, t. 2.

Dokumentacje / Documentation

„Gorlice – Wojewódzka Ewidencja Zabytków”, Archiwum WUOZ w Krakowie, Delegatura w Nowym Sączu.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

- Rejestr zabytków województwa małopolskiego*, www.wuoz.malopolska.pl.
- Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, red. T. Jurek, <http://www.slownik.ihpan.edu.pl>.
- Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z późn. zm., Dz.U. 2013, art. 3, <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU2020000282>.

¹ F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI w.*, Kraków 1985.

² Idem, *Zarys dziejów powiatu gorlickiego do roku 1945*, [w:] *Ziemia gorlicka*, red. J. Domański, Kraków 1965, s. 21–48.

³ K. Kuśnierz, *Gorlice. Zarys rozwoju przestrzennego miasta do czasów najnowszych*, Kraków 1990.

⁴ D. Kuśnierz-Krupa, *Jaśliśka w średniowieczu na tle miast dawnego powiatu bieckiego*, Kraków 2013.

⁵ *Nad rzeką Ropą. Szkice historyczne*, red. Z. Żarnecka, Kraków 1968.

⁶ *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, red. T. Jurek, <http://www.slownik.ihpan.edu.pl> (dostęp: 8 IX 2020).

⁷ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. Filip Sulimierski, Władysław Walewski, Bronisław Chlebowski, Warszawa 1880, t. 2.

⁸ K. Kuśnierz, op. cit., s. 11; D. Kuśnierz-Krupa, *Jaśliśka*, s. 33–34.

⁹ K. Kuśnierz, op. cit., s. 14.

¹⁰ D. Kuśnierz-Krupa, *XIV-wieczne układy urbanistyczne w Małopolsce i na Podkarpaciu: stan zachowania, ochrona i rewaloryzacja*, Kraków 2019; J. Barut, S. Motyka, T. Ślowski, op. cit., s. 101.

¹¹ J. Barut, S. Motyka, T. Ślowski, op. cit., s. 97; F. Kiryk, op. cit., s. 68–69.

¹² K. Kuśnierz, op. cit., s. 29–30.

- ¹³ Ibidem, s. 29–34; D. Kuśnierz-Krupa, *Jaślika*, s. 33–34; F. Kiryk, op. cit., s. 68–69; A. Berdecka, *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333–1370)*, Ossolineum 1982, s. 37.
- ¹⁴ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 1, Kraków 2004, s. 68.
- ¹⁵ D. Kuśnierz-Krupa, *Jaślika*, s. 33–34.
- ¹⁶ K. Kuśnierz, D. Kuśnierz-Krupa, M. Budziakowski, *Problematyka ochrony zabytkowego miasta na przykładzie Wólbro-mia / Historic Town Protection Issues on the Example of Wólbro-mia* / *Historic Town Protection Issues on the Example of Wólbro-mia*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 62, s. 55–65.
- ¹⁷ K. Kuśnierz, op. cit., s. 34.
- ¹⁸ Ibidem, s. 35.
- ¹⁹ D. Kuśnierz-Krupa, *Issue of protecting historic urban layouts of small towns in south-eastern Poland – on selected examples*, „IOP Conference Series: Materials Science and Engineering” 2019, nr 471, s. 1–10; eadem, *Protection issues in selected European historic towns and their contemporary development*, „E3S Web of Conferences” 2018, nr 45, s. 1–8; eadem, *XIV-wieczne układy urbanistyczne*, passim.
- ²⁰ Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z późn. zm., Dz.U. 2013, art. 3, <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU2020000282> (dostęp: 8 IX 2020).
- ²¹ *Rejestr zabytków województwa małopolskiego*, www.wuoz.malopolska.pl (dostęp: 8 IX 2020).
- ²² „Gorlice – Wojewódzka Ewidencja Zabytków”, Archiwum WUOZ w Krakowie, Delegatura w Nowym Sączu.

Streszczenie

Artykuł dotyczy zabytkowego miasta Gorlice, lokowanego w połowie XIV wieku. Autor omówił etapy rozwoju przestrzennego ośrodka w kontekście aktualnych problemów jego ochrony konserwatorskiej. Gorlice położone są obecnie na terenie województwa małopolskiego, a w przeszłości były ważnym ośrodkiem ziemi bieckiej. Dokonano analizy stanu badań oraz archiwalnych materiałów źródłowych, w tym pisanych, kartograficznych i ikonograficznych. Przeprowadzono badania terenowe oraz analizę bieżących form ochrony krajobrazu kulturowego miasta. W podsumowaniu zaakcentowano pilną potrzebę objęcia ochroną konserwatorską poprzez wpis do rejestru układu urbanistycznego Gorlic, który według autora zachował duże wartości zabytkowe i jest jednym z najważniejszych elementów krajobrazu kulturowego miasta.

Abstract

The paper discusses the historic town of Gorlice. The author describes the stages of spatial development of the town in the context of current issues of its conservation. Gorlice is currently situated within the Lesser Poland Voivodeship, and was an important town of the Biecz region in the past. An analysis of the state of research has been carried out and of archive source materials, including the written, cartographic and iconographic records. Field research and an analysis of current forms of protection of the cultural landscape of the town have also been carried out. In the conclusion, the need to put Gorlice under conservation protection was emphasized, by means of inscribing in the heritage register the urban layout of the town which, according to the author, has retained its considerable historic value and is one of the most important elements of the cultural landscape of the town.

Anna Martyka*

orcid.org/0000-0001-7582-78280

Ruiny zamku w Czchowie – analiza prac konserwatorskich i budowlanych

Ruins of Czchów Castle—Analysis of Conservation and Construction Work

Słowa kluczowe: Czchów, zamek, wieża, średniowiecze, rekonstrukcja, konserwacja

Keywords: Czchów, castle, knowledge, Middle Ages, reconstruction, conservation

Wprowadzenie

Rekonstrukcja ruin zabytkowych budynków od lat jest przedmiotem burzliwych dyskusji środowisk konserwatorskich i architektonicznych. Rozpoczęto je na początku XX wieku, po I i II wojnie światowej dyskutowano o sposobach postępowania ze zrujnowanym dziedzictwem historycznym, a obecnie powraca dylemat, co zrobić z wieloma niszczącymi i słabo eksponowanymi historycznymi ruinami. Dominują dwa skrajne podejścia do tych reliktyw. Zwolennicy minimalnych interwencji w substancję obiektu stoją na stanowisku, że najlepszą formą ochrony dla zabytku jest utrzymywanie go w stanie trwałej ruiny, przy czym nie wykluczają towarzyszących mu funkcji turystycznych i kulturowych. Natomiast zwolennicy dostosowania ruin do współczesnych warunków prezentują odważny, kontestowany postulat wznoszenia nowych form kubaturowych na obrzysie murów i fundamentów.

Pierwsze podejście – zachowawcze – ma silną pozycję ugruntowaną w praktyce konserwatorskiej i w dokumentach doktrynalnych, takich jak *Karta Wenecka* z roku 1964¹, której sygnatariuszem ze strony polskiej był prof. Jan Zachwatowicz, czy *Karta Ochrony Histo-*

Introduction

The reconstruction of historical building ruins has been the subject of heated discussion among conservation and architectural communities for years. It began at the start of the twentieth century, and after the First and Second World Wars there were discussions on how to proceed with ruined historical heritage. At present, we are returning to the dilemma as to what to do with numerous deteriorating or poorly exposed historical ruins. Two extreme approaches to these relicts predominate. The proponents of minimal interventions into the building's substance argue that the best form of conserving a heritage building is to keep it in a state of permanent ruin, although they do not rule out accompanying tourism-related or cultural functions. Meanwhile, proponents of adapting ruins to contemporary conditions present the bold and contested postulate of erecting new massings fitting the outline of walls and foundations.

The first approach—which is conservative—has a strong position that is well-entrenched in conservation practice and doctrinal documents, such as the *Venice Charter* from 1964,¹ whose Polish-side signatory was Professor Jan Zachwatowicz, or the *Historic Ruins*

* dr inż. arch., prof. Politechniki Rzeszowskiej, Wydział Budownictwa, Inżynierii Środowiska i Architektury Politechniki Rzeszowskiej

* Ph.D. Eng. Arch., Professor of RzUT, Faculty of Civil and Environmental Engineering and Architecture, Rzeszow University of Technology

Cytowanie / Citation: Martyka A. Ruins of Czchów Castle—Analysis of Conservation and Construction Work. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 64:28–44

Otrzymano / Received: 30.09.2020 • Zaakceptowano / Accepted: 30.09.2020

doi: 10.48234/WK64CASTLE

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

rycznych Ruin 2012². Ta druga uporządkowała podejście służb konserwatorskich i projektantów do kwestii ratowania ruin zamków, które często zamieniało się w swobodną i dość fantazyjną ingerencję, czego najlepszym przykładem jest zamek Troszyn. Dokument ten wskazuje, że najwłaściwszą formą ochrony historycznych ruin jest utrzymanie ich w postaci trwałej ruiny, jako działanie wyjątkowe dopuszczając prace wykraczające poza ten stan pod warunkiem zachowania wszystkich autentycznych relikwów. Do reprezentatywnych przykładów pozytywnych rozwiązań w zakresie prac konserwatorskich, zgodnych z zasadami *Karty Ochrony Historycznych Ruin* i koncentrujących się na ochronie zachowanych relikwów, należą zamki w Odrzykoniu i Czorsztynie. Jednym z najnowszych przykładów tego podejścia jest zamek w Sochaczewie. Wszystkie te ruiny poddano niezbędnym zabiegom konserwatorskim oraz zagospodarowano w celu udostępnienia turystom, zgodnie ze współczesną wiedzą i technologią. Pomimo że nie zostały one w żadnym z elementów kubaturowych zrekonstruowane, przyciągają swoim materialnym świadectwem przeszłości szeroką publiczność³.

W ostatnich dekadach można dostrzec zwiększającą się tendencję do rekonstrukcji historycznych ruin. Jest ona rezultatem rozwoju nowoczesnych technologii oraz sprzyjających uwarunkowań społecznych, kulturowych i ekonomicznych. Często rekonstrukcja zabytku jest uzasadniana brakiem lub niskim stopniem atrakcyjności ruiny dla społeczeństwa i przedstawiana jako alternatywa, która mogłaby pomóc w zabezpieczeniu niszczących relikwów. Propagatorzy podejścia dopuszczającego rekonstrukcję oraz wprowadzenie nowych funkcji użytkowych powołują się na udane odbudowy ruin obiektów zabytkowych, zwłaszcza tych o szczególnym znaczeniu dla tożsamości narodowej, jak Zamek Królewski w Warszawie oraz zamek krzyżacki w Malborku. Przeciwnicy rekonstrukcji wysuwają słuszny argument ignorowania autentycznej substancji zabytkowej, którą trzeba chronić z uwagi na jej niezwykle cenny, a przy tym niewielki zasób ilościowy.

Rekonstrukcje ruin pochodzących z epoki średniowiecza są krytykowane za brak naukowej podbudowy w związku z nieistnieniem archiwaliów, w tym opisów i ikonografii. Przykładem takiej negatywnie ocenianej przez środowisko konserwatorskie i archeologiczne odbudowy – kontrowersyjnej, szeroko zakrojonej i całkowicie zmieniającej utrwalonej przez wieki status trwałej ruiny – jest zamek Tropsztyn, sąsiadujący z zamkiem w Czchowie. Odbudowa zamku Tropsztyn w Wytrzyszczce została przeprowadzona w roku 2008 przez prywatnego właściciela i dostosowana do współczesnych warunków technicznych, w której tylko rzut założenia zamkowego jest zgodny ze stanem faktycznym, a odbudowane mury mają przerysowane proporcje. W podobny sposób, oparty na swobodnej kreacji architekta, odbudowano ruiny wieży mieszkalno-obronnej w Korzkwi, zamek w Bobolicach czy zamek w Tykocinie na Podlasiu⁴.

Preservation Charter.² The latter structured the approach of conservation services and designers to the matter of preserving castle ruins, which often turned into a care-free and rather frivolous intervention, as excellently demonstrated by Troszyn Castle. This document indicates that the most appropriate form of conserving historical ruins is to keep them in a state of permanent ruin, while in exceptional cases it permits work that goes beyond this state, under the condition of preserving all authentic relicts. Representative examples of positive conservation work solutions that are compliant with the provisions of the *Historic Ruins Preservation Charter* and that focus on protecting surviving relicts are the Odrzykoń and Czorsztyn castles. One of the latest examples of this approach is Sochaczew Castle. All of these ruins were subjected to necessary conservation procedures and made available to tourists, following the contemporary state of the art and technology. Despite not being reconstructed in terms of their massing in any way, they attract a considerable crowd with their material testimony.³

In recent decades, there has been an observable and increasing tendency to reconstruct historical ruins. It is the result of modern technologies and conducive societal, cultural and economic conditions. Oftentimes, the reconstruction of a heritage site is justified by a lack of or the low degree of attractiveness of a ruin to the public and presented as an alternative that could aid in securing deteriorating relicts. The propagators of the approach that permits reconstruction and the introduction of new forms of use often justify their claims with cases of successful reconstructions of heritage buildings, particularly those of significance to national identity, such as the Royal Castle in Warsaw and the Teutonic Order's Malbork Castle. The opponents of reconstruction put forth the argument that authentic historical substance is ignored, and should be protected due to its exceptional value and scarcity.

Reconstruction projects that target ruins from the Middle Ages are criticized for a lack of academic basis due to there being no surviving archival materials, including descriptions and iconography. One example of a reconstruction that is negatively rated by the conservation and archaeological communities—which is controversial, comprehensive and that has completely altered the status of a permanent ruin that was maintained for centuries—is Tropsztyn Castle, which is nearby Czchów Castle. The reconstruction of Tropsztyn Castle in Wytrzyszczka, was performed in 2008 by a private owner and adapted to contemporary technical requirements, and in which only the floor plan of the castle complex is concordant with the original state, while the new walls have exaggerated proportions. The ruins of a fortified residential tower in Korzkiew, Bobolice Castle or Tykocin Castle in Podlachia were reconstructed in a similar manner, based on unconstrained design inclinations of their respective architects.⁴

However, not all interferences and partial reconstructions that go beyond the scope of merely pre-

Jednak nie wszystkie ingerencje i częściowe rekonstrukcje wykraczające poza zakres zwykłego zabezpieczenia zabytku są oceniane negatywnie⁵. W praktyce opieki nad historycznymi ruinami, związanej z pracami zmierzającymi do ich rekonstrukcji, występują dwa podejścia. Pierwsze polega na rekonstrukcji kubatur nawiązujących formą i materiałem do ich historycznych pierwowzorów, drugie natomiast na uzupełnieniach odróżniających się od autentycznych relikwów współczesnymi formami i materiałami. Jako dobry przykład częściowej ingerencji w autentyczną substancję zabytku warto przywołać powszechnie znany zamek królewski w Chęcinach, który od stuleci utrwalił się w krajobrazie kulturowym jako ruina. W rezultacie prac konserwatorskich i adaptacyjnych przeprowadzonych w latach 2013–2015 pojawiły się tam nowe obiekty kubaturowe, wykonane w tradycyjnej technologii i z tradycyjnych materiałów, przykryte gontem. Budynki o ażurowej formie harmonijnie wpisują się w historyczne ruiny, mimo że ani nie są one odwzorowaniem istniejącej tu niegdyś drewnianej zabudowy, ani nie powstały w miejscu ich faktycznej lokalizacji wzdłuż murów obwodowych. Poza zakres tradycyjnej konserwacji ruin wykraczały również prace przeprowadzone na zamku Pilcza w Smoleńcu. Polegały one na wprowadzeniu konstrukcji o neutralnej i tradycyjnej formie w postaci ganków i schodów oraz zainstalowaniu metalowej klatki schodowej wewnątrz wieży. Wzmocniono też i utrwalono strukturę budowli oraz odtworzono najbardziej zrujnowane odcinki korony murów. Wszystkie wykonane częściowe rekonstrukcje zostały odróżnione od oryginalnych relikwów poprzez zastosowanie materiałów o jaśniejszej kolorystyce⁶.

Zasygnalizowana powyżej problematyka oraz przytoczone przykłady charakteryzują się różnym zakresem ingerencji w zachowane ruiny zamków. Przykład ostatniej rekonstrukcji baszty bramnej oraz prac zabezpieczających niszczone ruiny średniowiecznego zamku w Czchowie wpisuje się w tę tematykę i może się stać interesującym wątkiem rozważań na temat współczesnych modeli opieki nad ruinami.

Problematyka opieki nad ruinami średniowiecznych zamków jest bogato i wielowątkowo opisana w literaturze przedmiotu. Do najważniejszych i najwcześniejszych publikacji należą monografia Janusza Bogdanowskiego *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*⁷, w której określił typologię porządkującą militarne funkcje zamków polskich, oraz publikacja Edmunda Małachowicza *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w zespołach i krajobrazie*⁸. Obszerne zestawienie stanu badań nad zamkami zostało zaprezentowane w książce Leszka Kajzera *Zamki i społeczeństwo*. Problematyka ochrony ruin średniowiecznych zamków z perspektywy konserwatorskiej, badawczej, ale też władz samorządowych i prywatnych właścicieli jest regularnie podejmowana przez Polski Komitet Narodowy ICOMOS w licznych konferencjach i publikacjach. Trzeba wymienić przynajmniej te najnowsze: *Zamki w ruinie – zasady*

servicing the heritage site are assessed negatively.⁵ In the practice of preserving historical ruins associated with work leading to their reconstruction, there are two approaches. The first is based on reconstructing massings, referencing historical originals in form and material, while the second is based on supplementations that stand out from authentic relics in terms of contemporary forms and materials. The Royal Castle in Chęciny, which used to exist in the cultural landscape as a ruin for centuries, is a good example of partial interference in the substance of a historical building. As a result of conservation and adaptation work performed in the years 2013–2015, new massings appeared built using traditional technologies and materials and with shingled roofs. The buildings, which have an openwork form, harmoniously blend into the historical ruins despite being neither a replica of timber development that had existed at the site, nor were they built at their actual sites along curtain walls. The scope of traditional ruin conservation was also overreached by the works performed on Pilcza Castle in Smoleń. They were based on introducing a structure with a neutral and traditional form as porches and stairs and the installation of a metal stairwell inside the castle tower. The structure of the building was also enhanced and reinforced, and the most deteriorated sections of the top of the curtain walls were recreated. All of the partial reconstructions markedly differ from original relics via the application of materials with comparably brighter colors.⁶

The subject matter signaled above, as well as the examples listed, are characterized by a different scope of interference with surviving castle ruins. The case of the last reconstruction of a gate tower and preservation work on the deteriorating ruins of the medieval Czchów Castle align with the subject matter and can prove to be an interesting issue for discussion on contemporary models of ruin conservation.

The subject matter of the preservation of medieval castle ruins has a wealth of multi-threaded descriptions in the literature. Major early publications on the subject include Janusz Bogdanowski's monograph entitled *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*,⁷ in which he proposed a typology that structured the military functions of Polish castles, in addition to Edmund Małachowicz's *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w zespołach i krajobrazie*.⁸ An extensive comparison of the state of the art of the study of castles was presented in Leszek Kajzer's *Zamki i społeczeństwo*. The subject matter of the protection of medieval castle ruins from a conservatory and academic perspective, but also that of municipal authorities and private owners, is regularly discussed by the Polish National Committee of the ICOMOS during numerous conferences and in publications. Among many others, the latest of these include *Zamki w ruinie – zasady postępowania konserwatorskiego*⁹ and *Konserwacja ruin zamkowych – wybrane problemy i przykłady*¹⁰ edited by Bogusław Szmygin and Piotr Molski, and *Historyczne ruiny – ochrona, użytkowanie, zarządzanie*¹¹ edited by Bogusław Szmygin.

postępowania konserwatorskiego⁹ i *Konserwacja ruin zamkowych – wybrane problemy i przykłady*¹⁰ pod redakcją Bogusława Szmygina i Piotra Molskiego oraz *Historyczne ruiny – ochrona, użytkowanie, zarządzanie*¹¹ pod redakcją Bogusława Szmygina.

Przykład zamku w Czchowie, ukazujący formę postępowania z ruiną traktowaną jako pełnoprawny zabytek, został opisany w artykule Haliny Rojkowskiej-Tasak i Waldemara Niewaldy *Granice rekonstrukcji na przykładzie ruin zamków w Wytrzyzszce i Czchowie*¹². Szczegółowe opisy i wnioski z prowadzonych przez kilka sezonów pod swoim kierownictwem badań archeologicznych zawarł także w wielu artykułach naukowych Andrzej Szpunar – kierownik zespołu archeologów oraz dyrektor Muzeum Okręgowego w Tarnowie¹³. Najważniejsze pisane i archeologiczne materiały źródłowe związane z historią zamku i miasta zostały skatalogowane i opatrzone komentarzem przez Feliksa Kiryka, którego badania i publikacje stanowią podstawę opracowań na temat rozwoju średniowiecznego osadnictwa w Polsce. Informacje o Czchowie przedstawił on w podrozdziale publikacji *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI w.: województwo krakowskie (powiaty południowe)*¹⁴, ale w innych jego opracowaniach, jak *Miasta ziemi sądeckiej w XIII–XVI wieku*¹⁵, również pojawiają się wzmianki o Czchowie. Historia Czchowa oraz analiza jego układu urbanistycznego pojawiają się w opracowaniu *Czchów – studium historyczno-urbanistyczne*¹⁶ Zbigniewa Beiersdorfa i Bogusława Krasnowolskiego. Kolejną interesującą publikacją naukową jest artykuł Rafała Malika *Średniowieczne lokacje miejskie nad Dunajcem. Czchów. Ze studiów nad budową i kształtem miasta lokacyjnego*¹⁷, przedstawiający charakterystykę poszczególnych etapów rozwoju układu urbanistycznego miasta w okresie rozkwitu.

Podstawowe dane na temat zamku w Czchowie można odnaleźć w leksykonach i słownikach prezentujących architekturę obronną w sposób katalogowy i syntetyczny. Do najobszerniejszych opracowań tego typu należy publikacja Bohdana Guerquina *Zamki w Polsce*¹⁸, opisująca historię architektury militarnej i stan wiedzy o zdecydowanej większości zamków w Polsce od wczesnego średniowiecza do połowy XVII wieku, a także *Leksykon zamków w Polsce* pod redakcją Leszka Kajzera, Stanisława Kołodziejskiego i Jana Salmy¹⁹.

Rys historyczny zamku i miasta Czchów

Historia kompleksu zamkowego przeplata się z historią miasta. Historycy, nie dysponując przekazem źródłowym, nie są w stanie ustalić, co było impulsem prowadzącym do rozkwitu miasta i zamku królewskiego w średniowieczu. Czy istniała już na tyle rozwinięta osada rolnicza, by mogła stać się dogodnym zapleczem obsługującym strażnicę królewską²⁰, czy też jako pierwsza powstała strażnica ze względu na obronne uwarunkowania geograficzne? Dysponując obecnym stanem wiedzy, nie wyjaśnimy tych wątpliwości, ale możemy stwierdzić, że

The case of Czchów Castle, which demonstrates a procedure applied to a ruin treated as a fully fledged heritage structure, which was discussed in the paper *Granice rekonstrukcji na przykładzie ruin zamków w Wytrzyzszce i Czchowie*¹² by Halina Rojkowska-Tasak and Waldemar Niewalda. Andrzej Szpunar—the head of a team of archaeologists and the director of the District Museum in Tarnów—presented detailed descriptions of and conclusions drawn from archaeological studies performed under his supervision.¹³ Crucial written and archaeological source materials associated with the history of the castle and the town were catalogued and commented on by Feliks Kiryk, whose studies and publications form the basis of reports on the development of medieval settlement in Poland. Information about Czchów was presented in a subsection of *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI w.: województwo krakowskie (powiaty południowe)*,¹⁴ but also his works, such as *Miasta ziemi sądeckiej w XIII–XVI wieku*¹⁵ also feature mentions of Czchów. The history of Czchów, together with an analysis of its urban layout, also appears in Zbigniew Beiersdorf and Bogusław Krasnowolski's *Czchów – studium historyczno-urbanistyczne*.¹⁶ Another interesting academic publication is Rafał Malik's paper entitled *Średniowieczne lokacje miejskie nad Dunajcem. Czchów. Ze studiów nad budową i kształtem miasta lokacyjnego*,¹⁷ which presents an overview of each stage of the development of the town's urban layout during its period of prosperity.

The data presented here concerning Czchów Castle can be found in lexicons and dictionaries that present defensive architecture in a catalogue-like and synthetic manner. The most extensive works of this type include Bohdan Guerquin's *Zamki w Polsce*,¹⁸ which describes the history of military architecture and the current state of knowledge about the vast majority of castles in Poland dated to the early medieval period to the middle of the seventeenth century, as well as *Leksykon zamków w Polsce* by Leszek Kajzer, Stanisław Kołodziejski and Jan Salma.¹⁹

Historical outline of the town of Czchów and Czchów Castle

The history of the castle complex is intertwined with the history of the town. Historians, without direct source material, are unable to determine the impulse that led to the considerable development of the town and royal castle in the Middle Ages. Was there an established agricultural settlement that could suitably support a royal guardhouse,²⁰ or did the guardhouse come first due to defensible geographic conditions? With the current state of the art at our disposal, we are unable to address these doubts, but we can state that, at a certain stage of their development, the castle and the town produced mutual economic, functional and spatial linkages. Below is a short history of the town and castle during the most important period of their development.

Ryc. 1. Panorama Czchowa od strony dawnego traktu węgierskiego, obecnie ul. Sądecka; fot. A. Martyka 2020.

Fig. 1. Panorama of Czchów from the side of the former Hungarian trade route, present-day Sądecka Street; photo by A. Martyka 2020.

na pewnym etapie rozwoju zamek i miasto wytworzyły wzajemne związki gospodarcze, funkcjonalne i przestrzenne. Poniżej przedstawiono krótką historię miasta i zamku w najważniejszym okresie ich rozwoju.

Powstałe wzdłuż Dunajca i Popradu szlaki piesze łączyły sąsiadujące kraje – Polskę i Słowację – więzami ekonomicznymi i politycznymi już w czasach wczesnopaństwowych. Ważną rolę miastotwórczą odgrywały nie tylko szlaki handlowe, lecz także obrona graniczna obszarów rodzących się państw. Większość miast w pobliżu takich rzek, jak Dunajec, Poprad, Kamienica i Biała, w rejonach gęstego jak na tamte czasy osadnictwa wiejskiego, powstała w sąsiedztwie przedlokacyjnych grodów i warowni, które broniły wodnych i lądowych szlaków komunikacyjnych²¹.

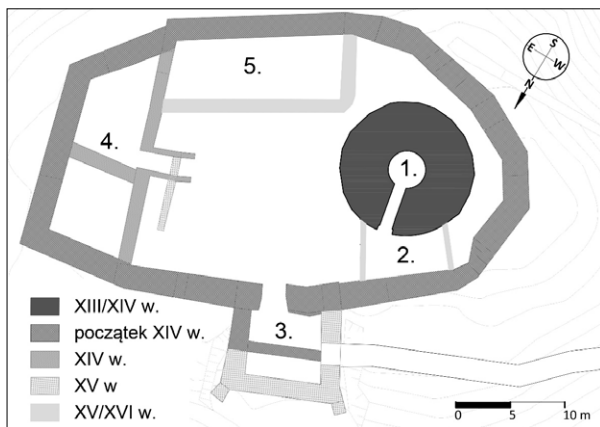
Czchów miał korzystne położenie geograficzne przy głównym trakcie węgierskim biegnącym na południe przez Nowy Sącz, Poprad i Koszyce, a na północ przez Lipnicę Murowaną, Bochnię i Kraków (ryc. 1). W południowej Polsce rozwinięta była produkcja sukna, dlatego wśród najbardziej powszechnych towarów eksportowanych szlakiem węgierskim znajdowały się tkaniny wytwarzane w cechach sukienniczych. Na Węgry wywożono sól, śledzie, zboże, słoń, chmiel, nabiał, mięso, lój, wosk i skóry. Z kolei do miast dawnej Małopolski i Podkarpacia najczęściej przywożono wełnę i wino²².

W fazie przedlokacyjnej w miejscu dzisiejszego Czchowa istniały wczesnośredniowieczne Grodzisko oraz osada będąca w posiadaniu benedyktynów z Tyńca, wzmiankowana w przywilejach z lat 1125 i 1229²³. Prawdopodobnie było to centrum osadnicze zlokalizowane na rozległym, opadającym w kierunku

The foot trails that were established along the Dunajec and Poprad rivers linked neighboring countries—Poland and Slovakia—with economic and political ties already during their early statehood. Trade routes and the defense of the borders of the territories of the nascent states played an important citygenic role. Most towns near rivers like the Dunajec, the Poprad, the Kamienica and the Biała in areas of relatively dense rural settlement, were built in the vicinity of pre-charter gords and fortresses, which defended land river circulation trails.²¹

Czchów enjoyed a beneficial geographical location near the main Hungarian route that led southwards through Nowy Sącz, Poprad and Koszyce, and northwards through Lipnica Murowana, Bochnia and Cracow (Fig. 1). Southern Poland featured well-developed cloth production, which is why the goods most often transported along the Hungarian route included textiles produced by weaving guilds. Transport to Hungary carried salt, herring, malt, hops, dairy products, meat, tallow, wax and skins. The cities of historical Lesser Poland and Subcarpathia in turn most often received wool and wine.²²

During its pre-charter phase, the site of modern-day Czchów was occupied by the early medieval Grodzisko and a settlement that was owned by the Order of St. Benedict from Tyniec, which was mentioned in privilege documents from 1125 and 1229.²³ It was probably a settlement center located on an extensive plateau that descended eastwards and featured a Romanesque church—the site of the future town as founded by charter. The issuing of Czchów's town charter took place between 1288 and 1333 and was

Ryc. 2. Rozwarstwienie chronologiczne murów zamku w Czchowie: 1. – wieża, 2. – budynek tzw. stróżówki, 3. – baszta brama, 4. – budynek mieszkalny, 5. – budynek gospodarczy; oprac. A. Martyka.

Fig. 2. Chronological layer of Czchów's castle walls: 1.—tower, 2.—so-called guardhouse, 3.— gatehouse tower, 4.—residential building, 5.—ancillary building; by A. Martyka.

wschodnim *plateau* z romańskim kościołem – miejscem późniejszej lokacji miasta. Lokacja Czchowa nastąpiła pomiędzy rokiem 1288 a 1333 na prawie średzkiem²⁴, w ramach działalności benedyktynów tynieckich i za sprawą przywileju Leszka Czarnego udzielonego im na zakładanie miast i wsi na prawie niemieckim²⁵. W tym samym czasie, czyli na przełomie XIII i XIV wieku, krystalizowała się zabudowa zamku usytuowanego poza centrum osadniczym, na skalistym ostrogu odciętym naturalnie ukształtowaną fosą. Budowa zamku mogła poprzedzać lokację miasta, ale nie można też wykluczyć, że obiekt powstał równocześnie z nim lub nieco później. Być może został wzniesiony w celu umieszczenia w nim komory celnej wymienionej w źródłach z 1327, które mówią o udzielonym przez Władysława Łokietka zwolnieniu kupców z opłat celnych w Czchowie, ale sugerują też, że komora celna funkcjonowała w tym miejscu już wcześniej²⁶.

Z dużym prawdopodobieństwem można stwierdzić, że fundatorem miasta i zamku był Waław II, który założył też Lipnicę Murowaną czy Wojnicz, a także ufundował zamki w Ryrtrze, Dobczycach, Bieczu, Myślenicach i Czorsztynie²⁷. Z Waławem II, który przejął tron krakowski w roku 1291, współpracowała księżna Gryfina, która odziedziczyła ziemie sądeckie oraz zwierzchnictwo nad klasztorem klarysek w Starym Sączu po śmierci św. Kingi. Dzięki jej wsparciu i pomocy klarysek Waław II fundował miasta, wznosił mury obronne, budował lub przebudowywał istniejące zamki, tworząc silną sieć administracyjno-terytorialną w celu zabezpieczenia obronnego, a także podniesienia efektywności poboru myta i ściągania opłat celnych²⁸.

W świetle badań archeologicznych i architektonicznych najstarszą budowlą na wzgórzu zamkowym w Czchowie jest wolno stojąca wieża (stołp) z przełomu XIII i XIV wieku, otoczona drewnianą palisadą i pełniącą funkcję obrony ostatecznej (ryc. 2). Wznies-

based on Środa Śląska rights,²⁴ as a part of the activity of the Tyniec Benedictine monks, based on a privilege granted to them by Leszek II the Black, which allowed them to found towns and villages based on German town rights.²⁵ During the same period, namely towards the end of the thirteenth and the start of the fourteenth century, the development of the castle began to crystallize outside of the settlement, on a rocky outcrop, isolated by a naturally formed moat. The construction of the castle could have preceded the town's founding, but it also cannot be ruled out that it could have possibly been built at the same time or slightly later. Perhaps the castle was built in order to place in it the customs chamber attested to in sources from 1327, which mention the exemption from customs fees collected in Czchów granted to traders by Władysław I the Elbow-high, but also suggest that the customs chamber had functioned there earlier.²⁶

It can be stated with a high degree of probability that the founder of the town and castle was Wenceslaus II, who also founded Lipnica Murowana or Wojnicz, in addition to founding castles in Rytró, Dobczyce, Biecz, Myślenice and Czorsztyn.²⁷ Princess Gryfina, who had inherited the land of Sącz and lordship of the monastery of the Poor Clares in Stary Sącz after the death of St. Kinga, cooperated with Wenceslaus II, who took over the throne in Cracow in 1291. Due to her support and aid from the Poor Clares, Wenceslaus II founded towns, erected defensive walls, built or remodeled existing castles, creating a strong administrative and territorial network while doing so for defensive purposes and to improve the collection rate of tolls and customs fees.²⁸

In light of archaeological and architectural studies, the oldest structure at the castle hill in Czchów is a detached tower (keep) from the end of the thirteenth and the start of the fourteenth century, surrounded by a wooden palisade and acting as the place where castle's defenders could stage a last stand (Fig. 2). It was erected on the south-western slope of the hill, using irregularly cut sandstone, on a foundation 4.4 to 5.6 m thick. The tower, with a base diameter of around 12.5 m, is round, has three stories, and two shifts in diameter. It is accompanied by a single-story residential section dated to the fourteenth century, erected on an octagonal plan, with rectangular embrasures. What is interesting, the original entrance to the tower was located at the height of the first floor, from the northern side. The total height of the tower is currently around 20 m, but the building must have once been much taller.²⁹

Over the subsequent decades of the fourteenth century, the castle and town enjoyed dynamic development. During the Casimirian period, the castle was expanded further and walls or defensive embankments were built around the town,³⁰ and a Gothic church was erected on the site of an earlier Romanesque one.³¹ The next mention of Czchów to be made in written documents is from 1356. It lists the Czchów burgrave Irman.³² The fortress probably protected an existing

siono ją na południowo-zachodnim zboczu wzgórza z ciosu nieregularnego piaskowca na fundamentach o grubości od 4,4 do 5,6 m. Wieża o średnicy podstawy wynoszącej około 12,5 m jest okrągła, trójkondygnacyjna, opatrzona dwoma uskokami. Towarzyszy jej datowana na XIV wiek jednokondygnacyjna część mieszkalna, wzniesiona na planie ośmiokąta, z prostokątnymi otworami strzelniczymi. Co ciekawe, pierwotne wejście do wieży znajdowało się na poziomie pierwszego piętra od północnej strony. Całkowita wysokość wieży wynosi obecnie około 20 m, jednak niegdyś budynek musiał być dużo wyższy²⁹.

W kolejnych dekadach XIV stulecia rozwój zamku i miasta był dynamiczny. W okresie kazimierzowskim nastąpiła dalsza rozbudowa zamku oraz budowa muru lub wałów obronnych wokół miasta³⁰, a także gotyckiego kościoła w miejscu wcześniejszego romańskiego³¹. Kolejna wzmianka o zamku w Czchowie w dokumentach pisanych pochodzi z roku 1356. Wymieniony jest w niej burgrabia czchowski Irman³². Warownia prawdopodobnie zabezpieczała istniejącą komorę celną. Rok później został powołany sąd grodzki, którego siedzibę ustanowiono na zamku³³. Wzgórze zamkowe zostało otoczone murem obwodowym o grubości od 1,2 do 2,4 m, z bramą wjazdową od strony miasta w postaci murowanej szyi. Późniejszy, choć również XIV-wieczny był dom zamkowy – piętrowy, o charakterze wieży, dwuprzestrzenny, z zachowanym w podpiwniczeniu gotyckim, ostrołukowym portalem w sieni pełniący funkcję klatki schodowej (ryc. 3). W XV wieku rozbudowano system obronny bramy wjazdowej w formie baszty bramnej o wymiarach 6x7 m, z dwiema przyporami od strony zachodniej, a także przerzucono most nad fosą. Najpóźniej datowanymi obiektami na wzgórzu były jednokondygnacyjny budynek gospodarczy od strony wschodniej oraz zachodnia przybudówka zwana stróżówką, usytuowana pomiędzy wieżą a murem obwodowym, powstałe na przełomie XV i XVI wieku (ryc. 2)³⁴.

Od średniowiecza aż do połowy XVI stulecia miasto i zamek w Czchowie przeżywały okres świetności jako siedziba administracyjna dóbr królewskich. Duży wpływ na rozwój miasta miało poczucie bezpieczeństwa jego mieszkańców. Dostępu do Czchowa strzegł przede wszystkim zamek³⁵. Prócz funkcji obronnej i administracyjnej pełnił też ważne funkcje sądowicze³⁶. Od XIV do XVII wieku znajdowała się w nim siedziba sądu ziemskiego powiatu czchowskiego. Starostwo czchowskie istniało od około 1360 do pierwszego rozbioru Polski w roku 1772, przez długi czas z siedzibą na zamku³⁷.

Negatywny wpływ na rozwój Czchowa miał fakt dzierżawienia zamku i miasta królewskiego przez rodzinę Melsztyńskich od XIV do pierwszej połowy XVI wieku. Dodatkowo lokacja konkurencyjnego Zakliczyna w miejscu dawnej wsi Opatkowice spowodowała upadek w Czchowie targów i jarmarków³⁸. Degradacja zabudowań zamku rozpoczęła się w roku 1646, kiedy to przestał w nim funkcjonować sąd ziemski, a następ-

Ryc. 3. Widok wnętrza piwnic domu mieszkalnego; po lewej stronie zachowany w całości portal gotycki, rok 2020; fot. A. Martyka.

Fig. 3. View of the residential building's basement interior; to the left a fully preserved Gothic portal, 2020; photo by A. Martyka.

customs chamber. A municipal court was established a year later, and the castle became its seat.³³ The castle hill was surrounded with a curtain wall with a thickness of between 1.2 and 2.4 m, with a gate from the side of the town in the form of a masonry extended gatehouse. There was also a castle house that was from a later period of the fourteenth century—it had two stories, the character of a tower and two internal spaces, with a surviving Gothic basement, an ogival portal in the hallway that acted as a stairwell (Fig. 3). The fifteenth century saw an extension of the defensive system in the form of a gatehouse tower with a base of 6 x 7 m, two abutments from the west and a bridge over the moat. The structures dated the latest on the hill included a single-story ancillary building from the east and a western extension called the guardhouse, which was located between the tower and the curtain wall—which were built towards the end of the fifteenth and the start of the sixteenth century (Fig. 2).³⁴

Between the Middle Ages and the middle of the sixteenth century the town and castle in Czchów enjoyed a period of prosperity as a seat of the administration of the king's lands. The feeling of safety among the town's inhabitants had a considerable impact on its development. Access to Czchów was protected by the castle.³⁵ Apart from a defensive and administrative function, it also played a judicial role.³⁶ Between the fourteenth and the seventeenth century, it housed the land court of the Czchów district. The Czchów starosty existed from around 1360 until the first partition of Poland

Ryc. 4. Czchów – widok sprzed 1840, rysunek: A. Garczyński, litografia: Karol Auer, źródło: *Galicja w obrazach*, Lwów 1840, s. 56.
 Fig. 4. Czchów—view from before 1840, drawing: A. Garczyński, lithograph: Karol Auer, source: *Galicja w obrazach*, Lwów 1840, p. 56.

nie przyspieszył ją „potop” szwedzki w latach 1655–1660³⁹. Pod koniec XVIII wieku pojawiła się szansa na odbudowanie i wykorzystanie pozostałości zabudowań kompleksu zamkowego, gdy Sejm Czteroletni podjął decyzję o reaktywacji sądu ziemskiego w Czchowie. Niestety, ze stratą dla zamku starosta czchowski wznosił nowy budynek sądu na rynku⁴⁰. Odtąd wykorzystywano już tylko wieżę zamkową, w której funkcjonowało więzienie. Po pierwszym rozbiórze Polski, gdy Czchów znalazł się w granicach cesarstwa austriackiego, starostwo czchowskie zostało przejęte przez władze austriackie, a następnie, w 1782, sprzedane Zofii Grabowskiej⁴¹.

Z pierwszych opisów zamkowego wzgórza w roku 1863, autorstwa Szczęsnego Morawskiego, wynika, że zabudowania zamkowe wokół wieży istniały jeszcze w XVIII wieku, zapewne w formie ruiny⁴². Pierwsze ikonografie zamku, wykonane przez Adama Garczyńskiego, pochodzą z początku XIX stulecia⁴³. Na jednym z rysunków, przedstawiającym wzgórze zamkowe i sylwetę miasta od strony wschodniej, widoczna jest samotna, zrzurowana w górnych partiach kamienna wieża (ryc. 4).

Prace archeologiczne, konserwatorskie i projektowe na wzgórzu zamkowym w Czchowie

Wzgórze zamkowe w Czchowie przyciągało archeologów i historyków od XIX wieku. Zainteresowanie malowniczą kamienną budowlą odnotowano w „Tygodniku Ilustrowanym”, gdzie już w roku 1865 opublikowano krótką historię miasta i zamku wraz z rysunkiem wzgórza zamkowego⁴⁴. W okresie międzywojennym wieża i wzgórze z relikami murów zostały zakwalifikowane jako pomnik architektury epoki piastowskiej⁴⁵. Państwowy konserwator zabytków uznał też wówczas, że ruiny zamkowe wymagają prac konserwatorskich⁴⁶.

Po II wojnie światowej w Czchowie rozpoczęła badania Karpacka Ekspedycja Archeologiczna, kierowana przez profesora Andrzeja Żakiego. W latach

that took place in 1772, having its seat at the castle for a long time.³⁷

The leasing of the royal castle and town to the Melsztyński family between the fourteenth century and the first half of the sixteenth century had a detrimental effect on Czchów’s development. In addition, the founding of Zakliczyn, which competed with Czchów, at the site of the former village of Opatkowiec, led to a decline of markets in the town.³⁸ The deterioration of the castle’s buildings began in 1646, when it ceased to act as the seat of the land court, and was later hastened by the Swedish Deluge in the years 1655–1660.³⁹ Towards the end of the eighteenth century, an opportunity appeared to rebuild and utilize what was left of the castle complex, when the Four-year Sejm made the decision to reactivate the land court in Czchów. Unfortunately, to the detriment of the castle, the Czchów starost erected a new courthouse on the market square.⁴⁰ Afterwards, only the castle tower remained in use, as a prison. After the first partition of Poland, when Czchów found itself within the borders of the Austrian Empire, the Czchów starosta was taken over by Austrian authorities and later, in 1782, sold to Sofia Grabowska.⁴¹

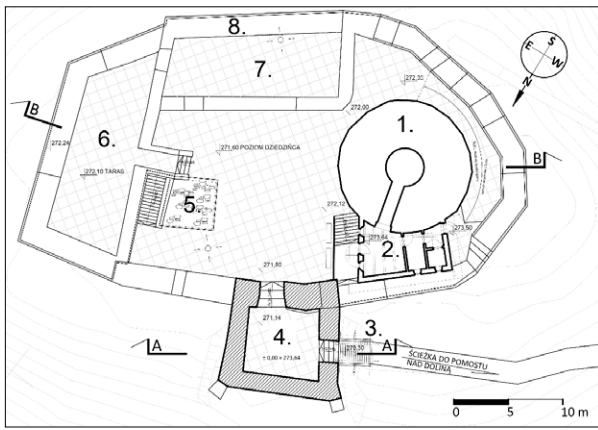
The first descriptions of the castle hill from 1863 by Szczęsny Morawski indicate that the buildings around the tower still existed in the eighteenth century, probably in the form of a ruin.⁴² The first iconographies of the castle, made by Adam Garczyński, are from the nineteenth century.⁴³ One of the drawings that depicts the castle hill and the town’s skyline from the east shows a lone stone tower, whose upper parts are ruined (Fig. 4).

Archaeological, conservation and design work on the castle hill in Czchów

The castle hill in Czchów has been attracting archaeologists and historians since the nineteenth century. Interest in the picturesque stone structure was noted in “Tygodnik Ilustrowany,” where a short history of the town and castle, accompanied by a drawing of the castle hill, was published already in 1865.⁴⁴

After the interwar period, the tower and hill, with remains of walls, were classified as a monument to Piast-era architecture.⁴⁵ The state monuments conservator also decided that the castle ruins required conservation work to be performed on them.⁴⁶

After the Second World War, Czchów became the site of research by the Carpathian Archaeological Expedition, directed by Professor Andrzej Żaki. In the years 1953–1955, a small reconnaissance and a series of inspections of construction excavations were performed on the territory of the town and the early medieval settlement (Grodzisko). This was continued in the years 1966–1967.⁴⁷ Towards the end of the 1960s it became evident that the site was falling into ruin increasingly quickly and plans to professionally secure it and use as a future tourist attraction began to be discussed.⁴⁸

Ryc. 5. Rzut zamku w Czchowie: 1. – wieża, 2. – budynek tzw. stróżówki, 3. – kładka nad fosą, 4. – baszta bramna, 5. – fragment zachowanego średniowiecznego bruku na dziedzińcu, około 30 cm niżej od projektowanego poziomu, 6. – taras widokowy nad piwnicami budynku mieszkalnego, 7. – taras widokowy w obrysie murów budynku gospodarczego, 8. – odcinek murów obwodowych odkryty podczas ostatnich badań archeologicznych (wcześniej uważano, że runęły one ze zbocza jeszcze w czasach średniowiecza); oprac. A. Martyka.

Fig. 5. Czchów Castle floor plan: 1.—tower, 2.—so-called guardhouse, 3.—footbridge above the moat, 4.—gatehouse tower, 5.—fragment of the surviving medieval cobblestone surface in the courtyard, ca. 30 cm lower than the level featured in the design, 6.—observation deck above the basement of the residential building, 7.—observation deck within the outline of the ancillary building's walls, 8.—curtain wall section discovered during the latest round of archaeological studies (previously it was thought that they collapsed downhill already during the Middle Ages); by A. Martyka.

Ryc. 6. Wzgórze zamkowe w Czchowie, widok od strony południowo-zachodniej, na pierwszym planie drewniana kładka nad doliną; fot. A. Martyka 2020.

Fig. 6. Castle hill in Czchów, view from the south-west, the timber footbridge above the valley is visible in the foreground; photo by A. Martyka 2020.

1953–1955 na terenie miasta i wczesnośredniowiecznej osady (Grodziska) przeprowadzono niewielkie badania sondażowe oraz kontrolę wykopów budowlanych. Kontynuowano je w latach 1966–1967⁴⁷. Pod koniec lat sześćdziesiątych uświadomiono sobie, że zabytek coraz szybciej popada w ruinę, i zaczęto się zastanawiać nad jego profesjonalnym zabezpieczeniem, a w przyszłości wykorzystaniem jako atrakcji turystycznej⁴⁸.

Najpełniejszych danych dostarczyły badania archeologiczne reliktyw na wzgórzu, przeprowadzone podczas kilku sezonów badawczych w latach 1993–2001 przez zespół z Muzeum Okręgowego w Tarnowie pod przewodnictwem Andrzeja Szpunara⁴⁹. W tym czasie zbadano i odkryto faktyczny zarys zabudowy wzgórza oraz stworzono stratyografię zachowanych reliktyw. Odślonięto kilka poziomów bruków na dziedzińcu, gotycki portal kamienny stanowiący wejście do piwnic zamkowych, obrys murów obronnych całego założenia oraz mury niezidentyfikowanej wcześniej baszty bramnej, zachowanej miejscami do wysokości dwóch metrów. Zebrano również ogromną ilość różnego typu materiału zabytkowego, w tym fragmenty metalowej zbroi. Co ciekawe, w trakcie badań pozyskano kilka monet, takich jak denar koronny Władysława Jagiełły, denar krakowski Jadwigi Andegaweńskiej, szeląg rycki Zygmunta III Wazy, dwa szelągi litewskie i szeląg koronny Jana Kazimierza. Odnaleziono też swego rodzaju skarb zamku czchowskiego: spichlerz przy mu-

The fullest set of data was provided by archaeological examinations of the relicts on the hill, performed during several research seasons in the years 1993–2001 by a team from the District Museum in Tarnów under the supervision of Andrzej Szpunar.⁴⁹ During this period, the actual outline of the hill's development was investigated and uncovered and a stratigraphy of surviving relicts was prepared. Several levels of cobblestone were discovered in the courtyard, a Gothic stone portal that acted as an entrance to the castle's basement, the outline of the entire complex's defensive walls and the walls of a previously unidentified gatehouse tower, which survived up to a height of two meters in some places. An enormous amount of various types of historical material, including fragments of a metal suit of armor. What is interesting, several coins were found during the digs, such as a crown denarius of Władysław Jagiełło, a Cracow denarius of Jadwiga of Poland, a Riga shilling of Sigismund III Vasa, two Lithuanian shillings and a crown shilling of John Casimir. In addition, a sort of Czchów castle treasure was found: a granary near the curtain wall with burned grains, preserved in very good condition.⁵⁰

The findings of previous archaeological and architectural studies became the basis for the technical design of the castle.⁵¹ The design of the arrangement of the ruins by Waldemar Niewalda was very bold, as it featured the reconstruction of the tower-like residential building, as a result of which the building would exceed the tower itself in height. The latter was to be

rze obwodowym z przepalonym zbożem, zachowany w bardzo dobrym stanie⁵⁰.

Wyniki wcześniejszych badań archeologicznych i architektonicznych stały się podstawą projektu budowlanego zamku⁵¹. Projekt aranżacji ruin autorstwa Waldemara Niewaldy był bardzo odważny, gdyż przewidywał rekonstrukcję wieżowego budynku mieszkalnego, w wyniku której nowy obiekt przewyższyłby samą wieżę. Ta ostatnia miała być poddana konserwacji. Oprócz rekonstrukcji budynku mieszkalnego przewidziano też rekonstrukcję jednokondygnacyjnej stróżówki pełniącej funkcję punktu informacyjnego i kasy obsługującej taras widokowy na wieży, a także renowację pozostałych ruin zabudowy zamkowej. Co ciekawe, projekt nie zakładał rekonstrukcji baszty bramnej i budynku gospodarczego ani podwyższenia okrągłej wieży. W alternatywnym rozwiązaniu zaproponowano taras widokowy nad piwnicami domu mieszkalnego i postanowiono zachować ostrołuczny portal wejściowy do piwnic. W projekcie przewidziano też most drewniany nad fosą z sąsiadującymi schodami terenowymi, jednak był on tylko zaszyfrowany⁵². Projekt pozytywnie zaopiniowały służby konserwatorskie, a jego realizację rozpoczęto w roku 2000. Niestety, wykonano wyłącznie wąski zakres prac, w tym prace rekonstrukcyjno-konserwatorskie przy wieży zamkowej, a także nieznaczne podniesienie od strony zachodniej niektórych fragmentów muru obwodowego wraz z elementami murów baszty bramnej. W całości zrekonstruowano tylko najpóźniejszy budynek, tzw. stróżówkę, pełniący funkcję obsługi punktu widokowego.

Realizacja starych i nowych pomysłów dotyczących wyglądu zamku stała się możliwa dopiero dzięki wsparciu środków z Funduszy Europejskich Program Regionalny. Dobrym pomysłem na promocję regionu okazało się zwiększenie zakresu inwestycji o sąsiadujący z zamkiem teren Grodziska i otaczający go las, co pozwoliło stworzyć założenie parkowe⁵³. Prace budowlane były prowadzone równoległe z powrotem archeologów na wzgórze. Badania w formie nadzoru archeologicznego kontynuował w roku 2018 zespół Andrzeja Szpunara z Muzeum Okręgowego w Tarnowie. Przyniosły one kolejne ciekawe znaleziska. Odkryto fragmenty fundamentów muru obwodowego po stronie wschodniej, które – jak wcześniej zakładano – miały runąć w dół wzgórza już w średniowieczu, a także piec w narożniku północno-zachodniej piwnicy wykonany z cegieł palcówek i kamieni otoczaków⁵⁴ (pozyskanych zapewne z Dunajca) oraz kolejny grosz praski Wacława II, datowany na lata 1300–1305⁵⁵.

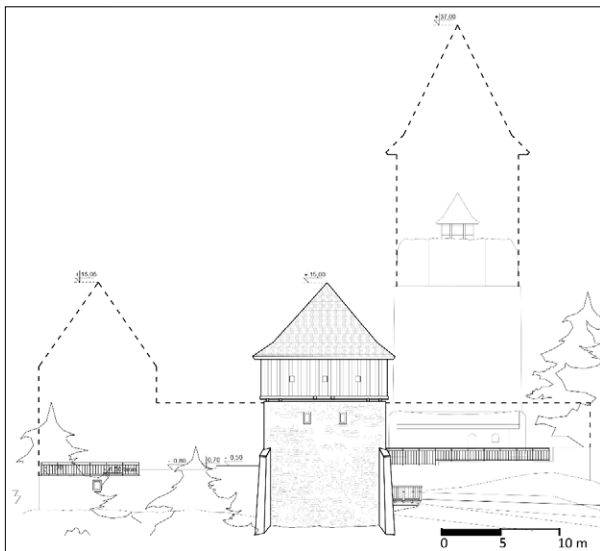
W zakres ostatniej inwestycji, zakończonej w roku 2018, weszły m.in.: nieprzewidziana we wcześniejszym projekcie rekonstrukcja baszty bramnej, zagospodarowanie nawierzchni dziedzińca zamkowego i częściowa nadbudowa fragmentów murów obronnych, taras widokowy nad zrekonstruowanymi piwnicami budynku mieszkalnego oraz drewniany most nad fosą zamkową (ryc. 5, 6), a także ścieżki piesze w parku otaczającym

subjected to conservation. Apart from the reconstruction of the residential building, a reconstruction of the single-story guardhouse was planned, with its intended function being that of an information desk and ticket sales office for the observation terrace at the tower, as well as the renovation of the remaining ruins of the castle's development. What is interesting, the design featured neither the reconstruction of the gatehouse tower and the ancillary building nor the vertical extension of the round-based tower. In an alternative solution, an observation deck was proposed above the basement of the residential building and it was decided to preserve the ogival cellar entrance portal. The design also included a timber bridge above the moat with an accompanying set of external stairs, yet it was only signaled.⁵² The design was approved by conservation services and construction began in 2000. Unfortunately, only a small scope of the work was performed, including reconstruction and conservation work on the castle tower, as well as a slight elevation of certain fragments of the curtain wall from the west, together with elements of the gatehouse tower. Only the latest building was reconstructed in full—the guardhouse, which services the observation point.

The realization of old and new ideas concerning the castle's appearance only became possible due to support in the form of a subsidy from the Regional Program European Funds. Increasing the scope of the project to include the area of Grodzisko near the castle and the surrounding forest turned out to be a good idea for promoting the region, allowing for the creation of a park layout.⁵³ Construction work was performed in parallel to a return of a team of archaeologists to the hill. Research in the form of archaeological supervision was continued in 2018 by a team under Andrzej Szpunar from the District Museum in Tarnów. They brought additional interesting findings. Fragments of the curtain wall's foundations were discovered on the eastern side, which—as previously assumed—were thought to have collapsed downhill already in the Middle Ages, in addition to a furnace in the corner of the northwestern basement made from hand-formed brick and river stones (probably taken from the Dunajec river) and another Prague groschen of Wenceslaus II, dated to the years 1300–1305.⁵⁵

The scope of the final project, which concluded in 2018, included, among others: the reconstruction of the gatehouse tower that had not been included in the earlier design, the arrangement of the castle courtyard's plot surface and the partial vertical extension of the defensive walls, an observation deck above the reconstructed basement of the residential building, a timber bridge above the castle moat (Fig. 5, 6) and pedestrian paths in the park surrounding the castle and elements of recreational infrastructure on Grodzisko's plateau.

The reconstruction of the gatehouse tower was performed based on earlier reconstructions of the castle complex prepared by the team from the District Museum in Tarnów. The hypothetical appearance of the el-

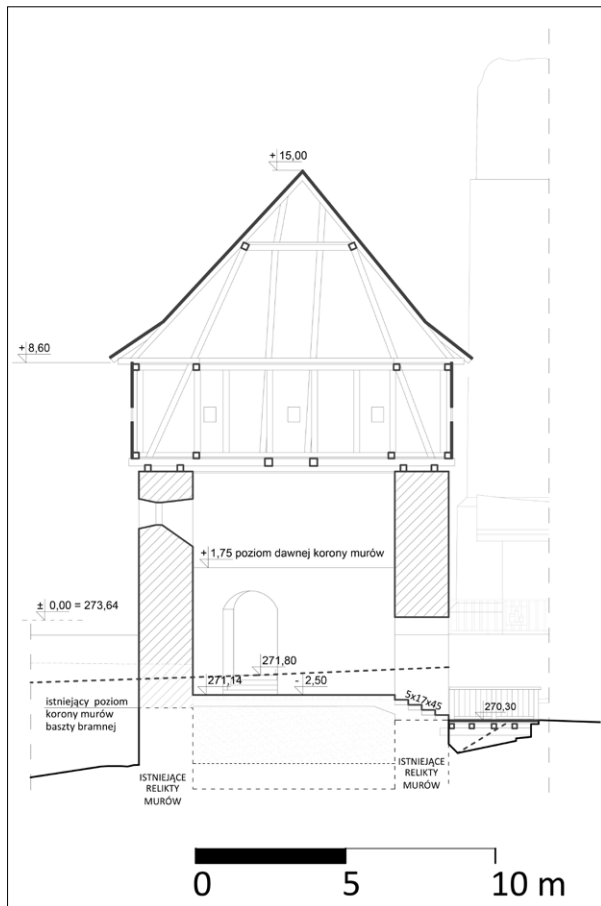
Ryc. 7. Północno-zachodnia elewacja zamku w Czchowie; linią przerywaną oznaczono hipotetyczną sylwetę budynku mieszkalnego i wieży oraz wysokość murów obwodowych w okresie średniowiecza; oprac. A. Martyka.

Fig. 7. North-eastern facade of Czchów Castle; the hypothetical outline of the residential building and the tower, and the height of the curtain walls during the Middle Ages have been marked with a dashed line; by A. Martyka.

zamek i elementy infrastruktury rekreacyjnej na *plateau* Grodziska.

Rekonstrukcję baszty bramnej wykonano na podstawie wcześniejszych rekonstrukcji założenia zamkowego opracowanych przez zespół z Muzeum Okręgowego w Tarnowie. Hipotetyczny wygląd elementów wchodzących w skład zabudowy zamku w czasach jego największej świetności w XVI wieku powstał w analogii do średniowiecznej architektury militarnej oraz na podstawie prowadzonych od lat dziewięćdziesiątych XX wieku badań archeologicznych i architektonicznych (ryc. 7)⁵⁶. Rekonstrukcja zamku została przedstawiona w postaci makiety zabudowań zamkowych na wzgórzu w skali 1:100⁵⁷. Wojewódzki konserwator zabytków wyraził zgodę na rekonstrukcję.

Zaprojektowano basztę bramną, w formie murowanej z kamienia naturalnego na wapiennej zaprawie, do wysokości murów obwodowych wynikającej z ochrony pierwotnego wejścia do wieży obronnej – zgodnie ze sztuką wznoszenia obronnych wież zamkowych wejście było ulokowane na wysokości I piętra⁵⁸. Zachowany obrys murów baszty jest zbliżony do prostokąta o wymiarach 9,9x11,4 m, o zmiennej grubości murów: od około 1,4 do 2,5 m. W obrysie murów baszty zachowały się ślady otworu bramnego od strony dziedzińca, można więc domniemywać, że podobny otwór istniał w jego ścianie zachodniej, co miało pełnić funkcję komunikacyjną. Mury zostały nadbudowane z kamienia naturalnego, układanego na zaprawie wapiennej o grubości 50 cm, licowanego od zewnętrznej strony z istniejącym murem. Zrekonstruowany mur wyróżnia się jaśniejszą barwą. Basztę nakryto czterospadowym dachem krytym gontem, o konstrukcji płatwiowej,

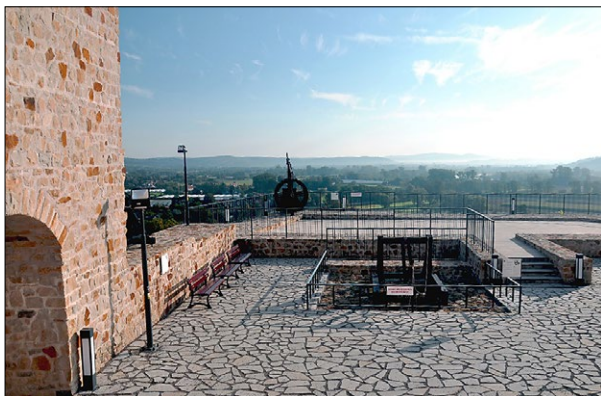

Ryc. 8. Przekrój A-A przez zrekonstruowaną basztę bramną; oprac. A. Martyka.

Fig. 8. Cross-section A-A through the reconstructed gatehouse tower; by A. Martyka.

elements of the castle's complex during the period of its greatest prosperity in the sixteenth century was formulated in analogy to medieval military architecture and based on archaeological and architectural studies that were conducted since the 1990s (Fig. 7).⁵⁶ The reconstruction of the castle was presented in the form of a model of the castle's buildings on a hill, made to a scale of 1:100.⁵⁷ The voivodeship conservator of monuments approved the reconstruction.

A gatehouse tower was design in the form of a masonry building from natural stone bound with lime mortar, with a height up to the curtain wall, as determined by the conservation of the original entrance to the defensive tower—following the art of erecting defensive castle towers, the entrance was located at the height of the first floor.⁵⁸ The surviving outline of the tower's walls is close to a 9.9 x 11.4 m rectangle, with a varying wall thickness of between 1.4 to 2.5 m. The outline of the tower's walls featured surviving traces of the gate wall from the side of the courtyard, which lends credibility to the supposition that a similar opening had existed in its western wall, playing a circulatory role. The walls were vertically extended using natural stone, laid on lime mortar, with the extended section being 50 cm thick and flush with the existing wall from the outside. The reconstructed wall stands out because

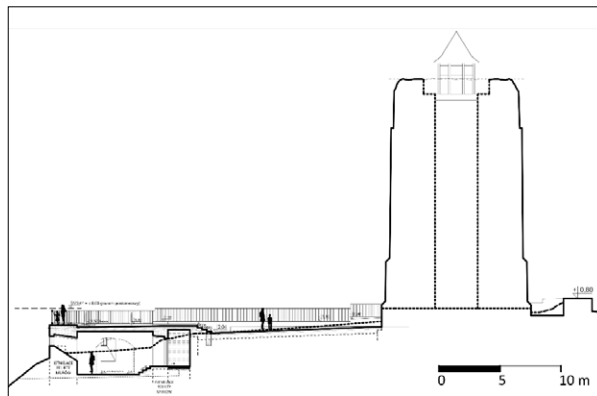

Ryc. 9. Dziedziniec zamkowy z widokiem na oryginalny fragment posadzki oraz taras widokowy; fot. A. Martyka 2020.

Fig. 9. Castle courtyard with a view of the original floor surface fragment and the observation deck; photo by A. Martyka 2020.

z ukośnymi zastrzałami. Konstrukcję dachu podniesiono powyżej nadbudowanych murów kamiennych na drewnianej konstrukcji szkieletowej i od strony zewnętrznej wykończono pionowymi deskami szalunkowymi⁵⁹ (ryc. 8).

Zgodnie z wynikami badań archeologicznych prowadzonych przez Andrzeja Szpunara z zespołem, poziom historycznego bruku kamiennego dziedzińca znajdował się od 50 do 90 cm poniżej obecnego poziomu terenu, usunięto więc od 40 do 80 cm warstw gruntu na dziedzińcu. Ostatecznie została wykonana nowa nawierzchnia z kamienia naturalnego o nieregularnych formach, z wypełnieniem spoin tłuczniem drobnej frakcji. Z uwagi na wyjątkowe odkrycie oryginalnego fragmentu średniowiecznego bruku o wymiarach 4,5x4,3 m, po konserwacji został on wyeksponowany (ryc. 9). Kolejnym interesującym, i całkowicie nowym, elementem inwestycji były dwie drewniane kładki piesze, nawiązujące do średniowiecznych mostów zwodzonych. W Czchowie taki most mógł funkcjonować po wzniesieniu na wzgórzu murów obwodowych z pierwszą bramą w formie szyi. Krótszą kładkę zaplanowano nad fosą zamkową, zaraz przy wejściu do baszty bramnej, w miejscu historycznej lokalizacji pierwotnego mostu, być może zwodzonego. Drugą, dłuższą, przypominającą most, rozpięto nad naturalną doliną pomiędzy wzgórzem zamkowym a sąsiadującym wzniesieniem, od strony historycznego traktu prowadzącego do miasta (ryc. 6). Obie kładki zbudowano w drewnianej konstrukcji leżakowej, o szerokości użytkowej ciągu pieszego wynoszącej 2 m. Rekonstrukcja piwnic budynku mieszkalnego polegała na kamiennej nadbudowie relikwów ścian piwnic wraz z odtworzeniem pełnych otworów okiennych z wewnętrznymi łukowymi gładkami w miejscach ich pierwotnej lokalizacji. Nad piwnicami wykonano strop betonowy wykończony płytami kamiennymi, pełniący funkcję punktu widokowego na malowniczy krajobraz doliny Dunajca (ryc. 10).

Ryc. 10. Przekrój B-B podłużny przez zabudowę wzgórza zamkowego, z lewej strony zrekonstruowane piwnice budynku mieszkalnego; oprac. A. Martyka.

Fig. 10. Longitudinal cross-section B-B through the development of the castle hill, to the left is the reconstructed basement of the residential building; by A. Martyka.

of its brighter color. The tower was covered with a hipped, shingled roof, with a purlin frame and diagonal struts. The structure of the roof was elevated above the raised stone walls on a timber skeleton frame and finished from the inside with vertical wooden siding (Fig. 8).⁵⁹

According to archaeological findings made by Andrzej Szpunar and his team, the level of the historical stone cobbles in the courtyard was 50 to 90 cm below the present-day level, which is why between 40 and 80 cm of soil layers were stripped there. Ultimately, a new surface was made from irregularly shaped natural stone, with the joints filled in with fine aggregate. Due to the exceptional discovery of a fragment of medieval cobblestone surface that measured 4.5 x 4.3 m, it was exposed after conservation (Fig. 9). Another interesting and completely novel element of the project were two wooden footbridges that referenced medieval drawbridges. In Czchów, such a bridge could have functioned after the erection of curtain walls with the first gate in the form of an extended gatehouse. The shorter footbridge was planned over the castle moat, immediately near the entrance to the gatehouse tower, at the site of the former bridge, which could have been a drawbridge. The second, longer footbridge, which resembled an actual bridge, was suspended above a natural valley between the castle hill and the neighboring outcrop from the side of the historical route that led to the town (Fig. 6). Both footbridges were built using a transverse timber beam structure, with an operating pedestrian path width of 2 m. The reconstruction of the residential building's basement was based on erecting a vertical extension of the remains of the basement's walls along with recreating complete splayed window openings, with the splayed section arched, at their original locations. A concrete deck finished with stone tiles was erected above the basement, to act as an observation point with a view of the picturesque landscape of the Dunajec valley (Fig. 10).

Rezultat ostatnich prac budowlanych wykonanych na wzgórzu zamkowym w Czchowie można uznać za zadowalający. Zabezpieczono i utrwalono niszczącą strukturę założenia. Uzupełnienia miały różny zakres i polegały na większym uczynieniu oraz częściowych rekonstrukcjach, zwłaszcza baszty bramnej, piwnic domu mieszkalnego i murów obwodowych. Wszystkie uzupełnienia, wykonane przy użyciu tradycyjnych materiałów i technik, są czytelne i wyartykułowane nieco jaśniejszą barwą materiału. Jednym z bardziej efektownych, a zarazem autentycznych elementów architektury zamku jest wyeksponowany fragment oryginalnej posadzki na dziedzińcu, a także ostrołukowy portal gotycki w sieni wejściowej do piwnic budynku zamkowego. Na dziedzińcu powstało lapidarium z detalem architektonicznym z bloków piaskowca wydobytych podczas prac wykopaliskowych. Uczynienie układu przestrzennego pozwala na pełniejszą percepcję średniowiecznej architektury militarnej. Wykarczowano również dziką zieleń stanowiącą zagrożenie dla murów zabytku i zasłaniającą je przez znaczną część roku. Lokalizacja na dziedzińcu i wokół zamku zrekonstruowanych urządzeń oblężniczych i obronnych z epoki średniowiecza wyjaśnia niektóre aspekty obronne zamku. Pokuszono się także o odtworzenie mostu – efektownego atrybutu średniowiecznej architektury, co niewątpliwie stanowi dodatkową atrakcję dla zwiedzających.

W rezultacie tych działań nastąpiła najbardziej odważna i radykalna zmiana w krajobrazie miasta od czasów średniowiecza – zmiana utrwalonego przez wieki wyglądu wzgórza. Warto podkreślić, że na zamku w Czchowie wykonano szeroki zakres badań archeologicznych i architektonicznych, zachowany został zatem nadrzędny warunek zapisany w *Karcie Ochrony Historycznych Ruin*. Wszystkie te prace realizują jej podstawowe zalecenie, jako nadrzędne zadanie traktując konieczność ochrony autentyczności historycznej ruiny. Nie wszystkie zalecenia *Karty* zostały jednak zastosowane, zwłaszcza te sugerujące minimalną ingerencję w substancję zabytkową. Trzeba jednak pamiętać, że *Karta* w wyjątkowych sytuacjach dopuszcza prace wykraczające poza utrzymanie substancji i formy ruin pod warunkiem zachowania wszystkich autentycznych relikwów.

Rekonstrukcja zabudowań zamkowych nie została zakończona, ale umożliwiła dalsze prace, przede wszystkim zabezpieczenie coraz szybciej niszczących ruin. Obecnie można rozważać rekonstrukcję budynku mieszkalnego czy podwyższenie wieży dzięki najnowszym technologiom, takim jak hologramy czy wirtualna rzeczywistość. Pilną potrzebą jest zabezpieczenie murów wieży, zwłaszcza u jej podstawy, ponieważ widoczne są tam wyraźne uszkodzenia oraz degradacje spoin i ciosów z piaskowca.

The result of the latest construction work performed at the castle hill in Czchów can be considered satisfactory. The previously deteriorating structure of the complex has been secured and its durability has been enhanced. The supplementations differed in scope and were based on increasing legibility and partial reconstructions, particularly of the gatehouse tower, the basement of the residential building and the curtain walls. All of the supplementations, made using traditional materials and techniques, are legible and articulated via a slightly brighter color of the material. One of the more impressive and authentic elements of the castle's architecture is an exposed fragment of its original floor surface in the courtyard, as well as an ogival portal in the entrance hall to the basement of the castle building. A lapidarium was built in the courtyard, with architectural detail in the form of sandstone blocks collected during archaeological digs. Increasing the legibility of the spatial layout has allowed for a fuller perception of the medieval military architecture. The loosely growing greenery that had threatened the castle's walls and had been obscuring it for most of the year was cleared. The placement of reconstructed siege and defensive equipment from the medieval period in the courtyard and around the castle explains some of its defensive aspects. The bridge—an impressive attribute of medieval architecture—was also reconstructed, which undoubtedly acts as another attraction to visitors.

As a result of these efforts, the most bold and radical change in the town's landscape since the Middle Ages has taken place—an alteration of the ages-long appearance of the hill. It should be noted that a wide range of archaeological and architectural studies were performed on Czchów Castle, thereby complying with the key provision of the *Historic Ruins Preservation Charter*. All of these works implement its fundamental recommendation to treat the preservation of the authenticity of historical ruins as the overarching principle. However, not all of the *Charter's* recommendations have been implemented, particularly those that suggest minimum interference with historical substance. Nevertheless, it should be remembered that the *Charter* does allow work that goes beyond the preservation of the substance and form of ruins, under the condition that all authentic relicts are preserved.

The reconstruction of the castle's development has not been completed, but further work has been enabled, primarily the securing of the ruins which were deteriorating increasingly quickly. At present, the reconstruction of the residential building or extending the tower using the latest technologies such as holograms and virtual reality can be considered. Securing the tower's walls, particularly at its base due to visible damage and degradation of sandstone pieces and joints.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Bogdanowski Janusz, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa, Kraków 2002.
- Guerquin Bohdan, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984.
- Janda Magdalena, Gosztyła Marek, *Problematyka budowy średniowiecznych miast Podkarpacia – ze stanu badań*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 57.
- Kajzer Leszek, Kołodziejcki Stanisław, Salma Jan, *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2001.
- Kiryk Feliks, *Miasta ziemi sądeckiej w XIII–XVI wieku*, „Rocznik Sądecki” 2007, t. 35.
- Kiryk Feliks, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XIV w.: województwo krakowskie (powiaty południowe)*, Kraków 1985.
- Kołodziejcki Stanisław, *Król Wacław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2011, nr 23 (108).
- Kowalczyk Elżbieta, *Brona małopolska: ze studiów nad obroną ziem polskich we wczesnym średniowieczu*, Warszawa 2000.
- Krasnowolski Bogusław, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 1: *Miasta ziemi krakowskiej, chronologia procesów osadniczych i typologia układów urbanistycznych*, Kraków 2004.
- Krasnowolski Bogusław, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 2: *Katalog lokacyjnych układów urbanistycznych*, Kraków 2004.
- Kuśnierz-Krupa Dominika, Figurska-Dudek Joanna, Malczewska Joanna, *Dziedzictwo architektoniczne (ratusz oraz pałac) miasta Dukli na Podkarpaciu*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 57.
- Malik Rafał, *Średniowieczne lokacje miejskie nad Dunajcem. Czchów. Ze studiów nad budową i kształtem miasta lokacyjnego*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2018, nr 24.
- Małachowicz Edmund, *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w zespołach i krajobrazie*, Wrocław 2007.
- Rojkowska-Tasak Halina, Niewalda Waldemar, *Granice rekonstrukcji na przykładzie ruin zamków w Wytrzyście i Czchowie*, [w:] *Zamki w ruinie – zasady postępowania konserwatorskiego*, red. Bogusław Szmygin, Piotr Molski, Warszawa–Lublin 2012.
- Szmygin Bogusław (red.), *Historyczne ruiny – ochrona, użytkowanie, zarządzanie*, Warszawa–Lublin 2018.
- Szmygin Bogusław, Molski Piotr (red.), *Ochrona i konserwacja ruin zamkowych – wybrane problemy i przykłady*, Warszawa–Lublin 2013.
- Szmygin Bogusław, Molski Piotr (red.), *Zamki w ruinie – zasady postępowania konserwatorskiego*, Warszawa–Lublin 2012.
- Szmytke Robert, *Kryteria morfologiczne w procedurze administracyjnej nadawania statusu miasta*, „Wiadomości Statystyczne” 2018, R. LXIII, <https://stat.gov.pl/>.
- Szpunar Andrzej, *Zamek w Czchowie, pow. brzeski, woj. małopolskie*, [w:] *Polonia minor mediaevi: studia ofiarowane Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*, Kraków–Krosno 2003.
- Szpunar Andrzej, *Zamek w Czchowie, stan badań i źródeł archeologicznych oraz próba odtworzenia wyglądu budowli*, [w:] *Późne średniowiecze w Karpatach polskich*, red. Jan Gancarski, Anna Muzyczuk, Krosno 2007, s. 269–286.
- Szpunar Andrzej, Glinianowicz Marcin, *Uzbrojenie późnośredniowieczne z zamku w Czchowie w Małopolsce*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2006, t. 2.
- Szydłowski Tadeusz, *Pomniki architektury epoki piastowskiej we województwach krakowskim i kieleckim – z 186 ilustracjami i mapką orientacyjną*, Kraków 1928.
- Żaki Andrzej, *Archeologia Czchowa nad Dunajcem*, cz. 1: *Zamczysko Baszta w świetle wstępnych badań*, „Acta Archaeologica Carpathica” 1967, t. 9, z. 2.
- Żurowski Józef, *Sprawozdanie z działalności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych okręgu zachodnio-małopolskiego i śląskiego za lata 1924–1926*, „Wiadomości Archeologiczne” 1929, t. 10, <http://wiadomosci-archeologiczne.pl/spis-tresci-tom-10>.

Akty prawne / Legal acts

- Karta Ochrony Historycznych Ruin*, Uchwała Walnego Zgromadzenia Członków PKN ICOMOS z 4 grudnia 2012, <http://www.icomos-poland.org/pl/dokumenty/uchwaly/130-karta-ochrony-historycznych-ruin.html>.
- Karta Wenecka*, postanowienia i uchwały II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków w Wenecji w 1964, <https://www.nid.pl/upload/iblock/15f/15f3d8201c79013f37d81be7c64697f5.pdf>.

Publikacje prasowe / Press publications

- „Tygodnik Ilustrowany”, 14 I 1865, t. 11, nr 277, <http://www.bilp.uw.edu.pl/ti/1865/foto/n09.htm>.

Projekty / Projects

- „Baszta, ruiny zamczyska”. Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, opracował Marek Grabski, 1997, Archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków delegatura w Tarnowie.
- Beiersdorf Zbigniew, Krasnowolski Bogusław, „Czchów – studium historyczno-urbanistyczne”, mps, PKZ, Kraków 1980, archiwum WUOZ Tarnów, sygn. 1884a.
- „Czchów – zamek. Aranżacja ruin. Projekt architektoniczno-konstrukcyjny”, architekt Waldemar Niewalda, konstruktor Stanisław Kaczmarski, Kraków 1999.

„Czchów – zamek. Odbudowa budynku mieszkalnego”, architekt Waldemar Niewalda, Kraków 2001.

„Czchów – zamek, projekt aranżacji ruin wraz z infrastrukturą techniczną i komunikacyjną. Projekt zamienny”, Pracownia Konserwacji Zabytków Arkona Sp. z o.o., główny architekt Magdalena Matejko, Kraków 2016.

„Grodzisko – Miejski Park Zieleni i Wypoczynku na szlaku militarno-historycznym – prace budowlano-rekonstrukcyjne na wzgórzu zamkowym w Czchowie”, PKZ Arkona Sp. z o.o., główny architekt Magdalena Matejko, Kraków 2016.

„Inwentaryzacja, projekt zagospodarowania i konserwacji Baszty i odkrytych relikwii archeologiczno-architektonicznych zamku w Czchowie”, Otmar Vogt, Andrzej Walkowski, 1967, Archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, delegatura w Tarnowie, nr inw. 848.

„Program prac konserwatorskich na renowację murów wieży zamkowej w ramach zadania «Czchów – zamek. Projekt aranżacji ruin wraz z infrastrukturą techniczną i komunikacyjną – renowacja murów wieży zamkowej»”, PKZ Arkona Sp. z o.o. Agata Mamoń, Kraków 2018.

„Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego Czchów zamek”, Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Andrzej Szpunar, współpraca Barbara Frankowicz-Szpunar, Andrzej Michta, Tarnów 2018.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

Kołodziejski Stanisław, *Ruiny zamku Czchów*, <https://zabytek.pl/pl/obiekty/czchow-ruiny-zamku>.

Kołodziejski Stanisław, *Ruiny zamku Melsztyn*, 2014, <https://zabytek.pl/pl/obiekty/melsztyn-ruiny-zamku>.

¹ *Karta Wenecka*, postanowienia i uchwały II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków w Wenecji w 1964, <https://www.nid.pl/upload/iblock/15f/15f3d-8201c79013f37d81be7c64697f5.pdf> (dostęp: 20 X 2020).

² *Karta Ochrony Historycznych Ruin*, Uchwała Walnego Zgromadzenia Członków PKN ICOMOS 4 grudnia 2012, <http://www.icomos-poland.org/pl/dokumenty/uchwaly/130-karta-ochrony-historycznych-ruin.html> (dostęp: 20 X 2020).

³ Wielowątkowe ujęcie problematyki rekonstrukcji wymienionych zamków znajduje się publikacjach PKN ICOMOS; zob. np. B. Szmygin (red.), *Historyczne ruiny – ochrona, użytkowanie, zarządzanie*, Warszawa–Lublin 2018.

⁴ Ibidem.

⁵ Por. B. Szmygin, P. Molski (red.), *Ochrona i konserwacja ruin zamkowych – wybrane problemy i przykłady*, Warszawa–Lublin 2013; B. Szmygin (red.), op. cit.

⁶ B. Szmygin (red.), op. cit.

⁷ J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa–Kraków 2002.

⁸ E. Małachowicz, *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w zespołach i krajobrazie*, Wrocław 2007.

⁹ B. Szmygin, P. Molski (red.), *Zamki w ruinie – zasady postępowania konserwatorskiego*, Warszawa–Lublin 2012.

¹⁰ Eidem (red.), *Ochrona i konserwacja*.

¹¹ B. Szmygin (red.), op. cit.

¹² H. Rojkowska-Tasak, W. Niewalda, *Granice rekonstrukcji na przykładzie ruin zamków w Wytrzyście i Czchowie*, [w:] B. Szmygin, P. Molski (red.), *Zamki w ruinie*, s. 265–272.

¹³ Do najważniejszych z nich należy zaliczyć: A. Szpunar, *Zamek w Czchowie, pow. brzeski, woj. małopolskie*, [w:] Polonia minor medii aevi: studia ofiarowane Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin, red. Z. Woźniak, R. Gancarski, Kraków–Krosno 2003, s. 497–515; A. Szpunar, *Zamek w Czchowie, stan badań i źródeł archeologicznych oraz próba odtworzenia wyglądu budowli*, [w:] *Późne średniowiecze w Karpatach polskich*, red. J. Gancarski, A. Muzyczuk, Krosno 2007, s. 269–286.

¹⁴ F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI w.: województwo krakowskie (powiaty południowe)*, Kraków 1985, s. 111.

¹⁵ Idem, *Miasta ziemi sądeckiej w XIII–XVI wieku*, „Rocznik Sądecki” 2007, t. 35, s. 25–116.

¹⁶ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, „Czchów – studium historyczno-urbanistyczne”, mps, Kraków 1980, archiwum WUOZ Tarnów, sygn. 1884a.

¹⁷ R. Malik, *Średniowieczne lokacje miejskie nad Dunajcem. Czchów. Ze studiów nad budową i kształtem miasta lokacyjnego*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2018, nr 24, s. 48–56.

¹⁸ B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984.

¹⁹ L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salma, *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2001.

²⁰ Stanisław Kołodziejski twierdzi, że wieża-strażnica powstała trochę później od osady, która – by zamek mógł sprawnie funkcjonować – musiała być jego zapleczem; zob. S. Kołodziejski, *Król Władysław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2011, nr 23 (108), s. 315–328.

²¹ W przeciwieństwie do miast Podkarpacia leżących na słabo zasiedlonych i zagospodarowanych terenach, miasta Małopolski były lokowane w okresie kazimierzowskim w celu umocnienia gospodarczego i militarnego obszarów przygranicznych; Por. D. Kuśnierz-Krupa, J. Figurska-Dudek, J. Malczewska, *Dziedzictwo architektoniczne (ratusz oraz pałac) miasta Dukli na Podkarpaciu*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 57, s. 30–37.

²² Dukla, która znajdowała się również na szlaku węgierskim, miała prawo składu wina; por. D. Kuśnierz-Krupa, J. Figurska-Dudek, J. Malczewska, op. cit.

²³ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 2: *Katalog lokacyjnych układów urbanistycznych*, Kraków 2004, s. 49.

²⁴ Prawo średzkie było lokalną odmianą prawa niemieckiego; zob. M. Janda, M. Gosztyła, *Problematyka budowy średniowiecznych miast Podkarpacia – ze stanu badań*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 57, s. 72–83.

²⁵ F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI w.*, s. 111.

²⁶ Ibidem, s. 112.

²⁷ Ibidem, s. 111; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 1:

- Miasta ziemi krakowskiej, chronologia procesów osadniczych i typologia układów urbanistycznych*, Kraków 2004, s. 235.
- ²⁸ S. Kołodziejski, op. cit.
- ²⁹ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, op. cit., s. 80–81; „Baszta, ruiny zamczyska”. Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, ODZ w Warszawie, oprac. M. Grabski, 1997, Archiwum WKZ, delegatura w Tarnowie.
- ³⁰ Przekaz Długosza mówi o budowie murów obronnych wokół miasta Czchowa staraniem Kazimierza Wielkiego. Najstarsze wzmianki na temat murów pochodzą z XVI w.; zob. B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 1, s. 212.
- ³¹ Gotycki kościół Narodzenia NMP, pochodzący z 1. połowy XIV w., jest do dziś dowodem ówczesnej świetności miasta. Kościół parafialny powstał w miejscu wcześniejszej romańskiej świątyni, o czym świadczą kamienne gzymsy z romańskiej kamieniarki oraz inne widoczne w wątkach murów i wewnątrz świątyni romańskie elementy wykończenia, wtórnie użyte przy budowie nowej świątyni; zob. B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 2, s. 52.
- ³² S. Kołodziejski, *Ruiny zamku Czchów*, <https://zabytek.pl/pl/obiekty/czchow-ruiny-zamku> (20 VIII 2020).
- ³³ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 2, s. 49.
- ³⁴ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, op. cit., s. 81; „Baszta, ruiny zamczyska”. Karta ewidencyjna.
- ³⁵ F. Kiryk, *Miasta ziemi sądeckiej w XIII–XVI wieku*, s. 43.
- ³⁶ S. Kołodziejski, *Ruiny zamku Czchów*.
- ³⁷ Zob. H. Rojkowska-Tasak, W. Niewalda, op. cit.
- ³⁸ F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI w.*, s. 115.
- ³⁹ Program prac konserwatorskich na renowację murów wieży zamkowej w ramach zadania „Czchów – Zamek. Projekt aranżacji ruin wraz z infrastrukturą techniczną i komunikacyjną – renowacja murów wieży zamkowej”, Pracownie Konserwacji Zabytków Arkona Sp. z o.o. A. Mamoń, Kraków 2016.
- ⁴⁰ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, op. cit.
- ⁴¹ Program prac konserwatorskich.
- ⁴² Zob. Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, op. cit.
- ⁴³ L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salma, op. cit., s. 138.
- ⁴⁴ „Tygodnik Ilustrowany”, 14 I 1865, t. 11, nr 277, <http://www.bilp.uw.edu.pl/ti/1865/foto/n09.htm> (dostęp: 20 X 2020).
- ⁴⁵ T. Szydłowski, *Pomniki architektury epoki piastowskiej we województwach krakowskim i kieleckim – z 186 ilustracjami i mapką orjentacyjną*, Kraków 1928, s. 15.
- ⁴⁶ J. Żurowski, *Sprawozdanie z działalności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych okręgu zachodnio-małopolskiego i śląskiego za lata 1924–1926*, „Wiadomości Archeologiczne” 1929, t. 10, s. 215–229, <http://wiadomosci-archeologiczne.pl/spis-tresci-tom-10> (dostęp: 20 X 2020).
- ⁴⁷ A. Żaki, *Archeologia Czchowa nad Dunajcem*, cz. 1: *Zamczysko Baszta w świetle wstępnych badań*, „Acta Archaeologica Carpathica” 1967, t. 9, z. 2, s. 59–67.
- ⁴⁸ „Inwentaryzacja. Projekt zagospodarowania i konserwacji Baszty i odkrytych relikwów archeologiczno-architektonicznych zamku w Czchowie”, O. Vogt, A. Wąkowski, Archiwum WUOZ, delegatura w Tarnowie, nr inw. 848.
- ⁴⁹ W skład zespołu badawczego weszli archeolodzy: Barbara Frankowicz-Szpunar, Agnieszka Kukułka i Jerzy Okoński oraz rysownik Andrzej Michta.
- ⁵⁰ „Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego Czchów zamek”, Muzeum Okręgowe w Tarnowie, A. Szpunar, współpraca B. Frankowicz-Szpunar, A. Michta, Tarnów 2018, s. 4.
- ⁵¹ Autorem tego projektu był Waldemar Niewalda, a projekt konstrukcyjny wykonał Stanisław Kaczmarczyk; zob. H. Rojkowska-Tasak, W. Niewalda, op. cit.
- ⁵² „Czchów – zamek. Aranżacja ruin. Projekt architektoniczno-konstrukcyjny”, architekt Waldemar Niewalda, konstruktor Stanisław Kaczmarczyk, Kraków 1999 (rysunki do projektu udostępnione dzięki uprzejmości PKZ Arkona Sp. z o.o.).
- ⁵³ Na potrzebę realizacji tego zamierzenia wykonano dwa projekty: „Czchów – zamek, projekt aranżacji ruin wraz z infrastrukturą techniczną i komunikacyjną. Projekt zamienny” oraz „Grodzisko – Miejski Park Zieleni i Wypoczynku na szlaku militarno-historycznym – prace budowlano-rekonstrukcyjne na wzgórzu zamkowym w Czchowie”, Pracownie Konserwacji Zabytków Arkona Sp. z o.o., Kraków 2016.
- ⁵⁴ Kamienne otoczaki, pozyskiwane z koryta Dunajca, były bardzo popularnym, bo łatwo dostępnym materiałem budowlanym. Kamień ten był wykorzystywany do utwardzania rynków. Bruk tego typu zachował się do niedawna w sąsiednim Zakliczynie (dawniej Opatkowicach), jednak w wyniku prac rewitalizacyjnych zastąpiono go niestety kostką granitową. Podobny bruk znajduje się jeszcze na rynku w Jaśliskach.
- ⁵⁵ Identyczną monetę znaleziono w trakcie badań Andrzeja Żakiego w 1967, ale niestety zaginęła; zob. „Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego Czchów zamek”, op. cit., s. 35–36.
- ⁵⁶ A. Szpunar, M. Glinianowicz, *Uzbrojenie późnośredniowieczne z zamku w Czchowie w Małopolsce*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2006, t. 2, s. 137–188.
- ⁵⁷ Makieta została wykonana przez Andrzeja Michtę i Klaudiusza Zacharzyńskiego i jest obecnie eksponowana na zamku w Czchowie.
- ⁵⁸ J. Bogdanowski, op. cit.
- ⁵⁹ „Czchów – zamek, projekt aranżacji ruin wraz z infrastrukturą techniczną i komunikacyjną. Projekt zamienny”, Pracownia Konserwacji Zabytków Arkona Sp. z o.o., główny architekt M. Matejko, Kraków 2016.

Streszczenie

Średniowieczny zamek w Czchowie, usytuowany na jednym ze wzgórz nad Dunajcem, stanowi niezwykle malowniczą dominantę w krajobrazie miasta i okolicy. Jest to jeden z najstarszych zamków królewskich zbudowanych przy trakcie handlowym na Węgry. Jako pierwszą powstała wieża strażnicza, której inicjatorem był prawdopodobnie król Wacław II. Strażnica wraz z komorą celną zapewniały militarną i administracyjną ochronę interesów państwa polskiego na jego południowym pograniczu. O wyjątkowości zamku w Czchowie świadczy jego sąsiedztwo w postaci średniowiecznego układu urbanistycznego z gotyckim kościołem i drewnianą dzwonnica oraz wczesnośredniowiecznej osady o nazwie Grodzisko. W wyniku zakończonej w roku 2018 konserwacji i rekonstrukcji założenia zamkowego dominantą wysokościową krajobrazu miejskiego stała się już nie tylko wolno stojąca wieża, lecz także zrekonstruowana baszta bramna. Oprócz znaczenia w wymiarze symbolicznym i kulturowym zabytek zyskał nowe wartości użytkowe i ekonomiczne jako atrakcja oraz miejsce edukacji i wypoczynku turystów i mieszkańców.

Abstract

The medieval castle in Czchów, situated on one of the hills above the Dunajec River, is an exceedingly picturesque landmark in the landscape of the town and the nearby countryside. It is one of the oldest royal castles to be built near the trade route to Hungary. A guard tower was the first to be built, probably on the orders of king Wenceslaus II. The guard tower, along with a customs chamber, ensured the military and administrative protection of the Polish state's interests in its southern borderlands. The exceptionality of Czchów Castle is highlighted by its proximity to a medieval urban layout with a Gothic church and a timber bell tower, along with an early medieval settlement named Grodzisko. As a result of the conservation and reconstruction of the castle complex, it was not only the freestanding tower that acted as the vertical landmark of the townscape, but also the reconstructed gatehouse tower. Apart from its symbolic and cultural significance, the heritage site gained new utilitarian and economic values as an attraction and place of education and rest for tourists and residents.

Marta Stachurska*

orcid.org/0000-0001-7399-1069

Dwa oblicza Materzy. Problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego Materzy w procesie rewitalizacji antycznego miasta

Two Sides of Matera: Protection of Matera's Cultural Heritage in the Process of Revitalizing an Ancient City

Słowa kluczowe: ochrona dziedzictwa, zrównoważony rozwój, antyczne miasto Matera

Keywords: heritage conservation, sustainable development, ancient city of Matera

Wprowadzenie

Dziedzictwo kulturowe to jeden z ważniejszych zasobów nieodnawialnych, które bez wątpienia należy chronić w celu zachowania narodowościowej tożsamości. Rewitalizacja jest natomiast procesem wyprowadzającym zdegradowane obszary ze stanu kryzysowego. Na proces rewitalizacji miast składają się liczne działania zmierzające ku poprawie, udoskonaleniu czy zmodernizowaniu przestrzeni. Rozważając przeprowadzenie procesu rewitalizacji w antycznym mieście charakteryzującym się wyjątkowo wysoką wartością historyczną, kluczowym zadaniem jest więc zwrócenie szczególnej uwagi na problematykę ochrony dziedzictwa kulturowego. W artykule problematyka ta została przedstawiona na przykładzie włoskiego miasta Matera, unikalnego w skali światowej przykładu zachowania archaicznej struktury urbanistycznej i autochtonicznej architektury. W roku 1993 miasto zostało docenione przez komisję międzynarodowej organizacji UNESCO wpisaniem na listę światowego dziedzictwa¹.

Matera – miasto o niezwyklej historii, specyficznej lokalizacji i unikalnej, autochtonicznej architekturze – jeszcze do niedawna była nieznana. Położona jest na południu Włoch, na podłożu składającym się

Introduction

Cultural heritage is a major non-renewable resource, which should undoubtedly be protected so as to preserve national identity. Revitalization is a process that can drive decayed areas out of a state of crisis. Urban revitalization comprises numerous measures that are aimed to improve, enhance or modernize a space. When discussing the carrying out of revitalization in an ancient city characterized by exceptionally high historical value, it becomes crucial to pay particular attention to protecting cultural heritage. In this paper, this subject matter has been presented on the example of the Italian city of Matera, which is a globally unique case of a surviving archaic urban structure and autochthonic architecture. In 1993, the city was honored by the UNESCO commission with being inscribed onto the World Heritage List.¹

Matera—a city with an extraordinary history, peculiar location and unique, autochthonic architecture—had been largely unknown until relatively recently. Located in southern Italy, on a base composed primarily of limestone and due to its specific geology, it is characterized by a globally unique architecture that is carved out of vertical stone walls. Furthermore, due to its unique geographical location, its original shape

* mgr inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* *M.Sc. Eng. Arch., Faculty of Architecture of the Cracow University of Technology*

Cytowanie / Citation: Stachurska M. Two Sides of Matera: Protection of Matera's Cultural Heritage in the Process of Revitalizing an Ancient City. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 64:45–58

Otrzymano / Received: 12.09.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 20.10.2020

WISLICA

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Panorama Matera; fot. M. Stachurska 2019.

Fig. 1. Panorama of Matera; photo by M. Stachurska 2019.

głównie ze skał wapiennych, i ze względu na specyficzną geologię charakteryzuje się wyjątkową w skali świata architekturą drążoną w pionowych ścianach. Ponadto z uwagi na unikatowe położenie geograficzne udało jej się zachować pierwotny kształt. Do dziś stara część miasta istnieje w niemal niezmienionej formie.

Artykuł porusza problematykę korelacji ochrony dziedzictwa kulturowego Matera z dynamiczną rewitalizacją miasta opartą na zrównoważonym rozwoju oraz silnej partycypacji społeczeństwa.

Historia

Matera uważana jest przez badaczy za jedno z najstarszych miast świata. O jej wyjątkowości świadczy fakt, że od stuleci ludzie zamieszkują ją w domostwach wydrążonych w skałach. Dzięki swej reliktowej architekturze stara dzielnica miasta o nazwie Sassi została w roku 1993 wpisana na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, a w 2019 Materę ogłoszono Europejską Stolicą Kultury. Jednak to małe miasteczko, położone w głębi lądu, przez wiele lat nie przyciągało uwagi ani turystów, ani mieszkańców okolicznych miejscowości, a ówczesne władze kraju do lat pięćdziesiątych XX wieku nie podejmowały żadnych działań, by podnieść standard życia mieszkańców. Przez długi czas mieszkańcy Matera nie mieli dostępu do podstawowych mediów, takich jak prąd czy kanalizacja. Dopiero w latach pięćdziesiątych XX wieku – po publikacji powieści włoskiego pisarza i malarza Carlo Leviego *Cristo si è fermato a Eboli*² (wydana w 1945), która wywołała wielki skandal i zwróciła

has been preserved. The old part of the city exists in an almost unaltered form to this day.

This paper discusses the correlation between protecting Matera's cultural heritage with the city's dynamic revitalization based on sustainable development and strong public participation.

History

Matera is considered by scholars to be one of the world's oldest cities. Its uniqueness is attested to by the fact that people have lived here in carved cave dwellings for centuries. Due to its old architecture, the city's old district, named Sassi, was placed on the UNESCO World Heritage List in 1993, and in 2019 Matera was proclaimed the European Capital of Culture. However, it is a small city, located deep inland, and had not attracted the attention of tourists or the residents of nearby towns for many years and until the 1950s the state government made no efforts to improve the standard of living of its residents. For a long time, Matera's residents had no access to basic utilities such as electricity or plumbing. Only in the 1950s, after the publication of writer and painter Carlo Levi's novel *Cristo si è fermato a Eboli*² (published in 1945), which had caused a major scandal and caused the world's eyes to be directed at Matera—did any change start in the city.

Geology

While discussing Matera's autochthonic architecture, it is not possible to ignore the city's geological location.

Ryc. 2. Wąwóz z potokiem Gravina – widok z jednego z tarasów; fot. M. Stachurska 2019.

Fig. 2. Ravine with Gravina creek—a view from a terrace; photo by M. Stachurska 2019.

oczy całego świata na Materę – w mieście rozpoczęły się zmiany.

Geologia

Podczas rozważań na temat autochtonicznej architektury Materę nie sposób pominąć położenia geologicznego miejscowości. Jest ona ulokowana na potężnym płaskorzeźbie z wapienia, wyłaniającej się z łagodniejszego pagórkowatego krajobrazu. Na przestrzeni dziejów na płaskowyżu wykształciły się erozyjne bruzdy, tworząc liczne doliny i wąwozy. Najbardziej spektakularny z nich to Gravina di Matera.

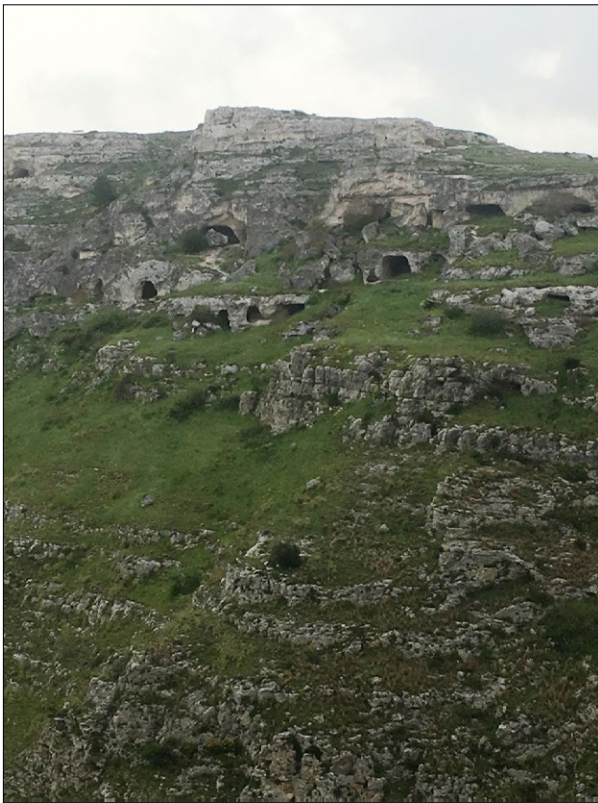
Wąwóz ten poprzecinany jest rzeką noszącą tę samą nazwę. Wypełniony meandrami i bocznymi dopływami kanion miejscami ma pionowe ściany i tarasowe sklepienia. W wyniku zjawisk krasowych (powstałych na skutek przepuszczania wody przez wapień) w skale wytworzyły się charakterystyczne pęknięcia, szczeliny i liczne jaskinie rozsiane po całym płaskowyżu³. Rzeźba terenu oraz specyfika podłoża zdeterminowały proces zasiedlania okolicy. Doliny i wąwozy zaczęto zamieszkiwać, adaptując w tym celu i poszerzając jaskinie drążone w miękkiej skale. Powstała osada otoczona naturalną fortecą utworzoną ze stromego zbocza wąwozu, z granicą praktycznie niemożliwą do pokonania przez najeźdźców. Dzięki temu Matera zamieszkiwana jest nieprzerwanie od ponad 9 tysięcy lat, stanowiąc „nienaruszony przykład osadnictwa w regionie śródziemnomorskim, doskonale dostosowany do jego terenu i ekosystemu”⁴.

It is located on a massive limestone plateau that juts out from a more gentle, hilly landscape. Across history, erosive grooves appeared on the plateau, creating numerous valleys and ravines. The most spectacular of these is Gravina di Matera.

This ravine is crossed by a river that bears the same name. The canyon, filled with meanders and side confluences, has high-vertical walls and terraced vaults in some places. As a result of karst processes (caused by water permeating the limestone), distinctive cracks, openings and numerous caves were formed here—scattered across the entire plateau.³ The terrain and specificity of the base determined the process of the area’s settlement. Valleys and ravines were settled by adapting and expanding caves carved in the soft rock. The settlement was surrounded by a natural fortress created from the steep walls of the ravines, which formed a barrier that was all but impossible for any invaders to cross. Because of this, Matera has been continuously inhabited for over 9 thousand years, constituting an “undistorted example of settlement in the Mediterranean region that is perfectly suited to its terrain and ecosystem.”⁴

Prehistory

The beginnings of settlement in Matera have not been fully confirmed yet. However, numerous sources point to it having started in the Paleolithic.⁵ Based on studies performed towards the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century by Italian archaeologist Domenico Ridoli, who was Matera’s mayor at the

Ryc. 3. Matera – widok na ścianę wąwozu z pierwszymi wydrążonymi jaskiniami; fot. B. Zin 2018.

Fig. 3. Matera—view of a ravine wall with the first hollowed out caves; photo by B. Zin 2018.

Prehistoria

Początki osadnictwa w Materze wciąż nie zostały jednoznacznie potwierdzone, wiele źródeł jednak wskazuje na czasy paleolitu⁵. Z badań przeprowadzonych na przełomie XIX i XX wieku przez włoskiego archeologa Domenica Ridolego, ówczesnego burmistrza Mater, dowiadujemy się o pierwszych śladach działalności człowieka w tej części Bazylikaty, pochodzących z dolnośrodkowego paleolitu (ok. 400 000 lat p.n.e.). Pierwsze stałe osady, odkryte i opisane przez tego samego naukowca, pojawiły się dopiero w okresie neolitu, czyli około VI tysiąclecia p.n.e. Na podstawie odkryć Ridolego można stwierdzić, że w okresie neolitu w miejscu dzisiejszej Mater funkcjonowały już wioski otoczone murami obronnymi z okapami, zaopatrzone w pełną infrastrukturę: budowle mieszkalne, pomieszczenia na żywność, piece, cysterny⁶. Zamieszkiwane były prawdopodobnie przez pierwszych włoskich rolników zwanych „canosa”. W epoce brązu w rejonie Mater pojawiły się pierwsze mieszkania z pomieszczeniami na planie czworokąta, poprzedzonymi portykami.

W roku 251 p.n.e. w miejscu osady powstała Matera. Jej założycielem był Rzymianin Lucjusz Caecilius Metellus, który początkowo nadał miastu nazwę Matheola⁷. Jak wspomina historyk architektury Anne Parmlly Toxey, na przestrzeni wieków Matera przechodziła kilka oblężeń, opisanych przez wczesnych kronikarzy⁸.

Ryc. 4. Widok części „nowoczesnej” i prehistorycznych jaskiń; fot. B. Zin 2018.

Fig. 4. View of the “modern” section and prehistoric caves; photo by B. Zin 2018.

time, we learned that the first traces of human activity in this part of Basilicata are dated to the Lower-Central Paleolithic (ca. 400,000 BCE). The first permanent settlements that were discovered and explored by Ridoli appeared in the Neolithic, i.e. around the sixth millennium BCE. Based on Ridoli’s discoveries, it can be stated that during the Paleolithic, on the site of the city there were already functioning villages surrounded by defensive walls with eaves and equipped with complete infrastructure: housing, food storage, furnaces and cisterns.⁶ They were probably inhabited by the first Italian farmers called “canosa.” During the Bronze Age, the area of Matera saw the appearance of the first dwellings with square-shaped rooms preceded by porticos.

In 251 BCE, Matera was founded at the site of that settlement. Its founder was Lucius Caecilius Metellus, a Roman who initially named the city Matheola.⁷ According to architecture historian Anne Parmlly Toxey, Matera was besieged several times over the centuries, as reported by earlier chroniclers.⁸ It also faced natural disasters (earthquakes) and a series of epidemics. In 1927, it officially became the capital of the then-newly formed Matera province.

Sassi

The historic center of Matera is called Sassi (stones in Italian). This name, as attested to by locals, is linked to

Ryc. 5. Schemat rozmieszczenia historycznych dzielnic centrum Materzy: 1. Sasso Barisano, 2. Civita, 3. Sasso Caveoso; oprac. M. Stachurska.

Fig. 5. Scheme of the distribution of the historical districts of Matera's center: 1. Sasso Barisano, 2. Civita, 3. Sasso Caveoso; by M. Stachurska.

Mierzyła się także z klęskami żywiołowymi (trzęsienia ziemi), a także z serią epidemii. W roku 1927 oficjalnie została stolicą nowej prowincji Matera.

Sassi

Historyczne centrum Materzy nosi nazwę Sassi (z wł. kamienie). Nazwa ta, jak twierdzą miejscowi, związana jest z lokalnymi domami i kościołami wydrążonymi w skale. Sassi można podzielić na dwie główne części: La Civita i Il Piano. Il Piano to nowoczesna część historycznego centrum Materzy, gdzie znajdują się pałace i kościoły budowane zgodnie z trendami architektonicznymi od końca XVII wieku do czasów współczesnych. La Civita natomiast powstała w pierwotnym miejscu jednej z najstarszych osad i z czasem stała się centrum życia społecznego, religijnego, politycznego i gospodarczego. Uznawana jest za pierwsze zamieszkałe terytorium Materzy. Wokół Civity rozwinęły się dwie najsłynniejsze dzielnice historycznego centrum Materzy: starsza Sasso Caveoso i młodsza Sasso Barisano.

Sasso Caveoso powstało prawdopodobnie już w epoce kamienia łupanego wczesnego paleolitu. Dzielnica zwrócona jest na południe i swoją nazwę zawdzięcza miastu, w którego kierunku jest zorientowana. Miasto to (obecnie Montescaglioso) w średniowieczu znane było jako Mons Caveous. Charakterystyczny dla Sasso Caveoso jest układ jaskiń wydrążonych w miękkiej ścianie wąwozu Gravina, przypominający audytorium sali widowiskowej. Groty ulokowane są jedna na drugiej. Z materiału wydobytego ze ściany, w której drążono, wykonywano elewacje frontowe w celu domknięcia jaskiń⁹. Pierwotny układ został ponownie zasiedlony po silnym napływie imigrantów populacji bałkańskiej w XVI wieku. Snute są przypuszczenia, że pierwsze jaskinie Sasso

the area's houses and churches that have been carved into rock faces. Sassi can be divided into two main parts: La Civita and Il Piano. In Piano is the modern section of Matera's historic center, with palaces and churches built following architectural trends from between the end of the seventeenth century to the present. La Civita was built at the original site of one of the oldest settlements and, over time, became a center of civic, religious, political and economic life. It is considered to be the first settled territory of Matera. Two of the city's central and historic districts developed around Civita: Sasso Caveoso, which is the older of the two, and Sasso Barisano.

Sasso Caveoso was probably built already during the Early Paleolithic, i.e. the Stone Age. The district faces towards the south and owes its name to the town it opens up towards. The town (present-day Montescaglioso) was known as Mons Caveous in the Middle Ages. Sasso Caveoso possesses a distinctive layout of caves carved into the soft wall of the Gravina ravine, which resembles an auditorium. The caves are located on top of one another. The material collected from the walls in which the carving was performed was used to built front facades so as to close off the caves.⁹ The original layout was settled once again after a considerable influx of an originally Balkan population in the sixteenth century. Some suppose that the first caves in Sasso Caveoso were carved from the top of the Gravina ravine to its bottom, until harder rock was encountered and the use of primitive tools became too difficult. Afterwards, new housing centers began to appear on the other side of the ravine and this created Sasso Barisano. This district has also been named after a location, namely its orientation towards the northwest, towards Bari.

Ryc. 6. Matera, uliczki z licznymi schodami; fot. M. Stachurska 2019.

Fig. 6. Matera, streets with numerous stairs; photo by M. Stachurska 2019.

Caveoso były drążone z góry do dołu wąwozu Gravina do momentu, w którym natrafiono na twardszą skałę i posługiwanie się prymitywnymi narzędziami stało się zbyt trudne. Wówczas nowe ośrodki mieszkalne zaczęły pojawiać się po drugiej stronie wąwozu i tak powstało Sasso Barisano. Dzielnica ta również została nazwana ze względu na lokalizację, a konkretnie zorientowanie na północny zachód, w kierunku Bari.

Tkanka urbanistyczna

Aby najlepiej zobrazować charakter tkanki urbanistycznej Sassi, warto przytoczyć fragment powieści Carlo Levięgo w tłumaczeniu Alfreda Gontyna. Znajduje się tam opis miasta zastanego przez siostrę autora Luisę podczas jednej z jej wypraw na początku XX wieku. Ulica, którą podąża autorka tekstu, miała po jednej stronie przepaść, a po drugiej domy. W przepaści ulokowana została mało widoczna – ze względu na ukształtowanie terenu niemal prostopadłe w dół – Matera. Dopiero po wychyleniu ze szlaku można było dostrzec tarasy i przesłonięte domami ścieżki, za którymi rozciągała się surowa, spalona słońcem góra. U stóp góry płynęły brudne wody płytkiego potoku Gravina: „kształt przepaści [...] jakby dwie połówki leja rozdzielone wąskim przesmykiem zbiegały się znowu w dole [...] te leje nazywają się Sasso Caveoso i Sasso Barisano”¹⁰.

Sassi charakteryzuje się specyficzną, unikatową architekturą. Domostwa wykute w skale poprzecinane

Urban fabric

To best depict the character of Sassi's urban fabric, one should quote a fragment of Carlo Levi's novel in its translation by Alfred Gontyna. It includes a description of the city as encountered by the author's sister, Luisa, during one of her expeditions at the start of the twentieth century. The street that the text's author follows had a cliff on the one side and houses on the other. At the bottom of the cliff was Matera—poorly visible due to the shape of the terrain, as one had to look almost straight down to see it. Only after looking out of the trail could one see the terraces and paths obscured by houses, behind which there was a rough, sun-scorched mountain. At the foot of this mountain there flowed the dirty waters of the shallow Gravina creek: “the gully had a strange shape: it was formed by two half-funnels, side by side, separated by a narrow spur and meeting at the bottom. [...] The two funnels [...] were called Sasso Caveoso and Sasso Barisano.”¹⁰

Sassi is characterized by distinctive, unique architecture. The houses, carved out of the rock, are crisscrossed by narrow, winding streets. The vertical layout of the “buildings” is aligned with the rock wall. Circulation, apart from narrow and winding streets, is provided mainly by stairs and ramps. In the compact development that correlates with the network of winding streets, here and there one can

Ryc. 7. Szkic Matera; rys. M. Stachurska 2019.

Fig. 7. Sketch of Matera; by M. Stachurska 2019.

są wąskimi, krętymi uliczkami. Wertykalny układ „budynków” wpisany jest w ścianę skalną. Komunikację, oprócz wąskich i zawyłych drózek, stanowią głównie schody i pochylnie. W zwartej zabudowie korelującej z siatką krętych uliczek co jakiś czas pojawia się niewielki plac. Trakty komunikacyjne stanowią charakterystyczny dla miasta układ pionowego labiryntu – aby dotrzeć z punktu A do B, trzeba kilkakrotnie zmieniać poziom z dolnego na górny, i na odwrót. Krajobrazu miasta dopełniają liczne tarasy i mury oporowe.

Panoramę Matera można podziwiać z kilku punktów widokowych. Charakterystyczna dla zabudowy jest jej jednolitość – ten sam materiał, pochodzący z drążenia skały, powielany na każdej elewacji, z dalszej perspektywy zlewa się (razem ze skałą) w jedną, białą plamę, nakrapianą czarnymi punktami otworów drzwiowych i rzadziej okiennych. Nad miastem dominuje wieża XIII-wiecznej katedry.

Architektura

By dokładniej przedstawić architekturę Matera, warto znów powołać się na wspomnienia Luisy Levi: mieszkania były wykute w stwardniałej glinie i miały jedynie pozorne fasady, udekorowane „skromnym ornamentem z XVIII wieku”. Elewacje przylegały od dołu do lica skały, a na górze lekko od niej odstawały. Pomiędzy fasadami budynków a stokiem górskim biegły ulice, stanowiące zarazem podłogę dla osób wychodzących z górnych mieszkań i dach domów znajdujących się niżej¹¹.

Jaskinie drążone przez ludzi różnią się w zależności od czasu, w jakim powstały. Najstarsze z nich są zazwyczaj jednoizbowe. Ludzie często dzielili tę przestrzeń ze zwierzętami. Powstające na przestrzeni kolejnych

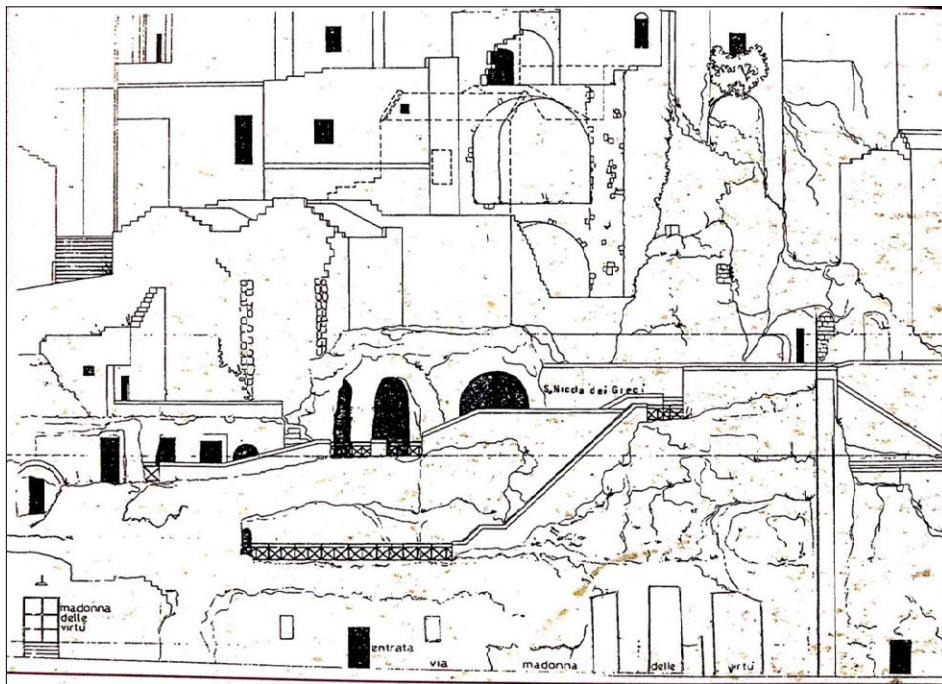
spot a small square. Circulation trails form a vertical labyrinth that is distinctive of the city—to get from point A to point B, one must go through the lower and upper level several times. The landscape of the city is supplemented by numerous terraces and retaining walls.

The panorama of Matera can be admired from one of several observation spots. The uniformity of the city’s development is distinctive—the same material, sourced from carving rock, is found on every facade and when seen from further away it blends together with the rock into a single, white spot, dotted with the black openings of doors and, more rarely, windows. A tower of a thirteenth-century cathedral dominates the city’s skyline.

Architecture

To present Matera’s architecture more precisely, it would be the best to once again refer to Luisa Levi’s memoirs: the dwellings were carved from hardened clay and had only apparent facades, decorated with “modest eighteenth-century ornament.” The facades were flush with the rock face at the bottom, and slightly protruded from it at the top. Streets ran between the building facades and the mountainside, forming the floor persons who exited the upper dwellings and the roof of the houses located below.¹¹

Man-made caves differ depending on the period during which they were made. The oldest typically have only one space. People often shared these spaces with animals. The caves built in later years distinctively differed from the original ones in size. They included several spaces placed at different levels, connected

Ryc. 8. Idea kształtowania budynków w Materze 2002; M. Tommaselli, *Chiese rupestri di Matera e del suo territorio*, Lecce 2002, s. 43.

Fig. 8. Idea of building development in Matera 2002; M. Tommaselli, *Chiese rupestri di Matera e del suo territorio*, Lecce 2002, p. 43.

lat grotty zdecydowanie odróżniały się od pierwotnych wielkością. Składały się z kilku izb ulokowanych na różnych poziomach, pomiędzy którymi znajdowały się schody, korytarze, podesty. Do pomieszczeń mieszkalnych wchodziło się zazwyczaj po kilku schodkach. Niezmiennie jednak wszystkie „domy” posiadały jedną fasadę, wyposażoną w małe wejście. Oryginalne, najstarsze grotty nie miały w elewacjach okien.

Przepływ wody i nieczystości był regulowany poprzez system kanałów. Przez długi czas mieszkańcy mieli utrudniony dostęp do wody i nie mieli kanalizacji. W jaskiniach, ze względu na brak wentylacji i okien, do dziś można wyczuć dokuczliwą wilgoć i chłód.

Domostwa wybudowane jedno obok drugiego tworzyły większe zespoły, które wraz z ulokowanym pomiędzy nimi podwórkami nazywane były przez miejscowych *vicinato*. Na podwórkach toczyło się życie – służyły one nawiązywaniu relacji pomiędzy sąsiadami, szyciu, wyplataniu koszy, suszeniu prania.

Upadłe miasto

Choć część mieszkańców nigdy nie opuściła pierwotnych jaskiń, z biegiem lat te najmniejsze i najtrudniej położone pustoszały. Wiele z nich przeznaczonych było wyłącznie na miejsce chowu zwierząt. Wzrost populacji Matera nastąpił w roku 1663, gdy stała się ona stolicą Bazylikaty. Miano miasta stołecznego straciła w 1803 na rzecz Potenzy. Populacja jednak wciąż rosła i z braku innych możliwości ludzie zostali zmuszeni do zamieszkania porzuconych jaskiń, mimo trudnych warunków: braku dostępu do wody i kanalizacji, bra-

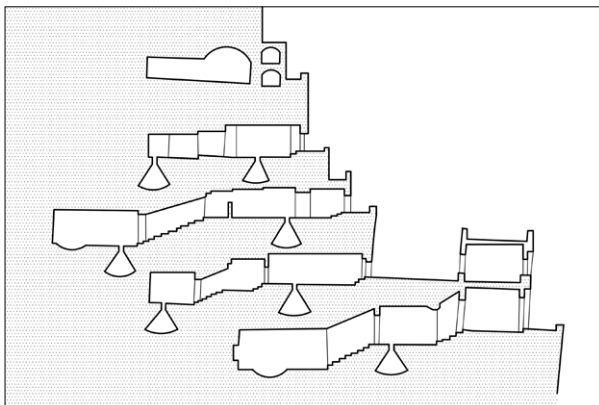
ny przez schody, korytarze lub platformy. Przestrzenie mieszkalne były typowo wchodziło za pomocą małych schodków. Jednakże, wszystkie „domy” miały jedną fasadę z małym wejściem. Pierwotne, najstarsze grotty nie miały okien w elewacjach.

Przepływ wody i śmieci był regulowany przez system kanałów. Przez długi czas mieszkańcy mieli trudny dostęp do wody i nie mieli kanalizacji. W jaskiniach, ze względu na brak wentylacji i okien, do dziś można wyczuć nieprzyjemną wilgoć i zimno.

Domostwa zbudowane jedno obok drugiego tworzyły większe zespoły, które wraz z małymi podwórkami nazywane były przez miejscowych *vicinato*. Na podwórkach toczyło się życie – służyły one nawiązywaniu relacji pomiędzy sąsiadami, szyciu, wyplataniu koszy, suszeniu prania.

A fallen city

Although some residents have never left the original caves, over time even the smallest and difficult to access became abandoned. Many of them were used only for keeping animals. Matera's population grew in 1663, when it became the capital of Basilicata. It lost its status as a capital in 1803 to Potenza. However, the population continued to grow and, out of a lack of better options, people were forced to move into the abandoned caves despite difficult conditions: lack of water and sanitation, no sunlight and ventilation. At the start of the twentieth century, Matera had around 20 thousand residents.

Ryc. 9. Matera, przekrój przez zbocze góry z wydrążonymi domami – jaskiniami; oprac. M. Stachurska na podstawie ryciny pozyskanej z grotu skalnej w Materze.

Ryc. 9. Matera, section through the slope of the mountain with a houses carved out in rock; by M. Stachurska, based on drawing from the Matera's cave.

Ryc. 10. Fragmentaryczna elewacja domostwa wykutego w skale; fot. M. Stachurska 2019.

Fig. 10. Fragmentary facade of a house carved in the rock face; photo by M. Stachurska 2019.

ku nasłonecznienia, wentylacji. Na początku XX wieku Matera miała około 20 tysięcy mieszkańców.

Klasykzna rodzina zamieszkująca jedną jaskinię liczyła kilka, czasem nawet kilkanaście osób, z czego znaczną część stanowiły dzieci. Warunki mieszkaniowe były bardzo uciążliwe. Luisa Levi wspomina panujący wszędzie bałagan: porozrzucone „nędzne graty i łachmany”, pomiędzy którymi razem ze zwierzętami tłoczyli się ludzie. Za skandaliczny uznała obraz miasta, wypełnionego nagimi dziećmi siedzącymi „przy drzwiach w gnoju, w słońcu, z oczyma na pół przymkniętymi, o powiekach czerwonych i nabrzmiałych. Muchy wciskały się do chorych oczu, a dzieci nie czuły, że im muchy włożą do oczodołów”¹². Dzieci były zaniedbane, głodne, wychudzone, „o włosach pełnych wszy i nieczystości”. Cierpiały na różne choroby. Szacuje się, że średnio na sześćdziesiąt dzieci przypadających na jedną statystyczną rodzinę dwójka umierała, a ich zwłoki chowane były przy domu, w pobliżu drzwi wejściowych. Autorka próbowała spekulować, na jakie choroby mogli cierpieć mieszkańcy: „leżące na ziemi dzieci, przykryte jakimiś łachmanami i dzwoniące zębami w ataku febry. Inne znów wyniszczala do ostateczności czerwotka. Niektóre twarzyczki z wosku dawały do myślenia, że tu panuje coś gorszego od malarii, może gorączka tropikalna, może Kala Azar, czarna febra. [...] W tym prażącym słońcu miałam chwilami wrażenie, że znalazłam się w środku miasta dotkniętego zarazą”¹³.

Przebudzenie

Opisane warunki życia trwały w Materze przez wiele dziesięcioleci. Dopiero w latach pięćdziesiątych XX wieku, o czym już wspominaliśmy, włoski rząd postanowił się tym zająć. Plan rewitalizacji zakładał m.in. przesiedlenie autochtonicznej ludności z jaskiń do nowo wybudowanych osiedli. Niestety, lokalni mieszkańcy, od pokoleń żyjący w komunach, prawdopodobnie bojąc się rozdzielenia, nie zgadzali się na

A typical family inhabiting a single cave had between several and a dozen members, most of whom were children. The living conditions were squalid, and Luisa Levi mentioned an ever-present mess: “pieces of miserable furniture, beds and some ragged clothes” were strewn everywhere, and between which people and animals crowded together. She saw the city’s image as scandalous, filled with naked children “sitting on the doorsteps, in the dirt, while the sun beat down on them, with their eyes half-closed and their eyelids red and swollen; flies crawled across the lids, but the children sat quite still, without raising a hand to brush them away. Yes, flies crawled across their eyelids, and they seemed not even to feel them.”¹² The children were ill-kempt, hungry and emaciated, “their hair crawling with lice and covered in scabs.” They suffered from numerous diseases. It is estimated that on average, of the six children per family, two would die and their bodies would be buried close to the house, near the door. The author speculated on the diseases the residents possibly suffered from: “I saw children lying on the floor under torn blankets, with their teeth chattering from fever. Others, reduced to skin and bones by dysentery, could hardly drag themselves about. I saw children with waxen faces who seemed to have something worse than malaria, perhaps some tropical disease such as Kala Azar, or black fever. [...] I felt, under the blinding sun, as if I were in a city stricken by the plague.”¹³

Awakening

The living conditions described above were present in Matera for several decades. Only in the 1950s, as mentioned previously, did the Italian government decide to address them. The revitalization plan assumed, among other things, the resettlement of the autochthonic population from their caves to newly built housing complexes. Unfortunately, the local residents, who had

zmiany. Doprowadziło to do trwających latami przymusowych przesiedleń, których skutkiem było rozbitcie i zanik tradycyjnego życia społecznego. Opuszczone grotty zaczęły popadać w ruinę. Dziedzictwu kulturowemu zagroziła degradacja.

Większość historycznego obszaru to własność państwa i jest dzierżawiona gminie Matera na mocy ustawy prawa krajowego. Ustawa ta przekazuje gminie bezpośrednią odpowiedzialność za zarządzanie historycznym obszarem. Podążając za jednym z głównych założeń ochrony dziedzictwa kulturowego, jakim zdaniem Żanety Gwardzińskiej jest „dążenie do zachowania tych miejsc i znajdujących się na ich obszarze obiektów dla przyszłych pokoleń, aby mogły tak jak my teraz delectować się ich pięknem i ponadczasowością”¹⁴, w latach osiemdziesiątych władze ustanowiły dwa plany urbanistyczne dotyczące właściwego wykorzystania terenu. Pierwszy określa zasady i metody interwencji oraz autoryzowanej dzierżawy w celu ochrony architektonicznej, urbanistycznej, środowiskowej i gospodarczej odbudowy dzielnic Sassi i płaskowyzu górskiego. Drugi kładzie szczególny nacisk na rozwój mieszkalny jako sposób na odnowę Sassi i przywrócenie lokalnej populacji mieszkaniowej¹⁵.

Problematyka rewitalizacji oparta na zrównoważonym rozwoju

Materę można potraktować jako miejsce kulturowe, które stanowi element tradycji, czyli zjawiska przekazywania z pokolenia na pokolenie dziedzictwa kulturowego. Ochrona dziedzictwa powinna polegać nie tylko na zachowaniu i polepszeniu fizycznego stanu architektury miasta, lecz także na ochronie wartości historycznych, na które składają się ważne wydarzenia społeczne, polityczne i kulturalne¹⁶. Powyższe działania nie byłyby możliwe bez udziału lokalnej ludności, która od pokoleń zasiedla miasto, stając się jego nierozdzielalną częścią.

Wprowadzając wymienione plany rewitalizacji miasta, jednocześnie zaprzestano praktyk siłowego wysiedlania ludności, a nowo podjęte działania zakładały włączenie mieszkańców w proces odbudowy Sassi. Plan rewitalizacji przy udziale lokalnej ludności obejmował zaproponowanie materańczykom stuletniej, bezpłatnej dzierżawy opuszczonych skalnych grot w zamian za pomoc w odrestaurowaniu obiektów. Wszelkie działania związane z rewaloryzacją zespołu urbanistycznego i architektury miały zostać wykonane zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju w celu przywrócenia wartości użytkowych i wyeksponowania dziedzictwa kulturowego. Priorytetem działań było poszanowanie pierwotnej tkanki, przeprowadzanie koniecznych zabiegów z zachowaniem oryginalnego charakteru i kształtu miejsca, bez możliwości wprowadzania trwałych zmian. Wszelkie prace mają podlegać ścisłym wytycznym konserwatora zabytków, własność Sassi i Parku Kościołów Rupiennych jest bowiem objęta krajowymi przepisami dotyczącymi ochrony

lived in their communities for generations and probably in fear of separation, did not agree to the changes. This led to years of forced resettlement, which effectively disrupted and erased traditional social life. Abandoned caves began to fall into ruin. Cultural heritage was under the threat of decaying.

Most of the historical area is state property and is leased to the municipality of Matera as stipulated in state law. This law confers the responsibility for managing the historic area directly upon the municipality. Following one of the main principles of cultural heritage protection, which Żaneta Gwardzińska argues is “the pursuit of the preservation of these places and the buildings in their territory for future generations, so that they could, as we do now, delight in their beauty and timelessness,”¹⁴ in the 1980s the authorities passed two urban plans concerning proper land use. The first defines intervention precepts and methods and authorized lease intended for the architectural, urban, environmental and economic restoration of Sassi districts and the mountain plateau. The second emphasized housing development as a way to renew Sassi and restore the local residential population.¹⁵

Revitalization based on sustainable development

Matera can be treated as a cultural site that is an element of tradition, i.e. a phenomenon of the transfer of cultural heritage from generation to generation. Heritage preservation should be based not only on preserving and improving the physical state of a city's architecture, but also on protecting historical values that include important social, political and cultural events.¹⁶ These measures would not be possible without the participation of a local population that has been living in the city for centuries, thus becoming its inseparable element.

By executing the revitalization plans, the practice of forced resettlement was abandoned and the new measures assumed involving the residents in the process of rebuilding Sassi. The revitalization plan with the participation of the local population assumed that Materans would be given lease of the caves for one hundred years and free of charge, in exchange for aid in restoring the structures. All actions associated with the restoration of the urban complex and its architecture were to be carried out following the precepts of sustainable development so as to restore utilitarian value and expose cultural heritage. Respect for the original substance, performing the necessary procedures while preserving the original character and shape of the place, without the possibility of introducing permanent changes, was a priority. All work are to comply with strict conservation guidelines, as the property of Sassi and the Park of the Rupestrian Churches is placed under cultural heritage conservation and preservation laws (D.lgs 42/2004, Cultural and Landscape Heritage

i zachowania dziedzictwa kulturowego (D.lgs 42/2004, Kodeks Dziedzictwa Kulturowego i Krajobrazowego). Regulacja ta wymaga zgody lokalnych urzędów Ministerstwa Dziedzictwa Kulturowego i Działalności na wszelkie interwencje lub działania mające wpływ na wspólne dobro, jakim jest Sassi¹⁷. Na prace modernizacyjne mieszkańcy otrzymali rządowe środki finansowe oraz fundusze unijne.

Plan zaangażowania mieszkańców w proces rewitalizacji miasta spowodował znaczne przyspieszenie jego rozwoju i zaowocował wpisem Materii w roku 1993 na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Obiektem wpisanym na Listę jest strefa Sassi (starożytne centrum miejskie i górski płaskowyż po przeciwnej stronie wąwozu) oraz Park Kościołów Skalnych (wł. Parco Delle Chiese Rupestri). Najważniejszymi kryteriami wyszczególnionymi w uzasadnieniu decyzji były: integralność, autentyczność, konieczność ochrony oraz wymóg odpowiedniego zarządzania¹⁸. W uzasadnieniu wpisu na Listę UNESCO Sassi została przedstawiona przede wszystkim jako najwybitniejszy, nienaruszony przykład wzorowo zachowanego osadnictwa w regionie śródziemnomorskim, ilustrujący istotne etapy w historii ludzkości sięgające czasów paleolitu. Zwrócono uwagę, że poprzez wyjątkowe przystosowanie do geomorfologicznego otoczenia i ekosystemu, w jakim się znajduje, osada stanowi doskonały przykład korelacji zespołu architektonicznego z otaczającym go krajobrazem, a ponadto perfekcyjnie prezentuje ewolucję kultury utrzymującej harmonijny związek z naturalnym środowiskiem na przestrzeni czasu. Wokół obiektu światowego dziedzictwa wyznaczono strefę buforową, która ma chronić bezpośrednio otoczenie Sassi przed niewrażliwym rozwojem.

Obok wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO Sassi podlega także ochronie regionalnej na mocy ustawy Regionu Basilicata. Prawo to zapewnia ochronę około 6500 ha naturalnej otwartej przestrzeni i stanowisk archeologicznych Murgii, w tym odzyskiwanie i waloryzację obszarów archeologii prehistorycznej i historycznej. Ponadto ustawy przewidują ochronę, zachowanie, waloryzację i zarządzanie zespołem kościołów skalnych, naturalnych ekosystemów, zbiorowisk biotycznych i ich siedlisk, biotypów i formacji geologicznych, geomorfologicznych i speleologicznych, cieków wodnych i powiązanych systemami hydrologicznymi. Prócz tego przewidziana została edukacja i promocja działań konserwatorskich, które ułatwiają organizację turystyki oraz zrównoważonego rozwoju gospodarczego i produkcyjnego. Chronione są również antropologiczne wartości pierwotne, ze szczególnym uwzględnieniem osad wiejskich¹⁹.

W roku 2019 Materę czekało kolejne wyróżnienie: miastu nadano tytuł Europejskiej Stolicy Kultury 2019. Dzięki tej inicjatywie, zapoczątkowanej i kontynuowanej przez Radę Unii Europejskiej – której celem jest podkreślenie bogactwa i różnorodności kultur w Europie, świętowania wspólnych cech kulturowych, zwiększenia poczucia przynależności Europejczyków do wspólnego obszaru kulturowego oraz wspierania

Code). This regulation requires the approval of local offices of the Ministry of Cultural Heritage and Activity for any and all interventions or actions that affect the common good that is Sassi.¹⁷ Residents were given government funding and European Union funds for modernization.

The plan of engaging the residents in the city's revitalization led to a considerable acceleration of its development and resulted in Matera being placed on the UNESCO World Heritage List in 1993. The List entry covers the Sassi area (the ancient urban center and mountain plateau on the opposite side of the ravine) and the Park of the Rupestrian Churches (Parco Delle Chiese Rupestri). The most important criteria listed in the decision's justification were: integrity, authenticity, the necessity of protection and the requirement of proper management.¹⁸ The UNESCO List entry's justification presented Sassi primarily as the most outstanding and untouched example of perfectly preserved settlement in the Mediterranean region, which illustrates significant stages in humanity's history, beginning in the Paleolithic era. It was noted that due to its exceptional adaptation to its geomorphological surroundings and ecosystem, the settlement is a perfect example of the correlation of an architectural complex with its surrounding landscape and perfectly presents the evolution of a culture that has maintained a harmonious relationship with the natural environment over time. A buffer zone was delineated around the World Heritage Site, which is to protect the immediate surroundings of Sassi against insensitive development.

Apart from an inscription on the UNESCO World Heritage List, Sassi is also under regional protection as stipulated in an act passed by the Basilicata Region. This law ensures the protection of almost 6,500 ha of natural open space and archaeological sites around Murgia, including the reclamation and restoration of prehistoric and historical archaeological sites. Furthermore, the acts stipulate the protection, preservation, restoration and management of a complex of rock churches, natural ecosystems, biotic collectives and their habitats, biotypes and geological, geomorphological and speleological formations, waterways and their associated hydrological systems. Furthermore, the acts stipulate education concerning and the promotion of conservation measures that facilitate and are conducive to the organization of tourism and sustainable economic and manufacturing development. Original anthropological values, with a particular emphasis on rural settlements, are also under protection.¹⁹

In 2019, Matera received another distinction: the city was given the title of the 2019 European Capital of Culture. Due to this initiative, initiated and continued by the Council of the European Union—whose goal is to highlight the wealth and diversity of cultures in Europe and celebrate common cultural traits, particularly the sense of Europeans belonging to a common cultural area and supporting the contributions of cul-

wkładu kultury w rozwój miast – Matera dostała szansę na zaprezentowanie się na arenie międzynarodowej. Wieloletnie doświadczenie w nadawaniu miastom miana Europejskiej Stolicy Kultury pokazało, że jest to doskonała okazja do podnoszenia międzynarodowej rangi miast, poprawy wizerunku, a także zwiększenia ruchu turystycznego²⁰. Dzięki tytułowi Europejskiej Stolicy Kultury miasto otrzymało fundusze na rozwinięcie oferty kulturalnej, a następnie przez 12 miesięcy – organizując liczne wydarzenia kulturalne, takie jak koncerty, festiwale, konferencje – mogło prezentować dziedzictwo historyczne i kulturowe, zyskując światową popularność.

Reasumując, plan rewitalizacji miasta, oparty przede wszystkim na włączeniu lokalnej społeczności w działania zmierzające ku przywróceniu Materzy do normalnego, współczesnego funkcjonowania, okazał się słuszny. Nikomu bardziej nie zależy na zachowaniu własnego dziedzictwa kulturowego, świadczącego o historii miejsca oraz określającego tożsamość społeczną, niż lokalnym mieszkańcom. Jednocześnie to właśnie mieszkańcy, chcąc poprawić swój byt, mocno przykładają się do działań rewitalizacyjnych.

Istniało wiele przesłanek, by to właśnie Matera otrzymała w roku 2019 tytuł Europejskiej Stolicy Kultury. Najistotniejszy wydaje się wizjonerski cel bycia liderem ruchu znoszącego bariery dla kultury poprzez zastosowanie nowoczesnych technologii i nauki. Matera kładzie silny nacisk na technologię cyfrową, która została mocno rozpowszechniona w sektorach kultury. Działanie to obejmowało głównie digitalizację archiwów dziedzictwa, a także powstanie klubów programistycznych dla młodych ludzi czy utworzenie kanału telewizji internetowej. Ponadto uwagę przyciągnęła wyjątkowa żywiołowość i innowacyjność artystycznego podejścia materańczyków do kwestii promowania własnego dziedzictwa (przykładem może być wystawa poświęcona południowemu renesansowi). Powstało wiele nowych inicjatyw kulturalnych, doceniona została też silna mobilizacja mieszkańców – osób niepowiązanych z planowaniem miejskim czy regionalnym, a biorących aktywny udział we wspólnym tworzeniu projektów mających na celu rozwój i wypromowanie miasta. Ważnym aspektem była integracja różnych środowisk i włączenie się w jeden duży projekt rewitalizacji zamiast tworzenia równoległych linii działań²¹. Nie bez znaczenia okazało się badanie ruchu turystycznego i prognoz na kolejne lata – okazało się, że w Materze ruch ten mocno się zwiększa (z 200 do 600 tysięcy rocznie). Jury przyznające tytuł ESK było pod wrażeniem, jak początkowo oddolna inicjatywa przekształciła się w formalny, centralny ruch zmierzający do rewitalizacji i rozwoju miasta²².

Konkluzja

Dziś ludność Materzy liczy około 60 tysięcy, z czego w Sassi mieszka około 2 tysięcy. Z roku na rok rośnie liczba turystów odwiedzających miasto, co w dużej mierze spowodowało działania promocyjne przeprowadzo-

ture to urban development—Matera was given the opportunity to present itself on the international stage. Many years of experience in granting various cities the title of a European Capital of Culture have demonstrated that it is an excellent opportunity to elevate the international rank of cities, improve their image and increase tourist traffic.²⁰ Due to the title, the city received funding to develop its cultural offering and over the next twelve months—by organizing numerous cultural events such as concerts, festivals and conferences—it could present its cultural and historical heritage, gaining global popularity.

In summary, the city's revitalization plan, based primarily on engaging the local community in measures intended to restore Matera to normal contemporary operation, proved justified. Nobody cares more about the preservation of their cultural heritage that is a testimony to place-based history and that defines social identity than local residents do. At the same time, it is the residents who, while striving to better their existence, put greater effort into revitalization.

There were numerous reasons for Matera to receive the title of the European Capital of Culture title in 2019. The most essential appears to be the visionary goal of acting as the leader of a movement that tears down barriers to culture by adopting modern technology and science. Matera emphasizes digital technology, which has been heavily spread throughout its cultural sectors. This primarily includes the digitalization of heritage archives, as well as opening programming clubs for young people or an online TV channel. Furthermore, of note is the particular liveliness and innovation of the Materans' artistic approach to promoting their own heritage (examples include an exhibition on the southern Renaissance). Numerous new cultural initiatives were established and the strong mobilization of residents—people with no connections to urban or regional planning who nevertheless actively participate in the joint creation of projects intended to develop and promote the city—was recognized. Integrating different communities and including them in a single large revitalization project instead of creating parallel lines of measures was an important aspect.²¹ Tourist traffic monitoring and forecasts for the future were not without significance—it was observed that this traffic had been increasing in Matera (from 200 to 600 thousand per year). The jury tasked with bestowing the ECoC title was impressed by how an originally grass-roots initiative had become a formal, central movement aimed at revitalizing and developing the city.²²

Conclusions

Today, the population Matera is around 60 thousand, with the population of Sassi itself being around 2 thousand. The number of tourists who visit the city has been growing year after year, which has been caused largely by promotion in recent years. Although local

ne w ostatnich latach. Choć władze lokalne i mieszkańcy stawiają na silny rozwój przemysłu turystycznego, dużą wagę przykładają także do ochrony dziedzictwa i kultywowania tradycji. Istnieje potrzeba czujności w odniesieniu do rozwoju i zachodzących w mieście zmian, zwłaszcza w strefie buforowej między Sassi a współczesną Materą, tak by nie wywarł on negatywnego wpływu na historyczną tkankę. Miasto podlega procesowi silnej rewitalizacji, jednak wszystkie wprowadzane rozwiązania odbywają się z poszanowaniem historii pod dużym rygorem podporządkowania się kontekstowi miejsca.

authorities and residents emphasize the development of the tourism sector, protecting heritage and cultivating tradition are given a great deal of attention. There is a need for vigilance concerning development and the change that takes place in the city, particularly in the buffer zone between Sassi and contemporary Matera, so that it does not negatively affect historic tissue. The city is under a process of heavy revitalization, yet all solutions are implemented with respect to history and under the strict rigor of being subject to place-based context.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Chisena Leonardo, *Matera dalla civita al piano: stratificazione, classi sociali e costume politico*, Congedo 1984, s. 7.
- Domenico Roy, *The Regions of Italy: A Reference Guide to History and Culture*, Londyn 2002, s. 37.
- Gwardzińska Żaneta, *Problemy egzekwowania nadzoru konserwatorskiego na przykładzie zbiegu administracyjnego postępowania egzekucyjnego z postępowaniem upadłościowym dysponenta zabytku*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 61, s. 7.
- Levi Carlo, *Chrystus zatrzymał się w Eboli*, tłum. Alfred Gontyna, Warszawa 1949.
- Toxey Anne Parmly, *Materan Contradictions: Architecture, Preservation and Politics*, Londyn 2011, s. 36.
- Zin Barbara, *Ochrona i ekspozycja miejsc kulturowych niezachowanych rezydencji Radziwiłłów*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 62, s. 104–105.

Akty prawne / Legal acts

- Raport UNESCO, Convention Concerning The Protection Of The World Cultural And Natural Heritage, WHC-93/CONF.002/LD.2, Cartagena Colombia 6–11 December 1993, s. 42.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

- European Capitals of Culture*, https://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/actions/capitals-culture_en.
- Matera 2019. European Capital of Culture. Why Matera*, <https://www.matera-basilicata2019.it/en/matera-2019/why-matera.html>.
- Matera ed il Parco, Geologia*, <https://www.ceamatera.it/matera-ed-il-parco/geologia/>.
- Matera: La storia*, <http://www.sassidimatera.it/matera-2/>.
- The Sassi and the Park of the Rupestrian Churches of Matera*, <https://whc.unesco.org/en/list/670/>.
- Villaggio neolitico di Murgia Timone, Dal nomadismo alla stanzialità*, <http://www.visitmatera.it/villaggio-neolitico-di-murgia-timone.html>.

Publikacje prasowe / Press publications

- Drag Paweł, *Dobra zmiana w Materze*, „Tygodnik Przegląd” 2019, nr 2, <https://www.tygodnikprzeglad.pl/dobra-zmiana-materze/>.

Inne / Others

- Mapa obszaru wpisanego na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, oprac. Claudio Montinaro 2007.

¹ Raport UNESCO, Convention Concerning The Protection Of The World Cultural And Natural Heritage, WHC-93/CONF.002/LD.2, Cartagena Colombia 6–11 December 1993, s. 42.

² C. Levi, *Chrystus zatrzymał się w Eboli*, tłum. A. Gontyna, Warszawa 1949.

³ *Matera ed il Parco, Geologia*, <https://www.ceamatera.it/matera-ed-il-parco/geologia/> (dostęp: 3 V 2020).

⁴ *The Sassi and the Park of the Rupestrian Churches of Matera*, <https://whc.unesco.org/en/list/670/> (dostęp: 1 VIII 2020).

⁵ L.A. Chisena, *Matera dalla civita al piano: stratificazione, classi sociali e costume politico*, Congedo 1984, s. 7.

⁶ *Villaggio neolitico di Murgia Timone, Dal nomadismo alla stan-*

zialità, <http://www.visitmatera.it/villaggio-neolitico-di-murgia-timone.html> (dostęp: 10 X 2020).

⁷ R. Domenico, *The Regions of Italy: A Reference Guide to History and Culture*, Londyn 2002, s. 37.

⁸ A.P. Toxey, *Materan Contradictions: Architecture, Preservation and Politics*, Londyn 2011, s. 36.

⁹ *Matera: La storia*, <http://www.sassidimatera.it/matera-2/> (dostęp: 3 V 2020).

¹⁰ C. Levi, op. cit., s. 22.

¹¹ Ibidem, passim.

¹² Ibidem, s. 151.

¹³ Ibidem, s. 163; zob. też: P. Drag, *Dobra zmiana w Materze*, „Tygodnik Przegląd” 2019, nr 2, <https://www.tygodnikprzeglad.pl/dobra-zmiana-materze/> (dostęp: 1 IX 2020).

¹⁴ Ż. Gwardzińska, *Problemy egzekwowania nadzoru konserwatorskiego na przykładzie zbiegu administracyjnego postępowania egzekucyjnego z postępowaniem upadłościowym dysponenta zabytku*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 61, s. 7.

¹⁵ *The Sassi and the Park of the Rupestran Churches of Matera*, <https://whc.unesco.org/en/list/670/> (dostęp: 6 VIII 2020).

¹⁶ B. Zin, *Ochrona i ekspozycja miejsc kulturowych niezachowanych rezydencji Radziwiłłów*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 62, s. 104–105.

¹⁷ *The Sassi and the Park of the Rupestran Churches of Matera*.

¹⁸ Raport UNESCO, s. 42.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ *European Capitals of Culture*, https://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/actions/capitals-culture_en (dostęp: 13 VIII 2020).

²¹ Artykuł został opracowany na podstawie studiów historycznych i architektoniczno-urbanistycznych oraz studiów terenowych przeprowadzonych przez autorkę w ramach uczestnictwa w międzynarodowym konkursie architektonicznym „Matera, City of Culture” na koncepcję muzeum w antycznym mieście w roku 2019.

²² *Matera 2019. European Capital of Culture. Why Matera*, <https://www.matera-basilicata2019.it/en/matera-2019/why-matera.html> (dostęp: 13 VIII 2020).

Streszczenie

Artykuł porusza problematykę związaną z ochroną dziedzictwa kulturowego w postępującym procesie silnej rewitalizacji miasta. Rozważania przeprowadzono na przykładzie Matera, włoskiej miejscowości, Europejskiej Stolicy Kultury roku 2019, wpisanej na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Fenomen urbanistyczno-architektoniczny Matera stanowi przykład idealnie zachowanej antycznej struktury miasta, zarówno w kontekście wartości architektonicznych i urbanistycznych, jak i kulturowych. W artykule wskazano najistotniejsze czynniki wpływające na obrany kierunek działań rewitalizacyjnych, takie jak: historia miasta, położenie geograficzne wraz z analizą podłoża geologicznego miejscowości, a także relacje społeczne zachodzące między materańczykami i ich stosunek do miejsca, które zamieszkują. W analizie procesu odbudowy zwrócono uwagę na dwa główne nurty wyznaczające jego kształt, tj. zasadę zrównoważonego projektowania oraz silną partycypację lokalnej społeczności.

Abstract

This paper discusses the protection of cultural heritage in an ongoing process of a city's dynamic revitalization. The discussion was based on Matera, an Italian city and the European Capital of Culture 2019, which is listed on the UNESCO World Heritage List. The architectural and urban phenomenon of Matera is an example of a perfectly preserved ancient urban structure, both in the context of architectural, urban and cultural values. Crucial factors that affected the course of revitalization measures adopted are discussed in the paper, including: the city's history, geographical location and an analysis of the city's geological base, as well as the social relationships between Materans and their relation with the place they inhabit. In the analysis of the reconstruction process, particular attention was paid to two main trajectories that defined its shape, namely the principle of sustainable design and a pronounced participation of the local community.

Anna Kulig*

orcid.org/0000-0003-2845-0145

Szymon Filipowski**

orcid.org/0000-0001-6686-4176

Maciej Wójtowicz***

orcid.org/0000-0003-2283-4092

Nowe technologie w badaniach zabytków architektury. Analiza parametryczno-algorytmiczna gotyckiego sklepienia w Szydłowcu

New Technologies in Studying Architectural Monuments: Parametric and Algorithmic Analysis of a Gothic Vault in Szydłowiec

Słowa kluczowe: architektura, średniowiecze, rysunek architektoniczny, geometria, sklepienia gotyckie, pomiary, projektowanie parametryczne

Keywords: architecture, Middle Ages, architectural drawing, geometry, Gothic vaults, measurements, parametric design

Kościół w Szydłowcu i jego niezwykły projekt sklepienia wyrzyty w murze

The church in Szydłowiec and its unique wall-carved vault design

Murowany z kamienia kościół św. Zygmunta w Szydłowcu w pobliżu Radomia datowany jest na przełom XV i XVI wieku i jest zabytkiem wysokiej klasy. Z uwagi na dużą wartość kulturową, historyczną i artystyczną jako zespołu architektury, malarstwa i rzeźby został poddany badaniom konserwatorskim i pracom restauratorskim. W ich wyniku odsłonięto polichromie i detale architektoniczne związane z fundacją i mecenatem rodu Szydłowieckich jako patronów kościoła¹. Odkryte w latach 1970–1989 malowidła ścienna z XV, XVI, XVII i XVIII wieku, liczne inskrypcje, daty oraz ryty rysunek architektoniczny z XV stulecia podniosły jeszcze bardziej rangę gotyckiej świątyni.

The masonry stone Church of St. Sigismund in Szydłowiec near Radom is dated to the end of the fifteenth and the start of the sixteenth century and is a high-class monument. Due to its high cultural, historical and artistic value as a complex of architecture, painting and sculpture, it was subjected to conservation studies and restoration work. As a result, polychromes and architectural details associated with the foundation and artistic patronage of the Szydłowiecki family as the church's patrons were uncovered.¹ The wall paintings from the fifteenth, sixteenth, seventeenth and eighteenth century, numerous inscriptions, dates and a carved architectural drawing from the fifteenth century, all uncovered in the years 1970–1989, elevated the rank of the Gothic-style church even more.

Budynek posiada tradycyjny, często stosowany układ przestrzenny: wysoką nawę z kaplicami bocznymi i węższe, niższe prezbiterium². Mury z piaskowca o nieregularnym wątku, z ciosami w narożach,

The building has a traditional, often-used spatial layout: a tall nave with side chapels and a narrower,

* dr hab. inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

** mgr inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

*** mgr inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* *D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture of the Cracow University of Technology*

** *M.Sc. Eng. Arch., Faculty of Architecture of the Cracow University of Technology*

*** *M.Sc. Eng. Arch., Faculty of Architecture of the Cracow University of Technology*

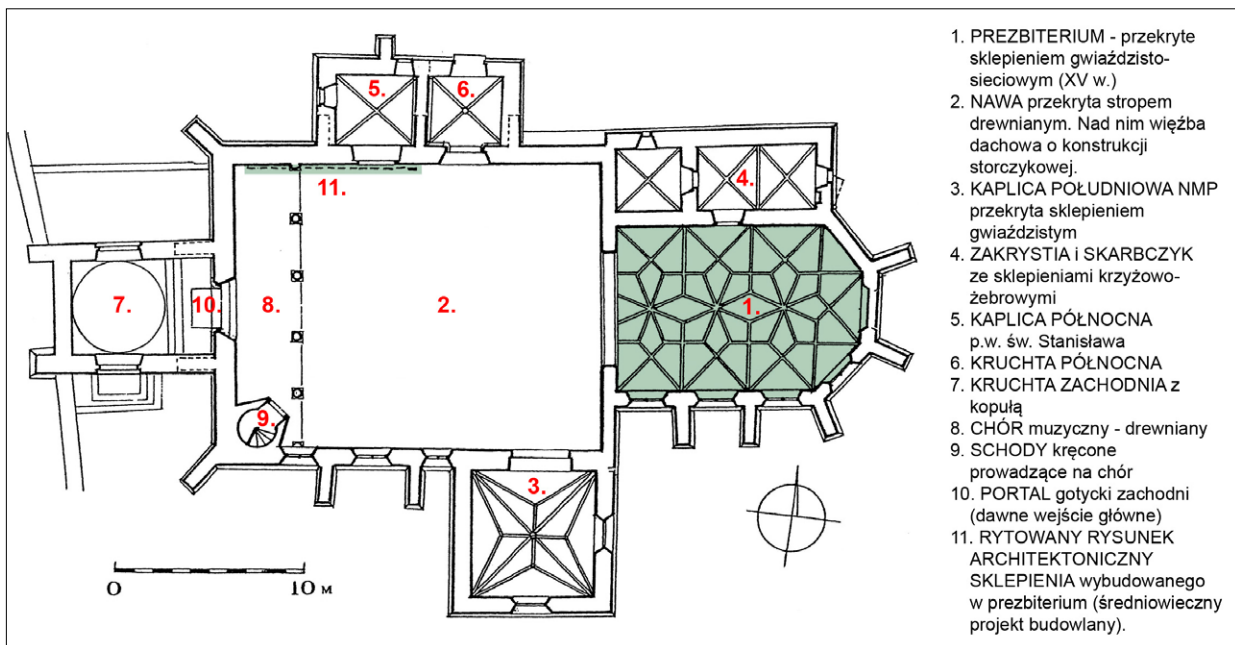
Cytowanie / Citation: Kulig A., Filipowski S., Wójtowicz M. New Technologies in Studying Architectural Monuments: Parametric and Algorithmic Analysis of a Gothic Vault in Szydłowiec. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 64:59–74

Otrzymano / Received: 1.10.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 12.10.2020

doi: 10.48234/WK64MONUMENTS

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

1. PREZBITERIUM - przekryte sklepieniem gwiaździsto-sieczowym (XV w.)
2. NAWA przekryta stropem drewnianym. Nad nim więźba dachowa o konstrukcji storczykowej.
3. KAPLICA POŁUDNIOWA NMP przekryta sklepieniem gwiaździstym
4. ZAKRYSTIA i SKARBCEZYK ze sklepieniami krzyżowo-żebrowymi
5. KAPLICA PÓŁNOCNA p.w. św. Stanisława
6. KRUCHTA PÓŁNOCNA
7. KRUCHTA ZACHODNIA z kopułą
8. CHÓR muzyczny - drewniany
9. SCHODY kręcone prowadzące na chór
10. PORTAL gotycki zachodni (dawnie wejście główne)
11. RYTOWANY RYSUNEK ARCHITEKTONICZNY SKLEPIENIA wybudowanego w prezbiterium (średniowieczny projekt budowlany).

Ryc. 1. Kościół parafialny św. Zygmunta w Szydłowiecu, rzut wraz z opisem charakterystycznych elementów budowlanych; kolorem zielonym oznaczono sklepienie prezbiterium oraz lokalizację obrazującego go rytu; oprac. autorzy 2020 na podstawie rysunku M. Brykowskiej.

Fig. 1. Parish Church of St. Sigismund in Szydłowiec, floor plan with descriptions of distinctive structural elements; the vault of the presbytery and the location of the engraving that depicts it have been marked in green; original work 2020, based on a drawing by M. Brykowska.

świadczą o średniowiecznej genezie. Od południa do nawy przylega obszerna, wysoka kwadratowa kaplica Najświętszej Maryi Panny, od północy – kwadratowa kaplica św. Stanisława oraz kruchta, natomiast od zachodu znajduje się przedsionek (kruchta). Prezbiterium jest niższe i węższe od nawy, obok dostawiono dwuprzęsłową zakrystię i skarbczyk. Nawę nakrywa drewniany strop (obecny pochodzi z XVIII w.). Przy ścianie zachodniej znajduje się drewniany chór muzyczny wsparty na kolumnach z podniebieniem kasetonowym (ok. 1515–1532), połączony z wewnętrzną, wieloboczną wieżyczką schodową. Prezbiterium, zakrystia i kaplice mają sklepienia żebrowe; najbardziej ozdobne, późnogotyckie sklepienie zachowało się nad prezbiterium. Kruchta od zachodu nakryta jest kopułą wzniesioną w roku 1922 (ryc. 1).

Kościół opięty jest przyporami. Ściany obiegają profilowane, kamienne gzymsy: cokołowy, kapnikowy i koronujący. Szczyty schodkowe są ceglane, ze sterczynami i z blendami od wschodu i zachodu, ozdobione tarczami z herbami fundatorów: Odrowąż, Łabędź, Jastrzębiec i Sulima; prezbiterium i nawa kryte stromymi dachami dwuspadowymi z zachowaną storczykową więźbą dachową z XVI wieku. Okna w większości są ostrołukowe, profilowane, dwudzielne, z wyjątkiem okien w fasadzie i zakrystii od strony wschodniej (prostokątne, podzielone laskowaniem na krzyż). We wnętrzu zachowało się kilka kamiennych portali gotyckich. Kościół wzniesiono w latach 1493–1509 z fundacji Jakuba Szydłowieckiego, podskarbiego wielkiego koronnego i burgrabiego. Ukończył go w roku 1532 Mikołaj Szydłowiecki, kasztelan radomski, brat Krzysztofa Szydłowieckiego, kanclerza koronnego³. W kaplicy

lower presbytery.² The sandstone walls, with irregular joint patterns and stone pieces in corners attest to the church's medieval origins. From the south, the nave is abutted by an extensive, tall, square-shaped Chapel of Holy Mary, while from the north—the square-shaped Chapel of St. Stanislaus and the church porch, while from the north is a vestibule. The presbytery is lower and narrower than the nave, and a two-bay sacristy and treasury were placed nearby. The nave is covered by a wooden deck (the current one is from the eighteenth century). Near the western wall there is a wooden musical choir supported by columns with a coffered underside (ca. 1515–1532), connected to an internal, polygonal stairwell tower. The presbytery, sacristy and chapels have ribbed vaults; the most decorative, late-Gothic vault has survived above the presbytery. The western porch is covered with a dome erected in 1922 (Fig. 1).

The church is flanked by abutments. The walls are encircled by profiled stone parapets: a baseboard parapet, drip parapets and crowning parapets. The church's stepped eaves are made of brick, with pinnacles and blends from the east and west, decorated with escutcheons displaying the coat of arms of founders: the Odrowąż, the Łabędź, the Jastrzębiec and the Sulima; the presbytery and nave are covered with steep pitched roofs with a preserved rafter and tie-beam truss from the sixteenth century. The windows are largely ogival, profiled, with two bays, with the exception of facade and sacristy windows from the east (rectangular, divided into a cross-shape via tracery). In the interior, several stone Gothic portals have survived. The church was erected in the years 1493–1509, and was

Ryc. 2. Zdjęcie rytu odśloniętego na północnej ścianie nawy głównej kościoła św. Zygmunta w Szydłowcu; fot. autorzy.

Fig. 2. Photograph of the engraving uncovered on the northern wall of the main nave of the Church of St. Sigismund in Szydłowiec; original photo.

Najświętszej Maryi Panny budowanej przez Jakuba Szydłowieckiego, ukończonej po jego śmierci, widnieją herby fundatora – w zworniku sklepienia Odrowąż, na wspornikach żeber Odrowąż, Habdank i Jastrzębiec. W prezbiterium znajduje się nagrobek Mikołaja Szydłowieckiego, fundacji jego brata Krzysztofa, wykonany z czerwonego marmuru w formie płyty z leżącą postacią. Jego autorstwo przypisywane jest warsztatowi Bartolomeo Berrecciego, a nagrobek datowany na rok 1532.

W nawie planowane było prawdopodobnie sklepienie, na co wskazują wzniesione wokół niej skarpy zewnętrzne. Ich rozmieszczenie sugeruje możliwy układ halowy czterofilarowy – tego rodzaju hale są typowe dla grupy późnogotyckich świątyń w ośrodkach małopolskich, wznosiły je warsztaty związane z mecenatem rodu Szydłowieckich (m.in. w Ćmielowie, Żarnowie i Chlewisku Końskim). Charakterystyczną cechą tych warsztatów była technika dekorowania kamiennych portali czy obramień okiennych. Przykładem zachowanej kamieniarki, tzw. łamanej, są fazowane portale kamienne, także z dekoracją ostro ciętą, tzw. kryształową, oraz obramienia okienne o krzyżujących się laskowaniami, pokryte polichromią.

Na północnej ścianie nawy kościoła św. Zygmunta widnieje pełnowymiarowy wykres, czyli naturalnej wielkości plan – projekt sklepienia, mierzący około 13x8,5 m (ryc. 2). Rysunek gotyckiego architekta został odkryty w XX wieku przez Zofię Medvecką, prowa-

found by Jakub Szydłowiecki, grand crown treasurer and burgrave. It was completed in 1532 by Mikołaj Szydłowiecki, castellan of Radom and brother of Krzysztof Szydłowiecki, crown chancellor.³ The Chapel of Holy Mary, built by Jakub Szydłowiecki and completed after his death, features the coats of arms of the founder—at the vault's closer it is the Odrowąż and on the abutments of the ribs the Odrowąż, the Habdank and the Jastrzębiec. The presbytery houses the tombstone of Mikołaj Szydłowiecki, funded by his brother Krzysztof and made from red marble in the form of a slab with a reclining figure. Its authorship is ascribed to the workshop of Bartolomeo Berrecci and dated to 1532.

It is probable that a vault was planned in the nave, as evidenced by internal escarpments erected around it. Their distribution suggests a possible four-column hall layout—such halls were distinctive for a group of late-Gothic churches in Lesser Poland's urban centers and were erected by workshops associated with the patronage of the Szydłowiecki family (e.g. in Ćmielów, Żarnów and Chlewiska Końskie). One distinctive characteristic of these workshops was a technique of decorating stone portals or window surrounds, as well as sharply cut crystalline decoration, as well as window surrounds with intersecting tracery covered by polychromes.

On the northern wall of the nave of the Church of St. Sigismund there is a full-sized diagram or plan—a design of a vault that is around 13 x 8.5 m (Fig. 2). The

dzącą konserwację wnętrza w latach 1970–1992. Nie jest on sygnowany ani datowany. Pochodzi zapewne sprzed roku 1509, gdy ukończono już budowę prezbiterium i nawy. W drugim etapie wznoszenia kościoła (realizowanym w latach 1515–1532) uległ częściowemu uszkodzeniu wskutek wzniesienia balkonu chóru i założenia kamiennej posadzki w kościele, która zasłoniła dolne krawędzie rysunku. Wymiary i kształt rytu zgadzają się ściśle z wymiarami prezbiterium. Wykres został wryty w tynku, rowki mają głębokość około 2 mm i zostały wypełnione granatowym kitem. Rysunek składa się z linii jednakowej grubości – pionowych, poziomych i ukośnych pod kątem 45 stopni. Na pierwszej warstwie tynku, zawierającej ryt sklepienia, zachowały się zacheuski, świadczące o konsekracji świątyni. Kolejna warstwa tynku nosi ślady malowideł Stanisława Samostrzelnika, który pracował dla rodu Szydłowieckich w latach 1511–1525⁴.

Niektóre fragmenty planu są obecnie zasłonięte lub uszkodzone wskutek dziejowych zmian i przeróbek budowlanych wnętrza (otworów, balustrad). Braki linii można jednak łatwo odtworzyć w teoretycznej rekonstrukcji rysunkowej dzięki powtarzalności wzoru i analogii do kompletnego rozrysu przeszła. W gotyckim rysunku zawarto informacje o rozmieszczeniu wszystkich żeber, ich skrzyżowań, miejsc podporu i głębokości osadzenia w murze. Szerokość trzech linii prowadzonych stale równolegle odpowiada szerokości żebra (16 cm). Oprócz rzutu poziomego w dolnej części ściany umieszczono wykres łuku żebrowego oraz jego profil (zaznaczony jako półprzekrój, inaczej: kład miejscowy żebra). Dolna część rysunku urywa się wskutek podniesienia poziomu posadzki kościoła. W wyniku prac inwentaryzacyjnych ryt został starannie utrwalony i zabezpieczony⁵. Opracowano interpretacje faz tworzenia projektu sklepienia w postaci dwuwymiarowego płaskiego planu, opartego na figurze kwadratu o boku równym szerokości prezbiterium⁶.

Gotycki rysunek architektoniczny – charakterystyczne cechy i rola w przekazie tradycji

Ryt w kościele św. Zygmunta w Szydłowcu stanowi przykład gotyckiego rysunku architektonicznego. Odgrywał on zazwyczaj rolę praktyczną, był sposobem pracy, etapem rozplanowania budowy, powstawał często wprost na budowie jako tzw. rysunek tracony. Najczęściej przygotowywano go na tzw. podłodze rysunkowej wygładzonej warstwą gliny lub gipsu, rzadziej na ścianach⁷. Nie pełnił funkcji estetycznych ani artystycznych, stąd jego oszczędna forma, linearny charakter i brak poglądowych przedstawień, iluzji przestrzennych, cieniowania, kolorowania itp. Przedstawiano głównie rzuty, widoki elewacji i detale. Cechą charakterystyczną była precyzja i staranność wykonania. Rysunki stanowiły składnik umowy budowniczych (co poświadczają źródła pisane), dbano o ich zachowanie, uznawano je za wspólny majątek cechowy i materiał do nauki, dziedziczyli je kolejni kierownicy budów.

drawing by a Gothic architect was discovered in the twentieth century by Zofia Medwecka, who supervised the conservation of the interior in the years 1970–1992. It is neither signed nor dated. It is probably from before 1509, as this is when the construction of the presbytery and the nave was already completed. During the second stage of the church's construction (which was performed in the years 1515–1532) it was partially damaged due to erecting the choir balcony and laying the stone floor in the church, which obscured the lower edges of the drawing. The dimensions and shape of the engraving are identical to the daylight dimensions of the presbytery. The diagram was carved in plaster and the engravings have a depth of around 2 mm and were filled with dark blue infill. The drawing is composed of vertical, horizontal and diagonal lines that have a 45 degree slant. The first layer of plaster, which bears the engraving of the vault, displays surviving apostolic crosses, which denote the church's consecration. The following subsequent layer bears traces of paintings by Stanisław Samostrzelnik, who worked for the Szydłowiecki family in the years 1511–1525.⁴

Some fragments of the plan are currently either obscured or damaged due to historical changes to and the remodeling of the interior (openings, balusters). However, the missing lines can be easily recreated via a theoretical graphical reconstruction due to the repetitiveness of the pattern and analogies to the complete drawing of the span. The Gothic drawing contains information about the placement of every rib, their intersections, points of support and anchoring depth. The width of the three lines that are traced continually in parallel corresponds to the width of the rib (16 cm). apart from the floor plan, a diagram of the rib arch and its profile were drawn in the lower part of the wall (marked as a semi-cross-section, i.e. a local side projection of the rib). The lower part of the drawing is missing due to the elevation of the church's floor level. As a result of surveying work, the engraving was carefully preserved and secured.⁵ An interpretation of the phases of the vault's design was prepared in the form of a two-dimensional plan, based on the shape of the square with a side equal in length to the presbytery's width.⁶

Gothic architectural drawing—distinctive characteristics and role in communicating tradition

The engraving in the Church of St. Sigismund in Szydłowiec is an example of a Gothic architectural drawing. It typically played a practical role, it was a means of work, a stage of planning construction and was often made on-site as a left-in-place drawing. Typically, it was prepared on a so-called drawing floor, leveled using a layer of clay or gypsum, with rare cases drawn on walls.⁷ It did not play an artistic or aesthetic role, hence its austere form, linear character and no visual representations, spatial illusions, shading, color, etc. The subjects included primarily floor plans, facade views and details. It was characterized by precision

W strzechach prowadzono nauczanie rysunku, zarówno poprzez przerysowywanie, jak i tworzenie nowych wariantów i wzorników⁸. Były kopiowane i modyfikowane, stanowiły źródło wzorców i inspiracji. Nie znano pojęcia prawa autorskiego, a wręcz wskazane było wzorowanie się na istniejącym, sławnym dziele, posługiwanie się powtórnie jego planami. W czasach gotyku rysunki architektoniczne były użyteczne podczas wznoszenia np. katedr, trwającego niejednokrotnie wiele lat. Należy podkreślić uniwersalne wartości gotyckich rysunków prezentujących osiągnięcia techniczne pokoleń twórców i ich rolę pośredniczącą w przekazywaniu tradycji. Wszechstronne opracowania najstarszych rysunków architektonicznych, w tym także podobnych do zabytku z Szydłowca, ukazały się w języku niemieckim⁹.

Oprócz rytu w kościele św. Zygmunta na terenie Polski zachowały się inne niewielkich rozmiarów robocze rysunki budowlane, sporządzone głównie na cegle. Należy wśród nich wymienić: efektowny rysunek rozety z kościoła Mariackiego w Stargardzie Szczecińskim odkryty na cokole filara międzynawowego, rysunek na cegle odnaleziony w krypcie kaplicy Mariackiej kościoła Najświętszej Maryi Panny w Chojnie oraz rysunek z lizeny elewacyjnej kościoła parafialnego w Chociwlu.

Szczególnie interesujący jest rysunek wykonany na cegle (o wymiarach 238x137x88 cm), odkryty w datowanym na pierwszą połowę XV wieku sklepieniu piwnic ratusza szczecińskiego. Przedstawia układ żeber, zwornika i cegieł w wysklepkach. Został wykonany ostrym narzędziem (prawdopodobnie nożem strycharskim) w surowej cegle, która później została wypalona i umieszczona w sklepieniu. Ślad ten odkryto w roku 1966 w czasie prac konserwatorskich. Rysunek roboczy odpowiada zrealizowanemu sklepieniu. Antoni Kąsinowski opisuje i objaśnia kolejne, prawdopodobne fazy powstania tego rysunku¹⁰ – była to graficzna instrukcja o sposobie murowania, kierunku układania cegieł i ich klinowania lub wyjaśnienie projektanta dla strycharza odnoszące się do wyrobu, który miał wykonać. Cegła klinowa faktycznie została zastosowana w sklepieniu.

Cenne rysunki projektowe związane są również z katedrą Najświętszej Maryi Panny w Strasburgu. Do dziś przetrwały dwa oryginalne plany z przełomu XIII i XIV wieku, dotyczące głównie elewacji i wyglądu wieży o monumentalnej wysokości 142 m. Jeden z planów zawiera również informacje o zależnościach przestrzennych pomiędzy poszczególnymi elementami konstrukcyjnymi. Wzniesienie tak monumentalnej budowli to praca wielu pokoleń, pojawiła się zatem konieczność utrwalenia i przekazania projektu kolejnym budowniczym¹¹.

W ostatnich latach zostały odkryte analogiczne rysunki sklepień, jednak w znacznie mniejszej skali, zawierające mniej szczegółowe informacje niż przykłady z Szydłowca czy Strasburga. W roku 2016 w Kowalewie Pomorskim natrafiono na fragment kształtki żeberowej z rysunkiem czteroramiennego sklepienia gwiazdowego. Według Bogusza Wasika jest to szkic, za pomocą którego mistrz tłumaczył pewne zagadnienia inne

and diligent workmanship. The drawings were an element of the builders' contracts (as attested to in written sources), and care was taken to preserve them, as they were considered the shared property of the relevant guild and learning material, passed down to successive construction overseers. Draughtsmanship was taught in domestic conditions, both by redrawing and creating new variations and pattern sets.⁸ They were copied and modified, constituting a source of patterns and inspiration. The concept of copyright was unknown and it was even encouraged to follow the example set by an existing and famous work by reusing its plans. During the Gothic period, architectural drawings were useful during the erection of, among other buildings, cathedrals, a process which often lasted many years in each case. The universal value of Gothic drawings that depict the technical achievements of generations of designers and their role as intermediaries in conveying tradition should be highlighted. Comprehensive drawing documentation of the oldest architectural plans, including many similar to the Szydłowiec monument, have been published in German.⁹

Apart from the engraving in the Church of St. Sigismund, other small-sized working-stage construction drawings have survived in Poland, mostly drawn on brick. These include: the impressive drawing of the rosette from the Church of Holy Mary in Stargard Szczeciński, discovered on the plinth of an inter- nave column, a drawing on brick found in the crypt of the Chapel of Holy Mary of the Church of Holy Mary in Chojno and the drawing of a facade lesene of the parish church in Chociwle.

The drawing made on brick (its dimensions being 238 x 138 x 88 cm) that was discovered on the basement vault of Szczecin's townhouse and dated to the fifteenth century, is particularly interesting. It depicts the layout of the ribs, closer and bricks in the vault's surfaces. It was made using a sharp tool (probably a brickmaker's knife) in raw brick, which was later fired and placed in the vault. This trace was discovered in 1966 during conservation work. The working-stage drawing corresponds to the actual vault as built. Antoni Kąsinowski described and discussed the successive probable phases of the drawing's creation¹⁰—it was a graphical instruction in bricklaying, the direction in which the bricks were to be laid and wedged, or the designer's instruction to the brickmaker concerning the product they were to make. Wedge bricks were indeed used to make the vault.

Valuable design drawings are also associated with the Cathedral of our Lady of Strasbourg. Two original plans from the end of the thirteenth and the start of the fourteenth century have survived there, primarily depicting the facade and the appearance of the church's towers with a monumental height of 142 m. One of the plans also includes information about the spatial dependencies between individual structural elements. Erecting such a monumental structure was the work of several generations, which is why it was necessary

mu rzemieślnikowi¹². W tym samym roku w katedrze oliwskiej odkryto unikatowy szkic wykonany prawdopodobnie przez rzemieślników, którym posłużył za rysunek techniczny przy pracach remontowych. Został wryty na mokro rylcem w pobliżu muru (prawdopodobnie dlatego, że w XVI wieku pergamin, na którym sporządzano rysunki techniczne, był niezwykle drogi) i wypełniony czerwienią żelazową¹³. Jest stosunkowo niewielki (25x35cm) i znajduje się na wysokości okna ściany południowej pierwszego przęsła świątyni, licząc od strony transeptu.

Charakterystyka sklepienia prezbiterium fary w Szydłowcu

Wnętrze prezbiterium przekrywa sklepienie żebrowe o oryginalnym układzie, podzielone na trzy identyczne przęsła prostokątne i wschodnie zamknięcie wieloboczne. Ze względu na modelowanie podniebienia ten rodzaj sklepienia kwalifikowany jest jako żaglasty z lunetami, a ze względu na rodzaj wzoru utworzonego z żebrowych zaliczany do wariantów gwiazdzisto-sięciowych (zob. ryc. 3).

Kamienne, profilowane masywne żebra spływają na ściany wzmocnione w tych miejscach zewnętrznymi skarpami. W ścianie południowej regularnie w każdym przęsle, pośrodku skarp rozmieszczono ostrołuczne otwory okienne. Łuki żebrowe dzielą obszar każdego przęsła na kilkanaście drobnych pól wypełnionych wysklepkami. W kompozycji dominują kształty centralnie umieszczonych ośmioramiennych dużych gwiazd, których ramiona nie dochodzą jednak bezpośrednio do ścian. Trzy kolejne gwiazdy, utworzone z segmentów łukowych żebrowych, łączą się w ciąg, tworząc formę łańcucha dzięki nakładającym się wzdłuż osi sklepienia romboidalnym ramionom. W ten sposób granice przęsła znaczone łukami międzyprzęsłowymi są przerwane i powstaje efekt scalenia całego układu. Pola przęsła dzielone żebrowymi tworzą żaglaste łupiny, ale nie są to wycinki sfery, choć upodabniają się do niej. Jedynie wokół zworników tworzą się fragmenty powierzchni kuli. Wnętrze przekryte tym sklepieniem jest kameralne, niewysokie (ok. 9 m), dzięki czemu warunki obserwacji całego układu i detali są bardzo dobre. Można zauważyć regularność układu, wyważone proporcje, starannie opracowane detale, a kontrastowa kolorystyka, tzn. brązowo-ceglaste polichromie żebrowe i białe pola międzyżebrowe, podnosi walory estetyczne wnętrza.

Układ przestrzenny tej konstrukcji zainteresował badacza Józefa Frazika, który odkrył podobny wzór sklepienia zachowany w wiedeńskim zbiorze średniowiecznych rysunków architektonicznych, sporządzony na pergaminie, w drobnej skali¹⁴. Stało się to jeszcze, zanim odsłonięto autentyczny wielki ryt naścienny w Szydłowcu. Analogiczne sklepienia zrealizowano również w innych świątyniach, np. w południowych Czechach (Horní Dvůr ok. 1511 i sypialnia Władysława na zamku w Pradze 1485–1490), w Niemczech (Stammheim 1487, Zeigelheim 1518, Owingen k. Überlingen 1498) i Austrii (Schluderns ok. 1500).

to preserve the design and hand it down to successive builders.¹¹

Analogous vault drawings have been discovered in recent years, yet on a much smaller scale. They included less detailed information than the specimens from Szydłowiec or Strasbourg. In 2016, a fragment of a rib block with the drawing of a four-armed star vault was discovered in Kowalewo Pomorskie. According to Bogusz Wasik, it is a sketch through which a master probably explained certain matters to a different craftsman.¹² In the same year, a unique sketch, probably made by craftsmen, was discovered in the Oliwa Cathedral. It was probably a technical drawing used in renovation work. It was carved in wet wall wash with a stylus (probably because in the sixteenth century, parchment, which was used to draw technical drawings on, was exceptionally expensive) and filled with crocus metallorum pigment.¹³ It is relatively small, being just 25 x 35 cm in size. It is located at the height of the window of the southern side of the church's first span, counting from the transept.

Overview of the vault of the Szydłowiec parish church presbytery

The interior of the presbytery is covered with a ribbed vault that has an original layout, which is divided into three identical rectangular spans and an eastern polygonal closing element. Due to the model of its underside surface, it is classified as a type of a sail vault with lunettes, and in terms of the pattern formed by its ribs, it is considered a variant of the stellar and net vaults (see Fig. 3).

The massive stone profiled ribs flow down onto the walls which are reinforced at the points of contact with external abutments. In the southern wall, regularly, at every span, ogival windows were placed at the center of the escarpments. The rib arches divide the surface of every span into around a dozen small fields filled with cells. The composition is dominated by the shape of large, centrally located eight-point stars, whose arms do not directly reach the walls. Three consecutive stars crated from the segments of arched ribs form a sequence, a type of chain, due to the rhomboidal arms that overlap along the axis of the vault. Thus, the borders of the spans, marked with inter-span arches, have gaps and an effect of the binding of the entire layout is produced. The bays of the span, divided by ribs, form sail-like shells, but they are not sections of a sphere, although they do look similar. Spherical fragments are located only around the closers. The interior covered by this vault is kameral and not too high (ca. 9 m), which is why the conditions for observing the entire layout and its details are very good. The layout's regularity, balanced proportions and carefully worked details and contrasting colors, i.e. the brick-brown polychromes of the ribs and the white fields of the cells are easily visibly, which enhances the aesthetic value of the interior.

Ryc. 3. Współczesny stan gotyckich sklepień prezbiterium kościoła; fot. autorzy.

Fig. 3. Contemporary condition of the Gothic vaults of the church presbytery; original photo.

Badania rytu

Pomocna w niniejszych badaniach była publikacja sprawozdania z praktyk inwentaryzacyjnych, przeprowadzonych w Instytucie Historii Architektury i Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku 1991. Autorka, Maria Brykowska, odwołuje się do odkrycia przez Zofię Medwecką (konserwatora dzieł sztuki) rysunku sklepienia pod tyńkiem:

Na ścianie północnej nawy, w części pozbawionej okien, na narzucie z zaprawy wapiennej, wykonany został rysunek sklepienia w skali 1:1 metodą tzw. tracenja, tj. wgłębionych na 0,2 cm linii (obecnie powleczonych szarą farbą). Wszystkie linie wykreślono za pomocą łąty (lineatu) i cyrkla¹⁵.

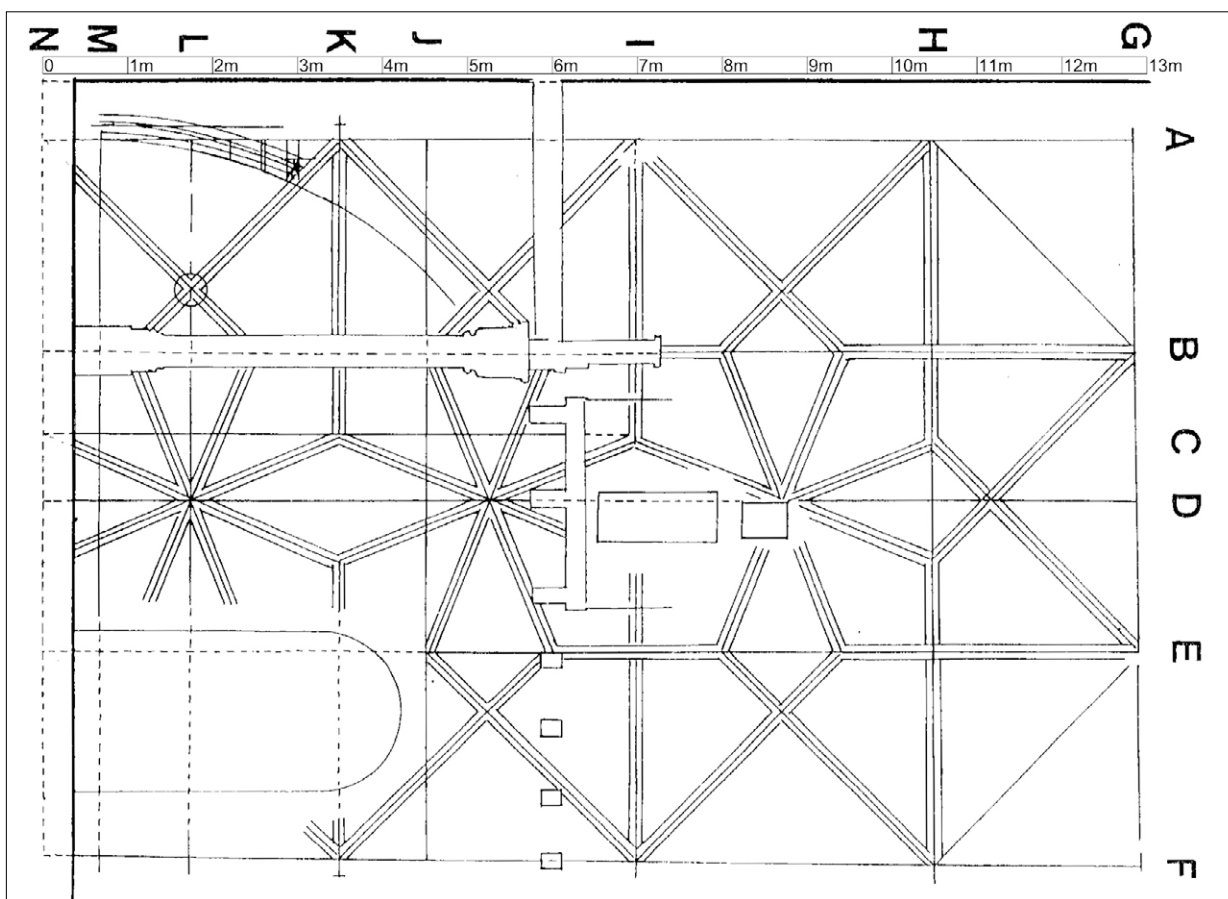
Rysunek odznacza się stosunkowo bogatą treścią i precyzją wykonania. Skonstruowanie sklepienia gwiaździsto-żebrowego należało do trudniejszych zadań technicznych, M. Brykowska przypuszcza więc, że w tym celu przybył na budowę wybitny architekt i wykreślił plan, który oprócz podstawowych informacji o przebiegu żeber zawierał również informacje o detalach, linie odnoszące, kwadratową siatkę oraz informacje o zagłębieniu żeber w ścianach. W wyniku inwentaryzacji autorka przedstawiła rysunek w skali 1:50 (zob. ryc. 4), odzwierciedlający ryt na ścianie, określając jego

The spatial layout of this structure attracted the interest of Józef Frazik, a scholar who found a similar vault pattern preserved in a Viennese collection of architectural drawings, drawn on parchment and to a fine scale.¹⁴ This happened even before the authentic wall drawing was discovered in Szydłowiec. Analogous vaults were also built in other churches, e.g. in the southern Czech Republic (Horní Dvůr ca. 1511 and Vladislaus's bedchamber at the castle in Prague 1485–1490), in Germany (Stammheim 1487, Zeigelheim 1518, Owingen near Überlingen 1409) and Austria (Schluderns ca. 1500).

Study of the engraving

This study was greatly aided by the publication of a building survey practical training report by the Institute of the History of Architecture and Art of the Warsaw University of Technology in 1991. Its author, Maria Brykowska, cited the discovery of the drawing underneath the plaster by Zofia Medwecka (an artwork conservator):

On the wall of the northern nave, partially without windows, on a coat of lime mortar, a drawing of the vault was drawn, to a scale of 1:1, using the so-called tracing method, i.e. engraved lines 0.2 cm deep (currently covered in grey paint). All the lines were drawn using a straight edge (ruler) and compass.¹⁵

Ryc. 4. Inwentaryzacja rytu opracowana w 1991 przez M. Brykowską; na rysunek nałożono szczegółową podziałkę, obrócono go, przeskalowano i zorientowano w kierunku północnym; oprac. autorzy 2020.

Fig. 4. Survey documentation of the engraving prepared in 1991 by M. Brykowska; a precise grid was overlaid on the drawing, which was then rotated, rescaled and oriented northwards; original work 2020.

proporcje jako 1,5 kwadratu o wymiarach 851x1301 cm (1x1,528). Powyższe wyniki zostały w roku 1992, wraz z inwentaryzacjami budowli i otoczenia, opublikowane przez autorkę w języku niemieckim¹⁶. Interpretację rytu z zastosowaniem technik komputerowych wykonała też Anna Kulig, uzyskując wirtualny model sklepienia prezbiterium¹⁷.

Nowe pomiary cyfrowe

W czerwcu 2020 autorzy tego artykułu przeprowadzili nowe pomiary we wnętrzu prezbiterium o wymiarach 8,5x13x9,6 m. Obiekt utrzymany jest w doskonałym stanie technicznym, a w ostatnim czasie wykonano jego renowację i konserwację. Zespołowi inwentaryzacyjnemu zapewniono dostęp do kluczowych miejsc z uwagi na pomiar sklepienia, w tym do fragmentów oddzielonych nastawą ołtarzową. Podczas pomiarów zinwentaryzowano położenie przestrzenne wszystkich żeber, a także ustalono poziomy ich styku z murami. Wykonano również rozmiernienia względem okien i skarp zewnętrznych.

Pomiary zajęły jeden dzień i zostały wykonane z dwóch stanowisk. Zrealizowano je przy użyciu systemu Flexijet, składającego się z laserowego tachimetru

The drawing is marked by its relatively rich content and precision. Constructing a star vault with ribs was one of the more difficult technical tasks, which is why M. Brykowska assumed that an outstanding architect came to the construction site for this purpose and drew the plan, which, apart from basic information concerning the outline of the ribs, also featured information about details, reference lines, a square grid and information about inserting the ribs into the walls. As a result of a building survey, the author presented a drawing drawn to a scale of 1:50 (see Fig. 4), which reflected the engraving on the wall and determined its proportions to be 1.5 of a square, whose dimensions were 851 x 1301 cm (1 x 1.528). These findings were published by the author in German, together with a survey of the building and its surroundings.¹⁶ An interpretation of the engraving using digital techniques was also performed by Anna Kulig, who produced a model of the presbytery's vault.¹⁷

New digital measurements

In June 2020, the authors of this paper performed new measurements in the presbytery's interior, whose dimensions are 8.5 x 13 x 9.6 m. The building is maintained in excellent technical condition, and a renovation

oraz oprogramowania wykorzystującego w sposób bezpośredni współrzędne mierzonych punktów. Programem, z którym m.in. współpracuje Flexijet, jest ArchiCAD, pozwalający – przy użyciu nakładki BIMTool – na bieżące modelowanie z wykorzystaniem mierzonych punktów. Urządzenie cechuje bardzo dobra precyzja jak na wymagania stawiane pomiarom architektonicznym, gdyż maksymalny błąd wynosi 2 mm przy odległości 50 m.

Położenie rzeczywistych punktów charakterystycznych sklepienia zostało odtworzone w trójwymiarowym modelu komputerowym, w którym powiązane dane pochodzące z obu stanowisk pomiarowych. Naniesiono około 600 rozstawionych średnio co 32 cm punktów, które reprezentowały przebieg osi żeber po ich licu zewnętrznym. W programie ArchiCAD wykonywano obrys łamaną przestrzenną, której łączna długość wyniosła 190,5 m. Następnie dane zostały wyeksportowane i przekształcone w programie Rhinoceros, służącym do zaawansowanego modelowania 3D i wyspecjalizowanym w edycji krzywych i powierzchni. Potem zbadano przebieg żeber, który wskazywał na niewielkie odchylenia ich od płaszczyzny (do 2 cm). Prawdopodobnie wynikały one na ogół z błędnego trafienia wiązki laserowej w oś żebra, na co wskazywał falisty przebieg łamanych. Polilinie 3D stanowiły tuż po pomiarach obiekty przestrzenne, składające się średnio z 38 segmentów. Przy użyciu programu Rhinoceros oraz z wykorzystaniem algorytmu utworzonego w dodatku Grasshopper przeprowadzono wygładzenie łamanych poprzez przekształcenie ich na krzywe Beziera drugiego stopnia. Podstawę do wyznaczenia przebiegu wygładzonych krzywych stanowiły punkty interpolowane na bazowych poliniach 3D. Następnie zastosowano narzędzia analizy krzywizny programu Rhinoceros, mierząc i uśredniając promień krzywizny. Na tej podstawie określono promień łuku równy 5,48 m i wpisano go w rozłożoną płaszczyznę. Maksymalne odchylenia żeber od krzywizny łuku okręgu wynosiły 4,5 cm. Zmierzony na rycie promień łuku wyniósł w zaokrągleniu 5,5 m, co potwierdza wysoką precyzję utworzonej krzywizny żeber.

Tak wykonany model przestrzenny zrzutowano w celach porównawczych pionowo, prostokątnie na płaszczyznę poziomą (zob. ryc. 5). Uzyskano w ten sposób płaski rysunek, bardzo zbliżony do konwencji średniowiecznego rytu.

Analiza danych przestrzennych dotyczących geometrii sklepienia

Podczas badań postanowiono zastosować podejście wykorzystywane w przeszłości do analizy powiązań pomiędzy odkrytymi rysunkami architektonicznymi a zrealizowanym obiektem budowlanym. Już w XIX wieku Sulpicjusz Boisseree zastosował do badania rysunków katedry w Kolonii triangulację. W nowszych opracowaniach badacze skupiają się nie tylko na rysunku projektowym, lecz także na widocznym na

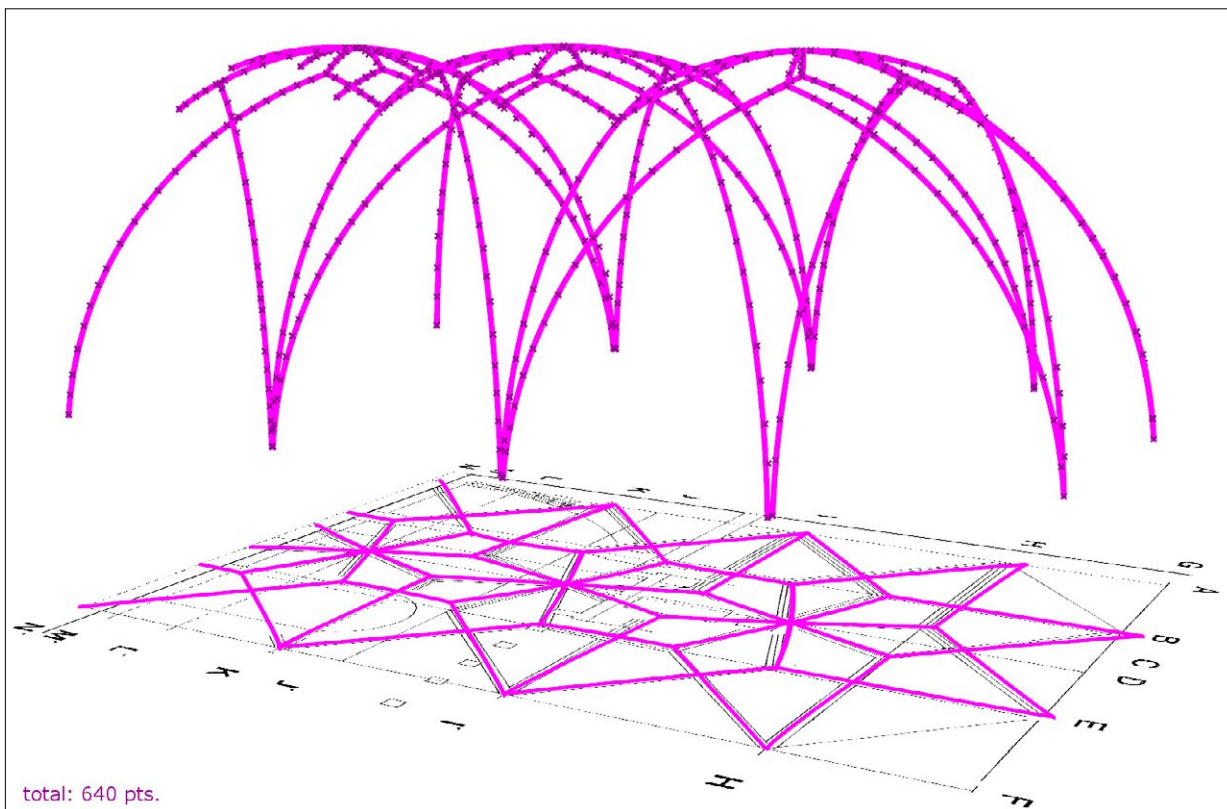
and conservation project has recently been executed. The building survey crew was given access to places crucial to the measurement of the vault, including fragments separated by the reredos. During measurement, the spatial distribution of all ribs was surveyed, and the levels at which they connected with the walls. Measurements relative to windows and internal abutments were also taken.

The measurement was performed in one day, using two stations. They were conducted using the Flexijet system, which comprises a laser tachymeter and bespoke software that directly utilizes the coordinates of points measured. ArchiCAD cooperates with Flexijet and allows—using the BIMTool extension—to directly build models using the points measured. The device is characterized by very high precision relative to the requirements placed before architectural measurements, as the maximum error at a distance of 50 m is just 2 mm. The distribution of actual distinctive points of the vault was recreated using a digital three-dimensional model, in which data from both measurement stations was merged. Around 600 points distributed 32 cm apart on average were entered, representing the course of rib axes along their external face. Using ArchiCAD software, the authors made outlines using a 3D polyline, whose combined length was 190.5 m. Afterwards, the data was exported and converted in Rhinoceros software, which is used for advanced 3D modeling and specializes in editing curves and surfaces. Afterwards, the outline of the ribs was investigated and small deviations from the plane were observed (up to 2 cm). They were probably the result of faults in how the laser beam fell on the rib axis, as demonstrated by the waviness of the polylines. Three-dimensional polylines formed spatial objects after the measurements and numbered 38 segments on average. Using Rhinoceros software and an algorithm created in the Grasshopper extension, we smoothed the polylines by converting them into quadratic Bézier curves. Points interpolated on 3D polylines provided a basis for outlining the course of the smoothed curves. Afterwards, we applied curve analysis tools in Rhinoceros, measuring and averaging the curve radius. On this basis, we found the arch radius of 5.48 m and inscribed it into the developed surface. The maximum deviations of the ribs from the circular arch curve was 4.5 cm. The arch radius as measured on the engraving was, when rounded, 5.5 m, which confirms the precision of the rib curvature.

The 3D model was used to make two-dimensional horizontal and vertical projections (see Fig. 5) to perform a comparison. A two-dimensional drawing was obtained in this manner, which was highly similar in convention to the medieval engraving.

Analysis of spatial data concerning the vault's geometry

During the study, it was decided to use an approach that had been applied to analyze links between uncovered

Ryc. 5. Widok perspektywiczny trójwymiarowego modelu osi żeber, który został zrzutowany na płaszczyznę poziomą, z nałożonym rysunkiem ryty; oprac. autorzy 2020.

Fig. 5 Perspective projection of the three-dimensional rib axis model, which was projected onto a horizontal surface, with an overlay of the drawing of the engraving; original work 2020.

pergaminach lub papierze odciskach, zwanych przedrysunkami, o charakterze geometrycznych konstrukcji pomocniczych. Pracami badawczymi tego rodzaju zajmowała się m.in. Maria Velte¹⁸. Poddała ona analizie rysunki rzutów wież katedr w Wiedniu, Strasburgu, we Fryburgu i w Bazylei. Wykazała zastosowanie triangulatury podobnej do kwadratury stosowanej przez Roritzera. Wśród polskich autorów zajmujących się teorią i praktyką warsztatu średniowiecznego należy wymienić Marię Łodyńską-Kosińską i Józefa Frazika¹⁹.

Do analizy danych uzyskanych podczas współczesnych pomiarów posłużono się celowo uproszczonym widokiem, czyli spłaszczonym do rzutu modelem krzywych łukowych. Nałożono je na skan rysunku inwentaryzacyjnego, wykonanego w roku 1991 przez Marię Brykowską, rozpatrując od tego momentu wyłącznie wymiary poziome sklepienia. Zastosowano liczne algorytmy przygotowane przez autorów w aplikacji Grasshopper, stanowiącej dodatek algorytmiczno-parametryczny do oprogramowania Rhinoceros. Pozwoliło to stworzyć logiczny model służący przetworzeniu danych. Celem było uzyskanie informacji statystycznych i obrazów wskazujących rozbieżności pomiędzy planowanym na rycie widokiem sklepienia a jego zrzutowanym prostokątnie modelem, precyzyjnie współcześnie zinwentaryzowanym.

Zmierzony rzut sklepienia umieszczono na przeskalowanym rysunku ryty, nakładając go bezpośrednio

architectural drawings and completed buildings. In the nineteenth century, Sulpiz Boisserée used triangulation to study the drawings of the cathedral in Cologne. In newer studies, scholars focus not only on the design drawings, but also on the prints visible on parchment, called pre-drawings, which act as geometric ancillary constructions. Studies of this type were engaged in by, among others, Maria Velte.¹⁸ Velte analyzed the tower floor plans of cathedrals in Vienna, Strasbourg, Freiburg and Basel. She demonstrated the application of triangulation, similar to quadrature as applied by Roritzer. Polish authors who explored the theory and practice of medieval engineering include Maria Łodyńska-Kosińska and Józef Frazik.¹⁹

The analysis of data obtained during contemporary measurements was performed using a purposefully simplified view, i.e. a two-dimensional projection of a model of arch curves. They were overlaid on top of a scan of the survey drawing drawn in 1991 by Maria Brykowska, and afterwards only the horizontal dimensions of the vault were analyzed. We employed numerous algorithms prepared by the authors of Grasshopper—which is an algorithmic and parametric extension of Rhinoceros software. This allowed us to create a logical model used to process the data. The goal was to obtain statistical information and images showing the discrepancies between the view of the vault planned on the engraving and

poprzez charakterystyczne punkty nasad przy ścianie południowej. Był to obszar najlepiej dopasowany – miejsce ze znikomymi odstępstwami od ryty (średni błąd wynosił 2,5 cm, a w pozostałych miejscach od 10 do 24 cm). W związku z tym południową ścianę prezbiterium potraktowano jako miejsce bazowe. Następnie utworzono algorytm pozwalający przygotować zestawienia i statystyki (zob. górną część ryc. 6). Dzięki temu można było określić m.in. amplitudę błędu, która mieściła się w przedziale od 0,3 cm do ponad 30 cm. Wartość uśrednioną błędu określono na 15 cm.

Podjęcie algorytmiczno-parametryczne z zastosowaniem programu Grasshopper umożliwia użytkownikom przekształcanie danych za pomocą tworzonego przez nich wizualnego schematu. Poszczególne przekształcenia łączy się przewodami, wprowadzając dane po lewej stronie każdej funkcji, a wyniki uzyskując po prawej. Masowe informacje o położeniu punktów węzłowych zostały wprowadzone jako parametry i uporządkowane (zob. lewą, górną część ryc. 6). Uzyskano hierarchię danych, która odzwierciedliła konstrukcję sklepienia tak, aby w poszczególnych podzbiorach pogrupowane były węzły zeber w zależności od ich położenia. Wobec tego węzły położone najniżej, na obwodzie sklepienia, znalazły się w oddzielnym podzbiore, podobnie jak dwa pośrednie zbiory węzłów i zbiór węzłów centralnych (zworników).

W dolnej, lewej części algorytmu wprowadzono również masowo uporządkowane informacje, ale o zmierzonym przebiegu osi zeber, które następnie zostały sprowadzone do poziomych (w płaszczyźnie rzutu) odcinków rozpiętych pomiędzy punktami węzłowymi i podzielone na segmenty. W prawej, dolnej części algorytmu segmentom nadano grubość zeber i pokolorowano je tak, aby obrazowały odchylenie od zakładanych w rycie położań (ryc. 7). Powyżej znajduje się część algorytmu generująca kolorową legendę. Kolory oznaczają odległość przesunięcia dla każdego miejsca zeber od błękitu, czyli braku przesunięcia, do czerwieni, określającej największe przesunięcie wynoszące 33,5 cm.

W prawej, górnej części schematu znajduje się algorytm przeliczający długości wektorów na kolory i wyświetlający efekty (zob. ryc. 6–8). Przedstawiono tam również algorytmy obliczające i listy z wynikami statystyk. Powyższe działanie umożliwiło przeprowadzenie zaawansowanych analiz z uwzględnieniem znaczenia konstrukcyjnego i estetycznego miejsc sklepienia.

Bezpośrednia analiza danych oraz ocena wygenerowanych obrazów pozwoliła stwierdzić zwichrowanie rzeczywistych wymiarów równoległoboku w stosunku do jego projektowanego kształtu o średnio 15 cm w osi wschód–zachód. Równocześnie stwierdzono stosunkowo niewielkie odchylenia punktów centralnych sklepienia (ok. 10 cm) oraz znaczne odstępstwa w położeniu punktów pośrednich, bardziej oddalonych od środka układu (do 33 cm, przy średnim błędzie ok. 20 cm).

the orthogonally projected model based on contemporary high-precision measurements.

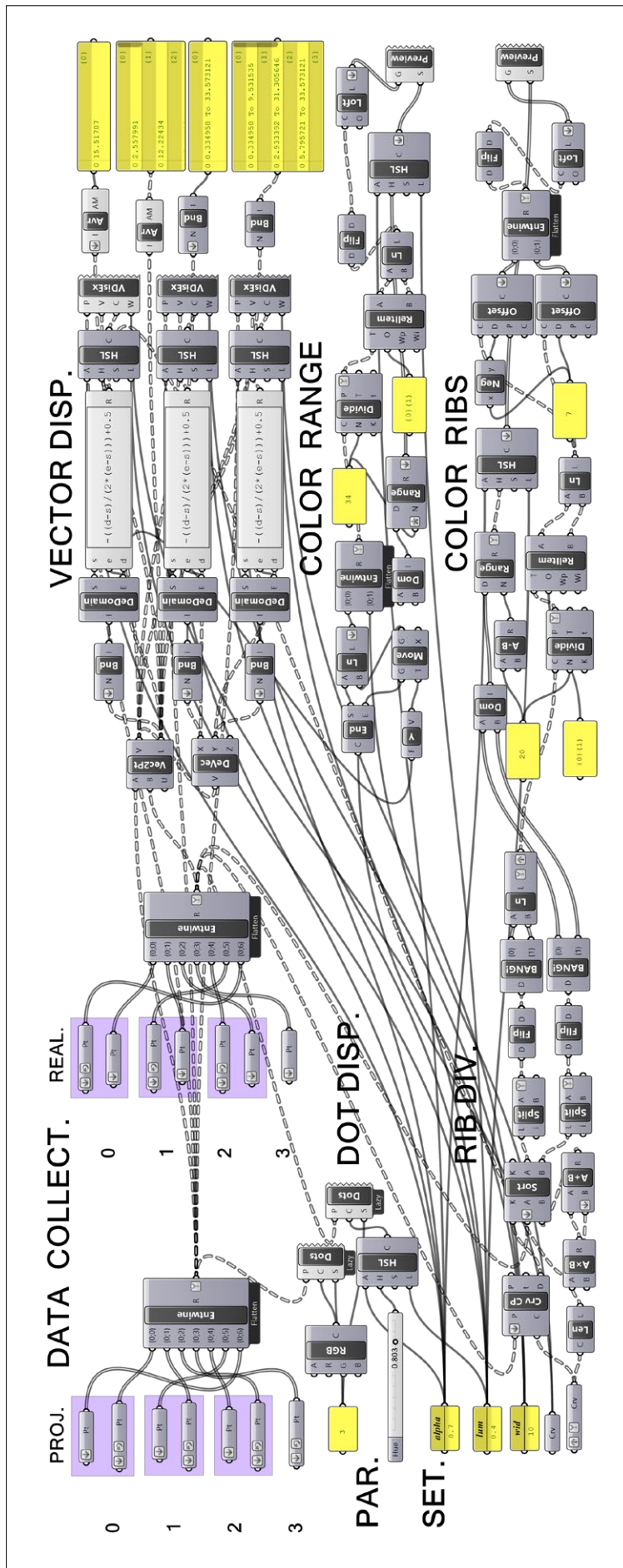
The plan of the vault as measured was placed on a rescaled drawing of the engraving, directly overlaid based on distinctive points of the caps near the southern wall. This was the area that displayed the highest degree of correspondence—a place with minuscule differences in relation to the engraving (an average deviation of 2.5 cm, while in other places it ranged between 10 and 24 cm). Because of this, the southern wall of the presbytery was used as a base point. This was used to determine, among other things, the deviation amplitude, which ranged from 0.3 cm to over 30 cm. The average deviation was found to be 15 cm.

The algorithmic and parametric approach with the application of Grasshopper software allows users to transform data using a visual scheme that they create. Individual transformations are connected to the left of every function and the outputs are obtained on the right. Mass information about node position location were introduced as parameters and sorted (see the upper left part of Fig. 6). A data hierarchy was obtained that reflected the structure of the vault so that every subset featured the nodes of ribs depending on their location. Thus, the lowest placed nodes, along the outline of the vault, were placed in a separate subset, similarly to two intermediate subsets of nodes and the central node (closer) set.

In the lower left part of the algorithm we also introduced structured mass information about the outline of rib axes as measured, which were then flattened (onto the plan plane) into sections suspended between nodal points and divided into segments. In the right lower part of the algorithm we assigned the thickness of the rib and colored it so that it would show the deviation from the placement assumed in the engraving (Fig. 7). Above is a part of the algorithm that generated the colored legend. The colors denote the distance of the deviation for every rib location from blue, which indicates no deviation, to red, which indicates the highest deviation of 33.5 cm.

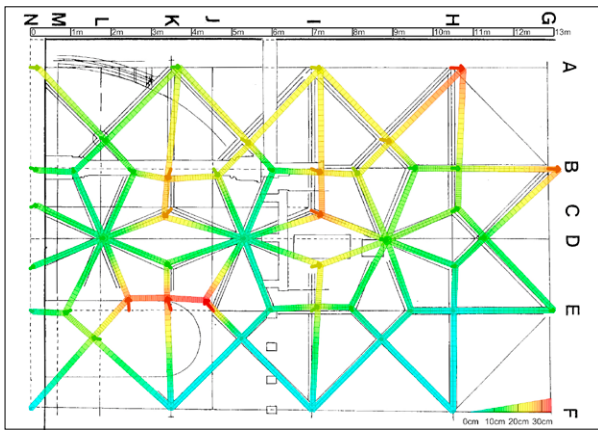
In the right upper part of the scheme is the algorithm that calculates the length of vectors into colors and displays effects (see Fig. 6–8). It also presents calculating algorithms and lists with statistical results. This procedure allowed us to perform advanced analyses while accounting for the structural and aesthetic significance of places in the vault.

Direct data analysis and assessment of the images generated allowed us to report dislocation relative to the actual dimensions of the parallelogram relative to its shape as designed by 15 cm on average along the east-west axis. At the same time, we found relatively small deviations of the vault's central points (ca. 10 cm) and significant deviations in the placement of intermediate points, which were more distant from the center of the layout (up to 33 cm, with an average deviation of around 20 cm).

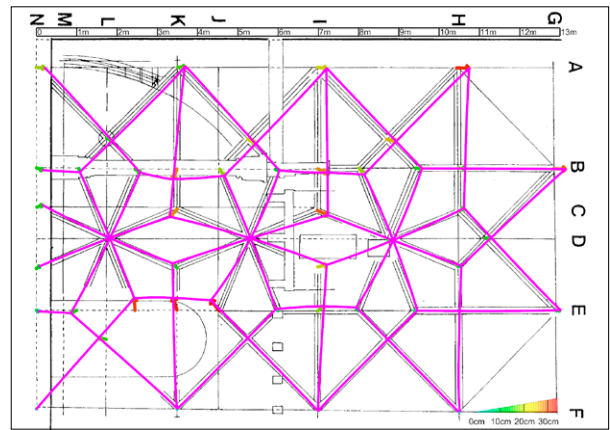
Ryc. 6. Widok algorytmu w programie Grasshopper, przygotowany tak, aby uporządkować, zinterpretować i zobrazować dane w formie parametrów; oprac. autorzy 2020.

Fig. 6. View of the algorithm in Grasshopper software, prepared so as to sort, interpret and visualize data entered in the form of parameters; original work 2020.

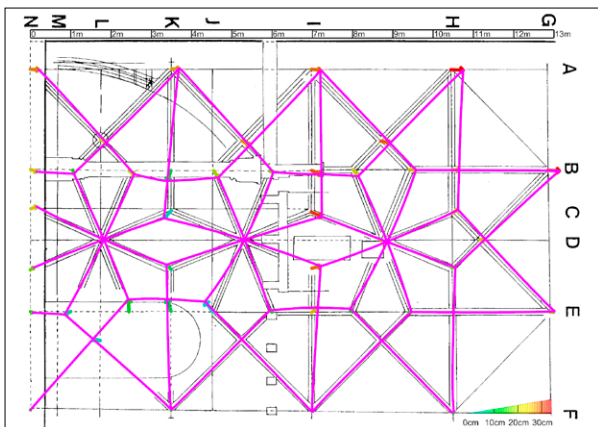
Ryc. 7. Mapa przesunięcia wszystkich żeber prezbiterium względem zakładanej w rycie geometrii; w algorytmie nadano segmentom grubość żebra i zróżnicowano je kolorystycznie tak, aby obrazowały odchylenie od zakładanych w rycie położzeń; pomiar odbył się w poziomej płaszczyźnie rzutu; kolory oznaczają odległość przesunięcia dla każdego miejsca żeber od błękitu, czyli braku przesunięcia, do czerwieni, określającej największe przesunięcie wynoszące 33,5 cm; oprac. autorzy 2020.

Fig. 7. Map of the dislocation of all of the presbytery's ribs relative to the geometry assumed in the engraving; using the algorithm, we gave the segments the thickness of the rib and differentiated them using colors so that they can visualize the deviation from the positions assumed in the engraving; the measurement was performed on the horizontal plane; colors indicate the deviation distance for every rib location from blue, which indicates no deviation, to red, which indicates the greatest deviation, which was 33.5 cm; original work 2020.

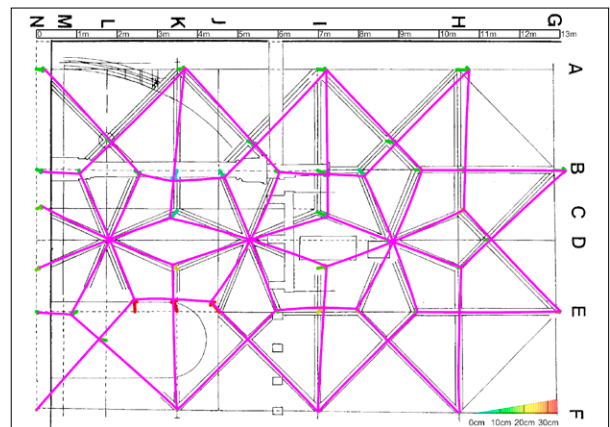
Ryc. 8. Współczesne zobrazowanie odstępstw w położeniu zinventaryzowanych punktów węzłowych od zakładanej w rycie geometrii; wektory przesunięcia punktów na płaszczyźnie rzutu zostały oznaczone kolorem obrazującym odległość (zgodnie z legendą w prawym dolnym rogu) od błękitu, czyli braku przesunięcia, do czerwieni, określającej największe przesunięcie wynoszące 33,5 cm; oprac. autorzy 2020.

Fig. 8. Contemporary visualization of deviations in the position of nodal points as surveyed from the geometry assumed in the engraving; point dislocation vectors were marked on the floor plan plane using a color that visualizes distance (as seen in the legend in the lower right corner) from blue, which indicates no deviation, to red, which indicates the greatest deviation, which was 33.5 cm; original work 2020.

Ryc. 9. Współczesne zobrazowanie odstępstw w położeniu zinventaryzowanych punktów węzłowych od zakładanej w rycie geometrii; poprzez zróżnicowanie kolorystyczne (od błękitu, czyli braku przesunięcia, do czerwieni, określającej największe przesunięcie) wskazano odchylenia geometrii w kierunku wschód-zachód; oprac. autorzy 2020.

Fig. 9. Contemporary visualization of deviations in the position of nodal points as surveyed from the geometry assumed in the engraving; visualization based on color difference (from blue, which indicates no deviation, to red, which indicates the greatest deviation) presenting an indication of geometry deviation along the east-west direction; original work 2020.

Ryc. 10. Współczesne zobrazowanie odstępstw w położeniu zinventaryzowanych punktów węzłowych od zakładanej w rycie geometrii; poprzez zróżnicowanie kolorystyczne (od błękitu, czyli braku przesunięcia, do czerwieni, określającej największe przesunięcie) wskazano odchylenia geometrii w kierunku północ-południe; oprac. autorzy 2020.

Fig. 10. Contemporary visualization of deviations in the position of nodal points as surveyed from the geometry assumed in the engraving; visualization based on color difference (from blue, which indicates no deviation, to red, which indicates the greatest deviation) presenting an indication of geometry deviation along the north-south direction; original work 2020.

Nowoczesne narzędzia inwentaryzacyjne charakteryzują się wysoką precyzją pomiarów, a także w połączeniu z podejściem algorytmiczno-parametrycznym umożliwiają skrupulatną analizę geometrii zabytkowych obiektów oraz czytelne zobrazowanie danych. Tęgo rodzaju wykorzystanie nowoczesnych technologii daje interesujące efekty, umożliwiające stawianie bardziej precyzyjnych hipotez badawczych oraz głębsze poznanie dawnych technik budowlanych, rzemiosła i sztuki²⁰. Jednocześnie opracowania utworzone na podstawie pozyskanych współcześnie danych mają wysoką wartość dokumentacyjną i mogą stanowić fundamenty dalszych analiz. Nie bez znaczenia jest też możliwość oceny precyzji historycznych materiałów projektowych, będących podstawą realizacji zabytkowych obiektów. Pozyskane i przeanalizowane dane mogą stanowić potwierdzenie kunsztu dawnych mistrzów. W tym kontekście sztylbowiecki kościół stanowi unikat w skali europejskiej i wart jest szerszego wyróżnienia na tle innych późnogotyckich obiektów zabytkowych. W tym zakresie można się odwołać do znakomitego przykładu ostatnich działań podjętych przez środowisko konserwatorów w Wiślicy na rzecz jej popularyzacji i przywrócenia właściwego znaczenia ze względu na wartości historyczne²¹.

W wyniku przeprowadzonych badań potwierdzono ścisły związek rysunku projektowego i zrealizowanej budowy. Szczegółowa analiza danych pozwoliła stwierdzić, że sklepienie realizowano z dużą precyzją w obrębie punktów węzłowych. Zauważono jednak znaczne odchyłki w obszarach bardziej oddalonych od centrum układu sklepienia. Idealna zgodność geometryczna została potwierdzona w zakresie ulokowania nasad oporów żeber.

Modern building surveying tools are characterized by high measurement precision and in combination with an algorithmic and parametric approach, allow for thorough analysis of the geometry of historical buildings and the legible visualization of data. This application of modern technologies produces interesting effects, which allow the formulation of precise research hypotheses and a more in-depth understanding of historical construction techniques, craftsmanship and art.²⁰ At the same time, documentation prepared on the basis of contemporary data has high documentary value and can serve as a basis for further analyses. The ability to assess the precision of historical design materials, which served as a basis for building historical buildings, is also not without significance. The data that was obtained and analyzed in the study can serve as a confirmation of the mastery of historical masters. In this context, the church in Szydłowiec is a unique building on the European scale and deserves recognition in comparison to other late-Gothic historical buildings. Here we can reference the excellent example of the latest measures of the conservation community in Wiślica towards popularizing it and restoring its proper significance as based on historical value.²¹

Based on the research performed, we confirmed the close relationship between the design drawing and the structure as built. Detailed data analysis allowed us to state that the vault was built with a high degree of precision in terms of nodal points. We also observed significant deviations in areas more distant from the center of the vault's layout. Perfect geometric similarity was confirmed in terms of the placement of rib support caps.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Architektura gotycka w Polsce*, red. Marian Arsyński, Teresa Mroczo, *Katalog zabytków*, red. Andrzej Włodarek, Warszawa 1995.
- Bork Robert, *Plan B and the Geometry of Façade Design at Strasbourg Cathedral, 1250–1350*, „Journal of the Society of Architectural Historians”, University of California Press 2005, vol. 64, nr 4.
- Broniewski Tadeusz, *Pomiary i zdjęcia architektoniczne*, Katowice 1949.
- Brykowska Maria, *Architektura kościoła św. Zygmunta w Szydłowcu w świetle najnowszych badań*, [w:] *Z dziejów parafii sztylbowieckiej*, red. Jacek Wijaczka, Szydłowiec 1998.
- Brykowska Maria, *Metody pomiarów i badań zabytków architektury*, Warszawa 2003.
- Brykowska Maria, *Quadratur des spatgotischen Gewolbes im Chorraum der Pfarrkirche zu Szydłowiec/Polen*, „Architectura, Zeitschrift für Geschichte der Baukunst” 1992.
- Brykowska Maria, Kunkel Robert, *Sprawozdanie z praktyk inwentaryzacyjnych Instytutu Historii Architektury i Sztuki w 1991 r.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1992, t. 37, z. 3.
- Frazik Józef Tomasz, *Analiza materiału, techniki i stratygrafii murów jako metoda badawcza dzieł architektury zabytkowej*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1969, t. 31, nr 1.
- Frazik Józef Tomasz, *Małopolskie paralele późnogotyckich sklepień w wiedeńskim zbiorze średniowiecznych rysunków architektonicznych*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” 1978, t. 12.
- Frazik Józef Tomasz, *Technika średniowiecznych rysunków architektonicznych*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” 1995, t. 37.
- Frazik Józef Tomasz, *Ze studiów nad warsztatem architekta i budowniczych w średniowieczu*, Kraków 1990.

- Gruszecki Andrzej, *Projekt a ostateczny kształt detalu architektonicznego w XVI–XVII wieku*, [w:] *Podług nieba i zwyczaju polskiego. Studia z historii architektury, sztuki i kultury ofiarowane Adamowi Miłobędzkiemu*, Warszawa 1984.
- Kadłuczka Andrzej, *Przeszłość dla przyszłości: tysiąclecie Wiślica i jej materialne i niematerialne dziedzictwo. Pomnik historii jako forma opieki RP*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 60, s. 10–16.
- Kadłuczka Andrzej, *Zastosowanie technik komputerowych w badaniach i ochronie zabytków architektury i urbanistyki*, [w:] *Komputerowa baza danych dla potrzeb ochrony dziedzictwa kulturowego. Materiały konferencyjne*, red. Maciej Pawlicki, Kraków 2002–2003.
- Kąsinowski Antoni, *Podstawowe zasady murarstwa gotyckiego na Pomorzu Zachodnim*, „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej” 1970, t. 43: *Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu*.
- Kieszkowski Jerzy, *Kanclerz Krzysztof Szydłowiecki. Z dziejów kultury i sztuki zygmunto-wskich czasów*, Poznań 1912, s. XVIII, 538, 757.
- Kulig Anna, *O gotyckim rysunku architektonicznym – na podstawie odkrytych źródeł w Szydłowcu: wizualizacja zabytku na bazie średniowiecznych planów*, [w:] *III Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. Klaudia Stala, Kraków 2013.
- Łodyńska-Kosińska Maria, *Geometria architektów gotyckich*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1964, t. 9, z. 2.
- Miłobędzki Adam, *Późnogotyckie typy sakralne w architekturze ziem polskich*, [w:] *Późny gotyk. Studia nad sztuką przełomu średniowiecza i czasów nowych*, red. Jan Białostocki, Warszawa 1965.
- Muller Werner, *Grundladen Gotischer Bautechnik*, Munchen 1990.
- Nussbaum Norbert, *Das gotische Gewölbe: eine Geschichte seine Form und Konstruktion*, Darmstadt 1999.
- Puget Wanda, *Przyczynek do działalności Stanisława Samostrzelnika. Malarstwo ścienne w budowłach fundacji Szydłowieckich*, [w:] *Renesans. Sztuka i ideologia*, red. nauk. Tadeusz Stefan Jaroszewski, Warszawa 1976.
- Rewski Zbigniew, *Majstersztyki krakowskiego cechu murarzy i kamieniarzy XVI–XIX wieku*, Wrocław 1954.
- Velte Maria, *Die Anwendung der Quadratur und Triangulatur bei Grund- und Aufrissgestaltung der gotische Kirchen*, Bazylea 1951.
- Wasik Bogusz, *Kształtka z rysunkiem sklepienia z zamku w Kowalewie Pomorskim*, „Ochrona Zabytków” 2016, nr 2.
- Włodarek Andrzej, *Szydłowiec, kościół parafialny św. Zygmunta*, [w:] *Architektura gotycka w Polsce*, red. Marian Arszyński, Teresa Mroczo, Warszawa 1995.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

- Borowski Robert, *Odkryto wyjątkowy „rysunek techniczny” z XVI w. na ścianie katedry Oliwskiej*, <https://www.trojmiasto.pl/wiadomosci/Odkryto-wyjatkowy-rysunek-techniczny-z-XVI-w-na-ścianie-katedry-Oliwskiej-n98332.html>.

- ¹ A. Włodarek, *Szydłowiec, kościół parafialny św. Zygmunta*, [w:] *Architektura gotycka w Polsce*, red. M. Arszyński, T. Mroczo, Warszawa 1995.
- ² A. Miłobędzki, *Późnogotyckie typy sakralne w architekturze ziem polskich*, [w:] *Późny gotyk. Studia nad sztuką przełomu średniowiecza i czasów nowych*, red. J. Białostocki Warszawa 1965, s. 107–111.
- ³ J. Kieszkowski, *Kanclerz Krzysztof Szydłowiecki. Z dziejów kultury i sztuki zygmunto-wskich czasów*, Poznań 1912, s. XVIII, 538, 757.
- ⁴ W. Puget, *Przyczynek do działalności Stanisława Samostrzelnika. Malarstwo ścienne w budowłach fundacji Szydłowieckich*, [w:] *Renesans. Sztuka i ideologia*, red. T.S. Jaroszewski, Warszawa 1976.
- ⁵ Inwentaryzację rytu w skali 1:50 opracowali studenci Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej pod kierunkiem M. Brykowskiej.
- ⁶ M. Brykowska, R. Kunkel, *Sprawozdanie z praktyk inwentaryzacyjnych Instytutu Historii Architektury i Sztuki w 1991 r.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1992, t. 37, nr 3, s. 297–308. Rysunek sklepienia wraz z interpretacją wykreślenia siatki geometrycznej podaje Maria Brykowska [w:] *Metody pomiarów i badań zabytków architektury*, Warszawa 2003, s. 10–11, oraz w artykule *Architektura kościoła św. Zygmunta w Szydłowcu w świetle najnowszych badań*, [w:] *Z dziejów parafii szydłowieckiej*, red. J. Wijaczka, Szydłowiec 1998, s. 145–164.
- ⁷ J.T. Frazik, *Technika średniowiecznych rysunków architektonicznych*, „Teki Komisji Architektury i Urbanistyki” 1995, t. 37, s. 195–203; idem, *Ze studiów nad warszatem architekta i budowniczych w średniowieczu*, Kraków 1990.
- ⁸ M. Łodyńska-Kosińska, *Geometria architektów gotyckich*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1964, t. 9, z. 2, s. 89–114.
- ⁹ W. Müller, *Grundladen gotischer Bautechnik*, München 1990, s. 32, 73, 84, 155; N. Nussbaum, *Das gotische Gewölbe: eine Geschichte seine Form und Konstruktion*, Darmstadt 1999.
- ¹⁰ A. Kąsinowski, *Podstawowe zasady murarstwa gotyckiego na Pomorzu Zachodnim*, „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej” 1970, t. 43: *Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu*, s. 48.
- ¹¹ R. Bork, *Plan B and the Geometry of Façade Design at Strasbourg Cathedral, 1250–1350*, „Journal of the Society of Architectural Historians”, University of California Press 2005, vol. 64, no 4, s. 442–473.
- ¹² B. Wasik, *Kształtka z rysunkiem sklepienia z zamku w Kowalewie Pomorskim*, „Ochrona Zabytków” 2016, nr 2, s. 21–30.
- ¹³ B. Borowski, *Odkryto wyjątkowy „rysunek techniczny” z XVI w. na ścianie katedry Oliwskiej*, <https://www.trojmiasto.pl/wiadomosci/Odkryto-wyjatkowy-rysunek-techniczny-z-XVI-w-na-ścianie-katedry-Oliwskiej-n98332.html> (dostęp: 26 X 2020).
- ¹⁴ J.T. Frazik, *Małopolskie paralele późnogotyckich sklepień w wie-deńskim zbiorze średniowiecznych rysunków architektonicznych*,

„Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” 1978, t. 12, s. 227–237 (autor przytacza rysunek sklepienia o podobnym układzie jak w Szydłowcu, ale w zmniejszonej skali i na pergaminie, pochodzący z 1468, zachowany w zbiorach Akademii der Bildenden Künste w Wiedniu pod numerem inwentarzowym 17069).

¹⁵ M. Brykowska, R. Kunkel, op. cit., s. 297–308.

¹⁶ M. Brykowska, *Quadratur des spatgotischen Gewölbes im Chorraum der Pfarrkirche zu Szydłowiec/Polen*, „Architectura, Zeitschrift für Geschichte der Baukunst” 1992, s. 101–107.

¹⁷ A. Kulig, *O gotyckim rysunku architektonicznym – na podstawie odkrytych źródeł w Szydłowcu: wizualizacja zabytku na bazie średniowiecznych planów*, [w:] *III Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków 2013, s. 157–167.

¹⁸ M. Velte, *Die Anwendung der Quadratur und Triangulatur bei Grund- und Aufrissgestaltung der gotische Kirchen*, Bazylea 1951, s. 10.

¹⁹ M. Łodyńska-Kosińska, *Geometria architektów gotyckich*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1964, t. 9, z. 2, s. 89–114.

²⁰ A. Kadłuczka, *Zastosowanie technik komputerowych w badaniach i ochronie zabytków architektury i urbanistyki*, [w:] *Komputerowa baza danych dla potrzeb ochrony dziedzictwa kulturowego. Materiały konferencyjne*, red. M. Pawlicki, Kraków 2002–2003.

²¹ Idem, *Przeszłość dla przyszłości: tysiąclecie Wiślica i jej materialne i niematerialne dziedzictwo. Pomnik historii jako forma opieki RP*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 60, s. 10–16.

Streszczenie

Przedmiotem opracowania jest gotyckie sklepienie w prezbiterium kościoła w Szydłowcu. Powiązany z nim jest oryginalny dużych rozmiarów ryt, zachowany na ścianie nawy głównej, pełniący podczas realizacji świątyni funkcję swoistego „projektu wykonawczego”. To unikat w skali europejskiej i jedyny taki zespół śladów dawnego rzemiosła budowlanego. Ryt, odkryty po pięciu wiekach, wzbudził duże zainteresowanie badaczy wskazujących nieliczne przypadki podobnych rysunków, zachowanych jednak fragmentarycznie na posadzkach, tarasach, ścianach czy sklepieniach. Na przestrzeni lat powstały hipotezy rekonstrukcyjne dotyczące faz rysunkowych i realizacyjnych tego dzieła w Szydłowcu. Autorów artykułu zainteresowały zależności między projektem a zrealizowanym kształtem sklepienia, czyli zagadnienie, w jakim stopniu odwzorowano w naturalnej skali koncepcje zapisane na płaskim rysunku. Dokonano analizy porównawczej przebiegu żeber ze stanem istniejącym w murowanych segmentach kamiennych łuków żebrowych. Podczas prac zastosowano nowoczesny sprzęt pomiarowy i zaawansowane oprogramowanie. Celem badań było określenie i sklasyfikowanie wzajemnych podobieństw i różnic.

Abstract

This paper discusses Gothic vault located in the presbytery of a church in Szydłowiec. It is linked with an original, large engraving that has survived in the wall of the church's main nave, and acted as a sort of “construction-phase design” during the church's construction. It is a unique specimen on the European scale and the only complex of traces of historical construction craftsmanship of its kind. The engraving, uncovered after five centuries, inspired considerable interest in scholars who pointed to rare cases of similar drawings that have been only fragmentarily preserved on floors, terraces, walls or vaults. Over the years, reconstructive hypotheses were formulated concerning the drawing and construction phases of the Szydłowiec vault. The authors became interested in the dependencies between the design and the geometry of the vault as built, i.e. the degree to which the conceptual proposals recorded on the drawing were expressed on a natural scale. The authors performed a comparative analysis of the outline of the ribs, comparing them with the existing state of the ribbed stone arch segments. Modern measurement equipment and advanced software was used. The goal of the study was to determine and classify similarities and differences between the elements.

Jerzy Wowczak*

orcid.org/0000-0001-6337-6943

Park Wojciecha Bednarskiego jako stały element determinujący rozwój urbanistyczny Podgórza. Interpretacja projektowa romantycznego parku

Wojciech Bednarski Park as a Permanent Component That Determines the Urban Planning Development of Podgórze: Design Interpretation of a Romantic Park

Słowa kluczowe: architektura krajobrazu, urbanistyka XIX wieku, parki miejskie, romantyzm w architekturze, historia Podgórza

Keywords: landscape architecture, nineteenth-century urban planning, urban parks, Romanticism in architecture, history of Podgórze

Wstęp

Park na Krzemionkach powstał na przełomie XIX i XX wieku z inicjatywy nauczyciela, działacza społecznego i wizjonera, radnego Wojciecha Bednarskiego. Został uroczystie otwarty w roku 1896 jako park Wolnego Królewskiego Miasta Podgórza, któremu prawa nadał cesarz Józef II w 1784 i które połączyło się z Krakowem w 1915¹. Lokowany w miejscu dawnych szańców i w wyrobisku kamieniołomu, nieopodal kościoła św. Benedykta i kopca Krakusa, podnosił prestiż najbliższej okolicy. Już w pierwszych latach funkcjonowania zachwalano efekt drzew kontrastujących z wapienną skałą wyrobiska i szerokie panoramy widokowe Krakowa i Kazimierza. Ogród na Krzemionkach był opisany w przewodniku turystycznym Józefa Rostańskiego z 1891 i w książce Eliasza Radzikowskiego z 1902². Był przedmiotem studiów i analiz w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku³ oraz kilku publikacji⁴. W 2019 na zlecenie Zarządu Zieleni Miejskiej Urzędu Miasta Krakowa został opracowany projekt rewaloryzacji parku, który jest tematem tego artykułu.

Introduction

The park in Krzemionki was established at the turn of twentieth century, following the initiative of Wojciech Bednarski, a teacher, social activist and visionary, as well as a councilor. It was opened in 1896 as the park of the Free Royal Town of Podgórze, which received its charter from emperor Joseph II in 1784 and which was incorporated into Cracow in 1915.¹ Situated on the site of former ramparts and in a quarry, near the church of St. Benedict and the Krakus Mound, it made the vicinity more prestigious. Right in the earliest years following its establishment, the effect of trees contrasting with the limestone rocks of the quarry and wide panoramas of Cracow and Kazimierz were widely praised. The garden in Krzemionki was described in the tourist guide by Józef Fostafiński, dated 1891, and in a book by Elias Radzikowski, dated 1902.² It was a subject of studies and analyses in the 1970s and 80s³ as well as of several publications.⁴ In 2019, the Cracow Municipal Greenery Authority commissioned a restoration design of the park under discussion in the paper.

* dr n. hum. mgr inż. arch., Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza-Modrzewskiego

* Ph.D. Eng. Arch., Andrzej Frycz-Modrzewski Kraków University

Cytowanie / Citation: Wowczak J. Wojciech Bednarski Park as a Permanent Component That Determines the Urban Planning Development of Podgórze: Design Interpretation of a Romantic Park. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 64:75–92

Otrzymano / Received: 6.10.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 16.10.2020

doi: 10.48234/WK64BEDNARSKI

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Fragment „Planu Krakowa, Kazimierza i Podgórze”; zob. Ch. de Höffern, *Atlas Historyczny Miast Polskich 1779*, t. 5, z. 1 (plan 1.11).
 Fig. 1. Fragment of the Plan of Cracow, Kazimierz and Podgórze, see Ch. de Höffern, *Atlas Historyczny Miast Polskich 1779*, vol. 5, book 1 (plan 1.11).

Ryc. 2. Fotografia lotnicza Parku Bednarskiego ze zbiorów Muzeum Lotnictwa Polskiego w Krakowie.
 Fig. 2. Aerial photograph of Bednarski Park from the collections of the Polish Aviation Museum in Cracow.

Opracowania projektowe dotyczące rewitalizacji Parku Bednarskiego

Pierwszy projekt modernizacji parku powstał w latach 1982–1986 w krakowskim Miastoprojekcie w zespole Leszka Chawińskiego i Marii Stachurskiej⁵. Warianty koncepcyjne zrealizowano w manierze modernistycznego regionalizmu i historyzmu. Projekt został uzgodniony przez Miejskiego Konserwatora Zabytków⁶. Prace koncepcyjne kontynuowano w latach dziewięćdziesiątych XX wieku⁷. W roku 1997 w Biurze Rozwoju Krakowa powstała „Koncepcja programowa rewitalizacji z określeniem stanu technicznego istniejącej infrastruktury”⁸. W 2017 na zlecenie Miejskiego Zarządu Zieleni UMK został opracowany przez Jacka Węclawowicza i Grzegorza Zapała „Projekt koncepcyjny rewitalizacji i modernizacji Parku Bednarskiego” oraz „Ekspertyza konserwatorska, dotycząca rewitalizacji Parku im. Wojciecha Bednarskiego w Krakowie”. W 2018 pojawiły się opracowania dotyczące ścian dawnego wyrobiska kamienia⁹, a w 2019 studium historyczne na podstawie badań archeologicznych oraz studium przyrodnicze¹⁰. W ich wyniku utworzono projekt będący tematem artykułu¹¹.

Historyczne znaczenie Krzemionek

Miejsce na prawym brzegu Zakazimierki (południowej odnogi Wisły) – nazywane Lasotyńcem, wzgórzem Lasoty, Krzemionkami – od wieków dostarczało budulca dla Krakowa, Kazimierza i okolicznych miejscowości¹². Istotny jest sposób postrzegania Lasotyńca w drugiej połowie XIX wieku – w czasie gdy Wojciech Bednarski nauczał w podgórskiej szkole. Uświęcony prastarą wiarą kopiec Krakusa w powszechnej świadomości objęty był szczególną ochroną. O podkrakowskich mogiłach Krakusa i Wandy tak pisał w połowie XIX wieku Józef Ignacy Kraszewski:

Tych mogił historycznych zbadaniu zaprzecza cześć przeszłości, bo jakążby je ręka ośmieliła się świętokradzko nadwerżyć?¹³

Lasotyńca był tym bardziej inspirujący, że żywy był niezwykły pogański obyczaj, zwany Rękawką¹⁴. Tłumna procesja udająca się w pierwszy wtorek po Wielkiej Nocy na mogiłę legendarnego króla Krakusa, opisywana w prasie, była przedmiotem zainteresowania młodej wówczas dziedziny nauk – etnografii¹⁵. Etnografia wraz z archeologią, wspomaganą antropologią i lingwistyką, dostarczały argumentów działaczom ruchów słowianofilskich ówczesnej Europy. Ruchy te cieszyły się szczególnym zainteresowaniem na ziemiach polskich i znalazły oddźwięk w literaturze romantycznej. Kopiec razem ze wzgórzem, na którym w XI wieku powstała świątynia św. Benedykta, opowiadają historię z zarania naszej państwowości. Dowodzą adaptacji dat ważnych w kosmogonii słowiańskiej przez kalendarz świąt chrześcijańskich (uroczystość św. Benedykta przypada

Designs concerning the renewal of Bednarski Park

The first park modernisation design was developed by Miastoprojekt in Cracow, by the team of Leszek Chawiński and Maria Stachurska, in 1982–1986.⁵ The conceptual variants were inspired by Modernist Regionalism and Historicism. The design was approved by the Municipal Heritage Conservation Officer.⁶ The conceptual design work were continued in the 1990s.⁷ In 1997, Biuro Rozwoju Krakowa drafted the *Program Concept of Restoration, Including the Identification of the Existing Infrastructure's Technical Condition*.⁸ In 2017, the Cracow Municipal Greenery Authority commissioned the *Concept Design of Bednarski Park Renewal and Modernization*, prepared by Jacek Węclawowicz and Grzegorz Zapał and the *Conservation Officer's Expert Report on the Renewal of Wojciech Bednarski Park in Cracow*. In 2018, there were studies concerning the walls of the former stone quarry⁹ and in 2019 a historical study based on archeological research and a wildlife study were drafted.¹⁰ They resulted in the design that is the subject of this paper.¹¹

Historical significance of Krzemionki

The site on the right bank of the Zakazimierka River (a southern branch of the Vistula River), called Lasotyń, Lasota Hill or Krzemionki, supplied building materials for Cracow, Kazimierz and adjacent towns and villages for centuries.¹² It is important how Lasotyń was perceived in the second half of the nineteenth century when Wojciech Bednarski taught at a school in Podgórze. The Krakus Mound, sanctified by ancient beliefs, was under particular protection. Józef Ignacy Kraszewski, a famous Polish nineteenth-century writer, wrote as follows about the burial sites near Cracow:

These historical burial sites cannot be examined for historical reasons as there is no hand bold enough to disturb them.¹³

Lasotyń provided even greater inspiration as the extraordinary pagan custom called Rękawka was still practiced.¹⁴ The crowds going to the burial site of the legendary king Krakus, as described in the press, on the first Tuesday after the Easter Sunday, were the subject of interest of ethnography, a science still young during this period.¹⁵ Ethnography, combined with archaeology, supported by anthropology and linguistics, provided arguments for the Slavophilic movement's activists of contemporaneous Europe. These movements enjoyed particular interest in the territory of Poland and were reflected in Romantic literature. The mound, together with the hill where the temple of St. Benedict was erected in the eleventh century, tell a story dating back to the earliest days of the Polish state. They prove the appropriation of dates important in Slavic cosmogony by the Christian festival calendar (the celebrations de-

na 21 marca). Co ciekawe, o tym wszystkim zaświadczała autentycznie przeżywana w XIX wieku Rękawka, ale przede wszystkim stojące w opozycji do siebie na sąsiednich wzniesieniach kopiec i kościół św. Benedykta.

Krzemionki w świadomości społecznej w XIX wieku

W XIX wieku Krzemionki były dopiero oswajane przez mieszkańców prężnie rozwijającego się Podgórze. Przez stulecia Lasotyń był postrzegany jako wzgórze za rzeką, nad którym wschodził księżyc Twardowskiego, pierwsze z pasm górskich krainy u podnóża Karpat. To magiczne miejsce do połowy XIX wieku uważane było za terytorium tajemnych sił¹⁶. Pamiętano o niegdysiejszych szubienicach, które wraz z pogańskim kurhanem naznaczyły rozstaje dróg na Lasotyń piętnem miejsca przeklętego. W czasie „potopu szwedzkiego” doceniono strategiczną wagę wzniesienia na przeciwnym brzegu Zakazimierki, z którego możliwy był ostrzał bram Kazimierza¹⁷. Militarne znaczenie wzniesienia nad przyczółkiem mostowym było też doceniane przez konfederatów barskich. Ten, kto posiadał wzgórze, kontrolował most na Wiśle, kazimierskie bramy Bocheńską i Wielicką, a także trakt na Wieliczkę, którym transportowano cenną sól do składów położonych na prawym brzegu rzeki.

W roku 1776, po ustabilizowaniu się granicy po pierwszym rozbiore, Podgórze stało się ośrodkiem władz cyrkularnych i od tego czasu zaczęło kształtować autonomiczny byt. Ponad miastem urządzono twierdzę o kleszczowo-bastionowym narysie ziemnych fortyfikacji. Na południowym stoku wzgórza pod koniec XVIII wieku założono cmentarz. Na początku XIX stulecia Krzemionki nadal były eksploatowane, ale już starsza część wyrobiska, północna, była nieczynna i znajdowała się w obrębie obszaru wojskowego (internowano tu powstańców z 1831¹⁸). W następnej dekadzie Krzemionki po raz kolejny były świadkami zrywu niepodległościowego, w czasie powstania krakowskiego. W 1846 u podnóża Krzemionek wybrzmiał ostatni, tragiczny akord powstania – rozpędzenie procesji religijnej wychodzącej naprzeciw chłopskiej rebelii (od kul żołnierzy austriackich zginął wówczas przywódca powstania Edward Dembowski)¹⁹.

Park Bednarskiego jako wyraz idei romantycznych

Badacze Parku Bednarskiego podkreślają jego znaczenie jako pierwszej w Europie planowej rekultywacji terenów poeksploatacyjnych w kierunku założenia parkowego²⁰. Podgórski park to coś więcej niż proekologiczna aktywność. To także działania nacechowane ideami irredentystycznymi, mocno osadzone w epoce romantyzmu. W dobie autonomii galicyjskiej organizacja szkół powszechnych była postrzegana w kategoriach powinności patriotycznych. Główną przyczyną niepowodzeń zrywu powstańczego z roku 1846 upa-

voted to St. Benedict fall on March 21). Interestingly, this was attested by Rękawka, actually practiced in the nineteenth century but also, first and foremost, by the opposing mound and church of St. Benedict located on adjacent hills.

Krzemionki in the social awareness in nineteenth century

In the nineteenth century, the residents of the dynamically developing Podgórze district were just getting acquainted with Krzemionki. For centuries, Lasotyń had been perceived as a hill behind the river where the moon of Twardowski was rising along with the first of mountain ranges at the foot of Carpathians. By the mid-nineteenth century, this magical site had been considered to be pervaded by supernatural forces.¹⁶ People did not forget about the gallows that, together with the pagan burial mound, used to mark the crossroads at Lasotyń as a cursed site. During the Swedish Deluge, the strategic significance of the hill, located on the other bank of the Zakazimierka River, was recognized as it made it possible to fire at the gates of Kazimierz.¹⁷ The military significance of the elevated site above the bridgehead was appreciated also by Bar confederates. Whoever held the hill, could control the bridge over the Vistula River, the gates of Kazimierz—called Bocheńska and Wielicka—and also the road to Wieliczka used to transport precious salt to storage buildings on the right bank of the river.

In 1776, after the borders stabilized following the first partition of Poland, Podgórze became the seat of regional authorities and started to shape its autonomous existence. A fortress with a star- and bastion-based layout of earthen ramparts was erected above the town. In late eighteenth century, there was a cemetery situated on the southern slope of the hill. In the early nineteenth century, the Krzemionki quarry was still operating, but its older, northern part was already abandoned and situated in a military area (insurgents from 1831 were interned here).¹⁸ In the following decade, Krzemionki witnessed another attempt at regaining independence during the Cracow Uprising. In 1846, the last, tragic chord of the uprising was heard at the foot of Krzemionki, being the forceful dispersion of a religious procession coming to meet the peasants' rebellion (it was then that the uprising leader, Edward Dembowski, died at the hand of Austrian soldiers).¹⁹

Bednarski Park as an expression of Romantic ideas

Scholars who studied Bednarski Park stress its significance as the first planned regeneration of post-exploitation areas to make a park in Europe.²⁰ The park in Podgórze was more than just an eco-friendly project. It was accompanied by measures filled with Irredentist ideas, strongly associated with the Romanticism. The organization of public schools was perceived as a pa-

trywano w braku edukacji chłopów, czemu zapobiec miał rozwój szkół i fundacji stypendialnych dla biednej młodzieży. W rodzinie Bednarskiego, który urodził się w Kunicach koło Gdowa, żywa była pamięć o rabacji chłopskiej, o bitwie pod Gdowem. Bednarski, młodszy od uczestników powstania krakowskiego o jedno pokolenie, wybrał dostępny dla ubogiej młodzieży i powszechnie szanowany zawód nauczyciela. Jego działalność społeczna i wychowawcza była zgodna z pozytywistyczną ideą „pracy u podstaw”²¹. Kiedy wraz z młodzieżą szkolną zakładał ogródek przyszkolny, to zapewne realizował skromny cel wychowawczy – nauczał botaniki i zarazem wychowywał do postaw prospołecznych. Natomiast gdy osobistym przykładem przekonywał radę miasta do idei założenia parku, to realizował ambitniejszy, wizjonerski plan: tworzył reprezentacyjną przestrzeń, poprzemysłowy teren w sąsiedztwie czynnego kamieniołomu przekształcał w park miejski. Pod koniec XIX wieku, gdy rynek był placem targowym, park odgrywał rolę salonu towarzyskiego miasta. Był miejscem niedzielnych przechadzek, okazjonalnych festynów i zabaw z udziałem garnizonowej orkiestry, spotkań i ćwiczeń drużyn sokolich.

Działalność Bednarskiego to aktywność pedagoga i radnego kształtującego postawy społeczne i patriotyczne. Świadczy o tym program rzeźbiarski realizowany w parku, na który niewątpliwie wpływ miał jego założyciel: ustawiono tu popiersia Tadeusza Kościuszki, Jana III Sobieskiego i Adama Mickiewicza.

Park jako stały element w zmieniającej się strukturze przestrzennej Podgórze

Początkowo park działał w sąsiedztwie czynnego kamieniołomu. Konflikt interesów przedsiębiorcy eksploatującego złożę i użytkowników parku doprowadzał do napięć. W latach dziewięćdziesiątych XIX wieku Podgórze zaczęło zajmować nowe tereny przy drodze prowadzącej do stacji kolejowej. Tym samym kamieniołom utracił rację bytu, a definitywnie zaprzestał działalności około roku 1918. Bednarski nie doczekał jego likwidacji, zmarł w 1914. Wraz z ograniczaniem wydobywania kamienia i rozszerzaniem parku wzrastała wartość sąsiednich nieruchomości. Przy ulicy Parkowej powstawały reprezentacyjne wille.

W II Rzeczypospolitej nadal ograniczano wojskowe użytkowanie Krzemionek, nie dokonano jednak ich parcelacji. Na terenie po południowej stronie parku, użytkowanego jako błonia, rozpoczęto budowę świetlicy „Sokoła” (ul. Parkowa 12), natomiast obszar po zachodniej stronie już w roku 1909 objęto długoletnią akcją zalesiania. Chroniono tym samym Krzemionki przed zabudową, czyniąc ze wzgórza zielone tło dla Krakowa i Kazimierza oglądanych od strony zachodniej. Projekt rozszerzenia parku z 1927 miał charakter naturalistycznego parku leśnego. Po II wojnie światowej Kraków został objęty Planem Ogólnym sporządzanym przez zespół Anny Ptaszyckiej. Tereny Krzemionek wraz z Parkiem Bednarskiego w założeniach autorów

triotycznej obowiązującej podczas autonomii Galicji. The major reasons for the failure of the uprising of 1846 was believed to be the absence of peasants' education which was to be prevented by the development of schools and scholarships for poor young people. The Bednarski family, which originated in Kunice near Gdów, remembered the Galician slaughter and the battle of Gdów. Bednarski, one generation younger than the participants of the Cracow Uprising, chose the teacher's profession, which was available to poor young people and enjoyed popular respect. His social and educational activity conformed to the Positivist idea of “work at the grass roots.”²¹ When he established a school garden with a group of school students, he probably achieved a modest educational objective—he taught botany and fostered pro-societal attitudes. When he convinced the town council of the idea to establish a park by his personal example, he carried out a more ambitious, visionary plan of creating a formal space, of turning a post-industrial area near the operating quarry into a city park. In the late nineteenth century, when the market square housed regular fairs, the park played the role of the town's meeting lounge. It was the site of Sunday strolls, occasional festivals and events with music played by a garrison orchestra, meetings and exercises of “Sokol” teams.

Bednarski acted as an educator and councilor shaping pro-societal and patriotic attitudes. This is proven by the sculpture program in the park, undoubtedly contributed to by the park's founder. The sculptures here include the busts of Tadeusz Kościuszko, John II Sobieski and Adam Mickiewicz.

The Park as a constant component in the changing spatial structure of Podgórze

Initially, the park existed near the still-operating quarry. The conflict of interest between the businessman who was exploiting the deposits and park users resulted in tensions. In the 1890s, Podgórze started to occupy new land at the road to the railway station. Thus, the existence of the quarry ceased to be justified and it fully terminated its operations ca. 1918. Bednarski did not live long enough to see it, as he died in 1914. As stone mining was reduced and the park expanded, the value of neighboring properties increased. Presentable villas were erected at Parkowa Street.

The use of Krzemionki by the army was reduced by the Second Polish Republic, but it was not divided into plots. The construction of a “Sokol” association clubroom was started to the south of the park, which had been used as pasture ground (12 Parkowa Street) while the area to the west was covered by a long-term afforestation campaign as early as in 1909. All the same, Krzemionki was protected from development, turning the hill into the green background for Cracow and Kazimierz when seen from the west. The park's extension design, dated to 1927, involved a naturalistic forest park. After the Second World War, Cracow was covered

stanowiły zwarty kompleks zieleni na zamknięciu półtorakilometrowej osi komunikacyjnej prowadzonej z Wawelu, przez Stradom, ulicę Krakowską i most Piłsudskiego. Stąd też decyzja o wyburzeniu budynku koszar (dawnego *Ökonomiegebäude*) i utworzeniu w ich miejscu placu Niepodległości, w pierwotnym zamyśle konkurencyjnego dla podgórskiego Rynku, z socrealistycznym wyrazem architektonicznym²². Z tego założenia pozostały reprezentacyjne kamienne schody wejściowe od ulicy Zamoyskiego i kompleks budynków KS „Korona” przy Kalwaryjskiej. Tereny zielone zostały poszerzone o Wierzchowińę i południowy skłon Krzemionek, na których lokowano obiekty sportowe KS „Włókniarz” (później „Korona”) z jednym z najpiękniejszych stadionów w Polsce.

Po roku 1995, kiedy z mocy ustawy straciły ważność plany ogólne, tereny na południowym stoku Krzemionek zaczęto zabudowywać. Dawne boiska sportowe „Korony” zostały zalesione – i być może ta naturalna sukcesja biologiczna ocali resztę terenu przed zabudową.

Analiza kompozycyjna parku – fazy rozwojowe

Opisana wcześniej historia ma odzwierciedlenie w układzie parku. Pierwsza analiza kompozycyjna została przedstawiona w studium krajobrazowym parku z 1976²³. Badacze doszukiwali się w kompozycji założenia typowego dla końca XIX wieku parku kaligraficznego przekształconego w latach dwudziestych XX wieku w układ modernistyczny²⁴.

„Ogródek przyszkolny” – delimitacja granic, problem badawczy²⁵

Park powstawał etapami. Jego załącznikiem był „ogródek przyszkolny” założony przez Wojciecha Bednarskiego własnym sumptem; pracował przy nim od roku 1884²⁶, stopniowo zajmując wzniesienie nad szkołą. Do roku 1890 Bednarski z własnych funduszy wyłożył na założenie ogródka 228 złr 25 kr na drzewa i kwiaty, 426 złr na robotników, 50 złr na altanę i ławki²⁷. W 1891 darował miastu ogródek, zrzekając się zwrotu poniesionych kosztów. W księdze uchwał Rady Gminnej Miasta Podgórze pod datą 15 października 1891 znalazła się informacja o piśmie

Pana Wojciecha Bednarskiego z dnia 23 czerwca 1891, L:3636, którym ofiaruje gminie na własność ogródek przy szkole wraz z zasadzonymi krzewami i drzewami oraz urządzeniem pod warunkiem, że gmina bierze na siebie obowiązek utrzymania nadal tego ogródka²⁸.

Dotychczasowi badacze gubili się w ustalaniu zasięgu tej pierwszej fazy parku. Ogródkowi przypisywano niewielki zasięg, ograniczony do działki szkolnej. Ale w roku 1901 nie mógł już być ograniczony jedynie do działki przyszkolnej, gdyż za kwotę 228 złr 25 centów można było obsadzić obszar na Wierzchowińie (szkółki

by a General Plan prepared by a team headed by Anna Ptaszycska. In the assumptions adopted by the authors, the Krzemionki area, including Bednarski Park, was a compact vegetated complex closing the one-and-a-half kilometer traffic route from Wawel Hill, through Stradom, Krakowska Street and Piłsudskiego Bridge. This is why they decided to demolish the barracks (former *Ökonomiegebäude*) and create Niepodległości Square at the site, which, according to the initial idea, was to compete with the Market Square in Podgórze, with a Socialist-Realist architectural touch.²² What is left of this is a set of formal entrance stairs from Zamoyskiego Street and the complex of the “Korona” Sports Club at Kalwaryjska Street. The vegetated areas were expanded with the hilltop parts and the southern slope of Krzemionki, where the sports facilities of “Włókniarz” Sports Club (later “Korona”) were situated, with one of the most beautiful sports stadiums in Poland.

After 1995, when the general plans lost their validity due to a new law, the areas at the southern slope of Krzemionki started to be covered with buildings. The former sports grounds of “Korona” were afforested and the natural biological succession may protect the other part of the area from development.

Park composition analysis—development stages

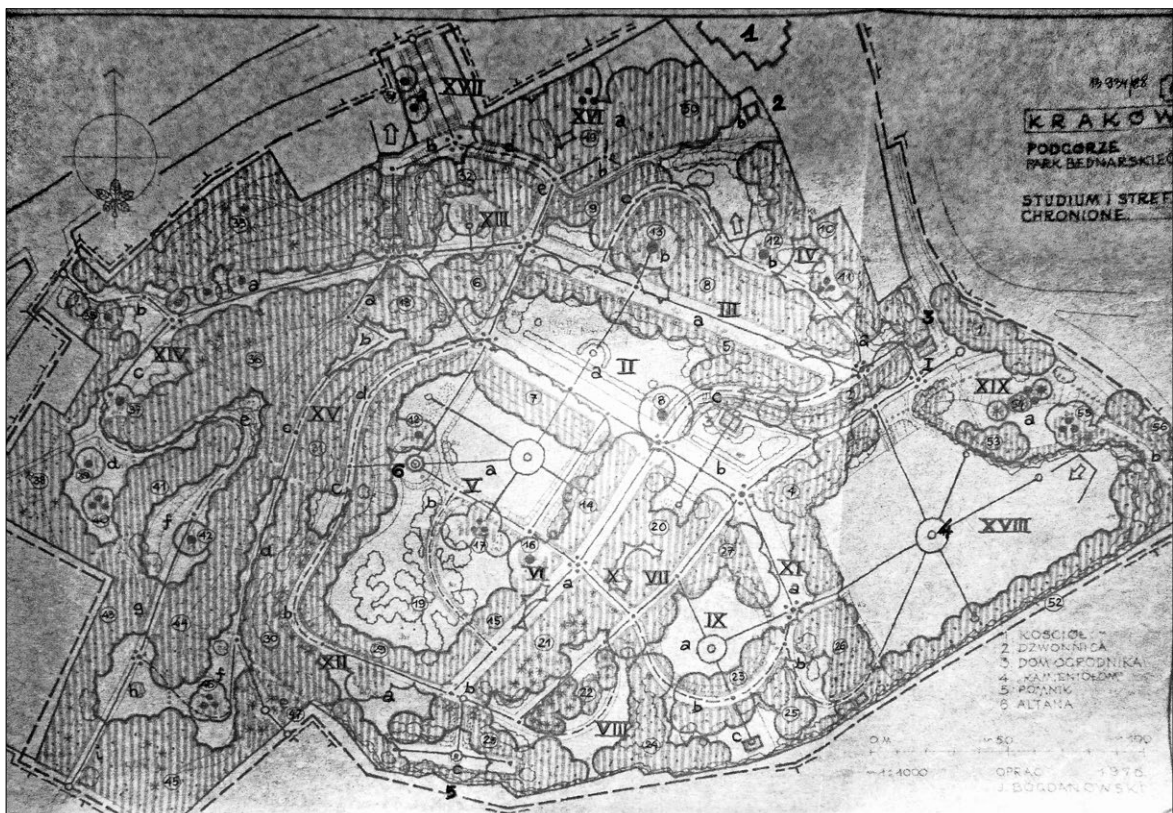
The story presented above is reflected in the park’s layout. The first composition analysis was presented in the park landscape study dating back to 1976.²³ In its composition, researchers identified a calligraphic park typical of the late nineteenth century, transformed into a Modernist layout in 1920s.²⁴

“A school garden”—delimiting borders, research problem²⁵

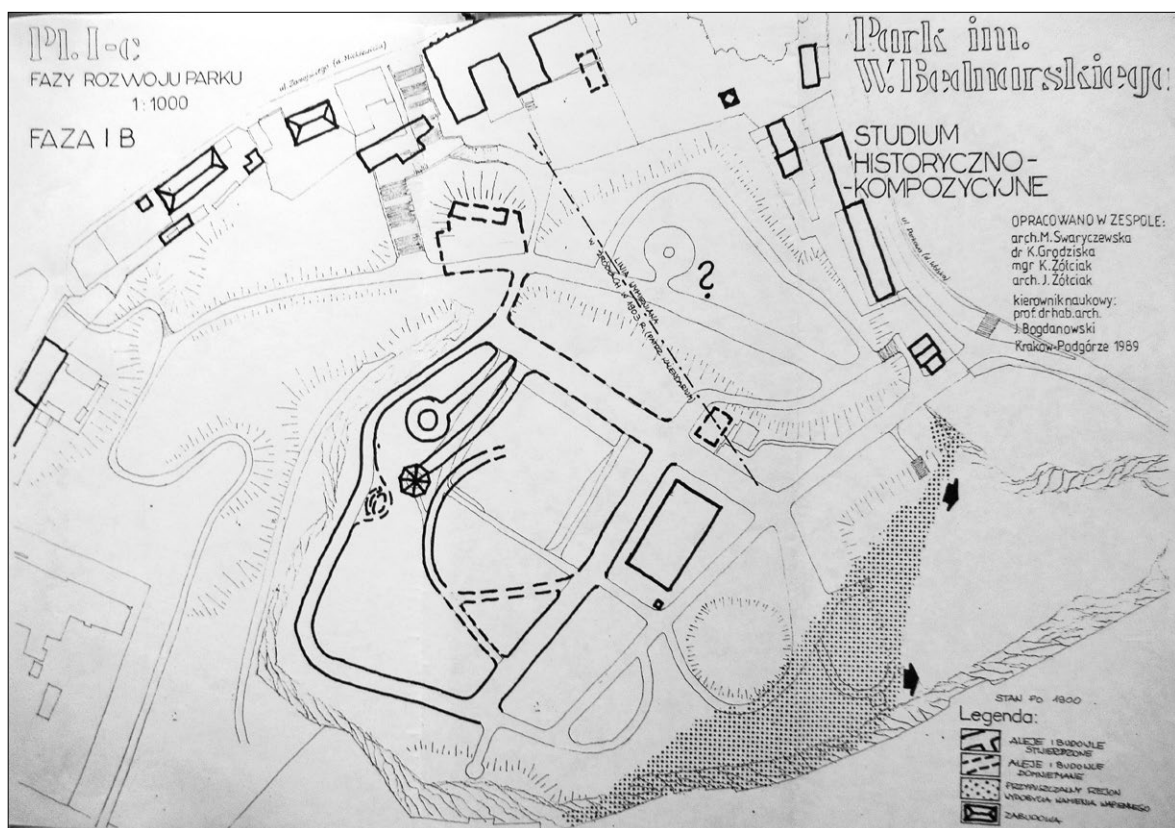
The park was created in stages. Its seed was the “school garden” founded by Wojciech Bednarski at his own expense. He worked on it since 1884,²⁶ gradually occupying the hill above the school. By 1890, Bednarski had spent 228.25 florins for trees and shrubs, 426 florins for workers, 50 florins for a gazebo and benches.²⁷ In 1891, he donated the garden to the town, waiving any costs incurred. In the book of resolutions of the Communal Council of Podgórze, there is a note dated October 15, 1891 about a an official letter

from Wojciech Bednarski of June 23, 1891, L:3636, by means of which he has offered a school garden, including any planted trees and shrubs, as well as landscape structures, to the commune provided the commune accepts the obligation to maintain it.²⁸

The researchers studying the park were thus far unable to determine the scope of this first phase of the park. The garden was ascribed a small scope, limited to the school’s plot. However, in 1901, it could not be limited to the school plot as the amount of 228.25 florins was

Ryc. 3. Plansza ze studium J. Bogdanowskiego, „Park im W. Bednarskiego na Podgórzu”, Kraków 1976, ArMWKZ, sygn. 13.934/88.
 Fig. 3. A sheet from J. Bogdanowski's study, Park im W. Bednarskiego na Podgórzu, Cracow 1976, ArMWKZ, symbol 13.934/88.

Ryc. 4. Plansza Ic ze studium M. Swarczewskiej z zespołem, „Kraków Podgórze, park im. Wojciecha Bednarskiego, studium historyczno-kompozycyjne”, Kraków 1989, ArMWKZ, sygn. 15.055/89.

Fig. 4. Sheet Ic from the study by M. Swarczewska and associates, entitled Kraków Podgórze, park im. Wojciecha Bednarskiego, studium historyczno-kompozycyjne, Cracow 1989, ArMWKZ symbol 15.055/89.

w Galicji oferowały klony, lipy, akacje po cenie 70 centów za sztukę²⁹). Dla porównania, w 1892 rada miejska uchwaliła na rozszerzenie ogródka i urządzenie plant w Szkole Twardowskiego kwotą 400 zlr.

Na mapie katastralnej z początku XX wieku widzimy układ ścieżek, który rozmija się z pomiarami geodezyjnymi z roku 1909. Nie dziwi to, gdyż mapa katastralna informowała przede wszystkim o granicach nieruchomości. Rysunek symbolicznie zaznacza przeznaczenie parkowe i precyzyjnie odzwierciedla granice przyległych działek.

Należy jeszcze wyjaśnić zapis uchwały rady miejskiej z 6 maja 1903: „na wniosek komisji gosp. uchwalono ograniczyć rozszerzenie parku od strony wschodniej, w równej linii od cieplarni do szkoły”. Linia ta – poprowadzona od cieplarni w kierunku szkoły tak, jak to uczynili autorzy studium z roku 1989 na planszy Ic – niczego nie tłumaczy, lecz wszystko gmatwa, podając w wątpliwość istnienie do 1903 ogrodu na Wierzchowinie, który przecież był zaznaczony na mapie katastralnej z początku XX wieku. Dlatego autorzy studium z roku 1989 postawili na wschód od tej linii wielki znak zapytania. Ale jeżeli na linii prostej zmienimy wektor i linię tę przedłużymy na zachód (w XIX w. posługiwano się precyzyjnie terminami geometrycznymi – linia prosta nie ma końca), to sprawa staje się oczywista. Bednarski po roku 1903 miał prawo urządzać park w zachodniej części kamieniołomu. Wszystko to pozwala stwierdzić, że w 1891, kiedy Bednarski darował go miastu, „ogródek przyszkolny” obejmował wzniesienie nad zabudowaniami wzdłuż ulicy Parkowej i pokrywał się z ogrodem na Wierzchowinie.

Faza I – Ogród na Wierzchowinie do roku 1891

Od początku wejście do ogrodu prowadziło po schodach od ulicy Parkowej, za Domem Wagi, obok wjazdu do kamieniołomu. Osią kompozycji była promenada zakończona kolistym placem i altaną. Po obrzeżu prowadzone było *ambulatio*. Na stosunkowo małej powierzchni wykonano wiele ciągów spacerowych, podporządkowując cały układ walorom widokowym i szerokiej panoramie ponad dachami Podgórze na Kazimierz i Kraków. Układ wpisuje się w skrajny bastion austriackiego szafca.

Faza II – Szkoła Twardowskiego (1892–1903)

Z zapisów w „Sprawozdaniach” wynika, że pierwszy projekt dla parku powstał w roku 1892, kiedy Bednarski przedstawił radzie miejskiej propozycję rozszerzenia „ogrodka szkolnego” i został opracowany projekt tego rozszerzenia³⁰. Planowym działaniem objęto północno-zachodnią część kamieniołomu – Szkołę Twardowskiego. Projekt ten nie jest znany. W jego wyniku zrealizowano założenie kompozycyjne oparte na alei o kierunku wschód–zachód (aleja Cienista), połączonej z ogrodem na Wierzchowinie zejściem w formie serpenty (Mała

enough to plant the entire area on the hilltop (as the nurseries in Galicia offered maples, linden and locust tree for 70 kreuzer per tree).²⁹ For comparison, in 1892 the town council passed a resolution to expand the garden and arrange a planted area in Twardowski School for the amount of 400 florins.

A cadaster map dating back to early twentieth century shows the layout of paths differing from the geodetic surveys made in 1909. This is not surprising as the cadaster map indicated first and foremost real property boundaries. The drawing contains symbols of intended use for a park and precisely reflects the boundaries of adjacent plots.

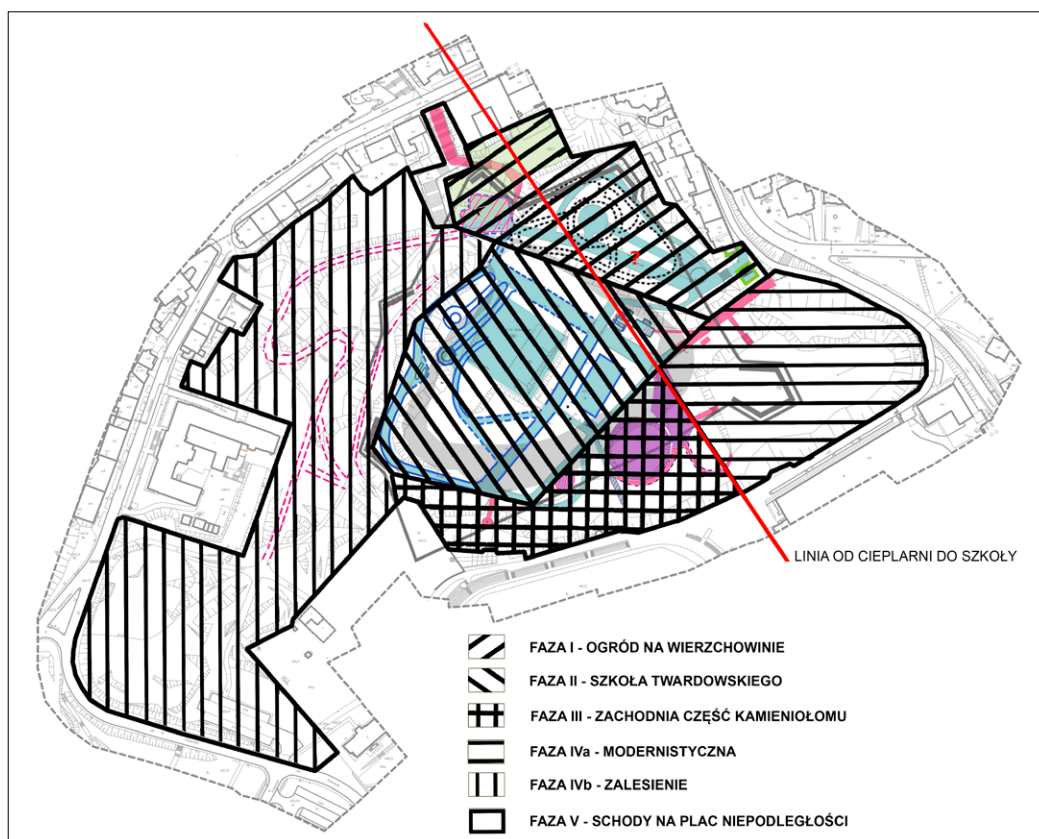
What needs to be explained is the provision of the town council resolution dated May 6, 1903: “following the motion from the economic committee, it was decided to limit the park expansion from the east, at the straight line from the greenhouse to the school.” This line, drawn from the greenhouse to the school, as done by the authors of the study dated to 1989 in board Ic, does not explain anything, but rather makes the matter even more confusing, questioning the existence of the garden on the hilltop before 1903, even though it was marked on the cadaster map in early twentieth century. This is why the authors of the 1989 study placed a large question mark eastward of this line. But if we change the vector on the straight line and extend the line westward (in the nineteenth century, geometric terms were used precisely—the straight line has no end), this becomes obvious. After 1903, Bednarski could establish a park in the western part of the quarry. This lends credibility for claiming that in 1891, when Bednarski donated it to the town, the “school garden” comprised the hill above the buildings along Parkowa Street and was identical to the garden on the hill top.

Phase I—Hilltop garden by 1891

From the very beginning, the garden was entered using stairs from Parkowa Street, behind the Scales House, near the entrance road to the quarry. The composition axis was the promenade finished with a circular yard and a gazebo. On its periphery there was an *ambulatio*. Many pedestrian paths were made in a relatively small area, subjecting the entire layout to the vantage-point advantages and the broad panorama of Kazimierz and Cracow above the roofs of Podgórze. The layout corresponds to the peripheral outpost of the Austrian rampart.

Phase II—Twardowski School (1892–1903)

According to the records in *Sprawozdania*, the first park design was created in 1892, when Bednarski presented the town council with a proposal to expand the “school garden” and the design of this expansion was developed.³⁰ The plans covered the north-western part of the quarry, i.e. Twardowski School. It is not known how this design looked like. It resulted in a composition layout based on the east–west alley (Cienista alley),

Ryc. 5. Analiza rozwoju Parku Bednarskiego; oprac. J. Wowczak.

Fig. 5. Analysis of the development of Bednarski Park; by J. Wowczak.

Serpentyna). W poprzek tego układu zaprojektowano szeroką promenadę (Wielka Promenada), rozpoczynającą się od platformy widokowej nad ulicą Mickiewicza (dzisiaj Zamoyskiego), kończącą się na granicy terenu wciąż poddawanego eksploatacji. Po obrzeżu, pod urwiskiem skalnym poprowadzono płynnie ścieżkę; wgląd w czynny kamieniołom ograniczała aleja Cienista. W ten sposób ukształtowano szerokie wnętrza parkowe, zintegrowane z ogrodem na Wierzchowinie.

Czytelne jest strefowanie funkcjonalne: na północny zachód od alei Cienistej część ozdobna i reprezentacyjna, na południowy wschód – część o charakterze bardziej utylitarnym, ze studnią, z cieplarniami, domkiem ogrodnika i boiskami (od 1907 ogrodnik miał prawo do uprawy warzyw na sprzedaż)³¹. Funkcjonowało też przedłużenie drogi wjazdowej do kamieniołomu jako ciąg komunikacyjny łączący studnię z domkiem ogrodnika. W roku 1896 dokonano uroczystego otwarcia parku. W 1899 rada miejska ustaliła, że granicę parku wyznaczy linia od studni aż do ścieżki obok cieplarni, wzdłuż trasy zamykającej boiska; w tym samym roku zatwierdzono projekt szklarni³². Atrakcją była ośmioboczna altana, w której grywała orkiestra garnizonowa. Niedaleko, w środkowej części alei Okrężnej był klomb. Jak widać na pocztówce z 1902, w pewnej odległości od utwardzonych ścieżek sytuowano pomniki. Układ bardziej przypomina romantyczne założenia parku naturalnego z pierwszej

connected with the Hilltop garden by a switchback descent (Small Switchback). The layout is crossed by a broad promenade (Great Promenade), which starts at an observation deck above Mickiewicza Street (present-day Zamoyskiego Street) and ends at the boundary of the still-active quarry. On the perimeter, above a rock cliff, there was a smooth path run. The inspection of the active quarry was limited by Cienista alley. This is how a wide park interior, integrated with the Hilltop garden, was designed.

The functional zoning is clear: to the northwest of Cienista alley there is a decorative and formal part, to the southeast a more utilitarian one, with a well, greenhouses, a gardener's house and sports grounds (starting from 1907, a gardener could grow vegetables for sale).³¹ The extension of the entrance road to the quarry was used as a road connecting the well with the gardener's house. In 1896, a ceremonious opening of the park took place. In 1899, the town council decided the park would be delimited by the line connecting the well with the path at the greenhouse, along the route closing the sports grounds. In the same year, a greenhouse design was approved.³² An octagonal gazebo where the garrison orchestra played was an attraction. There was a flower bed not far from it, in the central part of Okrężna alley. As can be seen in a postcard dating back to 1902, there were statues situated at a certain distance from paved paths. The layout resembles a Romantic

połowy XIX wieku niż subtelny, wystudiowany układ kaligraficzny.

Faza III – zachodnia część kamieniołomu 1903–1918

Faza II trwała prawdopodobnie do roku 1903, kiedy Bednarski uzyskał prawo do zajęcia pod park kolejnego fragmentu kamieniołomu, o czym pisaliśmy wyżej. Park w tej fazie jest udokumentowany na szkicu połowym nr 89 z roku 1909. Odzwierciedla on układ ścieżek, wymiary domku ogrodnika, lokalizację studni. Można też z niego odczytać linię graniczną parku od strony kamieniołomu. W południowo-zachodnim narożniku widoczny jest postument i ścieżka do niego z zarysem rozszerzenia platformy (aneksów); dzisiaj w tym miejscu stoi pomnik Wojciecha Bednarskiego. Badacze przypisywali ścieżkom układ kaligraficzny, ale trudno się z tym zgodzić. Zmienna szerokość ścieżek, brak ciągłości łuków i przypadkowość proporcji świadczą o powstawaniu parku małymi fragmentami.

Faza IV – modernistyczna (1918–1951)

Po ostatecznym zaprzestaniu eksploatacji kamienia park zajął cały kamieniołom (faza IVa). Po roku 1915, kiedy Podgórze zostało włączone do Krakowa, na Krzemionkach prowadzono akcję zalesiania (faza IVb). W okresie II Rzeczypospolitej powstał regularny okrąg wgłębnika. Najpóźniej zagospodarowana część kamieniołomu służyła jako park ludowy, a zimą urządzano tu ślizgawkę. Na fotografii lotniczej z 1923 widoczny jest żywoplot od nowego wejścia w kierunku wgłębnika. W tym czasie udostępniono zalesienie z Wielką Serpentynią, drewnianą altaną dla orkiestry zamieniono na murowaną glorię. Zmiany te, wraz z dodatkowym szpalerem kasztanowców odgradzającym Wielką Promenadę od placu Sokolego, nadały ostatecznie parkowi modernistyczny charakter.

Faza V – schody na placu Niepodległości

W roku 1951 w miejscu koszar powstał plac Niepodległości. Wybudowano reprezentacyjne schody od strony ulicy Zamoyskiego, łącząc park z placem i wpisując go w układ urbanistyczny Krakowa. W tym czasie aleje parkowe pokryto asfaltem, niektóre z nich zawężając.

Od lat siedemdziesiątych XX wieku park powoli ulegał degradacji i w sposób niekontrolowany zarastał. Szczególnie dotkliwe jest dopuszczenie do sukcesji naturalnej na ścianach kamieniołomu, które stanowiły istotny walor parku. Od roku 1976, gdy powstało studium Janusza Bogdanowskiego, kompozycja parku została zatarta.

Opis projektu

Zanim przystąpiono do prac projektowych, w roku 2018 przeprowadzono archeologiczne badania sondazowe w obrębie nasypów dawnych szańców³³. Nie

natural park from the early nineteenth century rather than a subtle, carefully designed calligraphic layout.

Phase III—Western part of the quarry 1903–1918

Phase II lasted probably till 1903 when Bednarski obtained the right to occupy another part of the quarry for the park, as already described above. In this phase, the park is documented in field sketch No. 89 dated 1909. It depicts the path layout, dimensions of the gardener's house and the well location. It shows also the park boundary from the quarry side. In its southwestern corner there is pedestal and a path leading to it, with an outline of platform expansion (annexes). This is where the statue of Wojciech Bednarski is situated today. Researchers ascribed a calligraphic layout to the paths, but it is difficult to agree with this argument. The varied width of paths, no continuity of arcs and haphazard proportions testify the park was created in small parts.

Phase IV—Modernist phase (1918–1951)

After stone mining was terminated, the park was extended across the entire quarry (phase IVa). After 1915, when Podgórze was incorporated by Cracow, an afforestation campaign was carried out in Krzemionki (phase IVb). In the period of the Second Republic of Poland, a regular bowling green circle was created. The quarry part, developed last, was used as a people's park, with a skating rink organized here in winter. An aerial photograph dating back to 1923 shows a hedgerow starting from the new entrance to the bowling green. It was then that the afforested area with the Great Switchback was opened for use and the wooden gazebo for the orchestra was replaced by a masonry gloriette. These changes, together with an extra row of chestnut trees separating the Great Switchback from Sokoli Square, ultimately conferred a Modernist character upon the park.

Phase V—stairs on Niepodległości Square

In 1951, the site of the former barracks was redeveloped into Niepodległości Square. A formal set of stairs was constructed from the side of Zamoyskiego Street, connecting the park and the square, and incorporating it in the urban planning layout of Cracow. The park alleys were covered with asphalt and some of them were narrowed at the time.

Starting from 1970s, the park slowly dilapidated and was overgrown in an uncontrollable way. The natural succession in the quarry walls, which were an important asset of the park, was particularly painful. Starting from 1976, when the study by Janusz Bogdanowski was developed, the park composition was erased.

Design description

Before the commencement of design work, in 2018, an archaeological exploration was carried out at the embank-

Ryc. 6. J. Wowczak z zespołem, „Projekt parku Bednarskiego”, Kraków 2019; oprac. J. Wowczak.
 Fig. 6. J. Wowczak and associates, Projekt parku Bednarskiego, Cracow 2019; by J. Wowczak.

zarejestrowano żadnych relikwów. Natomiast istotne wytyczne do projektu wniosła inwentaryzacja przyrodnicza³⁴. W jej wyniku ustalono obszary do zalesienia, w których pozostawia się biocenozę bez ingerencji człowieka. Projektanci wydzielili ogrody odpowiadające fazom historycznym i zaprojektowali liczne obiekty architektoniczne inspirowane przeszłością miejsca³⁵.

Ogród na Wierzchowinie

Projekt odtwarza przebieg promenad ze szkicu polowego z roku 1909. Istniejące drzewa nie pozwalają dokładnie powtórzyć przebiegu historycznych ścieżek. Zachowano okrągły centralny plac, z którego wyprowadzono wnękę – początek zarośniętej dawno niegdyś promienady środkowej. Ścieżkę po krawędzi bastionu poprowadzono z zaznaczeniem miejsca, gdzie kiedyś był aneks widokowy. Poniżej projektowana jest dodatkowa wąska ścieżka u stopy bastionu, umożliwiająca wgląd na sąsiedni ogród rzeźb profesora Wincentego Kućmy i monumentalną bryłę podgórskiej fary³⁶. Zaprojektowano odbudowę schodów, kiedyś stanowiących wejście główne do parku. W miejscu dawnej platformy widokowej z najstarszej fazy parku, nad schodami prowadzącymi z placu Niepodległości przewidziano altanę, nawiązującą do formy, która stała niegdyś w Szkole Twardowskiego”.

ments of former ramparts.³³ No relics were found. Significant guidelines for the design were brought by a wildlife survey.³⁴ It enabled to determine areas for afforestation, where biocenosis has been left with no human intervention. The designers separated gardens corresponding to historical phases and designed numerous works of architecture inspired by the history of this place.³⁵

Hilltop garden

The design featured a reconstruction of the course of promenades based on the field sketch dating back to 1909. The existing trees prevented the recreation of the course of historical paths exactly. The round central square was retained and a recess was extended, the starting point of the former central promenade which was overgrown a long time ago. The path at the outpost edge was delineated marking the site of the former observation annex. Below, is the design features an extra path designed at the foot of the outpost, allowing one to look into the adjacent sculpture garden of Professor Wincenty Kućma and at the monumental building of the parish church in Podgórze.³⁶ The design includes a reconstruction of the stairs which used to be the main entrance to the park. The site of the former observation platform from the oldest park phase above the stairs from Niepodległości Square was developed with a gazebo referring to the form which used to stand in Twardowski School.

Ryc. 7. J. Wowczak z zespołem, „Projekt otoczenia pomnika Wojciecha Bednarskiego”, Kraków 2019; oprac. J. Wowczak.
 Fig. 7. J. Wowczak and associates, *Projekt otoczenia pomnika Wojciecha Bednarskiego, Cracow 2019; by J. Wowczak.*

Ryc. 8. M. Wowczak, „Projekt urządzeń dla placu zabaw w parku Wojciecha Bednarskiego”, Kraków 2019; oprac. J. Wowczak.
 Fig. 8. M. Wowczak, *Projekt urządzeń dla placu zabaw w parku Wojciecha Bednarskiego, Cracow 2019; by J. Wowczak.*

Ryc. 9. J. Wowczak z zespołem, „Projekt ogrodu w Szkole Twardowskiego”, Kraków 2019; oprac. J. Wowczak.
 Fig. 9. J. Wowczak and associates, *Projekt ogrodu w Szkole Twardowskiego*, Cracow 2019; by J. Wowczak.

Ogród w Szkole Twardowskiego

W tej części skupiono uwagę na odtworzeniu charakteru parku z pierwszych lat jego istnienia, w manierze *picturesque*. Modernistyczną glorieta przewidziano do remontu. Przywrócono charakter i przebieg alei Okrężnej. Utrzymano bez zmian aleję Cienistą, ale zrezygnowano z prostopadłego łącznika prowadzącego najkrótszą drogą do placzyku przy studni. W zamian znalazła tu kontynuację płynna linia ścieżki prowadzącej przez polanę od strony gloriety. Przywrócono pierwotne wymiary ścieżki wiodącej do pomnika Wojciecha Bednarskiego i uczyniono zarys aneksów po obydwu jego stronach. W sąsiedztwie, pod urwiskiem zaprojektowano obelisk z kamienną Księgą Twardowskiego – nawiązanie do pomysłu Jarosława Żółciaka z roku 1995³⁷. Przywrócono studnię parkową z niewielkim placem. W historycznej lokalizacji zaprojektowa-

The garden in Twardowski School

In this part, the design's focus was placed on recreating the nature of the park from the initial days of its existence, inspired by the *picturesque* style. The Modernist glorieta was to be renovated. The nature and course of Okrężna alley was restored. Cienista alley was kept unchanged but the designers opted out from maintaining the perpendicular link being the shortest route to the little square at the well. Instead, they continued the smooth line of the path crossing the clearing from the glorieta. The original dimensions of the path leading to the statue of Wojciech Bednarski were restored and the annex outlines on its both sides were made visible. Nearby, under the cliff, an obelisk with a stone Book of Twardowski, a reference to the idea of Jarosław Żółciak dated to 1995, was designed.³⁷ The park well with a small square was restored. At the historical lo-

Ryc. 10. J. Wowczak z zespołem, „Projekt domku ogrodnika w parku Wojciecha Bednarskiego”, Kraków 2019; oprac. J. Wowczak.
 Fig. 10. J. Wowczak and associates, *Projekt domku ogrodnika w parku Wojciecha Bednarskiego, Cracow 2019; by J. Wowczak.*

no domek ogrodnika wraz z deszczochronem; będzie mieścił toaletę, pomieszczenie dla matki z dzieckiem i pomieszczenie gospodarcze. Obiekt ma być licowany cegłą o dwóch kolorach, detal oparto na rysunkach z epoki³⁸. Przy Wielkiej Promenadzie uzupełniono szpaler kasztanowców i uformowano ramy z żywopłotów kwiatowych. Po wschodniej stronie utrzymano historyczny klomb kwiatowy. Wielka Promenada wprowadza do enklawy, za którą skryto ogródek dziecięcy; po przeciwnej stronie kamienne stopnie wyprowadzają w kierunku schodów nad placem Niepodległości. Autorzy postulują, aby przy alei Okrężnej ustawić stojące tam dawniej rzeźby, by podkreślić pierwotny, romantyczny charakter założenia i jego edukacyjną rolę.

Ogród dydaktyczny i ogród ludowy

Ogrody te, połączone ścieżką przyrodniczą, stanowią całość utrzymaną w manierze modernistycznej. Łąkę wgłębnika udostępniono trzema zejściami. Forma schodów nawiązuje do projektowanych w roku 1928³⁹. W tej części uwzględniono też plac zabaw dla dzieci; niektóre z przyrządów do zabawy nawiązują do wiersza Adama Mickiewicza *Pani Tiwardowska*. Łąka w kamieniołomie ma służyć do gier sportowych i festynów, a w jej wschodnim narożniku zaaranżowano estradę z tekstylnym przykryciem – to nawiązanie do pomysłu Magdaleny Swaryczewskiej z roku 1995⁴⁰.

„Zalesienie” wymaga stosunkowo mało korekt. Przewidziano remont Wielkiej Serpenty, odbudowę schodów sprowadzających do ulicy Krzemionki,

a gardener’s house with a rain shelter was designed. It is going to house a toilet, a room for mother and child and a utility room. The building is to be clad with two-colored brick, and details based on the historical drawings.³⁸ At the Great Promenade, its existing row of chestnut trees was complemented and frames were formed from flower hedgerows. The historical flower bed to the east was retained. The Great Promenade extends to the enclave behind which there is a hidden playground. To the opposite, stone steps take the visitor towards the stairs above the Niepodległości Square. The authors propose to replace the sculptures which used to stand at Okrężna alley to emphasize the original, Romantic nature of the complex and its educational role.

Educational garden and people’s garden

The gardens, connected by means of a nature trail, create a whole in the Modernist style. The bowling green meadow can be accessed from three descents. The stairs’ form references the ones designed in 1928.³⁹ This part features also a playground for children, with some toys referring to the poem by Adam Mickiewicz called *Pani Tiwardowska*. The meadow in the Quarry is to be used for sports games and festivals, and its eastern corner houses a stage with a textile canopy which refers to the idea by Magdalena Swaryczewska from 1995.⁴⁰

The tree cover requires relatively few corrections. The design provides for the repair of the Great Switchback, the reconstruction of stairs descending to Krze-

korektę ścieżki nad dwuramiennikiem. Poza granicami parku, od strony zachodniej zaprojektowano ogród z urządzeniami do ćwiczeń sportowych oraz dojście do parkingu. Elementem dodanym jest platforma widokowa nad Szkołą Twardowskiego ze stali kortenowej.

Podsumowanie

Projektanci są przeświadczeni o konieczności działań w myśl dewizy: „interpretując – doceniamy, doceniając – chronimy”. Ponowna analiza materiałów archiwalnych związanych z początkami parku pozwoliła odkryć niebadane dotychczas dokumenty i docenić jego rolę w rozwoju Podgórze. Wyjaśniony został zakres pierwszego etapu „ogródka przyszkolnego” założonego w czynie społecznym przez Wojciecha Bednarskiego. Dokonano rewizji dotychczasowych ocen stylistycznych kompozycji parku i waloryzacji poszczególnych ogrodów. Dziewiętnastowieczny akt kreacji parku zinterpretowano jako pozytywistyczną akcję z romantycznym *genius loci* Krzemionek w tle. Świadomość roli miejsca w propagowaniu postaw patriotycznych w okresie zaborów upewniła autorów w przeświadczeniu o konieczności wskrzeszenia świetności dzieła Bednarskiego w formie z okresu jego powstania. Uczyniono autentyczne XIX-wieczne relikty, dopełniono kompozycję elementami projektowanymi w duchu epoki, wprowadzono elementy współczesne. Inspirując się genezą parku, przywrócono mu romantyczny charakter.

mionki Street, the adjustment of the path above the ravelin. Outside the park boundaries, there is a garden with sports equipment and access path to the car park designed. An added component is an observation deck above Twardowski School made from Corten steel.

Conclusions

The designers believe it is necessary to follow the motto: “Interpreting, we appreciate; appreciating, we protect.” A repeated analysis of archived materials connected with the earliest days of the park enabled to discover some documents which had not been examined before and to appreciate its role for the development of Podgórze. The scope of the first stage of the “school garden,” established as a social project by Wojciech Bednarski, was explained. The existing stylistic assessments of the park composition were revised and the individual gardens were restored. The act of creating the nineteenth-century park was interpreted as a Positivist action with the Romantic *genius loci* of Krzemionki as its background. The awareness of the site’s role in promoting patriotic attitudes in the period of the partitions of Poland assured the authors it was necessary to revive the splendor of the work by Bednarski in the form of the periods of its creation. Authentic nineteenth-century relicts were made more legible, the composition was complemented with items designed in the spirit of the era and some modern components were introduced. Drawing inspiration from the park’s origin, its Romantic nature was restored.

Bibliografia

Archiwalia / Archive materials

Księgi Uchwał Rady Gminnej Miasta Podgórze, ANK 29/53/0/2.2/7.

Teksty źródłowe / Source texts

Brückner Aleksander, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1989.

Brückner Aleksander, *Dzieje kultury polskiej*, Kraków 1930.

Brunicki Julian, *Cennik drzewek owocowych, krzewów i roślin ozdobnych oraz narzędzi sadowniczych i ogrodniczych Juliana hr. Brunickiego w Podhorcach*, Podhorce 1899.

Kolberg Oskar, *Suplement do tomów 5–8*, Poznań 2005.

Kraszewski Józef Ignacy, *Sztuka u Słowian, szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej*, Wilno 1860.

Mączyński Wojciech, *Dziennik zdarzeń w mieście Krakowie w czasie Konfederacji Barskiej*, Kraków 1911.

Mączyński Józef, *Duchy na Krzemionkach pod Krakowem*, [w:] idem, *Kilka podań i wspomnień krakowskich*, Kraków 1855.

Mitkowski Józef (red.), *Stefana Renatowicza opisanie inwazji Szwedów do Polski i do Krakowa (1955–1957)*, Kraków 1958.

Wawel-Louis Józef, *Kronika rewolucji krakowskiej w r. 1846*, Kraków 1896.

Zubrzycki-Sas Jan, *Mistrz Twardowski Białoksiążnik Polski, Miejsce Piastowe* 1928.

Opracowania / Secondary sources

Dobrzycki Jerzy (red.), *Zieleń Krakowa*, Kraków 1955.

Kielkowski Roman, *Historia spod Kopca Krakusa*, Kraków 1972.

Opaliński Piotr, *Austriackie fortyfikacje Podgórze w latach 1790–1859*, [w:] Elżbieta Firlet (red.), *Miasto pod kopcem*, Kraków 2016.

Przegon Wojciech, *Zmiany użytkowania ziemi w procesie urbanizacji krajobrazu na przykładzie Miasta Podgórze 1784–1917*, Kraków 2004.

Radzikowski Walery, *Kraków dawny i dzisiejszy*, Kraków 1902.

Rostański Józef, *Przewodnik po Krakowie i okolicy*, Kraków 1891.

Stępniewska Barbara, *Ogrody Krakowa*, Kraków 1977.

Swaryczewski Andrzej, *Historyczne zmiany układu przestrzennego Krzemionek krakowskich*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” 1977, t. 11.

Szmoniewski Bartłomiej, *Osadnictwo na terenie aglomeracji krakowskiej od VI do X wieku*, [w:] Zdzisław Noga (red.), *Atlas historyczny miast polskich*, t. 5: *Małopolska*, z. 1: *Kraków*, Kraków 2007.

Torowska Joanna, *Parki Krakowa*, cz. 1, Kraków 1983.

Żółciak Jarosław (red.), *Wolne Królewskie Miasto Podgórze, Płaszów – Rybitwy – Przewóz. Zarys przemian historycznych*, Kraków 1996.

Żółciak Jarosław, *Podgórze w Wielkim Krakowie. Uwagi o dziejach i dorobku miasta*, [w:] Elżbieta Firlet (red.), *Dwa miasta dwa brzegi. W 100. rocznicę Podgórza i Krakowa (1915–2015)*, Kraków 2015, s. 129–218.

Żółciak Katarzyna, Żółciak Jarosław, *Park im. Wojciecha Bednarskiego*, Kraków 2007.

Dokumentacje / Documentation

Autor nieznan, „Plan stopni do zejścia na boisko w Parku Podgórskim”, ANK 29/1410/0/2.3.1/ ABM TAU BUP 5p159c, Kraków, 22 V 1928.

Bobek Wojciech, „Ekspertyza możliwości usunięcia samosiewów ze ścian dawnego kamieniołomu w zabytkowym Parku im. Wojciecha Bednarskiego w Krakowie – wytyczne do postępowania, Etap I”, Kraków, grudzień 2017.

Bogdanowski Janusz, „Park im. W. Bednarskiego na Podgórzu”, ArMWKZ, sygn. 13.934/88, Kraków 1976.

Buczek Robert, „Projekt zabezpieczenia ścian skalnych dawnego kamieniołomu w zabytkowym Parku im. Wojciecha Bednarskiego w Krakowie, Opinia Konstruktora”, Kraków, luty 2018.

Chawiński Leszek, „Wytyczne realizacji inwestycji”, Miastoprojekt, ANK 29/789/0/-/9402, Kraków 1986.

Chawiński Leszek z zespołem, „Architektura wnętrz”, Miastoprojekt, ANK 29/789/0/-/9397, Kraków 1986.

Chromik-Wolak Maria (główny projektant), „Park im. Wojciecha Bednarskiego Kraków – Podgórze Dz. XIII, koncepcja programowa rewaloryzacji z określeniem stanu technicznego istniejącej infrastruktury”, Biuro Rozwoju Krakowa SA, ArMWKZ, sygn. 25.122/98, Kraków 1997.

Gerjatowicz-Ćwiok Tomasz, „Archeologiczne badania sondażowe”, ArMWKZ, Kraków 2018.

Michońska Barbara, „Szczegółowa inwentaryzacja istniejącej szaty roślinnej”, Miastoprojekt, ANK 29/789/0/-/7674, Kraków 1982.

Różański Paweł, „Opinia geologiczna w celu rozpoznania warunków gruntowo-wodnych w rejonie projektowanej rewitalizacji i modernizacji Parku im. Wojciecha Bednarskiego na działce 437/4 w Krakowie”, Kraków 2018.

Stachurska Maria, Chawiński Leszek, „Architektura i mała architektura”, Miastoprojekt, ANK 29/789/0/-/9396, Kraków 1986.

Stachurska Maria, Chawiński Leszek, „Plan zagospodarowania terenu”, Miastoprojekt, ANK 29/789/0/-/9401, Kraków 1986.

Stachurska Maria, Chawiński Leszek, „Studium programowo-przestrzenne”, Miastoprojekt, ANK 29/789/0/-/7672, Kraków 1984.

Swaryczewska Magdalena, „Park Bednarskiego koncepcja wyposażenia małej architektury”, ArMWKZ, Lanckorona–Kraków 1995.

Swaryczewska Magdalena, Grodziska Karolina, Żółciak Jarosław, Żółciak Katarzyna, „Kraków Podgórze, park im. Wojciecha Bednarskiego, studium historyczno-kompozycyjne”, ArMWKZ, sygn. 15.055/89, Kraków 1989.

Walasz Kazimierz, Gawroński Stefan (red.), „Inwentaryzacja przyrodnicza na potrzeby rewaloryzacji i modernizacji Parku im. Wojciecha Bednarskiego”, Zarząd Zieleni Miejskiej w Krakowie, Kraków, sierpień 2019.

Wowczak Ewa, Wowczak Jerzy z zespołem, „Projekt rewaloryzacji Parku Bednarskiego w Krakowie”, Zarząd Zieleni Miejskiej, Kraków 2019.

Zubrzycki Jan-Sas, „Projekty dla Zakładu Kontumacji na Prądniku Białym”, ANK 29/1410/0/2.3.1/ABM TAU BUP 12.

Żółciak Jarosław z zespołem, „Park im. Wojciecha Bednarskiego. Koncepcja wyposażenia i małej architektury”, ArMKZ, nr inw. 480/03, Kraków 1995.

Żółciak Katarzyna, Żółciak Jarosław, „Czarodziejska Księga Twardowskiego”, [w:] Chromik-Wolak Maria (główny projektant), „Park im. Wojciecha Bednarskiego Kraków – Podgórze Dz. XIII, koncepcja programowa rewaloryzacji z określeniem stanu technicznego istniejącej infrastruktury”, Biuro Rozwoju Krakowa SA, ArMWKZ, sygn. 25.122/98, Kraków 1997.

Publikacje prasowe / Press publications

Anczyc Ludwik, *Rękawka*, „Tygodnik Ilustrowany” 1860, t. 1.

Bednarski Tadeusz, *Wojciech Bednarski (1841–1914) lokalny patriota Podgórza*, „Małopolska, Regiony – Regionalizmy – Małe Ojczyzny”, Kraków 2004, z. 6.

Bogdanowski Janusz, *Przywrócić świetność krakowskiej sztuce ogrodowej*, „Biuletyn Odnowy Krakowa” 1980 (8 IX).

Gauze Aleksandra, *Kraków w zieleni*, „Ogrodnictwo” 1931, R. XXVII.

Kalęba Julia, *Ogrody Wincentego Kućmy*, „Gazeta Krakowska+”, 8 XI 2019, plus.gazetakrakowska.pl/ogrody-wincentego-kucmy-znajdziecie-tam-rzezyby-ktorych-nie-ma-zadna-galeria/ar/c15-14564255.

- ¹ J. Żółciak, *Podgórze w Wielkim Krakowie. Uwagi o dziejach i dorobku miasta*, [w:] E. Firlet (red.), *Dwa miasta dwa brzegi. W 100. rocznicę Podgórza i Krakowa (1915–2015)*, Kraków 2015, s. 129–218.
- ² J. Rostański, *Przewodnik po Krakowie i okolicy*, Kraków 1891; W.E. Radzikowski, *Kraków dawny i dzisiejszy*, Kraków 1902.
- ³ J. Bogdanowski, „Park im. W. Bednarskiego na Podgórzu”, Archiwum Małopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (dalej: ArMWKZ), sygn. 13.934/88, Kraków 1976; A. Swaryczewski, *Historyczne zmiany układu przestrzennego Krzemionek krakowskich*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury” 1977, t. 11, s. 5–16; M. Swaryczewska, K. Grodziska, J. Żółciak, K. Żółciak, „Kraków Podgórze, park im. Wojciecha Bednarskiego, studium historyczno-kompozycyjne”, ArMWKZ, sygn. 15.055/89, Kraków Podgórze, listopad 1989.
- ⁴ A. Gauze, *Kraków w zieleni*, „Ogrodnictwo” 1931, R. XXVII, s. 179–180; *Zieleń Krakowa*, red. J. Dobrzycki, Kraków 1955; B. Stępniewska, *Ogrody Krakowa*, Kraków 1977, s. 177; J. Torowska, *Parki Krakowa*, cz. 1, Kraków 1983, tam też bibliografia; *Wolne Królewskie Miasto Podgórze, Płaszów – Rybitwy – Przewóz. Zarys przemian historycznych*, red. J. Żółciak, Kraków 1996; W. Przegon, *Zmiany użytkowania ziemi w procesie urbanizacji krajobrazu na przykładzie Miasta Podgórza 1784–1917*, Kraków 2004; K. Żółciak, J. Żółciak, *Park im. Wojciecha Bednarskiego*, Kraków 2007; P. Opaliński, *Austriackie fortyfikacje podgórza w latach 1790–1859*, [w:] *Miasto pod kopcem*, red. E. Firlet, Kraków 2016, s. 199–244.
- ⁵ Projekt był opracowany w pracowniach PW-4 i PW-6 Miastoprojektu Kraków, w Archiwum Narodowym w Krakowie (dalej: ANK) przechowywane są dokumentacje: 29/789/0/-/7674 „Szczegółowa inwentaryzacja istniejącej szaty roślinnej” z 1982; 7672 „Studium programowo-przestrzenne” z 1984; 9401 „Plan zagospodarowania terenu” z 1986; 9402 „Wytyczne realizacji inwestycji” z 1986; 9396 „Architektura i mała architektura” z 1986; 9397 „Architektura wnętrz” z 1986.
- ⁶ Pismo OZ-III-331/85 UMK, Wydział Ochrony Zabytków, ANK, 29/789/9400, npag.
- ⁷ M. Swaryczewska, „Koncepcja wyposażenia wnętrza i małej architektury...”; J. Żółciak z zespołem, „Park im. Wojciecha Bednarskiego. Koncepcja wyposażenia i małej architektury”, AMKZ, nr inw. 480/03, Kraków 1995.
- ⁸ M. Chromik-Wolak z zespołem, „Park im. Wojciecha Bednarskiego Kraków – Podgórze Dz. XIII, Koncepcja programowa rewaloryzacji z określeniem stanu technicznego istniejącej infrastruktury”, Biuro Rozwoju Krakowa SA, ArMWKZ, sygn. 25122/98, Kraków 1997.
- ⁹ W. Bobek, „Ekspertyza możliwości usunięcia samosiewów ze ścian dawnego kamieniołomu w zabytkowym Parku im. Wojciecha Bednarskiego w Krakowie – wytyczne do postępowania, Etap I”, Kraków 2017; R. Buczek, „Projekt zabezpieczenia ścian skalnych dawnego kamieniołomu w zabytkowym Parku im. Wojciecha Bednarskiego w Krakowie, Opinia Konstruktora”, Kraków 2018; P. Różański, „Opinia geologiczna w celu rozpoznania warunków gruntowo-wodnych w rejonie projektowanej rewitalizacji i modernizacji Parku im. Wojciecha Bednarskiego na działce 437/4 w Krakowie”, Kraków 2018.
- ¹⁰ T. Gerjatowicz-Ćwiok, „Archeologiczne badania sondażowe”, ArMWKZ, Kraków 2018.
- ¹¹ Opracowywało konsorcjum firm: Autorska Pracownia Projektowa JWMS Sp. z o.o i Autorska Pracownia Projektowa Jerzy Wowczak.
- ¹² O toponomastyce w odniesieniu do obszaru Krzemionek Podgórskich zob.: W. Przegon, op. cit., s. 75.
- ¹³ J.I. Kraszewski, *Sztuka u Słowian, szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej*, Wilno 1860, s. 87.
- ¹⁴ Rękawka w słowniku etymologicznym A. Brücknera to: ‘ręka usypana mogiła’; zob. A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1989, s. 458, pierwsze wydanie 1927; idem, *Dzieje kultury polskiej*, Kraków 1930, s. 120.
- ¹⁵ L. Anczyc, *Rękawka*, „Tygodnik Ilustrowany” 1860, t. 1, s. 303–304, rys. G. Pilati; O. Kolberg, *Suplement do tomów 5–8*, Poznań 2005, s. 77–78.
- ¹⁶ J. Mączyński, *Duchy na Krzemionkach pod Krakowem*, [w:] J. Mączyński, *Kilka podań i wspomnień krakowskich*, Kraków 1855, s. 3–10.
- ¹⁷ *Stefana Renatowicza opisanie inkursji Szwedów do Polski i do Krakowa (1955–1957)*, red. J. Mitkowski, Kraków 1958, s. 20.
- ¹⁸ Zob. R. Kielkowski, *Historia spod Kopca Krakusa*, Kraków 1972.
- ¹⁹ J. Wawel-Louis, *Kronika rewolucji krakowskiej w r. 1846*, Kraków 1896.
- ²⁰ J. Bogdanowski, *Przywrócić świetność krakowskiej sztuce ogrodowej*, „Biuletyn Odnowy Krakowa” 1980 (8 IX), s. 3.
- ²¹ T.Z. Bednarski, *Wojciech Bednarski (1841–1914) lokalny patriota Podgórza*, [w:] „Małopolska. Regiony – Regionalizm – Małe Ojczyzny”, Kraków 2004, z. 6, s. 92.
- ²² ANK, ABM 19/789/ 1128-1172.
- ²³ J. Bogdanowski, „Park im. W. Bednarskiego na Podgórzu”, plansza 1.
- ²⁴ M. Swaryczewska, K. Grodziska, J. Żółciak, K. Żółciak, „Kraków Podgórze, park im. Wojciecha Bednarskiego”, s. 46.
- ²⁵ Stosujemy nazewnictwo przyjęte w monografii: K. Żółciak, J. Żółciak, *Park im. Wojciecha Bednarskiego*, Kraków, mapa na s. 24.
- ²⁶ T.Z. Bednarski, op. cit., s. 92.
- ²⁷ K. Grodziska, „Kalendarium”, [w:] M. Swaryczewska, K. Grodziska, J. Żółciak, K. Żółciak, „Kraków-Podgórze, park im. Wojciecha Bednarskiego”, s. 6.
- ²⁸ ANK 29/53/0/2.2/7, wpis 274.
- ²⁹ J. Brunicki, *Cennik drzewek owocowych, krzewów i roślin ozdobnych oraz narzędzi sadowniczych i ogrodniczych Juliana hr. Brunickiego w Podhorcach*, Podhorce 1899.
- ³⁰ ANK 29/53/0/2.2/7, wpis 374.
- ³¹ ANK 29/53/0/2.2/8, wpis 4085.
- ³² ANK, 19/53/0/2.2/8, wpisy 925 i 1452.
- ³³ T. Gerjatowicz-Ćwiok, op.cit.
- ³⁴ K. Walasz, S. Gawroński (red.), „Inwentaryzacja przyrodnicza na potrzeby rewaloryzacji i modernizacji Parku im. Wojciecha Bednarskiego”, Zarząd Zieleni Miejskiej w Krakowie, Kraków, sierpień 2019.
- ³⁵ Autorzy projektu: Jerzy Wowczak, Ewa Wowczak, Marek Sanecki; projekt zieleni: Marek Sanecki, Aleksandra Rykaczewska.
- ³⁶ J. Kałęba, *Ogrody Wincentego Kućmy*, „Gazeta Krakowska +”, 8 XI 2019, plus.gazetakrakowska.pl/ogrody-wincentego-kucmy-znajdziecie-tam-rzezyby-ktorych-nie-ma-zadna-galeria/ar/c15-14564255 (dostęp: 8 IX 2020).
- ³⁷ K. Żółciak, J. Żółciak, „Czarodziejska Księga Twardowskiego”, w ramach dokumentacji: „Park im. Wojciecha Bednarskiego Kraków Podgórze, Dz. XIII, Koncepcja programowa rewaloryzacji z określeniem stanu technicznego istniejącej infrastruktury”, główny projektant: M. Chromik-Wolak, rys. nr III.2.

³⁸ J. Sas-Zubrzycki, „Projekty dla Zakładu Kontumacji na Prąd-
niku Białym”, ANK 29/1410/0/2.3.1/ABM TAU BUP 12.

³⁹ Autor nieznany, „Plan stopni do zejścia na boisko w Parku
Podgórskim”, Kraków, 22.V.1928, ANK 29/1410/0/2.3.1/
ABM TAU BUP 5p159c.

⁴⁰ M. Swaryczewska, „Park Bednarskiego koncepcja wy-
posażenia małej architektury”, ArMWKZ, sygn. 25.122/98,
Lanckorona–Kraków 1995, rys. Ib i II.

Streszczenie

Park Wojciecha Bednarskiego w Podgórzu funkcjonuje w literaturze przedmiotu jako jedna z pierwszych rekultywacji terenu przemysłowego. W 2019 powstał projekt rewitalizacji. Zgromadzony w trakcie prac projektowych materiał archiwalny pozwolił na pogłębioną interpretację inicjatywy założycielskiej Wojciecha Bednarskiego. U jej podstaw znajdowały się idee romantyczne i pozytywistyczne. Park pełnił ważne funkcje społeczne i determinował procesy urbanistyczne w najbliższej okolicy. Powstawał etapami na przestrzeni 40 lat. Mimo że był przedmiotem badań i prac projektowych pod koniec XX i na początku XXI wieku, jego układ kompozycyjny uległ zatarciu, a walory krajobrazowe degradacji. Projekt rewitalizacji uczynił fazy historyczne, przywraca zasady kompozycyjne, które przyświecały jego założycielowi. W sposób dyskretny wprowadza współczesne elementy do kompozycji, które formą architektoniczną nawiązują do czasu świetności parku, kiedy służył za salon towarzyski Wolnego Królewskiego Miasta Podgórza.

Abstract

Wojciech Bednarski Park in Podgórze appears in the literature as one of the earliest regenerations of a post-industrial area. In 2019, a renewal design was developed. The archive materials collected during work on a design allowed for an in-depth interpretation of Wojciech Bednarski's founding initiative. It was grounded in Romantic and Positivist ideas. The park fulfilled important social functions and determined the urban planning processes in its vicinity. It was created in stages for forty years. Although it was the subject of examinations and design works in the late twentieth and early twenty-first century, its composition layout was erased and the landscape values degraded. The restoration design made the park's historical phases more legible and restored the compositional principles followed by its founder. It discreetly introduced contemporary components into the composition, with their architectural form referring to the times of the park's splendor, when it was the parlor of the Free Royal Town of Podgórze.

Ulrich Schaaf*

orcid.org/0000-0003-3055-1009

Architektura szkieletowa i technika budowlana na początku XVIII wieku na przykładzie rozbudowy kościoła w Rościsławicach

Half-Timbered Architecture and Construction Technology at the Beginning of the Eighteenth Century on the Example of the Extension of the Church in Rościsławice

Słowa kluczowe: barok, architektura protestancka, architektura szkieletowa, technika budowlana

Keywords: Baroque, protestant architecture, timber frame construction, construction technique

Wstęp

Artykuł powstał w wyniku konferencji European Culture Commonwealth – EuCuCom 2019, której organizatorami były parafia ewangelicko-augsburska w Lubaniu i Polskie Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków. Głównym jej celem było umożliwienie zrozumienia wzajemnych relacji pomiędzy wydarzeniami historyczno-społecznymi i sztuką, w tym architekturą, oraz szeroko rozumiana problematyka zabytkoznawcza i konserwatorska, ze śląskimi kościołami granicznymi i ucieczkowymi w centrum uwagi¹. Z tej tematyki autor artykułu wybrał do omówienia kościół Podwyższenia Krzyża Świętego w Rościsławicach. Wzniesiony w latach 1577–1590 jako kościół luteranowski, po wojnie trzydziestoletniej został w roku 1654 luteranom odebrany, w ramach tzw. redukcji kościołów protestanckich, i przekazany katolikom; po konwencji z Altranstädt w 1707 zwrócono go ponownie luteranom. W kolejnych dziesięcioleciach służył także jako kościół ucieczkowy dla luteran z okolicznych wsi. Sytuacja ta zmieniła się dopiero po zagarnięciu Śląska przez Prusy w 1740 i budowie tzw. domów modlitwy, m.in. w pobliskich Obornikach Śląskich w 1742².

Introduction

This paper was the result of the European Culture Commonwealth conference—EuCuCom 2019, which was organized by the Evangelical-Augsburg Parish in Luban and the Polish Association of Historic Buildings Conservators. Its main goal was to “make it possible to understand the interrelationships between historical and social events and art, including architecture.” The issues that were to be raised at the conference were the broadly understood historical buildings and conservation issues, with Silesian border and refuge churches in the spotlight.¹

Against this background, the author chose the Exaltation of the Holy Cross Church in Rościsławice (Riemberg) as the subject of the paper. It was built in the years 1577–1590 as a Lutheran church, taken away from the Lutherans after the Thirty Years’ War as part of the so-called reduction of Protestant churches in 1654, and handed over to the Catholics. Following the Altranstädt Convention in 1707, it was given back to the Lutherans. In the following decades, the church in Rościsławice also served as a refuge church for Luther-

* dr hab. inż. arch., Wydział Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

* D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., Nicolaus Copernicus University in Toruń, Faculty of Fine Arts

Cytowanie / Citation: Schaaf U. Half-Timbered Architecture and Construction Technology at the Beginning of the Eighteenth Century on the Example of the Extension of the Church in Rościsławice. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 64:93–105

Otrzymano / Received: 2.09.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 13.10.2020

doi: 10.48234/WK64CHURCH

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Rościszewice, kościół, widok od południa, rok 2009; fot. U. Schaaf.

Fig. 1. Rościszewice, the church, view from the south, 2009; photo by U. Schaaf.

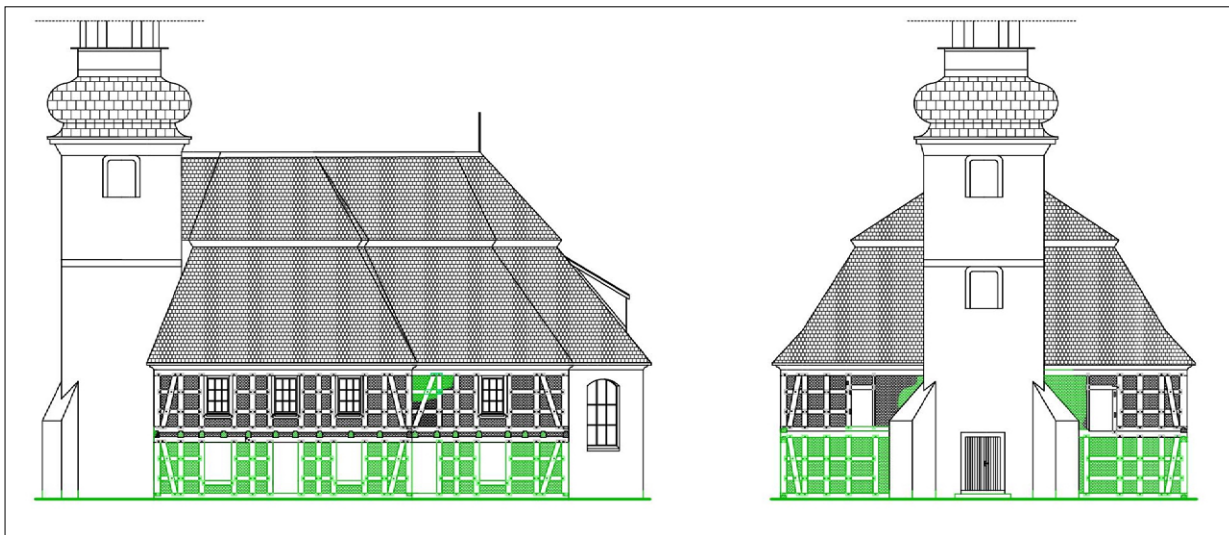
Funkcja kościoła ucieczkowego wymagała rozbudowy wzniesionego w ostatniej ćwierci XVI wieku murowanego kościoła jednonawowego z zawężonym chórem od wschodu, wieżą od zachodu oraz zakrystią od północy. W związku z tym w roku 1708 do pierwotnego korpusu kościoła dobudowano nawy boczne (po stronie południowej i północnej), z integrowaną w nich emporą, do chóru dostawiono dwie łoże, a wieżę podwyższono. Prace wykonano w konstrukcji szkieletowej. Rozbudowany korpus nawowy oraz chór z łóżami pokryto jednym wspólnym dachem mansardowym wielopłociowym (ryc. 1).

Przedmiotami tego artykułu będą architektura szkieletowa i technika budowlana. Na podstawie badań architektonicznych³, uzupełnionych o analizy dendrochronologiczne i technologiczne, zostaną w nim zaprezentowane następujące zagadnienia: struktura nośna ścian szkieletowych i więźby dachowej, złącza ciesielskie, budulec i jego obróbka, system ciesielskich znaków montażowych, wypełnienie pól szkieletu i otynkowanie konstrukcji szkieletowej. Artykuł stanowi pierwszą próbę syntetycznego omówienia tych zagadnień. Autor zdaje sobie jednak sprawę, że uwzględnione w nim aspekty nie wyczerpują zagadnień związanych z architekturą szkieletową i techniką rozbudowy kościoła na początku XVIII wieku.

ans from surrounding villages. This situation changed only after Silesia had been seized by Prussia in 1740, by the construction of so-called prayer houses, among others in nearby Oborniki Śląskie (Auras) in 1742.²

The function of the refuge church required the extension of a one-nave brick church built in the last quarter of the sixteenth century with a narrow choir on the eastern side, a tower in the west, and a vestry in the north. Therefore, in 1708, aisles with a matroneum integrated into them were added to the original church body on its southern and northern side. However, two loges were added to the choir and the tower was extended. This was done using a half-timbered structure. The entire extended nave body and the choir with the loges were covered with one common multi-plane mansard roof (Fig. 1).

The half-timbered architecture and construction technology of this extension are the focus of this paper. Based on architectural research,³ supplemented with dendrochronological and technological studies, it presents the following issues: the load-bearing construction of half-timbered walls and the roof truss, carpentry joints, construction timber and its processing, the system of carpentry assembly marks, the fillings of panels, and the plastering of half-timbered walls. The paper is the first attempt to synthetically discuss these issues. The author, however, is aware that the aspects

Ryc. 2. Rościszewice, kościół, widok od południa i zachodu, rekonstrukcja; oprac. U. Schaaf, D. Lipska, 2010.

Fig. 2. Rościszewice, the church, view from the south and west, reconstruction; by U. Schaaf, D. Lipska, 2010.

Architektura szkieletowa i technika budowlana na początku XVIII wieku w świetle badań historyczno-architektonicznych

Struktura nośna szkieletu ścian i więźby

Badania architektoniczne dowodzą, że nawy boczne i loże, dobudowane od strony południowej i północnej do pierwotnego korpusu kościoła, wzniesiono w całości w konstrukcji szkieletowej, którą charakteryzuje odrębne dociążenie parteru i piętra empory z widocznym od zewnątrz belkowaniem pomiędzy oczepem parteru i podwaliną piętra (ryc. 2).

Rozstaw słupów w elewacjach nie pokrywa się z regularnym odstępem między belkami stropowymi lub belkami wiązarowymi. Rozstaw ten jest zrytmizowany, z większą odległością między słupami z otworami drzwiowymi i okiennymi oraz mniejszą odległością między słupami tworzącymi segmenty bez otworów. Podwaliny, oczepy oraz dwa rygle pomiędzy słupami dzielą segmenty ścian szkieletowych zasadniczo na trzy pola o zbliżonej wysokości. W przypadku otworów drzwiowych rygiel nad otworem jest wyżej osadzony od górnego rzędu rygli, natomiast w odniesieniu do otworów okiennych dolny rygiel pod otworem jest niżej osadzony od dolnego rzędu rygli, a górny rygiel nad otworem przylega nawet bezpośrednio do oczepu. Taki sposób układania słupów i rygli wokół otworów drzwiowych i okiennych wyraźnie dowodzi, że konstrukcja szkieletowa ścian została dostosowana do pożądanej lokalizacji i wielkości otworów. Elementy usztywniające, w postaci zastrzałów sięgających za każdym razem od podwaliny do oczepu przez całą wysokość jednego piętra, występują jedynie w skrajnych segmentach przylegających bezpośrednio do głównych słupów narożnych.

Rozbudowując kościół na początku XVIII wieku, nie zdemontowano XVI-wiecznej więźby dachowej

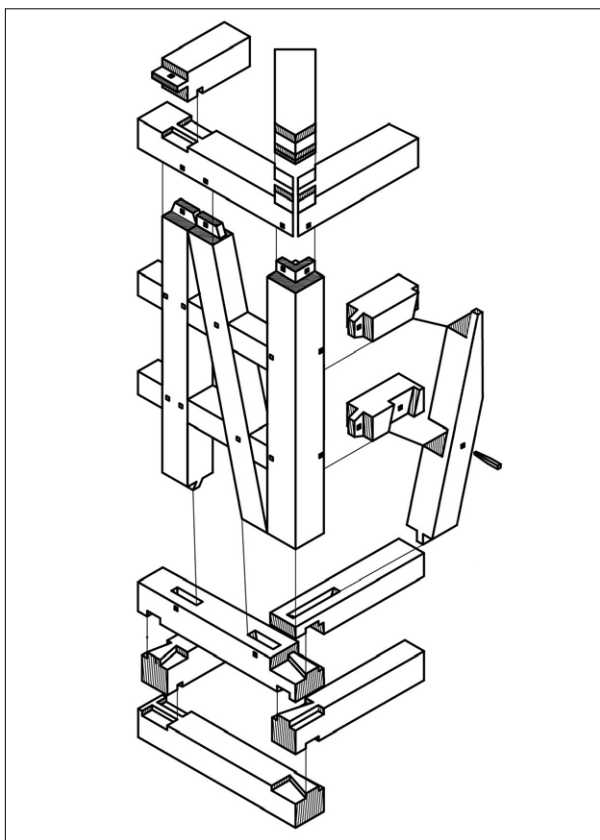
included in it do not exhaust the issues related to the half-timbered architecture and construction technique of the church's expansion at the beginning of the eighteenth century in its entirety.

The half-timbered architecture and construction technique at the beginning of the eighteenth century in the light of historical and architectural research

The load-bearing structure of the timber frame walls and roof truss

Architectural research proves that the aisles and loges added on the southern and northern sides to the original church body were erected entirely using the half-timbered structure, which is characterized by the separate timber framing of the ground floor and the first floor of the matroneum, with beams visible between the top plate of the ground floor and bottom plate of the first floor (rec. 2).

The spacing of posts in facades does not coincide with the regular spacing between ceiling beams or truss beams. This spacing is rhythmic, with a greater distance between posts with door and window openings and a smaller distance between posts forming segments without openings. Ground plates, upper plates, and two beams between the posts divide the segments of the half-timbered walls into essentially three panels of similar height. In the case of door openings, however, the beam above the opening is set higher than the upper row of beams. In the case of window openings, however, the lower beam under the opening is lower than the lower row of beams, and the upper beam above the opening even adjoins directly to the upper plate. This way of setting posts and beams around door and window openings clearly indicates that the

Ryc. 3. Rościszewice, kościół, detal południowo-wschodniego narożnika nawy bocznej; oprac. U. Schaaf, D. Lipska, 2010.

Fig. 3. Rościszewice, the church, view from the south and a detail of the south-eastern corner of the aisle; by U. Schaaf, D. Lipska, 2010.

nad nawą środkową i chórem, lecz całą bryłę przykryto nowym wielopłociowym dachem mansardowym. Belkowanie tej nowej więźby obejmuje jedynie rozbudowane części, czyli nawy boczne i loże. Składa się ono ze zwykłych belek wiązarowych, ułożonych w kierunku poprzecznym kościoła (w kierunku północ-południe), oraz z belek kulawkowych po stronie zachodniej i wschodniej. Dwie stojące ramy stolcowe podpierają jętki w części więźby zarówno nad nawą, jak i nad chórem. Każda rama składa się ze słupów, z podwaliny poniżej, jednego rzędu rygli w połowie wysokości oraz oczepu powyżej tych słupów. Całość jest jedynie usztywniona w kierunku podłużnym zastrzałami sięgającymi przez całą wysokość ramy. Lokalizacja słupów nie pokrywa się z lokalizacją krokwi i jętek, zatem w więźbie nie występują wiązary pełne.

Zwykły wiązar niepełny to dwie belki wiązarowe, dwie dolne krokwie, jętka, dwie górne krokwie i grzęda. W dolnej kondygnacji więźby jako elementy usztywniające występują dodatkowo miecze dolne i górne, łączące belki wiązarowe lub jętki z krokwiami, a w górnej kondygnacji istnieją dodatkowe krótkie słupy, które opierają się na jętkach i podpierają górne krokwie. Dodatkowo występują różnorodne wiązary kulawkowe w kierunku podłużnym i poprzecznym, łączące się z krokwiami narożnymi i koszowymi częściami więźby nad korpusem nawowym i chórem.

half-timbered structure of the walls was adapted to the desired location and size of the openings mentioned here. Stiffening elements in the form of braces reaching each time from the ground plate to the top plate through the entire height of one floor occur only in the extreme segments adjacent directly to the main corner posts.

When extending the church at the beginning of the eighteenth century, the sixteenth-century roof truss over the central nave and the choir was not dismantled, but the entire body of the church was covered with a new multi-plane mansard roof.

The timbering of this new roof truss covers only the extended parts, i.e. the aisles and boxes. It consists of ordinary truss beams, arranged in the transverse direction of the church (north-south), and jack-rafter beams on the western and eastern sides. Two standing queen-post frames support the collar beams both in the part of the roof truss above the nave and above the choir. Each frame consists of posts, a ground plate below, with one row of beams in the middle of the height, and an upper plate above these posts. The whole is only stiffened in the longitudinal direction with braces reaching through the entire height of the frame. The location of the posts does not coincide with the location of the rafters and collar beams and, therefore, there are no principal trusses in this roof truss.

The common truss consists of two truss beams, two lower rafters, a collar beam, two upper rafters, and a perch. In the lower story of the roof truss, there are also lower and upper braces used as additional stiffening elements, connecting truss beams or collar beams with rafters, while in the upper story there are additional short studs that rest on collar beams and support upper rafters. In addition, there are various jack-rafter trusses in the longitudinal and transverse directions, connecting to the hip and valley rafters of the part of the roof truss above the nave body and the choir.

Carpentry joints

The analysis of the existing material substance of the church shows that to connect the individual structural elements with each other, tenon, lapped and cogged joints in various variants and simple contacts were used (Fig. 3).

To connect the posts with the ground plates and upper plates in the half-timbered walls, a fully pegged tenon was generally used. The connection of corner posts with the ends of ground plates and upper plates is an exception to this rule. These posts are connected with ground plates using an offset non-pegged tenon, and with upper plates using an offset pegged tenon in the north-eastern corner of the box on the northern side, where only one part of the tenon rests on the post), or using a double-pegged angle tenon (for example, in the south-eastern corner of the aisle on the southern side, where two parts of the upper plate connected at a right angle rest on the post). These connections prevent the

Złącza ciesielskie

Z analizy materialnej substancji kościoła wynika, że do połączenia poszczególnych elementów konstrukcyjnych zastosowano złącza czopowe, nakładkowe i wrębowe w różnych odmianach oraz proste styki (ryc. 3).

Do połączenia słupów z podwalinami i oczepami w ścianach szkieletowych użyto czopu pełnego kołkowanego. Wyjątek od tej reguły stanowi połączenie słupów narożnych z końcami podwalin i oczepów. Słupy te łączą się z podwalinami na czop odsadzony (niekołkowany), a z oczepami albo na czop odsadzony kołkowany (np. w narożniku północno-wschodnim łoża po stronie północnej, gdzie na słupie opiera się tylko jedna część oczepu), albo na czop kątowy kołkowany podwójnie (np. w narożniku południowo-wschodnim bocznej nawy po stronie południowej, gdzie dwie części oczepu łączące się pod kątem prostym opierają się na słupie). Połączenia te uniemożliwiają przesunięcia się słupów narożnych. Rygle połączone ze słupami wyłącznie na czop pełny kołkowany. Do połączenia zastrzałów z podwalinami i oczepami służy czop ukośny. Jego gniazdo połączone z gniazdem na czop słupa w jedno wspólne, długie gniazdo czopowe. Z analizy elementów wymienionych podczas prac restauratorskich w roku 2011 wynika, że krawędzie czopów fazowano, co ułatwiało ich wsunięcie w gniazda czopowe podczas montażu. Przy połączeniu rygli z zastrzałami zawsze występuje nakładka zwyczajna kołkowana.

Belki stropowe łączono z oczepami i podwalinami w wręb. Do połączenia zwykłej belki stropowej i wiązarowej z oczepem użyto wrębu nieco przesuniętego z osi belki do wnętrza kościoła. W związku z tym dłuższe wycięcie na wręb od strony zewnętrznej w oczepie i wchodzący w to wycięcie dłuższy fragment belki stropowej lub wiązarowej dają temu połączeniu lepsze zabezpieczenie niż wręb środkowy, natomiast gorsze niż wręb boczny. Przy połączeniu skrajnej belki stropowej z oczepem zastosowano wręb o kształcie połowy jaskółczego ogona, co zabezpieczyło skrajną belkę stropową przed przesunięciem się w bok. Belki kulawkowe przekątne więźby dachowej z kolei połączone z dwiema częściami oczepu stykającymi się jedynie pod kątem prostym w narożnikach na wręb kątowy. Do połączenia belek stropowych z podwalinami piętra użyto wrębu w kształcie połowy jaskółczego ogona lub całego jaskółczego ogona, który uniemożliwił przesunięcie się podwaliny na zewnątrz. Podczas odwiązywania konstrukcji na jej elementach wykonano rysunki złączy rylcem i sangwiną (ryc. 4).

W więźbie dachowej połączone belki wiązarowe z belkami kulawkowymi oraz z gzymsem na czop kołkowany prosty bądź ukośny. Dodatkowo połączenia te częściowo zabezpieczają klamry ciesielskie. Połączenia ciesielskie w ramach stolcowych więźby nie różnią się zasadniczo od złączy zastosowanych przy słupach, ryglach i zastrzałach w ścianach zewnętrznych. Kiedy nastąpiła konieczność wydłużenia elementu poziomego na długość, np. oczepu ściany stolcowej, użyto zwińdłowania kołkowanego podwójnie, którego wysokość

corner posts from shifting. The rails are connected with the posts using only a complete pegged tenon. An oblique tenon was used to connect the braces to the ground plates and upper plates. Its mortise is connected with the post mortise into one common, long tenon mortise. An analysis of the elements mentioned during the renovation work in 2011 shows that the edges of the tenons were beveled, which facilitated their insertion into the tenon mortises during assembly. At the connections of rails and braces, there is each time a straight pegged lap joint present.

Ceiling beams were connected to upper plates and ground plates using a double coggled joint. A joint which is slightly shifted from the beam axis to the inside of the church was used to connect the ordinary ceiling and roof truss beams with the upper plate. As a result, the longer joint cut-out in the outside part of the upper plate and the longer fragment of the ceiling or roof truss beams fitting into the cut-out, provide this connection with better protection than in the case of a normal double coggled joint, and worse than in the case of a single coggled joint. When connecting the extreme ceiling beam with the upper plate, a half-dovetail double coggled joint was used, which protected the extreme ceiling beam from shifting sideways. The diagonal jack rafter beams of the roof truss, in turn, were connected to two parts of the upper plate meeting only at right angles in the corners using the L-shaped double coggled joint. To connect ceiling beams with the ground plates of the floor, a half-dovetail or full-dovetail coggled joint was used, which prevented the ground plate from shifting to the outside. During the process of timber framing the structure, drawings of joints on structural elements were made using a burin and sanguine (Fig. 4).

In the roof truss, truss beams were connected to jack-rafter beams and to the cornice using a straight or oblique pegged tenon joint. Cramped irons partly secure these connections. Carpentry joints in queen-post frames do not differ significantly from the joints used in posts, beams, and braces in external walls. When it was necessary to lengthen the horizontal element to a length of, for example the upper plate of the queen-post wall, a double pegged, bridled scarf joint bridled was used, the height of the tenon of which corresponds to half the height of the upper plate. In turn, the upper plates of the queen-post frames themselves are connected with the collar beams using a coggled joint. When connecting the ends of rafters, different types of braces including angle braces, and studs with other elements of the roof truss, oblique or straight tenons with or without a wooden peg predominate. In the tie beam ridge, on the other hand, rafters were connected together using pegged bridle joints. Jack-rafters, in turn, are connected to the hip and valley rafters only using a bevel (a joint cut at an angle). The precision of making this joint shows the rich knowledge and skills of the carpenter in determining the length of each jack and the shapes of the bevel itself.

Ryc. 4. Rościszawice, kościół, fragment podwaliny z widocznymi śladami rylca i sangwiny, rok 2009; fot. U. Schaaf.

Fig. 4. Rościszawice, the church, a fragment of the ground plate, with visible traces of the burin and sanguine, 2009; photo by U. Schaaf.

czopa odpowiada połowie wysokości oczepu. Z kolei oczepy ram stolcowych łączą się z jętkami na wrąb środkowy. Przy połączeniu końcówek krokwi, mieczy, zastrzałów i słupków z innymi elementami więźby dachowej dominują czopy skośne lub proste z kołkiem drewnianym lub bez. Natomiast w kalenicy połączono krokwie na zwidłowanie kołkowane. Krokwie kulawkowe łączą się następnie z krokwiami narożnymi i koszowymi jedynie na ucios (cięty skośnie na styk). Dokładność wykonania tego złącza świadczy o bogatej wiedzy i umiejętności cieśli w wyznaczaniu długości poszczególnych kulawek i kształtów uciosu.

Budulec i jego obróbka

Z analizy powierzchni elementów konstrukcyjnych ścian szkieletowych wynika, że zastosowano wyłącznie całe drzewo. Nie natrafiono ani na półdrzewo, ani na drzewo krzyżowe. Poszczególne kłody obrobiono wstępnie siekierą, a następnie wygładzono toporem zwyczajnym (ryc. 5). Większość belek ma ostre krawędzie, co świadczy o starannej obróbce. Tylko miejscowo pozostawiono oblinę, która na ogół jest zwrócona ku wnętrzu kościoła, gdzie nie jest narażona na zewnętrzne warunki atmosferyczne. Słupy pośrednie, podwaliny, rygle, oczepy i zastrzały mają na ogół identyczny przekrój – około 22x25 cm. Jednie słupy narożne mają większy przekrój – 27x27 cm.

Także elementy konstrukcyjne więźby dachowej są wykonane z całego drzewa, obrobionego siekierą i toporem. Wyjątek od tej reguły stanowią niektóre zastrzały wykonane z półdrzewa pozyskiwanego przez podzielenie całego drzewa na dwie części piłą. Wymiary poszczególnych elementów więźby są bardziej różnorodne niż ścian szkieletowych, co nie miało wpływu na sylwetkę kościoła, gdyż nie są one eksponowane; wahają się np. wśród słupów stolca od 15x18 cm do 20x22 cm, wśród zastrzałów ram stolcowych od 10x17 cm (półdrzewo) do 19x23 cm, wśród krokwi od 16x18 cm do 19x23 cm,

Ryc. 5. Rościszawice, kościół, belka z widocznymi śladami obróbki toporem, rok 2009; fot. U. Schaaf.

Fig. 5. Rościszawice, the church, a beam with visible traces of broad axe processing, 2009; photo by U. Schaaf.

Building material and its processing

The analysis of the surface of the structural elements of half-timbered walls shows that only the whole tree was used. Neither a half tree nor a cross tree were found. Individual logs were pre-treated with an axe and then smoothed with a broad axe (Fig. 5). Most beams have sharp edges, which indicates careful processing. Wane, which usually faces the inside of the church, where it is not exposed to external weather conditions, was left only locally. Posts, ground plates, beams, upper plates and braces have largely identical cross-sections, which is approximately 22 x 25 cm. Only corner posts have a larger cross-section—27 x 27 cm.

Also, the structural elements of the roof truss are basically made of a whole tree, treated with an axe and a broad axe. Some braces, which are made of a half tree obtained by dividing the whole tree into two parts with a saw, are an exception to this rule. The dimensions of individual elements of the roof truss are more diverse than in the case of half-timbered walls, which did not interfere with the appearance of the church, because they are not exposed. Among queen posts, for example, their dimensions fluctuate from 15 x 18 cm to 20 x 22 cm, among the braces of queen-post frames from 10 x 17 cm. half tree to 19 x 23 cm, among rafters from 16 x 18 cm to 19 x 23 cm, and among angle braces from 14 x 15 to 19 x 23 cm. This diversity does not make it possible to classify construction elements into, for example, large, medium, and small construction timber, as was the case, among other things, in the royal ordinances concerning Silesia in the middle of the eighteenth century.⁴

In the process of their work, carpenters used a chalk line to mark straight lines on construction timber. These lines marked either the edges of the beams during their treatment⁵ or the future function of the beams during the timber framing of wooden structures.⁶ The lines fulfilling the last function were also discovered on some elements of the roof truss in Rościszawice,

a wśród mieczy od 14x15 do 19x23 cm. Różnorodność ta nie pozwala klasyfikować elementów konstrukcyjnych np. na budulec wielki, średni i mały (z podziałem takim mieliśmy do czynienia m.in. w rozporządzeniach królewskich dotyczących Śląska w połowie XVIII w.)⁴.

Linie proste wyznaczano przy użyciu sznura traserskiego. Tworzyły je albo krawędzie belek podczas obróbki⁵, albo przyszła funkcja belek podczas odwiązywania konstrukcji drewnianych⁶. Linie spełniające tę ostatnią funkcję odkryto także na niektórych elementach więźby dachowej w Rościszawicach, lecz nie udało się ustalić ich znaczenia. Wolno jednak przypuszczać, że podczas rozbudowy kościoła zastosowano sznur traserski do obydwu wspomnianych funkcji zarówno w przypadku ścian, jak i więźby.

Badania dendrochronologiczne pozwoliły ustalić rodzaje drewna zastosowanego do budowy więźby oraz rok i porę roku ścięcia drzew. Jest to drewno sosnowe, ścięte zimą na przełomie roku 1707 i 1708⁷.

System ciesielskich znaków montażowych

Odwiązywania pojedynczych ścian, belkowań, wiązarów dachowych, ram stolcowych itd. dokonano po kolei na pomoście ciesielskim. Bezpośrednio po odwiązywaniu pojedynczych zespołów konstrukcyjnych następowało ich ponowne rozkładanie i tymczasowe magazynowanie. Następnie pojedyncze elementy transportowano na plac budowy i łączono je ponownie w ściany, belkowania, wiązary i ramy stolcowe. Żeby podczas montażu zespołów konstrukcyjnych cieśle mogli szybko i bezbłędnie znaleźć i połączyć właściwe elementy, trzeba je było podczas odwiązywania odpowiednio oznakować. Przy analizie systemu zastosowanego przez cieśli w kościele rościszawickim uwzględniono sposób oznakowania elementów w kierunkach poprzecznym i podłużnym oraz w wysokości.

W ścianach szkieletowych z powodu częściowo mocno zwietrzałych powierzchni zewnętrznych elementów konstrukcyjnych nie udało się odkryć na wszystkich elementach znaków montażowych. Odnalezienie pozwalają jednak na odtworzenie pierwotnego systemu ciesielskich znaków montażowych w sposób podstawowy. Użyto trzech rodzajów znaków: okrągłych i trójkątnych oraz rzymskich znaków liczbowych; wszystkie wykonano różnymi dłutami.

Od strony północnej kościoła oznaczono ścianę zewnętrzną nawy bocznej znakami o kształcie okrągłym (ryc. 6). Ich liczba narasta od pierwszego słupa od wschodu do ostatniego słupa od jedyńki do jedenastki. Rygle i zastrzały w poszczególnych segmentach stworzonych przez słupy są oznaczone także od wschodu do zachodu – od jedyńki do dziesiątki. Według tej samej zasady oznaczono ścianę zewnętrzną łoży, jedyna różnica polega na tym, że zamiast znaków okrągłych zastosowano rzymskie znaki liczbowe. Od strony wschodniej kościoła nie odkryto żadnych znaków na ścianie zewnętrznej łoży po stronie północnej. Ściana zewnętrzna łoży po stronie południowej zawiera znaki

but their specific meaning could not be determined. It can be assumed, however, that during the extension of the church, a chalk line was used for both of the above-mentioned functions, both in the case of walls and the roof truss.

Dendrochronological tests made it possible to determine the types of wood used for the construction of the roof truss, as well as the year and season of felling trees. It is pine wood that was cut down in the winter at the turn of 1707 and 1708.⁷

The system of carpentry assembly marks

The timber framing of individual walls, beams, roof trusses, queen-post frames, etc. was performed on a timber framing platform. Immediately after the timber framing of individual construction units, they were disassembled again and temporarily stored. Then, such individual elements were transported to the construction site and reassembled to make walls, beams, trusses, and queen-post frames. In order for the carpenters to be able to find and connect the right elements together quickly and without error during the assembly of these construction units, they had to be properly marked during timber framing. The method of marking elements in three directions, i.e. transverse, longitudinal, and vertical, was taken into account when analyzing the system used by the carpenters in the church in Rościszawice.

In half-timbered walls, owing to the partly heavily weathered surfaces of external structural elements, assembly marks could not be discovered on all elements. However, the quantity found makes it possible to reconstruct the original system of carpentry assembly marks in a basic way. Three types of marks were typically used, i.e. round marks, triangular marks, and Roman numerals, all made using various chisels.

On the northern side of the church, the outer wall of the aisle was marked using round marks (Fig. 6). Their number increases from the first post in the east to the last post, from one to eleven. Rails and braces in the individual segments formed by the posts are also marked from east to west, from one to ten. The external wall of the loges was marked according to essentially the same principle. The only difference is that Roman numerals were used instead of round characters. On the eastern side of the church, no marks were found on the external wall of the loge, on its northern side. The external wall of the loge on the southern side is marked with triangular signs according to the rule described above, i.e. the posts and rails bear marks from one to three from the south to the north. The aforementioned rule is repeated again on the southern side of the church. The difference is that the posts, rails, and braces are marked from the east to the west with Roman numerals, covering both the external wall of the aisle and of the loge, from one to eighteen (Fig. 7). The same rule was used also on the western side using, on the external wall of the southern aisle, Roman numerals rising from

Ryc. 6. Rościszewice, kościół, północna nawa boczna, ściana północna, znak montażowy o kształcie okrągłym na słupie, rok 2009; fot. U. Schaaf.

Fig. 6. Rościszewice, the church, the northern aisle, northern wall, round assembly mark on a post, 2009; photo by U. Schaaf.

Ryc. 7. Rościszewice, kościół, południowa nawa boczna, ściana południowa, znaki montażowe w postaci rzymskich znaków liczbowych na słupie i ryglu, rok 2009; fot. U. Schaaf.

Fig. 7. Rościszewice, the church, the southern aisle, southern wall, assembly marks in the form of Roman numerals on a post and a beam, 2009; photo by U. Schaaf.

trójkątne według wyżej opisanej zasady: słupy i rygle noszą znaki od jedyńki do trójki od południa do północy. Od strony południowej kościoła znowu powtarza się wspomniana zasada. Odmienność polega na tym, że słupy oraz rygle i zastrzały są oznaczone od wschodu do zachodu rzymskimi znakami liczbowymi obejmującymi zarówno ścianę zewnętrzną nawy, jak i łoży – od jedyńki do osiemnastki (ryc. 7). Także od strony zachodniej posługiwano się tą samą zasadą: w ścianie zewnętrznej nawy bocznej południowej – rzymskie znaki liczbowe narastające od południa do północy (od jedyńki do czwórki w przypadku słupów oraz od jedyńki do trójki w przypadku rygli i zastrzału), w ścianie zewnętrznej nawy bocznej północnej – znaki okrągłe narastające od północy do południa.

Scharakteryzowany tu system nie pozwala odróżnić elementów podobnych do siebie poprzez odpowiednie ich oznakowanie. Znaki okrągłe występują np. w północnej nawie zarówno w ścianie północnej, jak i zachodniej, a w obrębie jednego segmentu wszystkie rygle mają ten sam znak. Na nielicznych elementach odnaleziono jednak dodatkowe znaki wykonane sanguiną, często mało czytelne (ryc. 8). Być może znajdowały się one pierwotnie na wszystkich elementach i służyły do odróżnienia elementów konstrukcyjnych w podanych tu sytuacjach.

W więźbie nad korpusem nawowym oznaczono elementy konstrukcyjne w wiązarach dolnej kondygnacji znakami okrągłymi wykonanymi dłutem. Ich liczba narasta w wiązarach z pełnymi krokiewiami od zachodu do wschodu od jedyńki do ósemki. Obok tych znaków występują znaki wykonane sanguiną: po stronie północnej są to pojedyncze kreski (ryc. 9), których liczba odpowiada liczbie okrągłych znaków, a po południowej mają kształt litery L. Elementy konstrukcyjne w wiązarach górnej kondygnacji po stronie północnej są oznaczone tylko znakami okrągłymi, a po stronie południowej – tylko trójkątnymi; w obu przypadkach wykonano

the south to the north (from one to four in the case of posts and from one to three in the case of rails and the brace) and, in the external wall of the northern aisle, round marks rising from the north to the south.

The system characterized here makes it impossible to completely distinguish elements similar to each other by the appropriate marking. Round marks occur, for example, in the northern aisle of both the northern and western walls, and within one segment all the rails bear the same mark. However, additional marks made with sanguine, often hardly readable, were found on a few elements (Fig. 8). Perhaps they were originally located on all the elements and served to distinguish the structural elements in the situations given here.

The structural elements in the trusses of the lower story were marked using essentially round marks made using chisels. Their number increases in the trusses with full rafters from the west to the east, from one to eight. Next to these marks, there are additional marks made using sanguine. On the northern side, these are single lines (Fig. 9), the number of which corresponds to the number of round marks, and on the southern side they have the same shape of the letter L. The structural elements in the trusses of the upper story are marked on the northern side only with round marks, and on the southern side with only triangular marks; in both cases these marks were made using a chisel. Such a system, complex at first glance, made it possible for carpenters to accurately locate each element.

The queen-post frame in the roof truss above the nave body is marked on the northern side with triangular marks. These marks rise from the west to the east, from one on the first post to four on the last post. The queen-post frame was also marked in the same way on the southern side, but with the difference that instead of round marks, triangular marks were used. Both marks were made with a chisel. In addition, the num-

Ryc. 8. Rościszewice, kościół, południowa nawa boczna, ściana południowa, znak wykonany sangwiną, rok 2009; fot. U. Schaaf.

Fig. 8. Rościszewice, the church, the southern aisle, southern wall, a mark made using sanguine, 2009; photo by U. Schaaf.

je dłutem. Taki na pierwszy rzut oka skomplikowany system pozwolił cieślom na dokładną lokalizację każdego elementu.

Rama stolcowa w więźbie nad korpusem nawowym po stronie północnej oznaczona jest znakami trójkątnymi. Narastają one od zachodu do wschodu, od jedyńki na pierwszym słupie do czwórki na ostatnim słupie. W ten sam sposób oznaczono także ramę stolcową po stronie południowej, z tą jednak różnicą, że zamiast znaków okrągłych użyto znaków trójkątnych; obydwie wykonano dłutem. Dodatkowo liczbę znaków wykonanych dłutem powtórzono na każdym elemencie sangwiną w formie pojedynczych kresiek.

W więźbie nad chórem i lożami oznaczono elementy konstrukcyjne zarówno na dolnej, jak i górnej kondygnacji znakami okrągłymi wykonanymi dłutem. Ich liczba narasta w wiązarach z pełnymi dolnymi krokiewiami od zachodu do wschodu od jedyńki do piątki. Dla odróżnienia elementów konstrukcyjnych po obu stronach osi symetrii otrzymały one po stronie północnej dodatkowy znak sangwiną w postaci liter „Go”, a po stronie południowej znak sangwiną w postaci liter „Ho”.

Obydwie ramy stolcowe w więźbie nad chórem i lożami mają identyczne oznakowanie. Polega ono na oznaczeniu elementów od zachodu do wschodu znakami trójkątnymi wykonanymi dłutem od jedyńki na pierwszym do trójki na trzecim słupie. Obok nich występują dodatkowe znaki wykonane sangwiną – są to kreski, których liczba odpowiada liczbie trójkątów. Mimo podwójnego oznakowania nie ma możliwości przyporządkowania elementów do jednej lub drugiej ramy na podstawie ciesielskich znaków montażowych.

Wypełnienie pól szkieletu i otynkowanie konstrukcji szkieletowej

Wypełnienie pól szkieletu ścian zewnętrznych wykonano z cegieł. Aby poszczególne wypełnienia lepiej

Ryc. 9. Rościszewice, kościół, więźba nad korpusem nawowym, znak montażowy o kształcie okrągłym wykonany dłutem plus znak w postaci kresiek wykonany sangwiną, rok 2009; fot. U. Schaaf.

Fig. 9. Rościszewice, the church, roof truss over the nave body, a round assembly mark made with a chisel, plus a mark in the form of lines made using sanguine, 2009; photo by U. Schaaf.

ber of the marks made with a chisel on each element was repeated with sanguine in the form of single lines.

In the roof truss above the choir and the loges, structural elements were marked on both the lower and upper stories with round chisel marks. Their number increases in the trusses with full bottom rafters, from the west to the east, from one to five. To distinguish structural elements on both sides of the axis of symmetry, the elements on the northern side were given an additional mark made using sanguine, in the form of the letters “Go,” and on the southern side a mark made using sanguine in the form of the letters “Ho.”

Both queen-post frames in the roof truss above the choir and the boxes have an identical marking. It consists in marking the elements from the west to the east each time with triangular marks made with a chisel, from one on the first post to three on the third post. Next to these marks, there are additional marks made using sanguine. These are the lines the number of which corresponds to the number of triangles. Despite this double marking, it is not possible to assign elements to one or the other frame based on carpentry assembly marks.

The nogging and the plastering of the half-timbered structure

The filling of the panels of the external walls was made of bricks. In order for the individual nogging to adhere better in the panels, first the sides of the posts were slightly carved to make grooves in them and then, during the lining of the panels with bricks, masonry mortar was pushed into the grooves thus carved. In some panels, the bricks are undoubtedly secondary, for example, in the former door openings leading to the matroneum in the walls of the aisles on the western side of the church. On the other hand, the half-timbered structure at the level of the story of the matroneum and the

Ryc. 10. Rościślawice, kościół, nawa północna, ściana północna, wypełnienia pól szkieletu, rok 2009; fot. U. Schaaf.

Fig. 10. Rościślawice, the church, northern aisle, northern wall, the fillings of panels, 2009; photo by U. Schaaf.

trzymały się w polach, najpierw lekko wyźłobiono boczne strony słupów, a następnie podczas wymurowania pól wpychano w te wyźłobienia zaprawę murarską. W niektórych polach cegły są bez wątpienia wtórne, np. w dawnych otworach drzwiowych prowadzących na emporę w ścianach naw bocznych po stronie zachodniej kościoła. Natomiast zachowana prawie w całości konstrukcja szkieletowa z początku XVIII wieku na poziomie piętra empory i łóż pozwala wnioskować, że wypełnienia ceglane pochodzą w dużej mierze także z okresu budowy. Układ cegieł nie jest dekoracyjny. Częściowo układano je nawet na sztorc, a w ostatniej warstwie niektórych pól dodatkowo zastosowano drobne kawałki cegieł, gdyż wysokość cegieł oraz spoin nie odpowiadała wysokości pola; poza tym spoina jest nieopracowana (ryc. 10). Wszystkie te cechy pozwalają wnioskować, że wypełnienia ceglane od początku były przeznaczone do otynkowania od strony zewnętrznej.

Lico ceglane i lico konstrukcji ścian szkieletowych znajdują się od zewnątrz w tej samej płaszczyźnie. Gdyby tylko otynkowano wypełnienia ceglane, tynk – wbrew tradycyjnym regułom sztuki budowlanej – wystawałby przed lico konstrukcji. Zachowane na niektórych elementach drewnianych dość czytelne ślady pierwotnej obróbki oraz znaki wykonane sangwi-

loges, dating back to the beginning of the eighteenth century and preserved almost entirely until the last repair at around 2010, makes it possible to conclude that the nogging also largely dates back to the construction period. The brick layout is not decorative. The bricks were partly laid even upright, and small pieces of bricks were added in the last layer of some panels, because the height of whole bricks plus brickwork joints did not correspond to the height of the panel. In addition, the brickwork joint was not worked further (Fig. 10). All these features make it possible to conclude that the nogging was, from the beginning, intended to be plastered on the outside.

The brick face and the face of half-timbered walls are located on the same plane on the outside. If only the nogging had been plastered, the plaster would be sticking out in front of the face of the structure, which would be contrary to the traditional rules of construction art. The quite readable traces of the original processing and marks made using sanguine, preserved on some wooden elements, suggest that the half-timbered construction of the walls was quite quickly protected from the outside, i.e. it was plastered. The assumption of the original coverage of both nogging and the wooden wall construction is also confirmed by Agnieszka Witkowska's stratigraphic studies, in which no traces

ną sugerują, że konstrukcja szkieletowa ścian została dość szybko ochroniona od zewnątrz, czyli otynkowana. Przypuszczenie o pierwotnym pokryciu ceglanych wypełnień i drewnianej konstrukcji ścian potwierdzają także badania stratygraficzne Agnieszki Witkowskiej, która nie odnalazła śladów warstw malarskich na elementach drewnianych⁸. Ponadto najstarszy widok kościoła autorstwa Friedricha Bernharda Wenera z połowy XVIII wieku przedstawia także kościół w całości otynkowany⁹.

Podsumowanie i próba umiejscowienia w kontekście sakralnej architektury szkieletowej Śląska

Badania historyczno-architektoniczne uzupełnione analizami dendrochronologicznymi i technologicznymi pozwoliły na rekonstrukcję kształtu architektonicznego, nadanego kościołowi w Rościsławicach podczas rozbudowy na początku XVIII wieku. Wynika z nich, że nawy boczne łącznie z zewnętrznymi wejściami na emporę oraz łożę wykonano w całości w konstrukcji szkieletowej. Badania pozwoliły także na określenie techniki budowlanej zastosowanej przy budowie nawy i łoża oraz więźby dachowej w aspekcie struktury nośnej, złączeń ciesielskich, budulca i jego obróbki, ciesielskich znaków montażowych, wypełnienia pól szkieletu i otynkowania ścian szkieletowych.

Szerszej próby umiejscowienia konstrukcji ścian i więźby na tle sakralnej architektury szkieletowej Śląska drugiej połowy XVII i początku XVIII wieku jeszcze nie dokonano¹⁰. Wstępna analiza dowodzi jednak, że rozbudowa kościoła w Rościsławicach wyróżnia się kilkoma istotnymi cechami. Podczas gdy w kościołach szkieletowych tego okresu dominuje konstrukcja wielokondygnacyjna, przy której słupy główne sięgają przez całą wysokość ścian (dwie lub więcej kondygnacji): od podwaliny nad fundamentem aż do oczepu poniżej więźby dachowej (nawet w kościołach z kilkoma kondygnacjami empor, jak w Kościołach Pokoju w Jaworze 1654–1656 i Świdnicy 1656–1657 lub w Kościele Łaski w Miliczu 1709–1714), w Rościsławicach zastosowano konstrukcję, w której każde piętro jest odrębnie odciążywane. Kościół rościsławicki jest także dość wczesnym przykładem rytmizacji słupów w elewacjach, gdyż w większości innych kościołów słupy stoją jeszcze w regularnych odstępach (np. w Starym Lubinie 1683 lub Pałowie Trzebnickim 1708–1709). Również umiejscowienie rygli poniżej i powyżej otworów okiennych na innych poziomach niż zwykłych rygli wydzielających pola należy raczej do wyjątków w sakralnej architekturze szkieletowej omawianego regionu i okresu. Takie rozmieszczenie słupów i rygli świadczy o znaczeniu, jakie przypisano lokalizacji i wielkości otworów drzwiowych i okiennych. Usztywnienie ścian szkieletowych w Rościsławicach jedynie w segmentach graniczących ze słupami narożnymi (i to przez zastrzały

of painting layers on wooden elements were found.⁸ In addition, the oldest depiction of the church by Friedrich Bernhard Werner from the mid-eighteenth century also shows the church completely plastered.⁹

Summary and attempt at identifying the subject's place in the context of Silesia's half-timbered religious architecture

Historical and architectural research, supplemented with dendrochronological and technological studies, made it possible to reconstruct the architectural shape which had been given to the church in Rościsławice during the extension at the beginning of the eighteenth century. They show that the aisles together with the external entrances to the matroneum and the loges were made entirely as half-timbered structures. The research also made it possible to determine the construction technique used both for the construction of the aisles and loges as well as of the roof truss in the aspect of the load-bearing system, carpentry joints, construction timber and its processing, carpentry assembly marks, the filling of the panels, and the plastering of half-timbered walls.

A wider attempt to compare the construction of the walls and the roof truss of the church in Rościsławice with the background of religious half-timbered architecture of Silesia in the second half of the seventeenth and early eighteenth century has not yet been made. Preliminary analysis shows, however, that the expansion of the church in Rościsławice is distinguished by several important features. While the multi-story structure predominates among the half-timbered construction churches of the period mentioned here, in which the main posts extend through the entire height of the walls (through two or more stories), from the ground plate above the foundation to the upper plate below the roof truss—even in churches with several stories of matronea as in the Churches of Peace in Jawor (Jauer), 1654–1656, and Świdnica (Schweidnitz), 1656–1657, or in the Church of Grace in Milicz (Militsch), 1709–14—a structure in which each floor is separately timber framed was used in Rościsławice. The church in Rościsławice is also a fairly early example of the rhythmization of posts in facades, because in most other churches the posts still stand at regular intervals—for example in Stary Lubin (Alt Lüben), 1683, or in Pałow Trzebnicki (Paulskrich), 1708–1709. The location of beams below and above window openings at levels other than in the case of ordinary beams separating panels is also rather an exception in the religious half-timbered architecture of the region and period discussed here. This arrangement of posts and beams indicates the importance that was assigned to the location and size of door and window openings. The stiffening of the half-timbered walls in Rościsławice only in the segments bordering on the corner posts, and through the braces covering the height of the entire story and connected by means of the tenons

obejmujące wysokość całej kondygnacji i łączące się czopami jedynie z podwaliną i oczepem) różni się od tradycji XVII-wiecznej, kiedy ściany szkieletowe usztywniono pojedynczymi lub krzyżującymi się zastrzałami z wszystkimi słupami głównymi na nakładkę (np. w Starym Lubinie). Wyjątek stanowi także otynkowanie całej konstrukcji ścian szkieletowych już w momencie ich wznoszenia na początku XVIII wieku. Interesujące jest również zastosowanie dachu mansardowego w sakralnej architekturze Śląska.

using only the ground plate and the upper plate, differs from the seventeenth-century tradition, when half-timbered walls were stiffened using single or crossing braces still with all the main posts using lap-joints (for example in Stary Lubin). Another exception is the presumed plastering of the whole half-timbered wall construction at the time of its erection at the beginning of the eighteenth century. And the use of a mansard roof in that period is one of the early examples in Silesian religious architecture.

Bibliografia / Reference

Teksty źródłowe / Source texts

Sammlung aller in dem souverainen Herzogthum Schlesien und dessen incorporirten Grafschaft Glatz in Finanz-, Justiz-, Criminal-, Geistlichen-, Consistorial-, Kirchen-Sachen etc. etc. publicirten und ergangenen Ordnungen, Edicten, Mandaten, Rescripten etc. etc., welche von der Zeit der glorwürdigsten Regierung Friedrichs Königes in Preußen als souverainen obersten Herzogs von Schlesien vom Jan. 1748 bis zu Ende 1750 heraus gekommen und durch den Druck bekannt gemacht worden, Breslau 1750.

Opracowania / Secondary sources

Czapliński Marek, Kaszuba Elżbieta, Wąs Gabriela, Żerelik Rościśław, *Historia Śląska*, Wrocław 2002.
Gerner Manfred, Arend Jutta, Bauer Christine, Kugele Carmen, Kuschnik Bernd, *Abbundzeichen. Zimmererzeichen und Bauforschung*, Fulda 1996.
Hoppe Elfriede, *Stürmer Brigitte, Beiträge zu einer Chronik des Dorfes Riemberg im Kreis Wohlau (Niederschlesien)*, Stuttgart 1989.
Schaaf Ulrich, *Protestantische Fachwerkkirchen der Frühen*

Neuzeit in Schlesien und seinen Grenzgebieten. Versuch einer Charakteristik ihrer Architektur und Konstruktion, [w:] *Fachwerk in Europa*, red. Anja Schmid-Engbrodt, Fulda [w druku].

Sörries Reiner, *Von Kaisers Gnaden. Protestantische Kirchenbauten im Habsburger Reich*, Köln–Weimar–Wien 2008.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

<http://eucucomm.eu/index.php/tematyka-konferencji>.
Werner Friedrich Bernhard, *Topographia Seu Compendium Silesiae*, cz. 2, <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/show-content/publication/edition/16339?id=16339>.

Inne / Others

Ważny Tomasz, „Analiza dendrochronologiczna kościoła pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Rościśławicach”, mps w archiwum autora artykułu.

Witkowska Agnieszka, „Dokumentacja z badań konserwatorskich. Rościśławice, kościół Podwyższenia Krzyża Świętego”, mps w archiwum miejscowej parafii.

¹ <http://eucucomm.eu/index.php/tematyka-konferencji> (dostęp: 28 I 2020).

² E. Hoppe, B. Stürmer, *Beiträge zu einer Chronik des Dorfes Riemberg im Kreis Wohlau (Niederschlesien)*, Wiesbaden–Stuttgart 1989, s. 14–16; R. Sörries, *Von Kaisers Gnaden. Protestantische Kirchenbauten im Habsburger Reich*, Köln–Weimar–Wien 2008, s. 38–39; M. Czapliński, E. Kaszuba, G. Wąs, R. Żerelik, *Historia Śląska*, Wrocław 2002, s. 173–195.

³ Analizy zastanej substancji materialnej kościoła dokonywał autor we współpracy z Dąbrówką Lipską.

⁴ Sammlung aller in dem souverainen Herzogthum Schlesien und dessen incorporirten Grafschaft Glatz in Finanz-, Justiz-, Criminal-, Geistlichen-, Consistorial-, Kirchen-Sachen etc. etc. publicirten und ergangenen Ordnungen, Edicten, Mandaten, Rescripten etc. etc., welche von der Zeit der glorwürdigsten Regierung Friedrichs Königes in Preußen als souverainen obersten Herzogs von Schlesien vom Jan. 1748 bis zu Ende 1750 heraus gekommen und durch den Druck bekannt gemacht worden, Breslau 1750, s. 64.

⁵ H.-T. Schadwinkel, G. Heine, *Das Werkzeug des Zimmermanns*, Hannover 1986, s. 65.

⁶ M. Gerner, J. Arend, C.H. Bauer, C. Kugele, B. Kuschnik, *Abbundzeichen. Zimmererzeichen und Bauforschung*, Fulda 1996, s. 11.

⁷ T. Ważny, „Analiza dendrochronologiczna kościoła pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Rościśławicach”, mps w archiwum autora artykułu.

⁸ A. Witkowska, „Dokumentacja z badań konserwatorskich. Rościśławice, kościół Podwyższenia Krzyża Świętego”, s. 6, mps w archiwum miejscowej parafii.

⁹ F.B. Werner, *Topographia Seu Compendium Silesiae*, cz. 2, <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/show-content/publication/edition/16339?id=16339> (dostęp: 20 I 2020).

¹⁰ U. Schaaf, *Protestantische Fachwerkkirchen der Frühen Neuzeit in Schlesien und seinen Grenzgebieten. Versuch einer Charakteristik ihrer Architektur und Konstruktion*, [w:] *Fachwerk in Europa*, red. A. Schmid-Engbrodt [w druku].

Streszczenie

W latach 1577–1590 wybudowano w Rościsławicach dla miejscowych luteran masywny kościół jednonawowy z chórem od wschodu, wieżą od zachodu i zakrystią od północy. Po konwencji z Altranstädt w 1707 do korpusu dobudowano nawy boczne i loże o konstrukcji szkieletowej, a całość pokryto jednym wspólnym dachem mansardowym. Architekturę szkieletową i technikę budowlaną tej rozbudowy wybrano jako temat badawczy, który dotychczas nie był omawiany w literaturze. W tym celu przeprowadzono badania architektoniczne, którym towarzyszyły analizy dendrochronologiczne. W ich wyniku udało się określić specyficzne cechy architektury i konstrukcji. Wstępna analiza wykazuje, że podczas rozbudowy kościoła zastosowano kilka postępowych rozwiązań. Należą do nich m.in.: szkieletowa konstrukcja piętrowa, nadrzędne znaczenie lokalizacji i wielkości otworów drzwiowych i okiennych przy rozmieszczeniu słupów i rygli w ścianach, usztywnienie ścian przez zastrzały jedynie w segmentach skrajnych, prawdopodobne otynkowanie całej konstrukcji ścian już w chwili ich wzniesienia, a także dach mansardowy.

Abstract

Between 1577 and 1590 a massive single-aisle church was built in Rościsławice for the local Lutherans, with a choir on the eastern side, a tower on the western side, and a vestry on the northern side. After the Altranstädt Convention in 1707, aisles and loges were integrated into the body using a half-timbered construction and the entirety was covered with a mansard roof. The half-timbered technique of this extension was chosen as a research topic which has not yet been discussed in the literature. For this purpose, architectural research was carried out, supplemented with dendrochronological analyses. As a result specific architectural and structural features were identified. A preliminary analysis shows that several progressive solutions were applied during the extension of the church. These include the half-timbered story structure, the supreme importance of the location and size of door and window openings in the arrangement of posts and beams in the walls, stiffening the walls using bracing only in the extreme segments, the presumed plastering of the entire structure of half-timbered walls already at the time of their construction, and the mansard roof.

Krzysztof Atykow*¹
 Magdalena Napiórkowska-Atykow*²
 Łukasz Bednarz*³
 Jerzy Jasieńko*⁴

Alirza Mamedov*⁵
 Liubov Apostolova-Sossa*⁶
 Nataliia Denysenko*⁷
 Aliaksei Zhurauliou*⁸

Ugięcia sklepień jako długotrwała przyczyna zmiany pracy konstrukcji dachu na przykładzie poewangelickiego kościoła granicznego w Leśnej

Deflections of Vaults as a Long-Term Cause of Changing Roof Structure, as Illustrated by the Example of Lutheran Border Church in Leśna, Poland

Słowa kluczowe: kościoły ewangelickie, barok śląski, badanie konstrukcji murowych, wzmacnianie

Keywords: evangelical churches, Silesian Baroque, masonry structure testing, strengthening

Wprowadzenie

Kościół poewangelicki w Leśnej zlokalizowano w centrum nieregularnej parceli, ogrodzonej kamiennym murem, do którego dobudowane są liczne budynki mieszkalne i gospodarcze. Od północnego zachodu graniczy z dawnym cmentarzem. Historia kościoła się-

Introduction

The Evangelical Church in Leśna is located in the middle of a plot of land with an irregular shape, surrounded with stone walls, to which numerous residential and utility buildings have been added. It abuts a former cemetery from the north-west. The history of the church dates

*¹ mgr inż., Zespół Inżynierów Atykow, Luban

*² dr inż., Zespół Inżynierów Atykow, Luban

*³ dr inż., Katedra Konstrukcji Budowlanych, Wydział Budownictwa Lądowego i Wodnego, Politechnika Wrocławska, Wrocław

*⁴ prof., Katedra Konstrukcji Budowlanych, Wydział Budownictwa Lądowego i Wodnego, Politechnika Wrocławska, Wrocław

*⁵ dr inż., Katedra Gospodarki Miejskiej, Wydział Planowania Miejskiego i Przestrzennego, Kijowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury, Kijów

*⁶ dr inż., Katedra Gospodarki Miejskiej, Wydział Planowania Miejskiego i Przestrzennego, Kijowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury, Kijów

*⁷ doktorantka, Katedra Gospodarki Miejskiej, Wydział Planowania Miejskiego i Przestrzennego, Kijowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury, Kijów

*⁸ prof., Katedra Gospodarki Miejskiej, Wydział Planowania Miejskiego i Przestrzennego, Kijowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury, Kijów

*¹ M.Sc., Team of Civil Engineers Atykow, Luban

*² D.Sc., Team of Civil Engineers Atykow, Luban

*³ Ph.D. Eng., Department of Building Structures, Faculty of Civil Engineering, Wrocław University of Science and Technology

*⁴ Prof. D.Sc. Ph.D. Eng., Department of Building Structures, Faculty of Civil Engineering, Wrocław University of Science and Technology

*⁵ Ph.D. Eng., Urban Economy Department, Urban and Spatial Planning Faculty, Kyiv National University of Construction and Architecture, Kyiv

*⁶ Ph.D. Eng., Urban Economy Department, Urban and Spatial Planning Faculty, Kyiv National University of Construction and Architecture, Kyiv

*⁷ Ph.D. candidate, Urban Economy Department, Urban and Spatial Planning Faculty, Kyiv National University of Construction and Architecture, Kyiv

*⁸ Prof., Urban Economy Department, Urban and Spatial Planning Faculty, Kyiv National University of Construction and Architecture, Kyiv

Cytowanie / Citation: Atykow K., Napiórkowska-Atykow M., Bednarz Ł., Jasieńko J., Mamedov A., Apostolova-Sossa L., Denysenko N., Zhurauliou A. Deflections of Vaults as a Long-Term Cause of Changing Roof Structure, as Illustrated by the Example of Lutheran Border Church in Leśna, Poland. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 64:106–116

Otrzymano / Received: 17.08.2020 • Zaakceptowano / Accepted: 25.09.2020

doi: 10.48234/WK64ROOF

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Kościół graniczny w Leśnej, panorama z XIX wieku; autor nieznany.

Fig. 1. Border Church in Leśna, panoramic view from nineteenth century; author unknown.

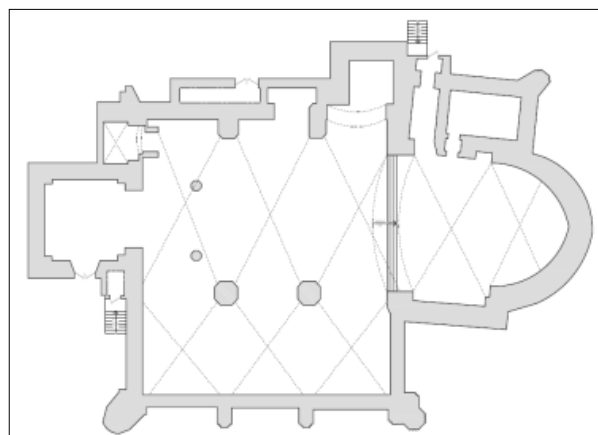

Ryc. 2. Kościół graniczny w Leśnej, widok nawy głównej oraz prezbiterium z łukiem tęczowym, 2018; fot. K. Ałykow.

Fig. 2. Border Church in Leśna, main nave, presbytery with chancel arch, 2018; photo by K. Ałykow.

ga XIV wieku, jednak w obecnej formie powstał w latach 1703–1719 na osnowie wcześniejszej świątyni, częściowo spalonej w roku 1702. W 1704 ukończono prezbiterium, a w 1711 założono sklepienia korpusu (rys. 1)¹. Obiekt charakteryzuje się silnie rozczłonkowaną i masywną bryłą krytą w części korpusu potężnym czterospadowym dachem. Jest dwunawowy, zakończony od wschodu prezbiterium przechodzącym w półkolistą absydę (ryc. 2, 3).

Urozmaicona bryła kościoła jest efektem licznych przebudów. W roku 1685, z inicjatywy okolicznych zaможnych rodów, dokonano jego istotnej rozbudowy, co dokumentuje tablica fundacyjna umieszczona nad dawnym wejściem południowym. Wtedy też budowla została znacznie powiększona: dobudowano nawę

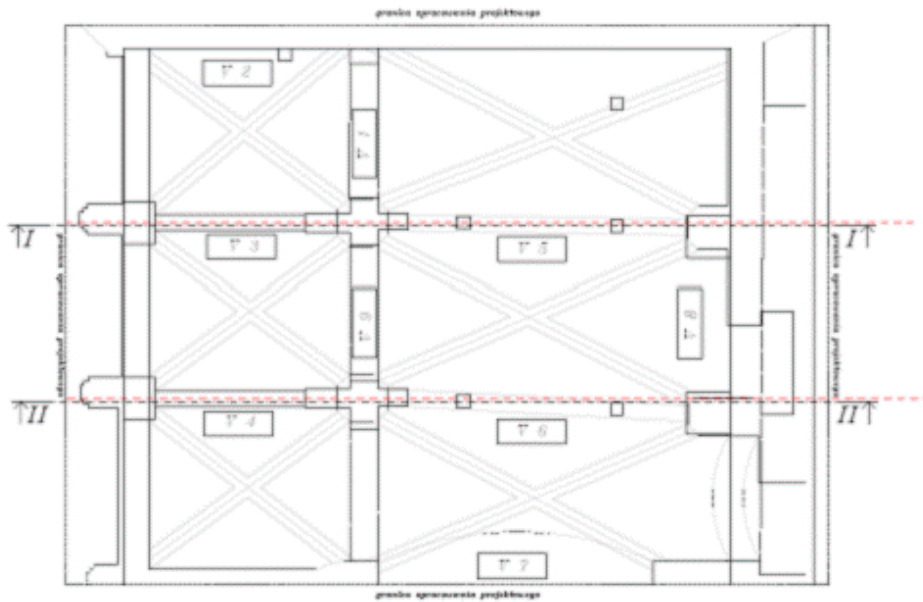

Ryc. 3. Rzut kościoła, 2018; oprac. M. Napiórkowska-Ałykow.

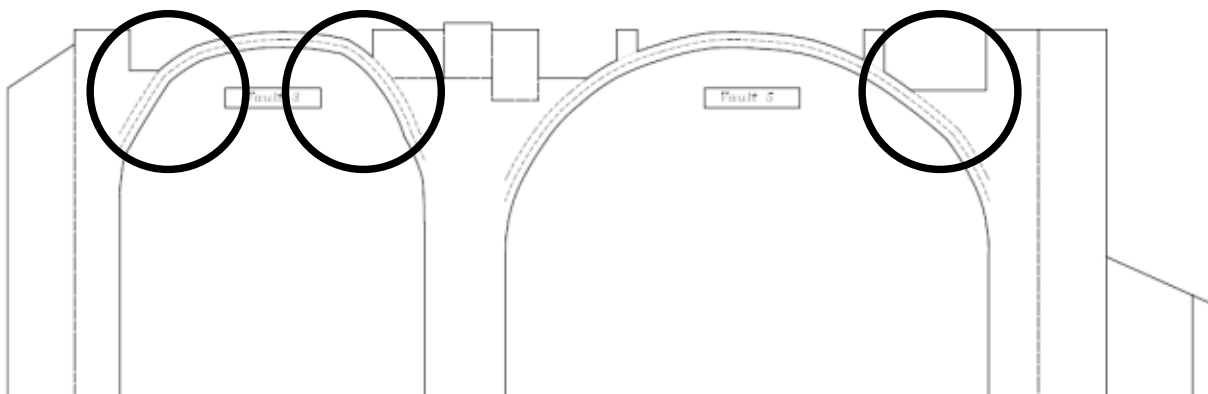
Fig. 3. Church plan, 2018; by M. Napiórkowska-Ałykow.

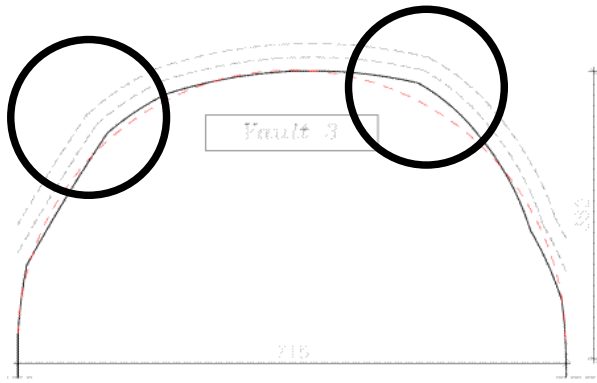
Ryc. 4. Spękania sklepień, 2018; fot. K. Ałykow.
 Fig. 4. Vault cracks, 2018; photo by K. Ałykow.

Ryc. 5. Rzut sklepień, 2018; oprac. M. Napiórkowska-Ałykow.
 Fig. 5. Vault plan, 2018; drawings by M. Napiórkowska-Ałykow.

Ryc. 6. Przekrój poprzeczny sklepień I-I z zaznaczonymi miejscami ugięć, 2018; oprac. M. Napiórkowska-Ałykow.
 Fig. 6. Cross-section of vaults I-I with deflections, 2018; by M. Napiórkowska-Ałykow.

Ryc. 7. Przekrój poprzeczny sklepienia „3” z zaznaczonymi miejscami ugięć, 2018; oprac. M. Napiórkowska-Ałykow.

Fig. 7. Cross section of vault 3 with deflections, 2018; by M. Napiórkowska-Ałykow.

południową oraz od północy prezbiterium z pomieszczeniami łoża kolatorskiej. Na początku XVIII wieku dokonano barokizacji elewacji świątyni, a także zmiany pierwotnego kształtu niektórych otworów okiennych i drzwiowych oraz górnej części wieży.

O wartościach artystycznych tego obiektu świadczą przede wszystkim urozmaicona bryła, architektoniczny wystrój wnętrza, staranność w opracowaniu detalu architektonicznego, widoczna zwłaszcza w wieży i dowodząca wysokiej jakości wykonania. Kościół ma interesujące rozwiązanie przestrzenne z rzadko spotykanym dwunawowym i trójprzęsłowym korpusem.

Stan techniczny sklepień

W roku 2018 autorzy artykułu sporządzili ekspertyzę stanu technicznego sklepień kościoła. W wyniku przeprowadzonych badań i oględzin stwierdzono widoczne liczne rysy na podniebieniu sklepień w układzie południkowym, z propagacją w osi poprzecznej kościoła (ryc. 4, 5). Nie stwierdzono widocznych rys na podniebieniu sklepień w układzie południkowym, z propagacją w osi podłużnej kościoła. Nie odnotowano również widocznych rys na grzbiecie i gurtach sklepień². W wyniku pomiarów wychwycono deformację krzywizn podniebienia sklepień pod gurtami oraz ich wybrzuszenia (ryc. 6, 7). Stan zachowania ceramiki sklepień jest różny i zależy w dużym stopniu od miejsca usytuowania elementów ceramicznych na obiekcie. Powierzchnia ceramiczna jest zabrudzona, z licznymi większymi lub mniejszymi uszkodzeniami. Powierzchnia sklepień i gurtów ma wyprawę wapienną, częściowo powierzchniowo zdegradowaną. Nie zarejestrowano śladów uszkodzeń i ubytków masy ceramicznej gurtów, wysklepek czy filarów; nie zaobserwowano ubytków zaprawy ze spoin spowodowanych wypłukiwaniem przez wodę opadową, śnieg itp. ani śladów niszczenia struktury ceramiki, widocznych jako rozwarstwianie i osypywanie części przypowierzchniowej elementów ceramicznych. Uszkodzenia struktury

back to the fourteenth century; however, its present form, taken on in the years 1703 through 1719, was based on a former church which had partially burned down in 1702. The presbytery was completed in 1704, and the main body of the church was vaulted in 1711 (Fig. 1).¹

This building has a fragmented and massive body, its main section is covered with a large hip roof. The church has two naves and an east-facing presbytery which transitions into a semi-circular apse (Fig. 2, 3).

The diversified shape of the church is the effect of many remodeling projects. On the initiative of some rich local families, there was a significant outward extension of the church in 1685, which was documented with a foundation plaque located above the old southern entrance. It was then that the church was considerably enlarged—a nave was added to its southern section and a presbytery with a patron’s pew was built in the northern part of the building.

The baroquization of the church facade along with some alterations of the original shape of some window and door openings as well as the upper part of the tower were made at the beginning of the eighteenth century.

The elements of the building which hold high artistic value are, first and foremost, its varied shape, the architecture of the interior, as well as great attention to architectural details, especially visible in the tower, which is evidence of high-quality workmanship. This church has some very interesting spatial solutions, with rarely seen two naves and three bays forming the main body of the building.

Technical condition of vaults

In 2018, the authors of this paper made an assessment report on the technical condition of the vaults. As a result of the examination and inspection, some visible longitudinal cracks were found in the vault intrados which propagated along the transverse axis of the church (Fig. 4, 5). There were no visible longitudinal cracks found in the vault intrados which would propagate along the longitudinal axis of the church. Also, no visible cracks were found on the vault extrados or buttresses.²

The measurements which had been performed showed that there was bulging and deformations of the curvature of the vault intrados located under the buttresses (Fig. 6, 7).

The condition of the ceramics on the vaults varies and depends to a large extent on the location of the ceramic elements of the building.

Partially compromised, the surface of the vaults and buttresses consisted of lime plaster. The ceramic surface was covered with dirt and had many defects of varying size.

No traces of damage or loss of the ceramic mass in buttresses, vault cells or piers were found.

No loss of mortar from the joints caused by rain water, snow, etc. was found. Also, no traces of damage to the ceramic structure, which could be visible as layer separation or powdering of the near-surface part of the

Ryc. 8. Nadmurowane filary na gurdzie sklepienia, 2018; fot. K. Ałtkow.

Fig. 8. Pier support on vault buttress, 2018; photo by K. Ałtkow.

Ryc. 9. Naprawa więźby dachowej, 2018; fot. K. Ałtkow.

Fig. 9. Timber roof truss repair, 2018; photo by K. Ałtkow.

ry, inicjowane zwykle przez migrację i krystalizację soli rozpuszczalnych w wodzie, zarówno podciąganych kapilarnie z podłoża, jak i przedostających się przez korpus ściany z załaz wewnątrz obiektu, krystalizując się na granicy odparowania, prowadzą do rozrywania wiązań mineralnych i w konsekwencji do postępującego, nieodwracalnego zniszczenia powierzchniowych warstw elementów ceramicznych. Nie stwierdzono śladów wystąpienia zjawisk fizy-

ceramic elements, were found. Structural damage usually occurs as a result of migration and crystallization of water-soluble salts, both due to the upward capillary draw of water from the floor surface and to the water from flooding of a building interior passing through the walls, and when crystallizing at the point of evaporation, they lead to breaking of mineral bonds and, consequently, to progressive and irreversible damage to the surface layers of ceramic elements.

Ryc. 10. Brak oryginalnych elementów konstrukcji ciesielskiej, 2018; fot. K. Atykow.

Fig. 10. The absence of original elements, 2018; photo by K. Atykow.

ko-chemicznych, których efektem są przebarwienia i odspojenia fragmentów elementów ceramicznych, zwłaszcza w obrębie naroży, będące efektem długotrwałych procesów korozyjnych i erozyjnych.

Układ rys i geometria sklepień jednoznacznie dowodzą, że najbardziej prawdopodobną przyczyną powstania rys na podniebieniu sklepień w układzie południkowym, z propagacją w osi poprzecznej kościoła oraz deformacji ich geometrii, jest wtórny efekt redystrybucji naprężeń, spowodowany przebudową układu konstrukcyjnego konstrukcji ciesielskiej więźby dachowej w obrębie dwóch głównych układów wieszarowych poprzecznych i dodatkowego ich oparcia na gurtach za pośrednictwem wtórnych filarów w połowie XIX wieku. Biorąc pod uwagę fakt, że rysy te są widoczne na sklepieniach, które były malowane w okresie około 10 lat, można stwierdzić, że nadal aktywny jest proces przemieszczania się czoł sklepień z wypychaniem korony ścian podłużnych na zewnątrz kościoła.

Stan techniczny więźby dachowej

Równocześnie z oceną stanu technicznego sklepień dokonano oceny stanu więźby dachowej. Wykorzystano m.in. doświadczenia innych autorów analizujących skomplikowane i zdegradowane ustroje dachowe³. Autorzy ekspertyzy odnotowali widoczne ślady przeróbki konstrukcji ciesielskiej więźby dachowej oraz zmiany jej pierwotnego układu statycznego, prawdopodobnie z okresu remontu w połowie XIX wieku (ryc. 8, 9). Zmiany te to brak części elementów konstrukcji ciesielskiej więźby dachowej w dwóch głównych układach wieszarowych poprzecznych, do których podwieszono były (kleszczowo, z użyciem dodatkowej belki wiązarowej na śrubach) belki wiązarskie podłużnych wiązarów głównych i zredukowano, a także oparcie dwóch głównych wieszarów poprzecznych na wtórnych filarach nadmurowanych na

No traces of any physical and chemical phenomena were found, the visible effect of which would be discoloration and/or separation of fragments of the ceramic elements, in particular, in the corner areas, which would be the result of a long-lasting corrosive and erosive processes.

The arrangement of cracks and the vault geometry clearly showed that the most likely cause of longitudinal cracks at the vault intrados which propagated along the transverse axis of the church and the deformation of their geometry was the secondary effect of the stress redistribution caused by the mid-nineteenth century alteration of its structural elements, namely the timber roof truss in the area where the two major transverse truss structures are located, and their additional resting on the buttresses by virtue of secondary piers.

Considering the fact that these cracks were visible on the vaults which were being painted for approximately 10 years, it is possible to say that the process of shifting of the front part of the vaults while, at the same time, pushing out the top part of the longitudinal walls in the outward direction, was still taking place.

Technical condition of timber roof truss

The assessment of the technical condition of the vaults was carried out simultaneously with the assessment of the timber roof truss condition. The experiences of other authors who analyzed complicated and degraded roof systems were used.³ The authors found some visible traces of modification of the timber roof truss and changes to its original static structure—most likely from the period of its renovation in the mid-nineteenth century (Fig. 8, 9). These changes consist in the absence of the timber roof truss elements in two major transverse truss structures to which tie beams of the longitudinal primary beams were underslung (as doubled ties with the use of an additional tie beam with through bolts) and then reduced, and the two main transverse truss

gurtach poprzecznych w ich osi (ryc. 10). W obrębie więźby dachowej nie stwierdzono śladów po próbach stabilizacji sklepień powstałych potencjalnie podczas naprawy więźby dachowej z przełożeniem pokrycia dachu, dokonanej przed około 10 laty. Stąd założenie, że prawdopodobnie naprawa więźby dachowej z wymianą pokrycia dodatkowo przyczyniła się do zwiększenia oddziaływań na gurdy sklepień i tym samym propagacji rys na wysklepkach.

Zdiagnozowane trwające nadal niekorzystne uwarunkowania techniczne jednoznacznie wskazują na konieczność podjęcia działań technologicznych mających na celu ustabilizowanie konstrukcji sklepień nawy w trybie pilnym pod rygorem doprowadzenia do awarii budowlanej.

Badania sklepień

W ramach ekspertyzy przeprowadzono również badania *in situ* metodami NDT sklepień kościoła w Leśnej; zbadano wilgotność sklepień i porowatości oraz wykonano badania sklerometryczne.

Badania wilgotności

Znajomość rozkładu wilgotności przegród w budynku pozwala ustalić przyczyny i źródła zawilgocenia; są one wynikiem ustalania się równowagi wilgotnościowej pomiędzy ilością wilgoci przenikającej do przegrody a jej ilością odparowującą z powierzchni. Równowaga ta ustala się po długim okresie użytkowania obiektu i zależy od wielu różnych czynników.

W trakcie wizji lokalnej nie odnotowano właściwych dla zawilgocenia objawów wizualnych na sklepieniach, takich jak wysolenia, odspojenia tynków i powłok malarskich. Badania przesiewowe przeprowadzono w obrębie wierzchu i powierzchni bocznych gurtów oraz grzbietu wysklepek i powierzchni bocznych filarów na gurtach. Wilgotność zbadano, stosując metodę nieniszczącą opartą na pomiarach właściwości dielektrycznych materiału. Badania metodą nieniszczącą (NDT) wykonano miernikiem TROTEC 660, pozwalającym określić uśredniony stopień zawilgocenia przegród budowlanych do głębokości około 5 ÷ 10 cm od powierzchni.

W wyniku pomiarów stwierdzono wilgotność elementów sklepień od 0,0% do 0,1% W_m . W polskiej literaturze technicznej⁴ przyjmowany jest następujący podział murów ze względu na ich zawilgocenie:

$W_m = 0 \div 3\%$ – ściany o dopuszczalnej wilgotności,

$W_m = 3 \div 5\%$ – ściany o podwyższonej wilgotności,

$W_m = 5 \div 8\%$ – ściany średnio zawilgocone,

$W_m = 8 \div 12\%$ – ściany mocno zawilgocone,

$W_m > 12\%$ – ściany mokre.

W przyszłości w przypadku występowania problemów z zawilgoceniem można rozważyć stały monitoring poziomu zawilgocenia sklepień w technologii proponowanej np. w pracy Dariusza Bajno i zespołu⁵.

structures resting on secondary piers built upon the buttresses' transverse axis (Fig. 10).

In the section of the roof truss, no traces of any attempts to stabilize the vaults, which were likely to have been made around 10 years ago during the roof truss repair, which involved roofing replacement, were found. This lends credibility to the assumption that it is likely that the above-mentioned timber roof truss repair with roofing replacement will contribute to the increased impact on the vault buttresses and also to the propagation of vault cell cracks.

The ongoing poor technical conditions diagnosed clearly indicated that it was absolutely necessary to stabilize the vault structure of the nave, and do so as a matter of urgency in order to avoid a construction disaster.

Vault testing

As part of the assessment report, an in-situ test using NDT methods was also conducted—its aim to check the condition of the vaults in the church in Leśna. Moisture and porosity measurement in the vaults were made and the rebound hammer test was conducted.

Moisture testing

Knowledge of the distribution of moisture in the building partitions allows to determine the causes and sources of moisture. Moisture is the effect (result) of establishing the humidity balance between the amount of moisture (water) penetrating into the partition and its amount evaporating from the surface. This balance is established after a long period of using the building and depends on many different factors.

During the site inspection, no visual signs, which would be typical of the presence of damp in the vaults, such as efflorescence, debonding of plaster or peeling paint, were found. Screening tests were made in the top and lateral surface of the buttresses, as well as in the cell extrados and the lateral surface of the piers positioned on the vault buttresses.

Moisture testing was performed using a non-destructive method based on measurements of dielectric properties of the material. Non-destructive testing (NDT) was performed with the TROTEC 660 meter. This meter allows to determine the average degree of moisture in building partitions to a depth of about 5 ÷ 10 cm from the surface.

The measuring results showed that the level of moisture in the vault elements ranged from 0.0% to 0.1%. In the Polish technical literature⁴ the following division of the walls due to their dampness is assumed: $W_m = 0 \div 3\%$ – walls with acceptable humidity, $W_m = 3 \div 5\%$ – walls with increased humidity, $W_m = 5 \div 8\%$ – walls with medium damp, $W_m = 8 \div 12\%$ – walls with heavy damp, $W_m > 12\%$ wet walls.

In the future, if there are problems with moisture, constant monitoring of the vault moisture level can be

Badania porowatości

Badania przesiewowe przeprowadzono w obrębie powierzchni bocznych gurtów oraz bocznych filarów na gurtach, stwierdzając porowatość elementów sklepień około 5,42% i około 7,24% dla elementów wtórnych filarów.

Badania sklerometryczne

Badania sklerometryczne dokonano z wykorzystaniem młotka Schmidta typu CONCRETO L numer seryjny 31601113, odnotowując niską wytrzymałość elementów murowych sklepień, gurtów i filarów.

Wnioski

Analizując stan zachowania elementów konstrukcji sklepień nawy, stwierdzono niską wytrzymałość elementów murowych sklepień. Wynika to z dużej niejednorodności struktury wewnętrznej wbudowanych cegieł, typowej dla technologii z okresu powstania sklepień, co potwierdza pomierzona stosunkowo wysoka porowatość. Struktura tego typu umożliwia redystrybucję naprężeń wewnątrz powłokowej cienkościennej konstrukcji sklepienia oraz częściową lokalną relaksację poprzez dostosowanie geometrii do zmienionego układu obciążeń, jak w przypadku sklepień dodatkowo obciążonych reakcją z dachu za pośrednictwem wtórnych filarów na gurtach. Fakt lokalnego dostosowania geometrii układu konstrukcyjnego sklepienia do zmienionego w stosunku do pierwotnego układu schematu obciążeń jest również wskaźnikiem niekorzystnych procesów zachodzących w strukturze nośnej, gdzie przy przekroczeniu wartości granicznych dochodzi do awarii lub katastrofy budowlanej. Odkształcenia geometrii sklepień są nieodwracalne – nie ma możliwości technicznych ich korekty bez konieczności wykonania ich na nowo.

Powyższe zjawiska doprowadziły do sytuacji, że budynek, zwłaszcza sklepienia nawy, pracuje w stanie pozanormowym i nie stanowi nośnej struktury budowlanej w rozumieniu obowiązujących przepisów prawa budowlanego oraz norm budowlanych w zakresie bezpieczeństwa konstrukcji budowlanych i ustrojów nośnych.

Z powodu braku możliwości technicznych korekty geometrii sklepień celem przywrócenia ich pierwotnego kształtu konieczne jest podjęcie działań mających na celu zmianę struktury konstrukcji sklepień na taką, aby rozkład naprężeń w ich przekroju był przez nią przenoszony, np. poprzez doklejenie mat typu FRP (Fiber Reinforced Polymer) lub siatek C-FRCM (Carbon-Fiber Reinforced Cementitious Matrix)⁶. Materiały tego rodzaju odznaczają się bardzo dobrymi parametrami technicznymi, jednocześnie metody ich wytwarzania są proste, a cena coraz niższa. Pod uwagę należy brać nie tylko cenę materiału, lecz także koszt jego montażu (robociznę). Najistotniejszą za-

considered in the technology proposed e.g.: at work Dariusz Bajno and others.⁵

Porosity testing

Screening tests were performed in the lateral surface of the buttresses, and in the lateral surface of the piers positioned on the vault buttresses.

The measuring results showed that the level of porosity in the vault elements was ca. 5.42%, and 7.24% in the secondary pier elements.

Rebound hammer test

A rebound hammer test was performed with a CONCERTO L-type Schmidt Rebound Hammer, serial number 31601113.

The measurement readings showed that the strength of the masonry elements of the vaults, buttresses and piers was low.

Conclusions

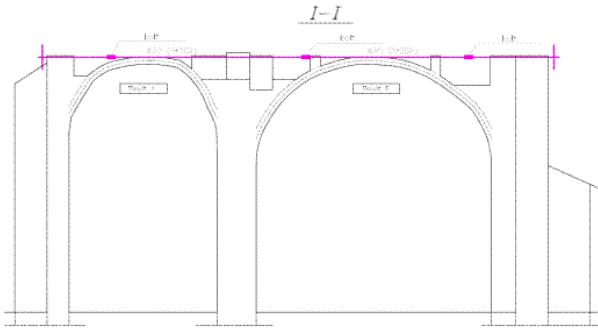
By analyzing the condition of the nave vault elements, it was found that the strength of the masonry elements of the vaults was low. This was due to the heterogeneous internal structure of the bricks that were built into the masonry structure, which was typical of the technology used at the time when the vaults were constructed, and it was also supported with high results of the porosity tests. This type of structure allows to redistribute stresses inside the thin-walled vault surface structure and partial local relaxation by adjusting the geometry to the altered load system, as in the case of the vaults which have additionally been loaded with reactions from the roof via the secondary piers placed on the buttresses.

The fact that there existed a local adjustment of the vault structural system geometry to the original load distribution is also an indicator that there were some unfavorable processes occurring in the load-bearing structure where if the limit values are exceeded, and this can result in element failure or a construction disaster.

The deflection of the vaults' geometry is irreversible. It is not technically possible to correct it, and they must therefore be rebuilt.

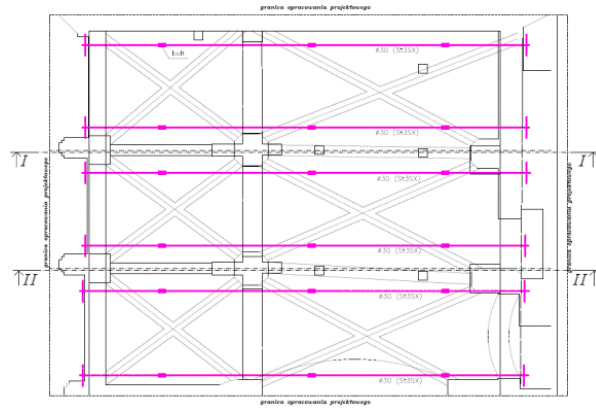
The above phenomena led to the situation where the building, and, in particular, its nave vaults, work outside the boundaries of their standard condition, and they do not constitute a load-bearing structure as provided for in the construction regulations and construction standards on structural safety and the safety of load-bearing structural components.

Because it is not possible to technically correct the vault geometry, so as to restore its original shape, it was necessary to take measures to change the structure of the vaults in such a way that the stress distribution in their cross section was carried by the structure, e.g. by gluing FRP (Fiber Reinforced Polymer) mats or

Ryc. 11. Proponowany sposób wzmocnienia – ściągi stalowe, 2018; oprac. M. Napiórkowska-Ałykow.

Fig. 11. Planned way of reinforcement—pull rods, 2018; by M. Napiórkowska-Ałykow.

Ryc. 12. Proponowany sposób wzmocnienia – ściągi stalowe, 2018; oprac. M. Napiórkowska-Ałykow.

Fig. 12. Proposed reinforcement method—pull rods, 2018; by M. Napiórkowska-Ałykow.

letą materiałów kompozytowych jest wysoka wartość stosunku wytrzymałości do masy oraz łatwy transport i montaż. Wykazują one dużą efektywność przy znacznej redukcji kosztów, związanej np. z uniknięciem zjawisk korozji. Materiały typu FRP o osnowach polimerowych, takie jak pręty, taśmy i maty, mają jedną poważną wadę systemu wzmacniania konstrukcji budowlanych – słabą odporność ogniową połączenia, czyli kleju. Z tego powodu połączenia klejowe powinny być chronione przed ewentualnym działaniem ognia oraz występującej w konstrukcji wilgoci. Jest to dość poważny problem wszystkich połączeń klejowych epoksydowych.

Systemy FRCM składają się z siatki z włókien (np. węglowych C-FRCM) w osnowach mineralnych bez udziału żywicy epoksydowej. Opierają się na doświadczeniach wynikających ze stosowania wzmacniających konstrukcje betonowe siatek stalowych oraz siatek i mat z włókien naturalnych wykorzystywanych w budownictwie tradycyjnym, gdzie używane są nieorganiczne zaprawy składające się z hydraulicznego spoiwa oraz dodatków, które są chemicznie, fizycznie i mechanicznie kompatybilne z podłożem. Zastosowanie w systemach FRCM zaprawy mineralnej jako matrycy łączącej wzmocnienie z włókien z elementem konstrukcyjnym posiada wiele zalet, takich jak: odporność na działanie wysokiej temperatury, możliwość nałożenia na wilgotne podłoże, łatwe nakładanie nawet na nierównych i nieregularnych podłożach; wzmocnienie wykonywane jest w warunkach budowy bezpośrednio na konstrukcji, a grubość warstwy wzmocnienia wynosi około 1 do 2 cm.

Wzmocnienie systemami FRCM umożliwia wzrost nośności konstrukcji wzmacnianej przez rozłożenie naprężeń rozciągających na większą powierzchnię. Dodatkowo część obciążenia jest przyjmowana przez wzmocnienie dzięki efektowi skutecznego połączenia wzmocnienia wykonanego z mineralnej zaprawy z wtopioną jedną lub dwiema warstwami siatki z włókna węglowego z powierzchnią wzmacnianej konstrukcji mururowanej czy żelbetowej. Dodatkowo należy zapew-

C-FRCM mesh (Carbon-Fiber Reinforced Cementitious Matrix).⁶ Materials of this type are characterized by very good technical parameters, at the same time the methods of their production are simple and the price is decreasing. Not only the price of the material itself should be taken into account, but also the cost of its installation—labor. The most important advantage of composite materials is the high strength-to-weight ratio and easy transport and assembly. Composite materials show high efficiency with a significant reduction of costs associated with, for example: avoiding corrosion. FRP materials with polymeric mats, such as rods, tapes and mats, show one serious disadvantage of a construction reinforcement system—poor fire resistance of the connection—adhesive. For this reason, adhesive joints should be protected against possible fire and moisture in the structure. This is quite a serious problem seen in all epoxy adhesive joints.

FRCM systems consist of a fiber mesh (e.g. carbon C-FRCM) in mineral matrices without epoxy resin. The systems are based on the experience of using steel mesh and natural fiber nets and mats used in traditional construction, where inorganic mortar is used, consisting of a hydraulic binder and additives that are chemically, physically and mechanically compatible with the substrate. The use of mineral mortar in FRCM systems as a matrix combining fiber reinforcement with a structural element, has many advantages, such as e.g.: resistance to high temperature, possibility of application on damp substrate, easy application even on uneven and irregular substrates, the reinforcement is performed under construction conditions directly on the structure; the reinforcement layer thickness is about 1 to 2 cm.

Reinforcement with FRCM systems allows to increase the load-bearing capacity of the reinforced structure by spreading the tensile stress over a larger area. In addition, part of the load is taken over by the reinforcement thanks to the effective combination of the reinforcement made of mineral mortar with one or two layers of carbon fiber mesh embedded in the surface of the reinforced masonry or reinforced concrete structure.

nić prawidłowość układu konstrukcyjnego sklepień poprzez ustabilizowanie ich oporów na zewnętrznych ścianach podłużnych, np. układem ściągow – autorzy zaproponowali zastosowanie ściągow w takim układzie, jak na powyższych rysunkach.

Podsumowanie

W wyniku przeprowadzonych przez autorów analiz stwierdzono, że oryginalna konstrukcja ciesielska została w wyniku przebudów obrócona o 90 stopni. Zaistniała więc konieczność dobudowania dodatkowych filarów podtrzymujących więźbę dachową na gurtach sklepień, co na przestrzeni lat doprowadziło do ich nadmiernej deformacji spowodowanej dodatkowym obciążeniem. Tak obciążone sklepienia pracują w stanie pozanormalnym, co sprawia, że nie spełniają żadnych wymogów bezpieczeństwa. Konieczna jest zatem stabilizacja konstrukcji⁷. W związku ze stanem technicznym obiektu spowodowanym jego przebudowami i zaniedbaniami w późniejszych latach należy rozważyć, czy podczas prac konsolidujących i wzmacniających nie zamontować systemu monitorującego jego pracę statyczną. W przypadku ograniczeń finansowych system może funkcjonować nawet w formie prostego, punktowego pomiaru zmian geometrii konstrukcji dachu, ścian i sklepień.

Additionally, in order to ensure the structural integrity of vaults by stabilizing their resistance on the external longitudinal walls, e.g. by the arrangement of pull rods, the authors proposed that pull rods were used as it can be seen in the figures presented below (Fig. 11, 12).

Summary

The analyses performed by the authors demonstrated that, as a result of remodeling projects, the existing original timber roof truss was rotated by 90 degrees. It was necessary, therefore, to build on additional piers which would sustain the roof truss on the vault buttresses, which over the years led to their excessive deformation caused by the added load. The vaults loaded in such a way work outside the boundaries of their standard condition, which means that they do not meet safety standards. It is therefore necessary to stabilize the structure.⁷ Due to the technical condition of the building caused by its remodeling and negligence in later years, it should be considered whether to install a system to monitor its static operation during consolidation and strengthening works. In case of financial limitations, the system can function even in the form of a simple, point-based measurement of changes in the geometry of the roof, walls and vaults.

Bibliografia / References

Teksty źródłowe / Source texts

- Breymann Gustav Adolf, *Allgemeine Baukonstruktionslehre. Erster Band. Die Konstruktionen in Stein*, Leipzig 1903.
Guide for the design and construction of externally bonded FRP systems for strengthening existing structures, Rome 2004.
- Ungewitter Georg Gottlob, *Lehrbuch der Gotischen Konstruktionen*, Leipzig 1890.
- Wiesenhütter Alfred, *Der Evangelische Kirchbau Schlesiens von der Reformation bis zum Gegenwart*, Düsseldorf 1954.

Opracowania / Secondary sources

- Alykow Krzysztof, Napiórkowska-Alykow Magdalena, *The investment process for renovation of historic buildings – problems and hazards, and the proposal for additional regulations in light of the current legislation*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2009, nr 26.
- Alykow Krzysztof, Napiórkowska-Alykow Magdalena, *The Reinforcement, reconstruction and the conservation of historical masonry walls – case study*, „Key Engineering Materials” (red. A. Di Tommaso, C. Gentilini, G. Castellazzi) 2017, vol. 747.
- Bajno Dariusz, Bednarz Łukasz, Matkowski Zygmunt, Raszczyk Krzysztof, *Monitoring of thermal and moisture processes in various types of external historical walls*, „Materials” 2020, vol. 13, nr 3.

- Bednarz Łukasz, Opałka Piotr, *Construction disaster in a historic building... and what next?*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 60.
- Gattulli Vincenzo, Marcari Giancarlo, Paolone Achille, Potenza Francesco, *Simple modeling approach for the structural retrofitting of FRP-strengthened masonry systems*, [w:] P.B. Lourenço, B.A. Haseltine, G. Vasconcelos (red.), *International Masonry Conference Guimarães*, Guimarães 2014.
- Jasieńko Jerzy, Bednarz Łukasz, Wojciechowska Gabriela, *Structural analysis, conservation principles and monitoring applied to an evangelical church in Żeliszów (Poland)*, [w:] R. Meli, F. Peña, M. Chávez, *SAHC 2014 9th International Conference on Structural Analysis of Historical Constructions*, Mexico City 2014.
- Jasieńko Jerzy, Matkowski Zygmunt, *Zasolenie i zawilgocenie murów ceglanych w obiektach zabytkowych – diagnostyka, metodyka badań, techniki rehabilitacji*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2003, nr 14.
- Jasieńko Jerzy, Nowak Tomasz, Bednarz Łukasz, *Contemporary methods of strengthening particular historical structures*, [w:] J. Jasieńko, A. Kadłuczka, E. Mandelli, *International Conference: Florence & Cracow Twins Cities in Europe – Common Cultural Heritage*, Kraków 2010.
- Matteo Bruggi, Milani Gabriele, *Optimal FRP strengthening for transversally loaded masonry walls by means*

of combined homogenization-topology optimization approach, [w:] P.B. Lourenço, B.A. Haseltine, G. Vasconcelos (red.) *International Masonry Conference Guimarães*, Guimarães 2014.

Miedziałowski Czesław, Walendziuk Adam, *Modelling of degraded zones in strength analyses of historical buildings*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 57.

Orlenko Mykola, *The system approach as a means of restoration activity effectiveness*, „Wiadomości Konserwa-

torskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 57.

Rapp Piotr, Jasięńko Jerzy, *Revalorization of St. Aegidius Church in Czerwona Wieś*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 57.

Sai Srimanth D., *Rationalizing the impact of geometric form towards Structural Efficiency*, „International Journal of Science & Engineering Development Research” 2020, vol. 5, cz. 2.

¹ Cz. Miedziałowski, A. Walendziuk, *Modelling of degraded zones in strength analyses of historical buildings*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 57, s. 127–133; J. Jasięńko, Ł. Bednarz, G. Wojciechowska, *Structural analysis, conservation principles and monitoring applied to an evangelical church in Żeliszów (Poland)*, [w:] R. Meli, F. Peña, M. Chávez, *SAHC 2014 9th International Conference on Structural Analysis of Historical Constructions*, Mexico City 2014, s. 1–11.

² G.A. Breymann, *Allgemeine Baukonstruktionslehre. Erster Band. Die Konstruktionen in Stein*, Leipzig 1903; G.G. Unge-witter, *Lehrbuch der Gotischen Konstruktionen*, Leipzig 1890.

³ J. Jasięńko, T. Nowak, Ł. Bednarz, *Contemporary methods of strengthening particular historical structures*, [w:] J. Jasięńko, A. Kadłuczka, E. Mandelli, *International Conference: Florence & Cracow Twins Cities in Europe – Common Cultural Heritage*, Kraków 2010, s. 349–398; K. Ałykow, M. Napiórkowska-Ałykow, *The Reinforcement, reconstruction and the conservation of historical masonry walls – case study*, „Key Engineering Materials” (red. A. Di Tommaso, C. Gentilini, G. Castellazzi) 2017, vol. 747, s. 550–557.

⁴ J. Jasięńko, Z. Matkowski, *Zasolenie i zawilgocenie murów ceglanych w obiektach zabytkowych – diagnostyka, metodyka badań, techniki rehabilitacji*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2003, nr 14, s. 43–48.

⁵ D. Bajno, Ł. Bednarz, Z. Matkowski, K. Raszczyk, *Monitoring of thermal and moisture processes in various types of external historical walls*, „Materials” 2020, vol. 13, nr 3, art. 505, s. 1–16.

⁶ *Guide for the design and construction of externally bonded FRP systems for strengthening existing structures*, Rome 2004; B. Matteo, G. Milani, *Guide for the design and construction of externally bonded FRP systems for strengthening existing structures*, Rome 2004; V. Gattulli, G. Marcari, A. Paolone, F. Potenza, *Simple modeling approach for the structural retrofitting of FRP-strengthened masonry systems*, [w:] P.B. Lourenço, B.A. Haseltine, G. Vasconcelos (red.), *International Masonry Conference Guimarães*, Guimarães 2014.

⁷ K. Ałykow, M. Napiórkowska-Ałykow, *The investment process for renovation of historic buildings – problems and hazards, and the proposal for additional regulations in light of the current legislation*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2009, nr 26, s. 646–658; D. Sai Srimanth, *Rationalizing the impact of geometric form towards Structural Efficiency*, „International Journal of Science & Engineering Development Research” 2020, vol. 5, cz. 2, s. 376–384; A. Wiesenhütter, *Der Evangelische Kirchbau Schlesiens von der Reformation bis zum Gegenwart*, Düsseldorf 1954.

Streszczenie

Wpływ sił i ugięć przenoszonych z dachu na konstrukcję budynku jest istotny, zwłaszcza jeśli jest spowodowany zmianami w sposobie pracy innych ważnych elementów konstrukcji, takich jak sklepienia. Przedstawiony w artykule renesansowy budynek z końca XVI wieku jest przykładem ewangelickiego kościoła granicznego. Zmiany konstrukcji ciesielskiej dachu w latach 1703–1719 dokonano z ponownym wykorzystaniem oryginalnych elementów. Po zbadaniu konstrukcji dachu i sklepień autorzy zalecili systemowe rozwiązania konserwacji obiektu, w zakresie konstrukcyjnym wykorzystujące technologię C-FRCM, jako sposób na wzmocnienie i zabezpieczenie sklepień. W artykule zostały również przedstawione wyniki analizy budowy luterńskiego kościoła granicznego, wpływ zmian konstrukcji ciesielskiej i jej wieloletniej pracy na sklepienia oraz rozwiązania techniczne przewidziane do ratowania monumentalnej budowli.

Abstract

The influence of forces and deflections transferred from the roof to the entire building structure is very important, especially if caused by changes in the type of interaction with other major structural elements, such as vaults. The Renaissance building (from the end of sixteenth century) presented here is an example of a Lutheran Border Church (Leśna, Poland). The alteration of its timber roof truss structure in the years 1703–1719, was made by re-using its original elements. After examination and analysis of the roof and vault structures, the authors recommended systemic solutions for its conservation, using C-FRCM technology. The authors have presented the results of the analysis of the structure and the effects of changes in the timber roof truss and their long-term effect on the condition of the vaults, as well as offered some technical solutions that can potentially save this historical building.

Grażyna Stojak*

orcid.org/0000-0002-7503-7356

Dziedzictwo kulturowe w podziemiach bazyliki archikatedralnej w Przemyślu w świetle literatury i badań

Cultural Heritage in the Underground Section of the Przemyśl Archcathedral Basilica in Light of the Literature and Research

Słowa kluczowe: przemyska bazylika archikatedralna, podziemia, krypty grobowe, dziedzictwo kulturowe, dziedzictwo archeologiczne

Keywords: Przemyśl archcathedral basilica, underground, burial crypts, cultural heritage, archaeological heritage

Wstęp. Dziedzictwo kulturowe a dziedzictwo archeologiczne¹

Dla współczesnego społeczeństwa w Polsce charakterystyczne stało się dążenie do jak najszerszej wiedzy na temat historii zamieszkiwanego regionu i życia ludzi na przestrzeni minionych wieków. Jest to inicjatywa wynikająca z dojrzałości społeczeństwa do poznania dziejów regionu i zabezpieczania śladów przeszłości. Szczególnym zainteresowaniem obdarzono podziemia kościołów wraz z mieszczącymi się w nich zasobami dziedzictwa kulturowego w postaci krypt i pochówków, a także relikwii wcześniejszych świątyń. Istotne zmiany zaszły po roku 1989. Jak twierdzi Zbigniew Kobylński:

W ostatniej ćwierci XX wieku zauważono, że zjawiska kulturowe mają charakter zasobów, analogicznych do zasobów naturalnych. Dziedzictwo kulturowe jest zasobem ograniczonym, nieodnawialnym i narażonym na zniszczenie zarówno w wyniku działania czynników zewnętrznych, np. rozkładu wynikającego z upływu czasu, jak też w wyniku nadmiernej i niekontrolowanej konsumpcji. Co więcej, zasoby kulturowe są przedmiotem własności wspólnej i trzeba nimi mądrze zarządzać w interesie publicznym².

Introduction: cultural heritage versus archaeological heritage¹

The pursuit of the broadest possible knowledge on the history of the settlement of the region and the life of people over the past centuries has become distinctive for Polish society. This is an initiative that arises from said society having matured enough to explore the history of the region and preserve traces of the past. Particular interest has been focused on the underground sections of churches along with the cultural heritage assets located there in the form of crypts and burials, as well as remains of earlier churches. Essential changes have taken place after 1989. As argued by Zbigniew Kobylński:

In the last quarter of the twentieth century, it was recognized that cultural phenomena behave as a resource, analogous to natural resources. Cultural heritage is a finite, non-renewable resource that is in danger of being erased both due to external factors, such as decay over the course of time, and as a result of excessive and uncontrolled consumption. Furthermore, cultural resources are common property and should be wisely managed to the benefit of public interest.²

* dr hab., Instytut Archeologii, Uniwersytet Rzeszowski

* D.Sc., Institute of Archaeology, The University of Rzeszów

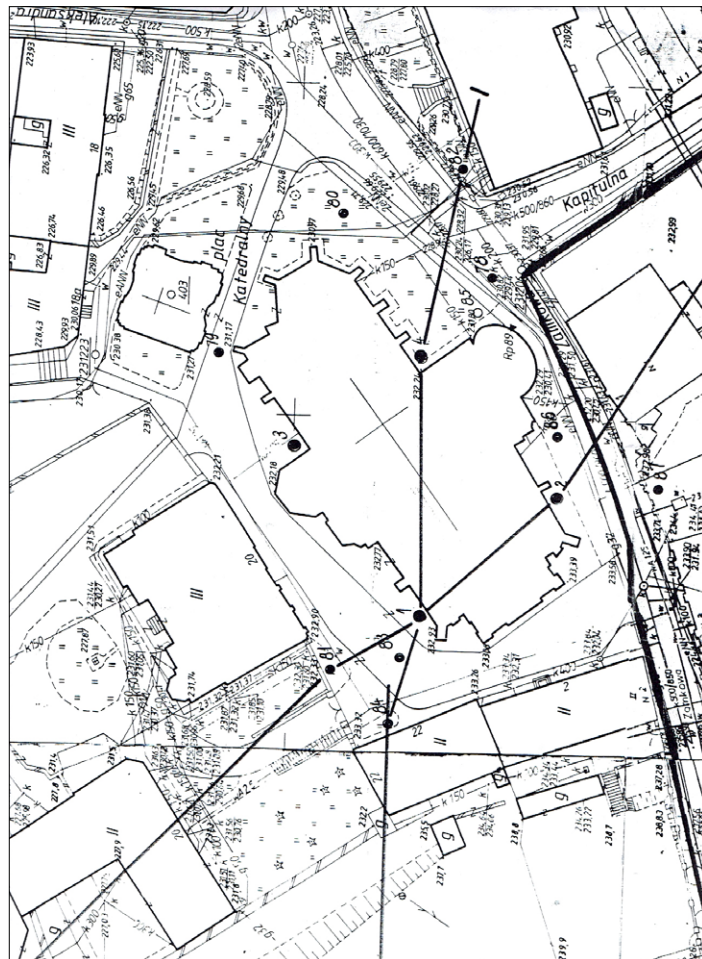
Cytowanie / Citation: Stojak G. Cultural Heritage in the Underground Section of the Przemyśl Archcathedral Basilica in Light of the Literature and Research. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 64:117–132

Otrzymano / Received: 31.07.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 28.09.2020

doi: 10.48234/WK64PRZEMYSL

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Położenie bazyliki archikatedralnej NMP i św. Jana Chrzciciela w Przemyślu; zbiory autorki.

Fig. 1. Location of the Cathedral Basilica of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and St. John the Baptist in Przemyśl; author's collection.

W konsekwencji powyższego, w późnych latach dziewięćdziesiątych XX wieku w konserwacji zabytków i ochronie dóbr kultury coraz częściej zaczęto mówić o zasobach kulturowych oraz dziedzictwie kulturowym, przedkładając te określenia nad dotychczasowe, traktujące o zabytkach i dobrach kultury. Przemiana ta spowodowała nowy kierunek w teorii ochrony zabytków i codziennej praktyce urzędów konserwatorskich w całym kraju. Podstawą tych działań była zmiana dotychczasowej podstawy prawnej: ustawy o ochronie zabytków z roku 1962 na nową, ustawę o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z roku 2003³.

Poczynając od przełomu XX i XXI wieku, daje się zauważyć poszerzenie zakresów tematycznych związanych z wytworami dawnych społeczności, które dotychczas nie mieściły się w definicji dziedzictwa kulturowego⁴. Ich przykładem jest dziedzictwo archeologiczne. Według Z. Kobylińskiego „w odniesieniu do archeologii – poszerzenie zakresu zjawisk obejmowanych pojęciem dziedzictwa archeologicznego na pozostałości nowożytnie, w tym pola bitew, również XX-wiecznych”⁵.

Dziedzictwo archeologiczne jest ważnym działem światowych zasobów dziedzictwa kulturowego. Jednym z wyjątkowo ciekawych zasobów dziedzictwa archeolo-

As a consequence of the above, discussions about cultural resources and cultural heritage began in the late 1990s in the field of monument conservation and protection of cultural treasures. These terms overrode those used previously—concerning monuments and cultural treasures. This change led to a new trajectory in conservation theory and the everyday practice of conservation institutions all over the country. These measures were based on changes in the previous legal basis: the Historical Monument Protection Act from 1962, to the new Historical Monument Protection and Preservation Act from 2003.³

Beginning with the end of the twentieth and the start of the twenty-first century, there has been an observable extension of thematic scopes associated with the works of historical communities that were not previously included in the definition of cultural heritage.⁴ Archaeological heritage is an example of this. As argued by Z. Kobyliński: “in reference to archaeology—extending the scope of phenomena included in the notion of archaeological heritage to cover modern artifacts, including battlefields, also twentieth-century ones.”⁵

Archaeological heritage is an important section of global cultural heritage resources. The cultural heritage

gicznego i architektonicznego, a także dziedzictwa sepulkralnego minionych epok jest dziedzictwo kulturowe w podziemiach pod bazyliką archikatedralną w Przemyślu. Zostało ono częściowo odkryte w podziemiach prezbiterium w latach sześćdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku, a w latach 2009–2015 przeprowadzono restaurację krypt grobowych pod nawami bazyliki i rewitalizację przestrzeni podziemnej pod całą archikatedrą w celu udostępnienia jej dla turystyki kulturowej i pielgrzymkowej. Dalekosiężne plany obejmowały połączenie podziemi archikatedralnych z nowożytnymi kanałami na wody burzowe pod płytą rynku. Obecnie na ukończeniu znajdują się prace konserwatorsko-budowlane związane z udostępnieniem relikwów romańskiej rotundy i restauracja pierwszego odcinka kanałów miejskich jako unikatowych zabytków techniki.

Wyniki badań i dyskusja

Na podstawie akt kapituły dzieje budowy katedry rzymskokatolickiej w Przemyślu przedstawił w roku 1902 ks. Władysław Sarna w publikacji *Dzieje dyecezyi przemyskiej obrządku łacińskiego*⁶, a ks. Teofil Łękawski napisał na ten temat pierwszą monografię *Katedra przemyska wraz z kościołem filialnym Najświętszego Serca Pana Jezusa*⁷. Dzieje przemyskiej kapituły katedralnej omówił ks. Jakub Federkiewicz w publikacji *Kapituła przemyska obrządku łacińskiego w 1908*⁸.

Pół wieku później, w roku 1960 ks. J. Ataman opublikował artykuł *Z dziejów przemyskiego kościoła katedralnego*⁹, a w następnym roku pracę *Odkrycie archeologiczne w podziemiach bazyliki katedralnej przemyskiej*¹⁰. Relikty rotundy zostały odkryte przez Antoniego Kunysza, który od roku 1958 kierował ekspedycją archeologiczną na Wzgórzu Zamkowym w Przemyślu z ramienia Muzeum Okręgowego w Rzeszowie¹¹. Fakt ten wzbudził społeczne zainteresowanie, tym bardziej że wczesnośredniowieczne artefakty zostały odkryte na zewnątrz bazyliki archikatedralnej, a także w podziemiach jej prezbiterium. Wydarzenia te zostały opisane przez badaczy¹². Uporządkowane i opracowane materiały na temat odkrycia rotundy opublikował A. Kunysz w sprawozdaniu *Najnowsze wyniki badań archeologicznych na terenie Przemyśla w rejonie Starego Miasta (rotunda)*¹³. Prace naukowe i badawcze na ten temat prowadził Józef Tomasz Frazik¹⁴. W październiku 1965 zorganizowano sesję naukową we współpracy z Muzeum Ziemi Przemyskiej i Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu pod hasłem „Przemyśl i ziemia przemyska w zaraniu dziejów”¹⁵.

W monografii *Tysiąc lat Przemyśla*¹⁶ przedstawione zostały przekroje, rzuty katedry i rotundy, a także rzuty i rysunki sklepień, do których nawiązywali późniejsi badacze. Pierwszy raz zwrócono uwagę na istotne elementy kompozycyjne wnętrza podziemi pod nawami: na trapezowy obrys murów magistralnych korpusu i sklepienie nad prezbiterium, niejako w części „ucięte”¹⁷.

Odminną hipotezę na temat budowy rotundy jako ruskiej cerkwi katedralnej w XI wieku odnotowano w słowniku pod redakcją Andrzeja Saładiaka¹⁸.

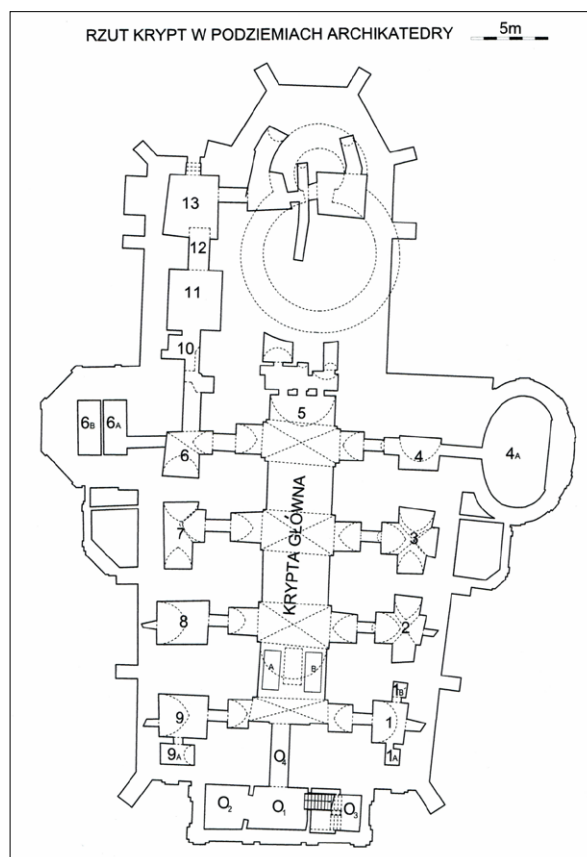
underneath the archcathedral basilica in Przemyśl is an especially interesting asset of archaeological, architectural and architectural heritage of past times. It was initially discovered in the cellars underneath the presbytery in the 1960s and 90s, and in the years 2009–2015, a restoration of burial crypts underneath the basilica's nave was performed, combined with a revitalization of the underground space beneath the entire archcathedral so as to make it accessible to cultural and pilgrimage tourism. There were far-reaching plans to connect the archcathedral's cellars with modern-period stormwater sewers underneath the surface of the market square. At present, conservation and construction work intended to make the remains of a Romanesque rotunda accessible and the restoration of the first section of the city's sewers as unique engineering monuments are drawing to a close.

Findings and discussion

Based on chapter records, the history of the Roman Catholic cathedral in Przemyśl was presented in 1902 by Fr. Władysław Sarna in *Dzieje dyecezyi przemyskiej obrządku łacińskiego*⁶ while Fr. Teofil Łękawski wrote the first monograph on the subject.⁷ The history of the cathedral chapter of Przemyśl was discussed by Fr. Jakub Federkiewicz in *Kapituła przemyska obrządku łacińskiego* in 1908.

Half a century later, in 1960, Fr. J. Ataman published the paper *Z dziejów przemyskiego kościoła katedralnego*⁹ which was followed by *Odkrycie archeologiczne w podziemiach bazyliki katedralnej przemyskiej*, published a year later.¹⁰ The relicts of the rotunda were discovered by Antoni Kunysz, who in 1958 began directing an archaeological expedition at the Castle Hill in Przemyśl under the auspices of the District Museum in Rzeszów.¹¹ This fact inspired considerable public interest, especially as early medieval artifacts had been discovered outside of the archcathedral basilica and in the cellar of its presbytery. These events were discussed by the researchers.¹² Sorted and processed materials concerning the discovery of the rotunda were published by A. Kunysz in his report *Najnowsze wyniki badań archeologicznych na terenie Przemyśla w rejonie Starego Miasta (rotunda)*.¹³ Research on this subject was also performed by Józef Tomasz Frazik.¹⁴ In October 1965, an academic session was organized in cooperation with the Museum of the Land of Przemyśl and the Society of Friends of Learning in Przemyśl under the motto “Przemyśl and its land at the dawn of history.”¹⁵

The monograph *Tysiąc lat Przemyśla*¹⁶ featured a presentation of the cross-sections and floor plans of the cathedral and the rotunda, as well as a floor plan and drawings of its vaults, which were referenced by later scholars. Essential compositional elements of the interior of the cellars: the trapezoidal outline of the principal walls of the main body and the vault above the presbytery, which appeared to be partially “severed,” were first noted at the time.¹⁷

Ryc. 2. Rzut krypt grobowych w podziemiach bazyliki archikatedralnej; opis: O – krypta główna z podziemnymi kryptami biskupa A. Gołaszewskiego i biskupa J.A. de Potoczki; część wejściowa: O₁ – przedsionek, O₂ – lapidarium, O₃ – klatka schodowa, O₄ – przejście; krypty południowe: 1, 1a, 1b, 2, 3, 4; 4a – krypta pod kaplicą Świętego Krzyża, 5 – tzw. gotyckie krypty pod prezbiterium; krypty północne: 6, 7, 8, 9, 9a; 6a, 6b – krypty pod kaplicą Najświętszego Sakramentu; 10, 11, 12 – krypty pod zakrystią wikariacką; 13 – krypta pod zakrystią biskupią; rys. N. Stojak.

Fig. 2. Floor plan of the burial crypts underneath the archcathedral basilica; legend: O—main crypt with underground crypts of bishop A. Gołaszewski and bishop J.A. de Potoczka; entrance section: O₁—vestibule, O₂—lapidarium, O₃—stairwell, O₄—passage; southern crypts: 1, 1a, 1b, 2, 3, 4; 4a—crypt underneath the Holy Cross Chapel, 5—so-called Gothic crypts underneath the presbytery; northern crypts: 6, 7, 8, 9, 9a; 6a, 6b—crypts underneath the Chapel of the Holy Sacrament; 10, 11, 12—crypts underneath the vicar's sacristy; 13—crypt underneath the bishop's sacristy; by N. Stojak.

Stanowiska naukowe polskich badaczy przedstawił w roku 1981 Antoni Kunysz w ważnej publikacji *Przemysł w pradziejach i wczesnym średniowieczu*¹⁹. Rozprawa o. Borysa I. Bałyka²⁰ lokowała funkcję katedralną w latach 1377–1412 w rotundzie św. Mikołaja, której relikty odkryto pod prezbiterium archikatedry. Warto też odnotować rozważania Piotra Krasnego i Jakuba Sito w nowej serii *Katalogu zabytków sztuki*, omawiającej zabytki sakralne Przemysła²¹.

W latach 1996–1998 wznowiono badania archeologiczne pod prezbiterium archikatedry, prowadzone przez Michała Proksę i Zbigniewa Pianowskiego; odkrycia dokonane do roku 1998 zostały uwzględnione w nowym katalogu budowlanej spuścizny romańskiej w Polsce autorstwa Zygmunta Świechowskiego²². W roku 1996 Teresa Rodzińska-Choraży przedstawiła hipotezę datującą rotundę na początek XII wieku, a nawet jeszcze wcześniej, na przełom XI i XII wieku. Podstawą była analiza porównawcza wczesnopiastowskiego zespołu pałacowego na Wzgórzu Zamkowym oraz rotundy prostej pod katedrą w Przemysłu²³. Warte przytoczenia jest też koncepcja Marka Gosztyły i Mi-

A different hypothesis about the construction of the rotunda as a Ruthenian Orthodox cathedral church in the eleventh century was noted in a dictionary edited by Andrzej Saładiak.¹⁸ The academic positions of Polish scholars were presented in 1981 by Antoni Kunysz in the seminal work entitled *Przemysł w pradziejach i wczesnym średniowieczu*.¹⁹ The paper by Fr. Borys I. Bałyk²⁰ placed the cathedral function in the rotunda of St. Nicholas, whose ruins were discovered under the presbytery of the archcathedral, in the years 1377–1412. Also notable are the arguments of Piotr Krasny and Jakub Sito in their newest edition of *Katalog zabytków sztuki*, which discusses the religious monuments of Przemysł.²¹

In the years 1996–1998, archaeological exploration underneath the archcathedral's presbytery was resumed under the supervision of Michał Proksa and Zbigniew Pianowski; the discoveries made in 1998 were included in a new catalogue of Romanesque architectural legacy in Poland by Zygmunt Świechowski.²² In 1996, Teresa Rodzińska-Choraży presented a hypothesis that dated the rotunda to the beginning of the twelfth cen-

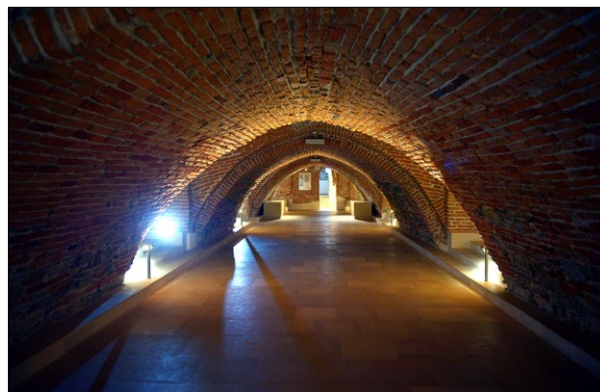
Ryc. 3. Podziemia pod bazyliką archikatedralną, widok w kierunku wschodnim na tzw. krypty gotyckie, za którymi znajduje się fundamentowa ściana rotundy; fot. D. Delmanowicz.

Fig. 3. Cellars underneath the archcathedral basilica, eastwards view of the so-called Gothic crypts, behind which is the footing wall of the rotunda; photo by D. Delmanowicz.

chała Proksy datująca rotundę na początek XI wieku²⁴. Krytykę tego datowania przedstawił August Stanisław Fenczak²⁵; postawił on też hipotezę o wnętrzu rotundy z galerią emporową²⁶. Z. Pianowski i M. Proksa łączą rotundę z późnym okresem polskiej sztuki romańskiej²⁷. Ich badania wzbogaciły najnowszą wersję katalogu zabytków romańskich, opracowanego przez Z. Świechowskiego u progu XXI wieku²⁸.

W roku 2002 A.S. Fenczak zebrał dotychczas opublikowaną literaturę na temat sztuki i kultury Przemyśla i okolic w formie materiałów do bibliografii²⁹, a w roku następnym omówił funkcję *ecclesia maior* oraz dokonał analizy porównawczej architektury wyposażenia rotundy i późniejszych budowli sakralnych w jej otoczeniu na podstawie przekazów historycznych z XIV i XV wieku³⁰. Rotunda św. Mikołaja została wszechstronnie omówiona w obszernym opracowaniu autorstwa Z. Pianowskiego i M. Proksy *Najstarsze budowle Przemyśla*³¹. W roku 2010 ukazało się kolejne kompendium wiedzy mediewistycznej *Przemyśl wczesnośredniowieczny*³².

Najnowsze prace, wykonane w podziemiach pod archikatedrą w latach 2009–2010, przedstawione zostały w Podkarpackim Biuletynie Informacyjnym, opracowanym pod kierunkiem autorki i wydanym w roku 2011 przez Podkarpacki Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Przemyślu. Omówiono w nim dokumentację projektowo-konserwatorską, której celem miało być konstrukcyjne wzmocnienie i udrożnienie piwnic katedralnych, a także udostępnienie podziemi zwiedzającym przez nowo wybudowane wejście od strony zachodniej fasady, umożliwiające bezkolizyjne dotarcie do najstarszej, znajdującej się pod prezbiterium części budowli, zawierającej relikty budownictwa romańskiego³³. W roku 2011 Beata Jagieła przedstawiła rozprawę doktorską poświęconą regotyce katedry łańcuckiej przez Tomasza Prylińskiego³⁴. Szeroko zakrojone prace konserwatorsko-budowlane w podziemiach bazyliki zaplanowane w 2009 i kontynuowane w latach 2010–2015 zostały skrótowo przedstawione w Podkarpackim Biuletynie Konserwatorskim, który ukazał się w 2016³⁵.

Ryc. 4. Podziemna przestrzeń pod nawą główną bazyliki, widok w kierunku zachodnim z wejściem do krypt; fot. D. Delmanowicz.

Fig. 4. Underground space beneath the main nave of the basilica, westwards view with the entrance to the crypts; photo by D. Delmanowicz.

ture or even earlier, to the period towards the end of the eleventh and the twelfth century. It was based on a comparative analysis of an early Piast dynasty palace complex at Castle Hill and the simple rotunda underneath the cathedral in Przemyśl.²³ The concept by Marek Gosztyła and Michał Proksa, which dated the rotunda to the beginning of the eleventh century, is also notable.²⁴ A critique of this dating was presented by August Stanisław Fenczak;²⁵ he also put forth a hypothesis about the rotunda's interior having a *matroneum*.²⁶ Z. Pianowski and M. Proksa linked the rotunda with a later period of Polish Romanesque art.²⁷ Their studies enhanced the latest version of the catalogue of Romanesque monuments prepared by Z. Świechowski at the start of the twenty-first century.²⁸

In 2002, A.S. Fenczak collected the literature on the art and culture of Przemyśl and its vicinity in the form of bibliography materials,²⁹ and discussed the *ecclesia maior* function a year later, alongside performing a comparative analysis of the architecture of the rotunda's furnishings and those of later religious buildings in its vicinity, as based on historical accounts from the fourteenth and fifteenth century.³⁰ The rotunda of St. Nicholas was comprehensively discussed in the extensive work *Najstarsze budowle Przemyśla* by Z. Pianowski and M. Proksa.³¹ In 2010, another compendium of medievalist knowledge was published in the form of *Przemyśl wczesnośredniowieczny*.³²

The latest exploration of the cellars underneath the archcathedral in the years 2009–2010 was presented in Podkarpacki Biuletyn Informacyjny, prepared under the supervision of the author and published in 2011 by the Subcarpathian Voivodeship Monument Conservation Office in Przemyśl. It discussed conservation and design documentation intended to structurally support and unblock the cathedral's cellars and make them accessible to visitors via a newly-built entrance from the side of the western facade that would enable safe access to the oldest part of the structure underneath the presbytery, which included remains of Romanesque

Ryc. 5. Widok wnętrza jednej z krypt pod północną nawą bazyliki, ekspozycja funeralna; fot. D. Delmanowicz.

Fig. 5. View of the interior of one of the crypts underneath the nave of the basilica, funerary exposition; photo by D. Delmanowicz.

Szeroko zakrojone prace związane z rewitalizacją oraz udostępnieniem podziemi archikatedralnych dla ruchu turystycznego zostały omówione przez autorkę artykułu w pracy *Podziemia bazyliki archikatedralnej w Przemyślu i ich rewitalizacja w latach 2009–2015*³⁶, zawierającej pełną literaturę przedmiotu (w tym prace nieopublikowane, maszynopisy, projekty budowlane, źródła, protokoły z komisji konserwatorskich i materiały do podejmowanych decyzji, np. opinie, analizy, dokumentację konserwatorską badań nieinwazyjnych i inwazyjnych), a także wykaz wszystkich prac wykonanych w przeszłości i obecnie. Odrestaurowaną część nazwano kryptami archikatedry.

Materiały i metody badawcze

Badania i lustracje stanu zachowania architektury – rysy, spękania i rozspojenia

Pierwszym etapem badań architektonicznych była szczegółowa lustracja nadproży otworów wraz ze ścianami zewnętrznymi, obserwacja fundamentów i bryły architektonicznej, ze szczególnym odnotowaniem etapów przebudów i obserwacją licznych spękań. Badania i przedmiotowe lustracje były prowadzone przez urzędników Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków pod kierunkiem autorki artykułu, pełniącej wówczas funkcję Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemyślu.

Ten pierwszy etap badań architektonicznych ujawnił liczne pęknięcia i rozspojenia, z których większość przenikała przez osie konstrukcji otworów okiennych naw bocznych. Pęknięć takich nie odnotowano w neogotyckich obramieniach okien prezbiterium. Ponadto ściany kamiennego prezbiterium, które do dziś zachowują sztywność dzięki przyporom, nie miały rozspojeni ani rys. Natomiast część nawowa bazyliki, wtórnie ukształtowana w formie układu pseudobazylikowego wzniesionego z cegły ceramicznej na zaprawie wapiennej, miała elewacje boczne przedzielone rytmicznie pilastrami usytuowanymi pomiędzy oknami. Prawdopodobnie był to efekt szeroko zakrojonego procesu tzw.

Ryc. 6. Widok podziemi bazyliki przed remontem, krypta pod nawą główną; archiwum M. Piórkowskiego, wykonawcy prac budowlano-konserwatorskich.

Fig. 6. View of the basilica's cellars prior to renovation, the crypt under the main nave; from the collection of M. Piórkowski, conservation and construction contractor.

architecture.³³ In 2011, Beata Jagieła presented a doctoral dissertation on the regothicization of the Latin cathedral by Tomasz Pryliński.³⁴ Comprehensive conservation and construction work in the underground section of the basilica that was planned in 2009 and continued in the years 2010–2015 was briefly presented in *Podkarpacki Biuletyn Konserwatorski*, in an issue published in 2016.³⁵

Comprehensive work on revitalizing and opening access to the archcathedral's cellars to tourist traffic were discussed by the author in the work *Podziemia bazyliki archikatedralnej w Przemyślu i ich rewitalizacja w latach 2009–2015*,³⁶ which included a complete overview of the literature (including unpublished papers, typescripts, technical designs, sources, conservation commission protocols and materials attached to administrative decisions, e.g. opinions, analyses, non-invasive and invasive testing documentation), as well as a list of all procedures that had been performed in the distant and recent past. The section subjected to restoration was named the archcathedral's crypts.

Materials and methods

Studies and inspections of the state of preservation of architecture—marks, cracks and debonding

The first stage of the architectural study was a detailed inspection of lintels above openings and internal walls, combined with observation of the footing and architectural massing, with particular attention paid to noting remodeling stages and numerous cracks. The study and inspections were performed by officials from the Voivodeship Monument Conservation office under the supervision of the author, who held the post of Subcarpathian Voivodeship Monuments Conservator in Przemyśl at the time.

The first stage of architectural studies found numerous instances of cracks and debonding, most of

Ryc. 7. Widok podziemi bazyliki przed remontem, krypta pod północną nawą boczną; archiwum M. Piórkowskiego.

Fig. 7. View of the cellars of the basilica prior to renovation, crypt underneath the northern side nave; from the collection of M. Piórkowski.

barokizacji katedr gotyckich, a tym samym zamiany późnogotyckich przypór na smukłe barokowe pilastry. Obserwacje te odnotowano podczas komisji konserwatorskich, co skutkowało wykonanymi później odkrywkami i dodatkowymi badaniami cegieł oraz spoiwa. W wyniku analiz potwierdzone zostało istnienie okien gotyckich o kształcie i wielkości świadczącej o pierwotnie gotyckim układzie halowym. Tezę taką postawił J.T. Frazik³⁷. Ponadto nowe barokowe okna wykazywały przesunięcie światła okien w osi, co było przyczyną pęknięć biegnących pionowo przez spłaszczone, odcinkowe nadproża otworów okiennych aż do gzymsu.

Badania architektoniczno-archeologiczne przestrzeni sepulkralnych

Pionowe spękania, a także prowadzone w latach dziewięćdziesiątych XX wieku liczne prace w przyziemiu nad systemami grzewczymi bazyliki spowodowały, że konieczna była obserwacja zmian i szczegółowa analiza stanu zachowania części fundamentowej. Na początkowym etapie badań podziemi bazyliki były wyodrębnione dwie osobne przestrzenie grzebalne: krypty pod nawami dostępne z podchórza i krypty pod prezbiterium, które posiadały oddzielny włącz zejściowy w płycie posadzki we wschodniej części świątyni i zejście po schodach drabiniastych. Dodatkowymi oddzielnymi komorami grobowymi były podziemia pod kaplicami bocznymi: rodu Drohojowskich od północnej strony naw i po przeciwnej stronie kościoła oraz biskupa Aleksandra Antoniego Fredry od południa. Lustracja tych przestrzeni wykazała duże różnice pomiędzy nimi pod każdym względem. W wyniku badań archeologicznych prowadzonych w latach sześćdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku krypty pod prezbiterium były dostępne, aczkolwiek wymagały pilnych zabezpieczających prac konserwatorskich, głównie bloków kamiennych z trawertynu, z których zbudowana była romańska rotunda. Natomiast krypty pod nawami bocznymi stanowiły jedno wielkie ziemno-piaszczyste zasypisko

Ryc. 8. Widok podziemi bazyliki przed remontem, krypta pod północną nawą boczną; archiwum M. Piórkowskiego.

Fot. 8. View of the cellars of the basilica prior to renovation, crypt underneath the northern side nave; from the collection of M. Piórkowski.

which crossed structural axes of window openings in side naves. Such cracks were not observed in Gothic revival window surrounds. Furthermore, the walls of the stone presbytery, which continue to retain their rigidity due to escarpments, did not show signs of debonding or cracks. The nave section of the basilica, which was remodeled into a pseudo-basilica layout erected from ceramic brick bound with lime mortar, had its side facades rhythmically divided with pilasters situated between windows. This was probably the effect of the wide-ranging process of the so-called baroquization of Gothic cathedrals, which featured the replacement of late Gothic escarpments with slender Baroque pilasters. These observations were noted during conservation commission proceedings, which resulted in later stratigraphic exploration and additional studies of bricks and mortar. Analyses confirmed the existence of Gothic windows with a shape and size attesting to the original Gothic hall layout. This hypothesis was put forth by J.T. Frazik.³⁷ Furthermore, new Baroque windows showed signs of an axial shift in their daylight dimensions, which was the cause of vertical cracks that ran across the flattened, segmentally arched window lintels up to the parapet.

Architectural and archaeological studies of sepulchral spaces

The vertical cracks, as well as numerous instances of construction work performed in the 1990s in the basilica's ground floor on heating systems, made it necessary to monitor changes and perform a detailed analysis of the state of preservation of the footing section. During the initial stage of the exploration of the basilica's cellars, two separate burial spaces were distinguished: the crypts underneath the naves accessible from the space underneath the matroneum and the crypts under the presbytery, each of which had a separate entrance shaft in the surface of the floor in the eastern part of the church and was accessible via ladder-like stairs.

w dużym bezładzie, zalegające pomiędzy obwodowymi murami fundamentowymi i posadowieniem potężnych między nawowych filarów a ścianami działowymi poszczególnych komór grobowych. Zasyisko to sięgało wysokości około 1,5 m w taki sposób, że pozostawała niewielka przestrzeń, wysokości 1 m, do najwyższego punktu sklepienia w przestrzeni pod nawami. W niektórych miejscach odległość do sklepienia stanowi nawet mniej niż 1 m, co uniemożliwiało rozpoznanie stanu murów fundamentowych i ich kondycji nośnej, a także poruszanie się pomiędzy kryptami grobowymi. Komory grobowe pod kaplicami bocznymi były nieużytkowane od ponad pół wieku i ich stan był nieznan, pomimo że były dostępne przez włazy w posadzkach w każdej z krypt.

Cieki wodne jako główny problem zawilgocenia podziemia i przyziemia bazyliki

Badania wstępne wykazały konieczność zajęcia się podziemną przestrzenią pod nawami, gdyż występowało tam gromadzenie się wody. Przyczyny okresowego napływu wód nie były znane. Woda miała trudności z samoczynnym odpływem, a zalegając w podziemiach, zawilgacała przyziemie bazyliki. Osobnym zagadnieniem były liczne pochówki, w większości zdezastowane, niejednokrotnie w postaci porozrzucanych pojedynczych kości, które w dużych ilościach zalegały w zasyisku. Stan ten wymagał uporządkowania i wyjaśnienia przyczyn występowania wody, okresowo w dużej ilości. Po usunięciu piaszczysto-ziemnego zasyiska i złożeniu kości w miejscach przeznaczonych na ossuaria planowano obserwacje i pomiary ścian fundamentowych, a także badania architektoniczne wydzielonych przestrzeni w podziemiach. Badania te przeprowadził doświadczony zespół z Krakowa, kierowany przez Marka Cempla³⁸, a nadzór konserwatorski nad adaptacją podziemi – Stanisław Sęk, doświadczony konserwator dzieł sztuki z Przemyśla. Wszelkie prace nadzorował doświadczony archeolog Z. Pianowski, który od końca lat dziewięćdziesiątych XX wieku badał podziemia bazyliki, głównie romańskie relikty rotundy św. Mikołaja.

Po usunięciu zasyiska i uporządkowaniu podłoża natrafiono na system kanałów odwadniających, które zachowały się odcinkowo. Ich oględziny wykazały niejednorodność konstrukcyjną. Najstarsze z nich znajdowały się w gotyckich partiach murów fundamentowych i były ukształtowane z kamiennych płyt piaskowcowych na etapie budowy późnośredniowiecznej katedry. Inne, zapewne późniejsze, wykonano z kamiennych płyt usytuowanych po bokach otworu kanału, a od góry zamknięto barokową cegłą. Biegły one z południa na północ, kierując wodę z okolicznych wzgórz w poprzek podziemi katedralnych, a następnie w kierunku spływu do Sanu. Jeszcze inne kanały odnaleziono w narożach podziemi pod nawami³⁹. Były one kamienno-ceglane, a niektóre z nich stanowiły otwarte kamienne lub ceglane koryta, bez zamknięcia od góry. Przeglądy podczas prowadzonych nadzorów archeologicznych przyniosły także informacje o występowaniu

Additional separate burial chambers were present under the side chapels: the chamber of the Drohojowski family in the northern side of the naves and on the opposite side of the church, and the chamber of bishop Aleksander Antoni Fredro from the south. An inspection of these spaces found significant, fundamental differences between them in all aspects. Archaeological exploration performed in the 1960s and 90s made the crypts underneath the presbytery accessible, although they required urgent protective conservation procedures, primarily focused on the travertine stone blocks that had been used to build the Romanesque rotunda. Meanwhile, the crypts underneath the side naves formed a backfill of soil and sand that was highly disorderly and occupied the space between perimeter foundation walls and the footing of massive inter- nave columns and partition walls of individual burial chambers. This backfill had a height of around 1.5 m and left little space—around 1 m—between its upper surface and the vault underneath the naves. In some places, the daylight between the two surfaces was less than 1 m, which prevented the assessment of the state of foundation walls and their load-bearing condition, in addition to hindering movement between the burial crypts. The burial chambers underneath the side chapels had not been used for over half a century and their condition was unknown despite the entrance hatches to each of the crypts being accessible.

Waterways as the main cause of damp in the basilica's ground floor and cellars

Initial studies demonstrated a need to focus on the underground space underneath the naves, as water was pooling there. The causes of this were unknown. The water could not easily drain by itself and by pooling in the cellars, it caused damp to accumulate in the ground floor of the basilica. Numerous burials, which were mostly heavily damaged, often in the form of scattered individual bones that rested in the backfill in large quantities, were a separate problem. This situation required addressing and the cause behind the temporary appearance of large amounts of water had to be determined. Upon the removal of the earth-and-sand backfill and the placement of bones in places assigned as ossuaries, plans were made to observe and measure the foundation walls and perform architectural studies of partitioned spaces in the ground floors. These studies were performed by an experienced team from Cracow, directed by Marek Cempla³⁸ while conservation supervision on the cellar's adaptation was performed by Stanisław Sęk, an experienced artworks conservator from Przemyśl. All works were supervised by Z. Pianowski, an experienced archaeologist who had studied the cellars of the basilica in the 1990s and primarily focused on the remains of the Romanesque rotunda of St. Nicholas.

Upon the removal of the backfill and bringing the base surface in order, surviving sections of a system

Ryc. 10. Widok kanału przepuszczającego wodę w podziemiach bazyliki; archiwum M. Piórkowskiego.

Fig. 10. View of the sewer section carrying water in the cellars of the basilica; from the collection of M. Piórkowski.

stałego lustra wody, które po jej usunięciu było ponownie uzupełnione ciekami przesączającymi się pomiędzy warstwami ziemi, co zostało odnotowane w protokołach komisji konserwatorskich⁴⁰. W jednej z najstarszych krypt pod południową nawą boczną od zachodniej strony, przylegającej do przepływowego kanału przez całą szerokość bazyliki, odkryto dalszą sieć zapewne późnośredniowiecznego systemu odwadniającego. Całość pozostawiono do konserwacji i zachowania jako ekspozycję dawnego systemu kanalizacji pod podłogą⁴¹.

Nieznane krypty grobowe biskupów przemyskich

Podczas prac porządkowych i usuwania zalegającej ziemi przemieszanej z gliną i piaskiem w połowie roku 2011 doszło do odkrycia dwóch murowanych krypt w przestrzeni pod nawą główną, w części zachodniej. Miały kształt prostopadłościanów i były przekryte odcinkowym sklepieniem. Według protokołu z nadzoru archeologicznego z 9 grudnia 2011 prowadzonego podczas odkopania krypt metodą badań inwazyjnych stwierdzono, że były to krypty biskupów: Antoniego Gołaszewskiego (1745–1824) i Jana Antoniego de Potoczki (1759–1832)⁴². Dalsze badania, już metodami inwazyjnymi, ukierunkowane były na poszukiwanie innych pochówków, w tym biskupów ordynariuszy i sufraganów.

W wyniku oględzin wszystkich przestrzeni pod nawami i komór grobowych w kryptach pod kaplicami bocznymi odnaleziono 10 trumien, które były składowane w przestrzeni krypty pod kaplicą fredrowską. Były ustawione w dwóch rzędach: dolnym i górnym, na powojennych drewnianych koziołkach. Do oględzin pochówków została zaproszona Anna Drązkowska, specjalistka w zakresie kultury funeralnej. Prace te zostały omówione w sprawozdaniach A. Drązkowskiej⁴³. Wszystkie opracowania, opinie i publikacje zostały odnotowane w bibliografii publikacji na temat rewitali-

Ryc. 9. Widok jednego z detali architektonicznych, wtórnie wmurowanego w odbudowane ściany podziemi bazyliki, obecnie w lapidarium w przedsionku podziemi; archiwum M. Piórkowskiego.

Fig. 9. View of an architectural detail added post-completion into the rebuilt walls of the basilica's cellars, presently located in the lapidarium in the cellar's vestibule; from the collection of M. Piórkowski.

of drainage troughs were discovered. Their inspection revealed a structural non-uniformity. The oldest were located in the Gothic sections of foundation walls and were made from sandstone slabs, placed during the construction of the late-medieval cathedral. Other, presumably later sections, were made from stone slabs positioned at the sides of the trough openings, and covered by Baroque-period brick from the top. They ran from the south to the north, directing water from the nearby hills across the cathedral's cellars towards an outlet and further into the San River. Other troughs were also found in the corners of the cellars underneath the naves.³⁹ They were made from brick and stone, and others were open stone or brick niches, without a cover. Inspections during archaeological supervision proceedings also revealed the presence of a permanent water level that, after its removal, was recreated by water drainage between soil layers, which was noted in conservation commission proceedings protocols.⁴⁰ One of the oldest crypts underneath the southern side nave, from the western side that abutted a trough that ran across the entire width of the basilica, another section of the late-medieval drainage system was discovered. Its entirety was scheduled for conservation and preservation and exposition of the former sewage system under the floor surface.⁴¹

Previously unknown burial crypts of the bishops of Przemyśl

In 2011, during clearing work and the removal of the earth mixed with clay and sand that filled the cellars, two marble crypts were discovered in the space under-

Ryc. 11. Ossuarium w podziemiach bazyliki po remoncie, krypta boczna pod południową nawą; archiwum M. Piórkowskiego.

Fig. 11. Ossuary in the cellars of the basilica post-renovation, side crypt under the southern nave; from the collection of M. Piórkowski.

zacji podziemi pod przemyską bazyliką archikatedralną w latach 2009–2015⁴⁴.

Badania architektoniczne murów fundamentowych

Kolejnym etapem badań nieinwazyjnych była lustracja ścian murów fundamentowych oraz sklepień podziemi przez konserwatora zabytków dzieł sztuki Stanisława Sęka. Ich celem było odnalezienie najstarszych wątków murów, a także pojedynczych detali kamiennych i ornamentów, które zostały wtórnie wmurowane po rekonstrukcji zawalonych sklepień podziemi w roku 1733 i nałożeniu na istniejące mury dodatkowych murowanych płaszczy wzmacniających podczas odbudowy prowadzonej po 1734⁴⁵. Wszystkie badania przyniosły znakomite wyniki na każdym etapie prac prowadzonych w podziemiach przemyskiej bazyliki archikatedralnej – dzięki nim została ożywiona przestrzeń niedostępna i zdegradowana, a kryjąca niezwykle dziedzictwo kulturowe z wielu epok.

Wnioski

W wyniku kilkuletnich badań w podziemiach bazyliki archikatedralnej stwierdzono, że jest to bezcenne źródło wiedzy o dziedzictwie kulturowym Przemysła, poczynając od początku drugiego tysiąclecia aż po czasy współczesne. Jest to dziedzictwo o ważnym znaczeniu architektoniczno-archeologicznym, a także funeralnym i sepulkralnym. W wyniku penetracji podziemi pod nawami odnaleziono liczne pochówki osób niezidentyfikowanych, a także ujawniono 10 zapomnianych trumien biskupich (5 ordynariuszy i 5 sufraganów).

Niezwykle istotne znaczenie miało odkrycie dwóch murowanych krypt grobowych zbudowanych w zagłębieniu poniżej poziomu uklepanej ziemi pod nawą główną katedry. Krypty te zostały wymurowane

neath the western section of the main nave. They had cuboid shapes and were covered with segmental vaults. According to protocols from an archaeological supervision session from December 9, 2011, which was performed during the uncovering of the crypt via invasive exploration, it was observed that these were the crypts of bishops Antoni Gołaszewski (1745–1824) and Jan Antoni de Potoczki (1759–1832).⁴² Further exploration, performed with invasive methods, were oriented towards searching for other burials, including those of ordinaries and suffragan bishops.

As a result of inspections of all spaces underneath the naves and burial chambers in crypts underneath the side chapels, ten coffins were found. They were stored in the space of the crypt underneath the Fredro chapel. They were placed in two rows: an upper and a lower one, on post-war wooden trestles. Anna Drażkowska, a specialist on funerary culture, was invited to inspect the burials. These inspections were discussed in A. Drażkowska's reports.⁴³ All reports, opinions and publications were included in the references to the publication on the revitalization of the cellars underneath the Przemysł archcathedral basilica in the years 2009–2015.⁴⁴

Architectural studies of foundation walls

Another stage of non-invasive studies was the inspection of foundation walls and vaults of the cellar by Stanisław Sęk, a historical artworks conservator. Their goal was to find the oldest wall masonry patterns as well as individual stonework details and ornaments that were incorporated into the walls after the reconstruction of the cellar's collapsed vaults in 1733 and the placement of additional masonry reinforcement covers on the walls during the reconstruction performed after 1734.⁴⁵ All studies brought excellent results at every stage of work performed in the cellars of the Przemysł archcathedral basilica—they allowed for the enlivening of a space that had previously been inaccessible and decayed but hid a unique portion of cultural heritage from numerous periods.

Conclusions

Over the course of several years of research performed in the cellars of the archcathedral basilica, a conclusion was reached as to it constituting a priceless source of knowledge about Przemysł's cultural heritage ranging from the beginning of the second millennium CE to the present. It is a heritage of great architectural, archaeological, funerary and sepulchral significance. As a result of penetrating the cellars underneath the naves, numerous burials of unidentified individuals were found, in addition to ten forgotten coffins with the remains of bishops (five ordinaries and 5 suffragan bishops).

The discovery of two masonry burial crypts built in the niche below the layer of rammed earth underneath the nave of the main cathedral was particularly essential. These crypts were built from brick bound

z cegły łączonej zaprawą wapienną na przelomie drugiej i trzeciej ćwierci XIX wieku w zasypisku ziemno-piaszczystym, z przeznaczeniem na pochówki dwóch biskupów przemyskich: Antoniego Gołaszewskiego (zm. 1824) i Jana Antoniego de Potoczki (zm. 1832). Ich odnalezienie i analiza były kluczowymi dowodami na wyjaśnienie przyczyn okresowego gromadzenia się wody w podziemiach, a także zawilgocenia murów fundamentowych i ziemnych partii pomiędzy nimi. W wyniku badań archeologicznych odnaleziono znakomite zabytki techniki: relikty późnogotyckie i późnobarokowe kanały odprowadzające wodę, które biegły pod katedrą pomiędzy murami fundamentowymi z południa na północ, a następnie wypuszczały wodę poza mury, kierując ją do Sanu. Kanały te zostały rozbite podczas budowy krypt grobowych biskupów. Po wybudowaniu krypt i zasypaniu ich ziemią w celu ukrycia przed Austriakami, którzy zakazali pochówków pod kościołami i w bezpośrednim ich otoczeniu, kontrolowany przepływ wody pod katedrą został uniemożliwiony. Tym samym naturalna droga przepływu wód gruntowych, które okresowo zwiększały swoją objętość, została przerwana, doprowadzając do stałego zawilgocenia podziemi i dolnych partii bazyliki. Zawilgocenie to zwiększało się w okresie wiosennych roztopów i jesiennych deszczy.

Drugim cennym odkryciem było zidentyfikowanie licznych fragmentów detali architektonicznych i nowożytnych artefaktów tzw. małej architektury, które znalazły się w podziemiach katedry po katastrofie budowlanej w roku 1733. W wyniku penetracji podziemnych przestrzeni funeralnych i lustracji ścian fundamentowych odnaleziono liczne fragmenty detali, które wtórnie zostały wmurowane w odbudowywane i wzmacniane ściany podziemi pod nawami. Przed rozpoczęciem badań w latach 2009–2015 przypuszczano, że po katastrofie w 1733 ułamki dawnych epitafiów i nagrobków znalazły się w zasypisku ziemno-piaszczystym, zalegającym w podziemiach pod nawami. Okazało się jednak, że podziemia były wielkim placem budowy po zawaleniu się sklepień do podziemi, a do odbudowy użyto materiału kamiennego z potłuczonych epitafiów, nagrobków i płyt grobowych.

Trzecim obszarem badawczym ujawnionym podczas badań architektoniczno-archeologicznych było odkrycie licznych przestrzeni sepulkralnych w podziemiach. Badania pochówków, zwłaszcza biskupich, przyniosły istotny wkład do wiedzy funeralnej i historii ubioru.

Czwartym zagadnieniem było odsłonięcie licznych relikwów architektonicznych w obrębie kruchty kościoła, odkrytych i przeanalizowanych w trakcie nowej organizacji przestrzennej dwupoziomowego przedsionka. Ujawnione wówczas relikty dotychczas nieznanymi murów fundamentowych średniowiecznej katedry pokazały, że kościół w tym miejscu był wznoszony już wcześniej. Relikty murów fundamentowych sprzed roku 1460 wskazują dwukrotną próbę budowy katedry

with lime mortar towards the end of the second and the beginning of the third quarter of the nineteenth century in an earth-and-sand backfill, which were used to bury two of Przemyśl's bishops: Antoni Gołaszewski (d. 1824) and Jan Antoni de Potoczki (d. 1832). Their discovery and analysis were key pieces of evidence in determining the cause of the periodical pooling of water in the cellar and the damp of foundation walls and earthen parts between them. As a result of archaeological exploration, high-value engineering monuments were found: the remains of late-Gothic and late-Baroque water drainage troughs that ran underneath the cathedral between the foundation walls along the north-south direction and directed the water outside the walls and into the San River. These troughs were damaged during the construction of the burial crypts for bishops. After the construction of the crypts and their filling with earth so as to hide them from Austrians who had enacted a ban on burials underneath churches and in their immediate vicinity, the controlled flow of water underneath the cathedral was prevented. Thus, the natural flow of groundwater, which periodically increased in volume, was blocked, leading to the continuous buildup of damp in the cellar and lower parts of the basilica. This damp increased during springtime thaws and autumn rains.

Another valuable discovery was the identification of numerous fragments of architectural details and modern artifacts that included décor elements, which had been placed in the cathedral's cellars after a construction disaster in 1733. As a result of the penetration of underground funerary spaces and the inspection of foundation walls, numerous detail fragments were found that were once again incorporated into the underground walls, located under the naves, during their reconstruction and reinforcement. Prior to the start of the exploration in the years 2009–2015, it was suspected that, after the 1733 disaster, fragments of former epitaphs and tombstones were mixed into the earth-and-sand backfill that filled the cellars underneath the naves. However, it became evident that the cellars had been a large construction site after the collapse of the vaults into the underground spaces and stone material from damaged epitaphs and tombstones had been used to rebuild them.

The third area of study that revealed itself during architectural and archaeological studies was the discovery of numerous sepulchral spaces in the cellars. Studies of the burials, particularly those of bishops, significantly contributed to enhancing funerary knowledge and the history of clothing.

The fourth matter was the unearthing of numerous architectural relics near the church porch, which were discovered and analyzed during the new spatial organization of a two-level vestibule. The remains of previously unknown foundation walls of the medieval cathedral that were previously unknown demonstrated that a church had been built at the site earlier. The remains of foundation walls from before 1460 showed that there had been two attempts to build a cathedral towards the

na przełomie XIV i XV wieku, która z niewyjaśnionych przyczyn została przerwana.

Wszystko razem – dawne dyskusje i dzisiejsze badania – dowodzi, że podziemia bazyliki archikatedralnej w Przemyślu to wyjątkowy zespół architektoniczny i funeralny, w przeszłości będący świadomie tworzoną nekropolią.

end of the fourteenth and the beginning of the fifteenth century, which had stopped for unknown reasons.

All this brought together—past discussions and present-day studies—proves that the cellars of the Przemyśl archcathedral basilica are an exceptional architectural and funerary complex that, in the past, was a deliberately created necropolis.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Ataman Julian, *Odkrycie archeologiczne w podziemiach bazyliki katedralnej przemyskiej*, „Kronika Diecezji Przemyskiej” 1961, z. 9–10.
- Ataman Julian, *Z dziejów przemyskiego kościoła katedralnego*, „Kronika Diecezji Przemyskiej” 1960, z. 3–4.
- Bałyk Borys Iwan, *Do istorii najdawniejszych cerkiew u Peremysli (X–XII st.)*, „Bohosławija” 1983, t. 47.
- Federkiewicz Jakub ks., *Kapituła przemyska obrządku łacińskiego. Reprint z Kroniki Diecezji Przemyskiej z lat 1908–1913*, Przemyśl 2013.
- Fenczak August Stanisław, „Ecclesia Premisliensis maior”, czyli o architekturze i niektórych elementach wewnętrznego wyposażenia kościoła św. Mikołaja w Przemyślu w świetle źródeł pisanych z XIV i XV wieku, „Kresy Południowo-Wschodnie. Rocznik Regionalnego Ośrodka Kultury, Edukacji i Nauki w Przemyślu” 2003, z. 1.
- Fenczak August Stanisław, *Kwestia chronologizacji budowy rotundy św. Mikołaja w Przemyślu*, „Rocznik Przemyski” 1997, t. 33, z. 3.
- Fenczak August Stanisław, *Sztuka i kultura Przemyśla i okolicy. Materiały do bibliografii*, Przemyśl 2002.
- Fenczak August Stanisław, *Wczesnośredniowieczny Przemyśl w świetle źródeł historycznych*, [w:] Ewa Sosnowska (red.), *Przemyśl wczesnośredniowieczny*, Warszawa 2010.
- Frazik Józef Tomasz, *Relikty rotundy pod prezbiterium katedry przemyskiej w świetle dotychczasowych badań*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1962, t. 24, nr 2.
- Frazik Józef Tomasz, *Technika muru rotundy na placu Katedralnym w Przemyślu i uwagi z tym związane*, „Czasopismo Techniczne” 1962, t. 67, nr 9.
- Frazik Józef Tomasz, *Zarys dziejów sztuki Przemyśla*, [w:] *Tysiąc lat Przemyśla*, red. Franciszek Persowski, Antoni Kunysz, Julian Olszak, cz. 1, Rzeszów 1976.
- Goszyła Marek, Proksa Marek, *Kościół św. Mikołaja w Przemyślu na tle rotund prostych w Polsce*, Przemyśl 1997.
- Kobyliński Zbigniew, *Czym jest, komu jest potrzebne i do kogo należy dziedzictwo kulturowe?*, „Mazowsze. Studia Regionalne” 2011, nr 7.
- Kot Beata (red.), *Podkarpacki Biuletyn Konserwatorski*, t. IV, cz. 2, Przemyśl 2016.
- Krasny Piotr, Sito Jakub, *Miasto Przemyśl*, cz. 1: *Zespoły klasztorne*, [w:] *Katalog zabytków sztuki*, red. Jerzy Sito, „Seria Nowa”, t. 10, Warszawa 2004.
- Kunysz Antoni, *Najnowsze wyniki badań archeologicznych*

- na terenie Przemyśla w rejonie Starego Miasta (rotunda)*, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego” 1963, t. 3.
- Kunysz Antoni, *Tajemnice wzgórza zamkowego*, „Profile” 1977, nr 11.
- Kunysz Antoni, Frazik Józef Tomasz, *Badania archeologiczne na terenie Przemyśla w roku 1961*, Rzeszów 1961.
- Łękawski Teofil, *Katedra przemyska wraz z kościołem filialnym Najświętszego Serca Pana Jezusa*, Przemyśl 1906.
- Pianowski Zbigniew, Proksa Marek, *Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006*, Rzeszów 2008.
- Pianowski Zbigniew, Proksa Marek, *Rotunda św. Mikołaja pod prezbiterium katedry przemyskiej. Badania archeologiczno-architektoniczne w latach 1961 i 1996–2001*, [w:] Ewa Sosnowska (red.), *Przemyśl wczesnośredniowieczny*, Warszawa 2010.
- Sałaciak Andrzej, *Pamiętki i zabytki kultury ukraińskiej w Polsce*, Warszawa 1993.
- Sarna Władysław, *Dzieje diecezji przemyskiej*, t. 1–2, Przemyśl 1902.
- Sosnowska Ewa (red.), *Przemyśl wczesnośredniowieczny*, Warszawa 2010.
- Stojak Grażyna, Kazimierz Maria Osiński – architekt z Przemyśla, [w:] Urszula Jakubowska (red.), *Galiicyjskie spotkania*, Warszawa 2007.
- Stojak Grażyna (red.), *Podkarpacki Biuletyn Konserwatorski*, t. 3, cz. 1–2, Przemyśl 2011.
- Stojak Grażyna, *Podziemia bazyliki archikatedralnej w Przemyślu i ich rewitalizacja w latach 2009–2015*, Rzeszów 2017.
- Stojak Grażyna, *Prezbiterium Katedry w Przemyślu – gotyk czy neogotyk!?*, „Miscellanea Łódzkie”, Łódź 1997, nr 1.
- Stojak Grażyna, *Ruiny zamku kazimierzowskiego w Przemyślu – ruiny żywe*, [w:] Maria Brykowska (red.), *Ruiny żywe*, Rzeszów 2017.
- Świechowski Zygmunt, *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000.
- Tysiąc lat Przemyśla*, red. Franciszek Persowski, Antoni Kunysz, Julian Olszak, cz. 1, Rzeszów 1976.

Akty prawne / Legal acts

- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. 2003, nr 162, poz. 1568.

Dokumentacje / Documentation

- Cempla Marek, Cechosz Stanisław, Holcer Łukasz, „Inwentaryzacja badawcza krypt katedry. Krypta

- główna”, cz. 1, 2, Kraków 2013, archiwum zakładowe WUOZ w Przemyślu, wydruk nr 10084.
- Karczmarczyk Stanisław, „Projekt konstrukcji zabezpieczającej ekspozycję relikwii archeologicznych w obrysie prezbiterium Katedry w Przemyślu”, Kraków 2001, archiwum zakładowe WUOZ w Przemyślu.
- Karczmarczyk Stanisław, „Przeliczenia statyczno-wytrzymałościowe konstrukcji zabezpieczającej ekspozycję relikwii archeologicznych w obrysie prezbiterium Katedry w Przemyślu”, Kraków 2001, archiwum zakładowe WUOZ w Przemyślu.
- Kędzierska Ewa, „Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego prowadzonego podczas prowadzenia prac remontowo-konserwatorskich w podziemiach bazyliki archidiecezjalnej św. Jana Chrzciciela na terenie działki 1207, obręb 207 przy placu Katedralnym 1 w Przemyślu, w 2011 i 2012 roku, kontynuacja”, Dynów 2013, archiwum zakładowe WUOZ w Przemyślu, wydruk.
- Kędzierska Ewa, Buszta-Dec Monika, „Nadzór archeologiczny w podziemiach św. Jana Chrzciciela w Przemyślu”, Przemyśl 2012, archiwum zakładowe WUOZ w Przemyślu, wydruk wraz z inwentaryzacją krypt grobowych bp. A. Gołaszewskiego i bp. J.A. de Potoczki, bez numeru inwent.
- Protokół odbioru nadzoru archeologicznego prowadzonego przez E. Kędzierską na stanowisku nr 22 w Przemyślu z 9 grudnia 2011, archiwum zakładowe WUOZ w Przemyślu, rkp.
- Protokół z lustracji w związku z pracami archeologicznymi i budowlanymi spisany 19 sierpnia 2011, archiwum Zakładowego WUOZ w Przemyślu, rkp.
- Sęk Stanisław, „Wyniki badań architektonicznych, cz. 1: W podziemiach archikatedry rzymskokatolickiej w Przemyślu”, Przemyśl 2012, archiwum zakładowe WUOZ w Przemyślu, wydruk nr 10976a.
- Sęk Stanisław, „Wyniki badań architektonicznych, cz. 2: W kruchcie zachodniej (podziemia i część przyziemia) w wykopach przy elewacji zewnętrznej katedry w Przemyślu od strony południowej”, Przemyśl 2013, archiwum zakładowe WUOZ w Przemyślu, wydruk nr 10976b.
- Sobański Piotr, „Projekt rezerwatu archeologiczno-architektonicznego rotundy św. Mikołaja pod kościołem katedralnym św. Jana Chrzciciela w Przemyślu”, Kraków 2001, archiwum zakładowe WUOZ w Przemyślu, wydruk nr 5668.

Inne / Others

- Jagiela Beata, „Tomasz Pryliński oraz regotycyzacja katedry obrządku łacińskiego w Przemyślu według jego koncepcji”, t. 1, Instytut Historii Sztuki KUL, Lublin 2011, rozprawa doktorska pod kierunkiem Lechosława Lameńskiego, niepubl.

- ¹ Rozważania zostały opracowane po opublikowaniu książki Grażyny Stojak *Podziemia bazyliki archikatedralnej w Przemyślu i ich rewitalizacja w latach 2009–2015*, Rzeszów 2017.
- ² Z. Kobyliński, *Czym jest, komu jest potrzebne i do kogo należy dziedzictwo kulturowe?*, „Mazowsze. Studia Regionalne” 2011, nr 7, s. 21.
- ³ Ustawa z 23 lipca 2003 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. 2003, nr 162, poz. 1568.
- ⁴ Z. Kobyliński, op. cit., s. 24.
- ⁵ Ibidem.
- ⁶ W. Sarna, *Dzieje diecezji przemyskiej*, t. 1–2, Przemyśl 1902, s. 51.
- ⁷ T. Łękański, *Katedra przemyska wraz z kościołem filialnym Najświętszego Serca Pana Jezusa*, Przemyśl 1906.
- ⁸ J. Federkiewicz, *Kapituła przemyska obrządku łacińskiego. Reprint z Kroniki Diecezji Przemyskiej z lat 1908–1913*, Przemyśl 2013.
- ⁹ J. Ataman, *Z dziejów przemyskiego kościoła katedralnego*, „Kronika Diecezji Przemyskiej” 1960, z. 3–4, s. 234–249.
- ¹⁰ Idem, *Odkrycie archeologiczne w podziemiach bazyliki katedralnej przemyskiej*, „Kronika Diecezji Przemyskiej” 1961, z. 9–10, s. 138–142.
- ¹¹ A. Kunysz, *Tajemnice wzgórze zamkowego*, „Profile” 1977, nr 11, s. 11.
- ¹² A. Kunysz, J.T. Frazik, *Badania archeologiczne na terenie Przemyśla w roku 1961*, [w:] *Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1961*, Rzeszów 1961, s. 6–12.
- ¹³ A. Kunysz, *Najnowsze wyniki badań archeologicznych na terenie Przemyśla w rejonie Starego Miasta (rotunda)*, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego” 1963, t. 3.
- ¹⁴ J.T. Frazik, *Relikwii rotundy pod prezbiterium katedry przemyskiej w świetle dotychczasowych badań*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1962, t. 24, nr 2; idem, *Technika muru rotundy na placu Katedralnym w Przemyślu i uwagi z tym związane*, „Czasopismo Techniczne” 1962, t. 67, nr 9.
- ¹⁵ Idem, *Technika muru rotundy*, s. 202–203.
- ¹⁶ *Tysiąc lat Przemyśla*, red. F. Persowski, A. Kunysz, J. Olszak, cz. 1, Rzeszów 1976.
- ¹⁷ J.T. Frazik, *Zarys dziejów sztuki Przemyśla*, [w:] *Tysiąc lat Przemyśla*, s. 418, 420, 421.
- ¹⁸ A. Saładiak, *Pamiętki i zabytki kultury ukraińskiej w Polsce*, Warszawa 1993.
- ¹⁹ A. Kunysz, *Przemysł w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, Przemyśl 1981.
- ²⁰ B.I. Bałyk, *Do historii najdawniejszych cerkwi w Peremysli (X–XII st.)*, „Bohosławija” 1983, t. 47, s. 73–94; zob. Z. Pianowski, M. Proksa, *Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006*, Rzeszów 2008, s. 65; A.S. Fenczak, „Ecclesia Premisliensis maior”, czyli o architekturze i niektórych elementach wewnętrznego wyposażenia kościoła św. Mikołaja w Przemyślu w świetle źródeł pisanych z XIV i XV wieku, „Kresy Południowo-Wschodnie. Rocznik Regionalnego Ośrodka Kultury, Edukacji i Nauki w Przemyślu” 2003, z. 1, s. 10.
- ²¹ P. Krasny, J. Sito, *Miasto Przemyśl*, cz. 1: *Zespoły klasztorne*, [w:] *Katalog zabytków sztuki*, red. J. Sito, „Seria Nowa”, t. 10, cz. 1, Warszawa 2004, s. XV.
- ²² Z. Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000, s. 204–206.
- ²³ Z. Pianowski, M. Proksa, *Najstarsze budowle Przemyśla*, s. 66.
- ²⁴ M. Gosztyła, M. Proksa, *Kościół św. Mikołaja w Przemyślu na tle rotund prostych w Polsce*, Przemyśl 1997.
- ²⁵ A.S. Fenczak, *Kwestia chronologizacji budowy rotundy św. Mikołaja*

- w *Przemysłu*, „Rocznik Przemyski” 1997, t. 33, z. 3, s. 121–138.
- ²⁶ A.S. Fenczak, „Ecclesia Premisliensis maior”, *czyli o architekturze*, s. 9.
- ²⁷ Z. Pianowski, M. Proksa, *Rotunda św. Mikołaja w Przemysłu po badaniach archeologiczno-architektonicznych w latach 1996–1998*, Przemysł 1998.
- ²⁸ Z. Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000, s. 204–206.
- ²⁹ A.S. Fenczak, *Sztuka i kultura Przemysłu i okolicy. Materiały do bibliografii*, Przemysł 2002, s. 75–82.
- ³⁰ Idem, „Ecclesia Premisliensis maior”, *czyli o architekturze*, s. 9–18.
- ³¹ Z. Pianowski, M. Proksa, *Najstarsze budowle Przemysłu*, s. 66.
- ³² E. Sosnowska (red.), *Przemysł wczesnośredniowieczny*, Warszawa 2010; A.S. Fenczak, *Wczesnośredniowieczny Przemysł w świetle źródeł historycznych*, [w:] E. Sosnowska (red.), *Przemysł wczesnośredniowieczny*, Warszawa 2010, s. 39–92; Z. Pianowski, M. Proksa, *Rotunda św. Mikołaja pod prezbiterium katedry przemyskiej. Badania archeologiczno-architektoniczne w latach 1961 i 1996–2001*, [w:] E. Sosnowska (red.), *Przemysł wczesnośredniowieczny*, Warszawa 2010, s. 331–348.
- ³³ G. Stojak (red.), *Podkarpacki Biuletyn Konserwatorski*, t. 3, cz. 1, Przemysł 2011, s. 43; G. Stojak (red.), *Podkarpacki Biuletyn Konserwatorski*, t. 3, cz. 2, s. 113.
- ³⁴ B. Jagieła, „Tomasz Pryliński oraz regotycazacja katedry obrządku łacińskiego w Przemysłu według jego koncepcji”, t. 1, IHS KUL, Lublin 2011, s. 152–159, rozprawa doktorska pod kierunkiem L. Lameńskiego, niepubl.
- ³⁵ B. Kot (red.), *Podkarpacki Biuletyn Konserwatorski*, t. IV, cz. 2, Przemysł 2016, cz. 22–26.
- ³⁶ G. Stojak, *Podziemia bazyliki archikatedralnej w Przemysłu*, passim.
- ³⁷ *Tysiąc lat Przemysłu*, op. cit., s. 418–420.
- ³⁸ M. Cempla, S. Cechosz, Ł. Holcer, „Inwentaryzacja badawcza krypt katedry. Krypta główna”, cz. 1, 2, Kraków 2013, archiwum zakładowe WUOZ w Przemysłu, wydruk nr 10084.
- ³⁹ Protokół odbioru nadzoru archeologicznego prowadzonego przez E. Kędziarską na stanowisku nr 22 w Przemysłu z 9 grudnia 2011, archiwum zakładowe WUOZ w Przemysłu, rkp.
- ⁴⁰ Protokół z lustracji w związku z pracami archeologicznymi i budowlanymi spisany 19 sierpnia 2011, archiwum Zakładowe WUOZ w Przemysłu, rkp.
- ⁴¹ E. Kędziarska, „Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego prowadzonego podczas prowadzenia prac remontowo-konserwatorskich w podziemiach bazyliki archidiecezjalnej św. Jana Chrzciciela na terenie działki 1207, obręb 207 przy placu Katedralnym 1 w Przemysłu, w 2011 i 2012 roku, kontynuacja”, Dynów 2013, archiwum zakładowe WUOZ w Przemysłu, wydruk, s. 7–9, mapa nr 7.
- ⁴² E. Kędziarska, M. Buszta-Dec, „Nadzór archeologiczny w podziemiach św. Jana Chrzciciela w Przemysłu”, Przemysł 2012, archiwum zakładowe WUOZ w Przemysłu, wydruk wraz z inwentaryzacją krypt grobowych bp. A. Gołaszewskiego i bp. J.A. de Potoczki, bez numeru inwent.
- ⁴³ Za: G. Stojak, *Podziemia bazyliki archikatedralnej w Przemysłu*, s. 139–140.
- ⁴⁴ Ibidem, s. 271–273.
- ⁴⁵ S. Sęk, „Wyniki badań architektonicznych, cz. 1: W podziemiach archikatedry rzymskokatolickiej w Przemysłu”, Przemysł 2012, archiwum zakładowe WUOZ w Przemysłu, wydruk nr 10976a; S. Sęk, „Wyniki badań architektonicznych, cz. 2: W kruchcie zachodniej (podziemia i część przyziemia) w wykopach przy elewacji zewnętrznej katedry w Przemysłu od strony południowej”, Przemysł 2013, archiwum zakładowe WUOZ w Przemysłu, wydruk nr 10976b.

Streszczenie

Artykuł jest próbą zwrócenia uwagi na dyskusję prowadzoną od ponad 100 lat na temat dziedzictwa architektoniczno-archeologicznego w podziemiach bazyliki archikatedralnej w Przemysłu. Badania (inwazyjne i nieinwazyjne) z dużą intensywnością były prowadzone w latach 2008–2015. W ich wyniku odrestaurowano podziemia jako zespół funeralny o unikatowych wartościach zabytkowych, a także interesujący zabytek architektoniczny wraz z artefaktami wbudowanymi w strukturę ścian. Artefakty znalazły się w podziemiach w efekcie zawalenia się sklepienia nawy głównej (1733), które przebiło posadzkę i sklepienie piwnic, grzebiąc liczne zabytki małej architektury. Podczas prac restauratorskich zostały one odnalezione jako elementy wtórnie wmurowane w ściany piwnic. Badania archeologiczne w podziemiach bazyliki doprowadziły do odnalezienia dwóch murowanych krypt biskupich zakopanych w ziemnym podłożu pod nawami. Odkryto także późnośredniowieczny i nowożytny system kanałów odwadniających. Sprawia to, że podziemia bazyliki to wyjątkowy zespół architektoniczny i funeralny, w przeszłości będący świadomie tworzoną nekropolią.

Abstract

This paper is an attempt at drawing attention to a discussion that has been ongoing for over 100 years and concerns the architectural and archaeological heritage in the cellars of the archcathedral basilica in Przemysł. High-intensity exploration (invasive and non-invasive) of the cathedral was performed in the years 2008–2015. As a result, the cellar was restored as a funerary complex of unique heritage value, as well as an interesting architectural monument together with artefacts that had been incorporated into the wall structure. The artefacts found themselves in the cellars as a result of the collapse of the main nave's vault (1733), which had fallen through the floor and vaults of the cellars, burying numerous interior architectural elements. They were found during restoration work as pieces that had been incorporated into the cellar walls. Archaeological exploration of the basilica's cellars led to the discovery of two masonry bishops' crypts buried in the soil underneath the naves. In addition, a late-medieval and modern-period system of water drainage troughs was discovered. This means that the basilica's cellars form an exceptional architectural and funerary complex that was a deliberately created necropolis in the past.

Tomasz Tomaszek*

orcid.org/0000-0003-3529-7775

Translokacja budynku drewnianego jako interpretacja miejsca historycznego – studium przypadku chat o konstrukcji zrębowej zlokalizowanych w stanie Tennessee, USA

Relocation of a Wooden Building as an Interpretation of a Historical Site—Case Studies of Log Cabins from Tennessee State, USA

Słowa kluczowe: architektura drewniana, autentyczność, chata o konstrukcji zrębowej, translokacja

Keywords: wooden architecture, authenticity, log cabin, relocation

Wprowadzenie

Zachowanie autentyczności historycznej budowli jest jednym z głównych wyzwań w procesie ochrony dziedzictwa architektonicznego. Tym samym niezwykle problematyczna jest zasadność translokacji budynku drewnianego na nowe miejsce, a w konsekwencji w nowy aspekt przestrzenny i treściowy. Kwestia ta nabiera szczególnego znaczenia, gdy owa translokacja jest wykonana w ramach procesu interpretacji i ochrony miejsca o szczególnym znaczeniu historycznym.

W artykule poddano krytycznej dyskusji zagadnienie translokacji drewnianego budynku w ramach interpretacji architektoniczno-historycznej. Omówiono je na przykładzie historycznych chat o konstrukcji zrębowej zlokalizowanych na obszarze stanu Tennessee w USA. Obiektami tymi są: McPeake Cabin w Parkers Crossroads Battlefield, William Manse George Cabin w Shiloh National Military Park, King Cabin zlokalizowana w gminie podmiejskiej Cane Ridge w granicy administracyjnej miejscowości Antioch, George Haynes Slave Cabin na Historycznej Farmie Tipton-

Introduction

One of the major challenges in the process of protecting architectural heritage is the maintenance of a historic building's authenticity. Thus, the justification of translocation of a wooden building to a new place, and consequently in a new spatial and contextual aspect, remains extremely problematic. This issue takes on special significance when the relocation of a historic wooden building is executed as part of the process of interpretation and protection of a place of special historical importance.

This paper critically examines the issue of the relocation of a wooden building under architectural and historical interpretation. It is discussed on the example of historic log cabins located in the state of Tennessee in the USA. These buildings are: the McPeake Cabin in Parkers Crossroads Battlefield, the William Manse George Cabin in Shiloh National Military Park, the King Cabin in the Cane Ridge community within the suburban township of Antioch, the George Haynes Slave Cabin at the Tipton-Haynes Historic Site, the Sam Davis Log Boyhood Home and the Slave Cabins at the Sam Davis Home and Plantation Historic Site.

* dr, Wydział Budownictwa, Inżynierii Środowiska i Architektury Politechniki Rzeszowskiej

* *Ph.D., Faculty of Civil and Environmental Engineering and Architecture of the Rzeszów University of Technology*

Cytowanie / Citation: Tomaszek T. Relocation of a Wooden Building as an Interpretation of a Historical Site—Case Studies of Log Cabins from Tennessee State, USA. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 64:133–145

Otrzymano / Received: 22.04.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 13.10.2020

doi: 10.48234/WK64TENNESSEE

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

-Haynes, zrębowy „Dom z czasów dzieciństwa” Sama Davisa oraz zrębowe chaty niewolników na terenie historycznego obiektu „Sam Davis Home and Plantation”. Wszystkie te drewniane struktury architektoniczne zostały wtórnie wprowadzone w daną przestrzeń historyczną w celu interpretacji istotnego wydarzenia lub kreacji zamierzonego kontekstu dziejowego czy architektonicznego. Wobec powyższego stanowią one doskonały materiał do krytycznej analizy horyzontu autentyczności zarówno tych struktur, jak i miejsc historycznych, w których się znajdują.

McPeake Cabin w Parkers Crossroads

McPeake Cabin w Parkers Crossroads Battlefield zlokalizowana jest w Wildersville (hrabstwo Henderson, Tennessee; ryc. 1). Budynek został translokowany i stoi tam od roku 2008.

Chroniony obszar The Parkers Crossroads Battlefield znajduje się w miejscu bitwy o Parker’s Crossroads, rozegranej 31 grudnia 1862, uważanej za jedną z najbardziej znaczących walk stoczonych na ziemiach Tennessee podczas amerykańskiej wojny secesyjnej¹. Według niezbitych dowodów w chwili potyczki na terenie nazywanym Parker’s Crossroads znajdowało się kilkanaście drewnianych chat w konstrukcji zrębowej. Istnieją nawet dowody, że jedna z chat stała w pobliżu aktualnej lokalizacji McPeake Cabin². Nawiązując do źródeł historycznych, chata ta była prawdopodobnie znana jako „Parker House”, czyli dom rodziny Parkerów mieszkających w tym miejscu³.

Pierwsze próby objęcia ochroną obszaru Parker’s Crossroads Battlefield miały miejsce na początku lat osiemdziesiątych XX wieku. Od tego czasu wiele wysiłku włożono w proces interpretacji tego miejsca. Ponieważ oryginalny „Parker House” nie zachował się, jednym z istotniejszych zamierzeń było przeniesienie na miejsce, w którym pierwotnie się znajdował, budynku z podobnego okresu i o podobnej historii zamieszkującej go rodziny. Zainicjowało to projekt „Parker Family”, nastawiony na interpretację tego miejsca dla szerokiej publiczności⁴. Operacja miała na celu odtworzenie pierwotnego charakteru pola walki i ukazanie „autentycznego” kontekstu bitwy.

„Rekonstrukcja” znamiennego dla tego miejsca obiektu architektonicznego miała odzwierciedlić konkretny moment w historii. Jednak z założenia rekonstrukcja nie polegała na budowie bryły architektonicznej o przybliżonym kształcie, lecz na powrocie do drewnianej konstrukcji, która pod względem architektonicznym, semantycznym i historycznym była podobna do pierwotnej, utraconej struktury. Budynek przeniesiony w tym celu to chata zbudowana w roku 1851 przez Roberta oraz Permelę McPeake’ów i pierwotnie stojąca w pobliżu Rock Hill w Tennessee. W roku 2006 obiekt został przekazany w ramach darowizny stowarzyszeniu Parker’s Crossroads Battlefield Association. Po wykonaniu skrupulatnej dokumentacji został zdemontowany i translokowany na pole bitwy, a następnie

All these wooden buildings were reintroduced into a given historical space in order to interpret a significant event or create the intended historical or architectural context. In view of the above, they constitute excellent material for critical analysis of the horizon of authenticity of both these structures and the historical places in which they are located.

McPeake Cabin in Parkers Crossroads

The McPeake Cabin in Parkers Crossroads Battlefield is located in Wildersville, Henderson County, Tennessee (Fig. 1). The building was relocated to these memorial grounds and it has been standing there since 2008.

The Parkers Crossroads Battlefield preserves the site of the Battle of Parker’s Crossroads that occurred on December 31, 1862. It is considered one of the most significant clashes to happen in Tennessee during the American Civil War.¹

There is considerable evidence that there were several log cabins at Parker’s Crossroads at the time of the battle. There is even evidence that one cabin stood near the McPeake Cabin’s current location.² Referring to historical sources, this cabin was most likely known as “the Parker House,” the dwelling of the Parker family that lived in this area.³

The first attempts to preserve Parker’s Crossroads Battlefield took place in the early 1980s. Since then, much effort has gone into interpreting the site. One plan was the transfer of a building from a similar period and with a similar family history to the place where the “Parker House” originally stood, as nothing from the original Parker House has been preserved. This is how the public interpretation of the “Parker Family project” began.⁴ This operation was aimed at recreating the original character of the site and showing an “authentic” context as it might have appeared during the battle.

The “reconstruction” of the site’s significant building reflects a specific moment in history. However, this reconstruction did not rely on the construction of just any architectural shape, but on a wooden structure that was architecturally, semantically and historically similar to the original lost house.

The building that was relocated for this purpose is the cabin built in 1851 by Robert and Permelia McPeake, which originally stood near Rock Hill, Tennessee. In 2006, it was donated to the Parker’s Crossroads Battlefield Association. After its structure was painstakingly recorded, it was dismantled and moved to the battlefield, and then reassembled at the spot where the Parker House originally stood.

According to historical sources, the McPeake family came to Middle Tennessee from Pennsylvania in the mid-nineteenth century, and some of the family members settled in Henderson County. One of them was Robert Carroll McPeake. In 1850 or 1851, Robert married Permelia Reed, granddaughter of Joseph Reed, the first permanent settler in Henderson County. The

Ryc. 1. McPeake Cabin w Parkers Crossroads, rok 2018; fot. T. Tomaszek.

Fig. 1. *The McPeake Cabin in Parkers Crossroads, 2018; photo by T. Tomaszek.*

ponownie złożony w całość w miejscu, w którym pierwotnie stał „Parker House”.

Zgodnie ze źródłami historycznymi rodzina McPeake'ów przybyła do centralnego Tennessee w połowie XIX wieku z Pensylwanii, a niektórzy jej członkowie osiedlili się w hrabstwie Henderson. Jednym z nich był Robert Carroll McPeake. W roku 1850 lub 1851 poślubił on Permelie Reed, wnuczkę Josepha Reeda, pierwszego stałego osadnika w hrabstwie Henderson. Para kupiła ziemię w pobliżu Rock Hill, około pięciu mil na wschód od Lexington (mniej więcej 10 mil na południe od aktualnej lokalizacji budynku), gdzie zbudowali swój dom⁵. Była to drewniana chata wzniesiona z bali na planie „the double-pen” (czyli dwóch pomieszczeń) oraz w typie budynku znanym jako „dogtrot”⁶. Tym samym stanowiła typowy dom mieszkalny w Tennessee w tym okresie. Jest wysoce prawdopodobne, że McPeake'owie zbudowali swą siedzibę z drzew wyciętych na ich ziemi⁷ (ryc. 2).

I tak drewniany budynek – który kiedyś należał do innej rodziny, lecz o podobnej historii i mieszkającej w pobliżu Domu Parkera – został przeniesiony na pole bitwy. W nowej lokalizacji dokonano jego modyfikacji w celu uzyskania określonej formy architektonicznej: chaty pionierów w Tennessee w czasach wojny secesyjnej. Aby to osiągnąć, dach przedłużono od przodu i od tyłu budynku, tworząc typowe arkadowe przestrzenie (werandy), a po bokach dodano kominy (ryc. 3).

Aby oddać w pełni „oryginalny” kontekst miejsca, planiści zaprojektowali także otoczenie „farmy”: w pobliżu domu zlokalizowano spichlerz na kukurydzę, również przeniesioną strukturę historyczną. Chociaż pierwotnie nie należał on do farmy McPeake'ów, to podobnie jak translokowana chata pochodzi z miejsca nieopodal oryginalnej lokalizacji niezachowanego domu Parkera (ryc. 4). Struktura ta również została zmodyfikowana zgodnie z koncepcją stworzenia historycznego gospodarstwa i historycznej przestrzeni życiowej (podobnie jak w przypadku chaty najważniejszą zmianą było przedłużenie dachu po obu stronach).

Ryc. 2. McPeake Cabin przed jej translokacją do Parkers Crossroads; fot. B. McPeake; źródło: *Genealogy Trails History Group* 2019, *The McPeake Heritage*, <http://genealogytrails.com/tenn/henderson/mcpeakecrossroads3.html> (dostęp: 12 II 2018).

Fig. 2. *The McPeake Cabin before its transfer to Parkers Crossroads; photo by Brandon McPeake; source: Genealogy Trails History Group. 2019. The McPeake Heritage, http://genealogytrails.com/tenn/henderson/mcpeakecrossroads3.html (access: 12 II 2018).*

couple purchased land near Rock Hill, about five miles east of Lexington (about ten miles south of the current location of the cabin), where they built their house.⁵ The log cabin was erected on a double-pen (or two rooms) floor plan and as a “dogtrot” type building.⁶ It was a typical dwelling for this time in Tennessee. In all probability, the McPeakes built their dwelling from trees felled on their land (Fig. 2).⁷

And so, a wooden building was moved to Battlefield, a building that once belonged to another family with a similar history and that had lived near Parker`s House. At its new location, the building was modified for the purpose of obtaining a specific architectural form: a pioneer home (cabin) typical of Tennessee during the Civil War era. To achieve this, the roof was extended from the front and from the back of the building, creating typical arcaded spaces (porches), and chimneys were added on the sides (Fig. 3).

To reveal the full, “original” context of the place, planners also designed the “farm’s” surroundings. Therefore, they placed the Corn Crib, a similarly relocated historical structure, near the house. Although it did not originally belong to the McPeake farm, the crib comes from yet another place near the former Parker`s House site. (Fig. 4). This structure was also modified according to the concept of creating a historical farm and living space (similarly as in the case of the cabin, the most important change was the extension of the roof on both sides).

Because of this interpretive direction, a type of “historical substance” was re-introduced to the Battlefield along with a certain cohesive historical appearance. Something of the historical context was returned to the site. Specifically, the reconstruction of both the building and its surroundings was made to arouse feelings of “authenticity” in the viewer.

Ryc. 3. McPeake Cabin podczas ponownego montażu w Parkers Crossroads; fot. B. McPeake, źródło: *Genealogy Trails History Group* 2019, *The McPeake Heritage*, <http://genealogytrails.com/tenn/henderson/mcpeakecrossroads3.html> (dostęp: 12 II 2018).

Fig. 3. The McPeake Cabin during its reassembly at Parkers Crossroads; photo by Brandon McPeake; source: Genealogy Trails History Group. 2019. The McPeake Heritage, http://genealogytrails.com/tenn/henderson/mcpeakecrossroads3.html (access: 12 II 2018).

W wyniku tak przeprowadzonej interpretacji na pole bitwy ponownie wprowadzono coś w rodzaju „substancji historycznej”, a także uzyskano spójny wygląd historyczny całego obszaru. Tym samym coś z kontekstu historycznego zostało przywrócone organizowanemu miejscu – zrekonstruowano zarówno budynek, jak i jego otoczenie, aby wzbudzić w odbiorcy poczucie „autentyczności”.

William Manse George Cabin

William Manse George Cabin znajduje się na terenie Narodowego Parku Wojskowego Shiloh w Tennessee (ryc. 5). Jest to prosty jednopiętrowy budynek, wzniesiony na planie „single-pen” jako kombinacja typu „angielskiego” i prostokątnego⁸.

Narodowy Park Wojskowy Shiloh został założony 27 grudnia 1894, a następnie 15 października 1966 wpisany do Krajowego Rejestru Miejsc Historycznych⁹. Chroni obszar, na którym rozegrała się pierwsza wielka potyczka wojny secesyjnej na terenach ówczesnego Zachodu – pola bitwy pod Shiloh i Koryntem. W dwudniowej walce (6 i 7 kwietnia 1862) zarówno armie Unii, jak i Konfederacji poniosły ciężkie straty: aż 24 tysiące osób zostało zabitych, rannych lub zgłoszonych jako zaginione – liczba równa ponad jednej piątej żołnierzy biorących udział w bitwie¹⁰.

William Manse George Cabin to jedyna zachowana drewniana konstrukcja z ponad 70 takich budynków, które znajdowały się na polu bitwy w kwietniu 1862¹¹. Według źródeł historycznych chata ta pierwotnie stała w Perry Field, w pobliżu głównego wejścia do Shiloh Battlefield, około mili na północ od obecnej lokalizacji na północnym skraju Sarah Bell Field¹². Budynek został przeniesiony bezpośrednio po bitwie w kwietniu 1862 w celu zastąpienia chaty spalonej podczas walki¹³.

Ryc. 4. Spichlerz na kukurydzę zlokalizowany nieopodal McPeake Cabin, rok 2018; fot. T. Tomaszek.

Fig. 4. The corn crib located near the McPeake Cabin, 2018; photo by T. Tomaszek.

The William Manse George Cabin

The William Manse George Cabin is located on the grounds of Shiloh National Military Park in Tennessee (Fig. 5). It is simple one story building, erected on the single-pen floor plan as a variation of “English” and rectangular type.⁸

The Shiloh National Military Park was established on December 27, 1894 and then placed in the National Register of Historic Places on October 15, 1966.⁹ It preserves the scene of the first great American Civil War battle in the West—Shiloh and Corinth battlefields. In this two-day battle, which took place on April 6 and 7, 1862, both Union and Confederate Armies suffered heavy casualties, as many as 24,000 people were killed, wounded or reported missing—a number equal to more than a fifth of the combined two Armies engaged in the battle.¹⁰

The William Manse George Cabin is the only surviving structure of the more than seventy such buildings that were present on the battlefield in April 1862.¹¹ According to historical sources, this cabin formerly stood in Perry Field, near the main entrance to Shiloh Battlefield, approximately a mile north of its present location on the northern edge of Sarah Bell Field.¹² The building was relocated in the immediate aftermath of the battle on April 1862 to replace a cabin that burned down during the engagement.¹³

The cabin is located in a picturesque place on the edge of an open space in the historical battlefield. In its background there is an old forest with, among other species, magnificent cedars. All these landscape elements taken together bring the observer into a context full of reflection and suggests that he has entered a place fixed in time. The building—although originally located in a different part of the battlefield—filled the gap left by the lost building in an almost “natural way” and thus it seems to fully belong to this place. Therefore, its relocation takes on a different meaning due to the fact that it was a kind of natural change in this particular landscape caused by the events of the war.

Chata stoi w malowniczym miejscu, na skraju otwartej przestrzeni na historycznym polu bitwy. W jej tle znajduje się wiekowy las, w którym oprócz wielu gatunków drzew szczególną uwagę zwracają wspaniałe cedry. Wszystkie te elementy krajobrazu wprowadzają obserwatora w kontekst pełen refleksji i sugerują, że wkroczył w miejsce uchwycone w historycznym czasie. Chata – choć pierwotnie znajdująca się w innej części pola bitwy – wypełniła lukę pozostawioną przez zniszczony budynek w prawie „naturalny sposób”, a zatem wydaje się w pełni przynależna do tego miejsca. Jej translokacja tym samym nabiera innego znaczenia – była rodzajem naturalnej modyfikacji w tym konkretnym krajobrazie, spowodowanej bezpośrednio wydarzeniami wojennymi.

King Cabin zlokalizowana w gminie podmiejskiej Cane Ridge w granicy administracyjnej miejscowości Antioch

Ta niewielka zrębowa struktura architektoniczna jest jednym z drewnianych historycznych budynków zachowanych na terenie podmiejskiej gminy Cane Ridge, zlokalizowanej kilka kilometrów na południowy wschód od Nashville, w obrębie administracyjnym miejscowości Antioch, w Tennessee. Budynek znajduje się na Culbertson Road 6036, na działce (na której stoi również historyczny dom) w posiadaniu Judith King Vulcano (ryc. 6). Budowla jest jednopiętrowa z półpiętrzem, na planie „single-pen” (jednego pomieszczenia), w konstrukcji zrębowej z belkami o zamkach w formie połowy jaskółczego ogona. Ma jeden zewnętrzny komin wykonany z wapienia oraz wewnętrzne schody prowadzące na strych na półpiętrze.

Zgodnie z tradycją rodzinną chata należała pierwotnie do jednego z przodków, Johna W. Kinga, prapradziadka Judith King, który zbudował ją około roku 1835, nawiązując do zapisków towarzyszących rodzinnym fotografiom chaty. Pierwotnie znajdowała się na zachód od Nolensville, po południowej stronie Clovercroft Road, w pobliskim hrabstwie Williamson. W latach sześćdziesiątych miała zostać rozebrana, więc Jesse King (ojciec Judith) wraz z przyjacielem Lesterem Scalesem postanowili przenieść ją do obecnej lokalizacji. I tak w 1965 mężczyźni oznaczyli poszczególne elementy budynku, rozebrali go na części, a następnie zmontowali ponownie obok domu Jesse Kinga¹⁴.

King Cabin, przeniesiona z innego miejsca w ramach ratowania jej przed rozbiórką, jest przykładem konstrukcji, która nie spełnia kryterium autentyczności oryginalnej lokalizacji. Jednak w tym przypadku mamy do czynienia ze szczególną sytuacją, ponieważ budynek został wtórnie wprowadzony na teren posiadłości ziemskiej należącej do prawników budowniczego owego budynku. Oczywiście kontekst przestrzenny został zmieniony – niewątpliwie chata ma nową lokalizację, jednakowoż pozostał ten sam kontekst rodzinny (wciąż jest w posiadaniu tej samej

Ryc. 5. William Manse George Cabin w Narodowym Parku Wojoskowym Shiloh, rok 2018; fot. T. Tomaszek.

Fig. 5. The William Manse George Cabin in Shiloh National Military Park, 2018; photo by T. Tomaszek.

King Cabin in the Cane Ridge community within the suburban township of Antioch

This small log structure is one of the wooden historical buildings that still exist in the Cane Ridge community, a few miles southeast of Nashville proper, and within the suburban township of Antioch, Tennessee. It is located at 6036 Culbertson Road, at the site (and near the historical home) currently owned by Judith King Vulcano (Fig. 6).

The cabin has one-and-a-half stories, and is a single-pen building, with half-dovetail notched logs, a limestone chimney on one end, and has an interior staircase to the upstairs loft.

According to the family lore, this log cabin had originally belonged to one of their ancestors, namely John W. King, who was the great-great-grandfather of Judith King, and who built it around 1835 (according to the annotations accompanying family photographs of the cabin). Originally, it was located west of Nolensville, on the south side of Clovercroft Road, in nearby Williamson County. In the 1960s, the cabin was about to be torn down, so Jesse King (Judith's father) together with his friend Lester Scales decided to move it to the current location. The two men marked the logs, took the building apart, and reassembled it beside the Jesse King house (currently owned by his daughter Judith King) in 1965.¹⁴

The King cabin, which was relocated from another place as part of rescuing it from demolition, is an example of a structure that does not meet the criterion of authenticity of the original location. However, in this case, we are dealing with a highly specific situation, because the Cabin was secondarily reintroduced onto the land owned by the great-grandchildren of its builder. Of course, the spatial context has changed—undoubtedly the cabin has a new location, although the same familial context remained (it is still in the possession of the same family) and it still belongs to the same cultural landscape (both the original and secondary locations are just a short distance apart). Thus, it seems justified to postulate that despite the change of the physical place of its location, the cabin maintains the authentic-

rodziny) i nadal należy do tego samego krajobrazu kulturowego (zarówno oryginalna, jak i wtórna lokalizacja znajdują się w niewielkiej odległości od siebie). Dlatego uzasadniona wydaje się teza, że pomimo zmiany fizycznego miejsca lokalizacji chata zachowuje autentyczność oryginalnego poziomu znaczenia jako budynek będący własnością tej samej rodziny i utrzymywany przez nią.

Horyzont autentyczności King Cabin pozostaje jednak kwestią niejednoznaczną. Wraz z nową lokalizacją budynek uzyskał dodatkowy wymiar szczególnego historycznego znaczenia, co zostało podkreślone chociażby poprzez organizację najbliższego otoczenia, np. umieszczenie historycznego drewnianego słupa z żeliwnym dzwonkiem¹⁵ obok chaty. Ta dalekosiężna interpretacja ustanowiła dodatkowy przekaz na poziomie historycznym, a także stworzyła nowy poziom emocjonalny dla najbliższej rodziny. Pomimo idealnego wkomponowania tego historycznego budynku w przestrzenny i kulturowy kontekst Cane Ridge, istnieje niebezpieczeństwo sfalszowania jego pierwotnego wymiaru znaczeniowego poprzez nadinterpretację.

George Haynes Slave Cabin na Historycznej Farmie Tipton-Haynes

The Tipton-Haynes Historic Site, uważana za jedną z najbardziej znaczących historycznych farm w Tennessee, jest posiadłością z 11 historycznymi drewnianymi strukturami architektonicznymi. Zlokalizowana jest w południowo-zachodniej części Johnson City w hrabstwie Washington, w stanie Tennessee. Na posesji znajdują się różne typy budynków: główny dom mieszkalny, kancelaria oraz budynki gospodarcze wchodzące w skład wewnętrznego kompleksu za głównym domem – warsztat tkacki, toaleta, wędzarnia, szopa na sorgo, a także zrębowy budynek interpretowany jako chata niewolnika George’a Haynesa¹⁶.

Drewniana chata George’a Haynesa znajduje się na kamiennym, filarowym fundamencie i jest przykryta gontem (ryc. 7). Od frontu ma ganek z pulpityowym dachem wspartym na kwadratowych drewnianych słupach i drewnianą podłogą. Elewacja frontowa ma dwie osie, tworzące jedno okno i jedne jednoskrzydłowe drewniane drzwi. Budynek ma także zewnętrzny kamienno-ceglany komin¹⁷.

Chata, wzniesiona około 1840 roku przez Henry’ego i Elizabeth Foxów jako mały domek z poddaszem, została przeniesiona na teren posiadłości historycznej farmy Tipton-Haynes. Pierwotnie znajdowała się na obszarze Boones Creek w hrabstwie Washington¹⁸. W roku 1999 Stuart Wood przekazał ją Tipton-Haynes Historic Site, a następnie została tam przeniesiona, by pomóc w interpretacji niewolnictwa na farmie (ryc. 8). Prace przy demontażu chaty Foxa w jej pierwotnej lokalizacji i relokacji do Tipton-Haynes zostały przeprowadzone przez Leatherwood Inc. z Fairview w Tennessee. Po przeniesieniu chatę ponownie

Ryc. 6. King Cabin, rok 2017; fot. T. Tomaszek.

Fig. 6. The King cabin, 2017; photo by T. Tomaszek.

ty of its original/primary level of meaning as a building owned and maintained by the same family.

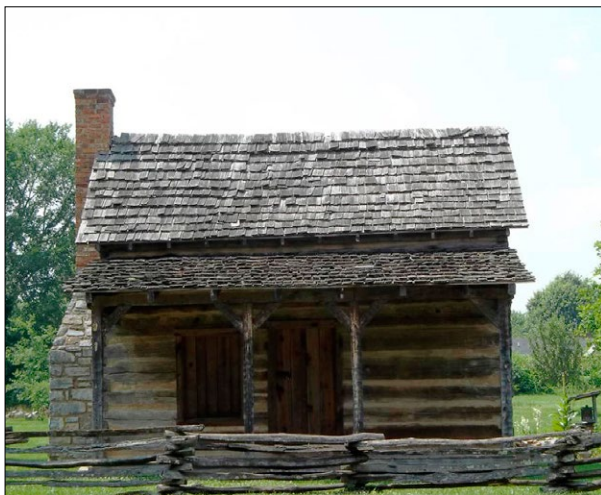
However, the question of the authenticity of the King cabin remains an ambiguous matter. Along with the new location, the building gained a special dimension of historical significance, which was emphasized, for example, by the organization of the nearest surroundings—such as the placement a historical wooden pole with a cast-iron bell¹⁵ next to the cabin structure. This far-reaching interpretation established an additional message at the historical level, in addition to creating a new emotional level for the immediate family. Despite the ideal insertion of this historical building into the spatial and cultural context of Cane Ridge, there is the danger of falsifying its original meaning by over-interpretation.

George Haynes Slave Cabin at the Tipton-Haynes Historic Site

The Tipton-Haynes Historic Site, considered one of the most significant historical farms in Tennessee, is a property with eleven historical architectural wooden structures. It sits in the southwest portion of Johnson City in Washington County, Tennessee. The site consists of multiple types of buildings: the Main House, the law office, and various outbuildings included in the domestic complex behind the main house—the loom house, the necessary, smoke house, sorghum shed and a log cabin interpreted as the George Haynes slave cabin.¹⁶

The cabin (the George Haynes slave cabin) is set on a stone pier foundation and is covered by wood shingles (Fig. 7). It has also a wooden porch on the front with a shed roof, square wooden posts, and a wooden floor. The front elevation has two bays, one window and one single leaf wooden door. The structure has also an exterior stone and brick chimney.¹⁷

The cabin was relocated to the property of the Tipton-Haynes Historic Site. Originally, it was erected in the Boones Creek area of Washington County, circa 1840, by Henry and Elizabeth Fox as a cabin with a loft.¹⁸ In

Ryc. 7. George Haynes Slave Cabin na Historycznej Farmie Tipton-Haynes – elewacja frontowa, rok 2018; fot. T. Tomaszek.

Fig. 7. The George Haynes Slave Cabin at the Tipton-Haynes Historic Site—front elevation, 2018; photo by T. Tomaszek.

zmontowano, nie miała już jednak komina, więc rozpoczęto poszukiwania podobnego elementu. Okazało się, że dwa kominy z opuszczonych domów w hrabstwie Greene w stanie Tennessee zostały przekazane przez Kennetha Jenkinsa z Bulls Gap w Tennessee na rzecz Tipton-Haynes Historic Site; zostały one wykorzystane do rekonstrukcji obecnego komina¹⁹.

Przeniesiona zrębowa struktura architektoniczna przedstawia chatę George'a Haynesa, niewolnika Landon C. Haynesa²⁰. Mimo że nosi imię George'a Haynesa, należy zauważyć, iż George Haynes nigdy w niej nie mieszkał²¹. Budynek jest substytutem jednopiętrowej (z półpiętrzem), na planie „single-pen” (jednego pomieszczenia), chaty niewolnika w konstrukcji zrębowej, która pierwotnie znajdowała się na farmie i została zrównana z ziemią w roku 1968 z powodu zaawansowanego zniszczenia. Obecna, wprowadzona wtórnie chata nie znajduje się jednak w pierwotnym miejscu ulokowania chaty niewolniczej rodziny Haynesa, lecz w pobliżu tego miejsca²².

Zrębowy „Dom z czasów dzieciństwa” Sama Davisa na terenie historycznego obiektu „Sam Davis Home and Plantation”

Historyczny Dom i Plantacja Sama Davisa to historyczna nieruchomość położona w Smyrnie w hrabstwie Rutherford, w Tennessee. Na objętym ochroną terenie znajduje się typowy dom klasy średniej zlokalizowany na przeciętnej wielkości farmie z okresu Antebellum²³, dlatego jako kompleks architektoniczny w historycznej scenerii wraz z wszystkimi przynależnościami i gruntami jest reprezentatywny dla tego typu nieruchomości tamtego czasu²⁴. Założenie posiada również wyjątkową wartość historyczną, ponieważ mieszkała tam ważna postać historyczna – żołnierz i bohater Konfederacji podczas amerykańskiej wojny domowej Sam Davis²⁵.

Ryc. 8. Elewacja frontowa chaty Focha, zanim została przeniesiona do Tipton-Haynes, aby stać się chatą niewolnika George'a Haynesa; zdjęcie dzięki uprzejmości the Center for Historic Preservation, Middle Tennessee State University, Murfreesboro, Tennessee.

Fig. 8. Front elevation of the Fox cabin before it was moved to Tipton-Haynes to become the George Haynes Slave Cabin; image courtesy the Center for Historic Preservation, Middle Tennessee State University, Murfreesboro, Tennessee.

1999, the building was donated to the Tipton-Haynes Historic Site by Stuart Wood and then moved there to aid in interpreting slavery at the site (Fig. 8). The work of dismantling the Fox cabin at its original location and moving to Tipton-Haynes was performed by Leatherwood, Inc. of Fairview, Tennessee. After transfer to the site, the cabin was then reassembled. However, the Fox cabin no longer had a chimney, so the staff began a search. This task was soon fulfilled, as two chimneys from abandoned home sites in Greene County, Tennessee were donated by Kenneth Jenkins of Bulls Gap, Tennessee, to the Tipton-Haynes Historic Site. These chimneys were then used to reconstruct the chimney currently at the George Haynes Slave Cabin.¹⁹

The reassembled cabin represents the cabin of George Haynes, a man enslaved by Landon C. Haynes.²⁰ While the cabin is named after George Haynes, it must be noted that George Haynes never lived in this cabin.²¹ This cabin is a substitute for a one-and-a-half story single-crib log slave cabin that was originally located at the site and that was razed in 1968 due to advanced deterioration. However, the current cabin is located not exactly in the original site of the Haynes' family slave cabin, but only near that place.²²

Sam Davis Log Boyhood Home at the Sam Davis Home and Plantation Historic Site

The Sam Davis Home and Plantation Historic Site is a historical property located in Smyrna, Rutherford County, Tennessee. The site consists of a typical middle-class house on an average-sized farm from the Antebellum period,²³ therefore, as an architectural complex in a historical setting together with all its dependencies and land, it is very representative of this

Oprócz domu rodzinnego Davisa, w którym mieszkał i dorastał Sam Davis, a który jako budynek został postawiony oryginalnie w tym miejscu, na terenie tej historycznej posiadłości znajduje się również drugi dom, zrębowy Sam Davis Boyhood Home („Dom z czasów dzieciństwa” Sama Davisa), czyli budynek dawnego domu rodziny Davisów (ryc. 9). Jest to dwupiętrowa chata, z dołączoną jednopiętrową kuchnią, w konstrukcji zrębowej, pierwotnie zbudowana w Stewartsboro w hrabstwie Rutherford, w stanie Tennessee (to samo hrabstwo, w którym znajduje się historyczny dom i plantacja Sama Davisa – zaledwie kilka kilometrów od jej obecnej lokalizacji)²⁶.

„Dom z czasów dzieciństwa” Sama Davisa został przeniesiony z pierwotnej lokalizacji i umieszczony w tym miejscu zaraz po tym, jak obszar plantacji Davisów (i stojący na niej dom) objęto formalną ochroną jako miejsce historyczne. Translokacji budynku dokonano w ramach interpretacji miejsca, w którym mieszkał i dorastał Sam Davis, a także ze względu na budowę nowej drogi przechodzącej przez posesję, na której oryginalnie był postawiony. Wskutek powyższego na terenie posiadłości ziemskiej Davisów znajdują się teraz dwa domy, które można połączyć z Samem – pierwszy (starszy), przeniesiony na farmę, w którym bohater Konfederacji się urodził i mieszkał jako chłopiec, zanim jego rodzice przenieśli się do domu na plantacji w Smyrnie, oraz drugi (oryginalnie wybudowany na farmie), gdzie młody Sam mieszkał przed wstąpieniem do armii²⁷.

Po translokacji zrębowy „Dom z czasów dzieciństwa” Sama Davisa nigdy nie był poddawany właściwej konserwacji i powoli popadał w ruinę. Zadaszony dwupiętrowy ganek, znajdujący się od frontu budynku, uległ całkowitemu zniszczeniu.

Pomimo że „Dom z czasów dzieciństwa” Sama Davisa został przeniesiony w nowy kontekst przestrzenny, budynek znajduje się na farmie tej samej rodziny, która niegdyś w nim mieszkała, i na obszarze tego samego pejzażu kulturowego. Zatem aspekt przynależności do tej samej rodziny i tego samego kontekstu geograficznego (ta sama lokalizacja w sensie przestrzeni kulturowo-architektonicznej) nie zmienił się. Dotyczy to również oryginalnego kształtu architektonicznego budynku, który nie został zmodyfikowany po translokacji (aczkolwiek obecnie jest w ruinie). Powyższe aspekty, jako przesłanie oryginalnej formy i oryginalnego kontekstu przynależności, są jednak tylko elementami szerszej interpretacji i jako takie nie mogą być uważane za autentyczne. Po przeniesieniu „Dom z czasów dzieciństwa” Sama Davisa stał się elementem nowej narracji, dla której potrzeb znalazł się w obecnym miejscu i spełnia tę, a nie inną funkcję.

Zrębowe chaty niewolników na terenie historycznego obiektu „Sam Davis Home and Plantation”

Na terenie historycznej plantacji The Sam Davis Home and Plantation Historic Site znajduje się kilkanaście

Ryc. 9. Zrębowy „Dom z czasów dzieciństwa” Sama Davisa przeniesiony na teren historycznej plantacji rodziny Davisów, 2018; fot. T. Tomaszek.

Fig. 9. The log Boyhood Home of Sam Davis at the Sam Davis Home Historic Site, 2018; photo by T. Tomaszek.

kind of properties from that time.²⁴ It is also significant because an important historical figure, Confederate soldier and hero during the American Civil War, Sam Davis, lived there.²⁵

Additionally to the Davis` family house, where Sam Davis lived and grew up, and which as a building is original to the site, a second house is also located on the grounds of this historical property. It is the Sam Davis log Boyhood Home, the former house of Davis` family (Fig. 9). It is a two-story log cabin, which was originally built in Stewartsboro in Rutherford County, Tennessee (the same county where the Historic Sam Davis Home and Plantation is located), just a few miles away from its current location.²⁶

The Sam Davis log Boyhood Home was relocated from its original location and placed at the site after the Sam Davis Home and Plantation was established as a Historic Site. This relocation was executed as a part of the interpretation of the place where Sam Davis had lived and grown up, and due to the construction of a subdivision road being built where it stood originally. Therefore, now there are two houses located on the property that can be linked to Sam—the first one (oldest), relocated to the site—where the Confederate hero was born and lived in as a boy before his parents moved to the plantation house in Smyrna, and the second one (original to the site)—where young Sam had resided before joining army.²⁷

After relocation, the log structure was never fully preserved and slowly went into disrepair. The roofed two-story porch, located on the front side of the cabin has been completely destroyed.

Although the Sam Davis Boyhood Home has been moved into a new spatial context, it is on the farm of the same family that once lived in it, and in the same cultural landscape area. Thus, its context of belonging to the same family and the same geographic context (the same locality) has not changed. The same is true of its original architectural shape, which has not been modified after relocation (although it is now in ruins). The above aspects, as a message of the original form and the original context of belonging, are, nevertheless

budynków gospodarczych, z których większość jest konstrukcji zrębowej i została oryginalnie postawiona na tej posesji. Jednakowoż są i takie architektoniczne struktury, jak zrębowe chaty niewolników, które po translokacji zostały wtórnie zlokalizowane na farmie, w miejscach niegdyś stojących tam oryginalnych budynków. Obecnie niektóre z chat niewolników są nawet wtórnie umeblowane²⁸.

W szczytowym okresie, mniej więcej pod koniec lat pięćdziesiątych XIX wieku, na plantacji Davisów mieszkało 51 niewolników, pracujących głównie na polach bawełny²⁹. Według innych źródeł w roku 1860 gospodarstwo było domem dla 52 niewolników (27 mężczyzn i 25 kobiet), którzy mieszkali w 14 chatach znajdujących się na terenie posiadłości³⁰. Podobnie jak większość chat niewolników na terenach amerykańskiego Południa, te znajdujące się na plantacji Davisów miały dość małe rozmiary, prawdopodobnie nie przekraczając powierzchni 100 stóp kwadratowych. Do niektórych domków przylegały ogrody, w których niewolnicy mogli uprawiać owoce i warzywa. Pod koniec lat dwudziestych XX wieku oryginalne chaty niewolników z farmy Davisa sprzedano, aby uzyskać fundusze na utrzymanie plantacji i udostępnianie obiektu. Dziś na terenie nieruchomości znajdują się tylko cztery historyczne chaty niewolników (ryc. 10). Zostały one jednak pozyskane i przeniesione z innych plantacji w procesie późniejszych interpretacji niewolnictwa w tym historycznym miejscu przez Stowarzyszenie Sama Davisa. I tak trzy zrębowe struktury chat zostały przeniesione z „Rattle and Snap”, dużej plantacji w Tennessee w pobliżu Kolumbii, a czwarta z Lascassas w hrabstwie Rutherford w Tennessee³¹.

Trzy chaty są budynkami jednoizbowymi, czwarta jest w typie „dogtrot”, z dwoma izbami i otwartą centralną przestrzenią pomiędzy nimi. Mają drewniane podłogi i są umeblowane, aby prezentować różne rodzaje prac wykonywanych w czasach Antebellum. Jedną z nich jest zaaranżowana tak, jak wyglądała w latach 1850–1860, a dwie pośrodku (budynki ustawione są w rzędzie) wyposażone są w przedmioty tkackie i przędzalnice oraz stare maszyny rolnicze.

Interpretacja niewolnictwa, w ramach której cztery domki niewolników (pierwotnie zlokalizowane w dwóch różnych miejscach) zostały przeniesione na farmę The Sam Davis Home and Plantation Historic Site, przywróciła jedynie przybliżony charakter tego gospodarstwa z połowy XIX wieku. Utworzony w ten sposób zestaw obiektów architektonicznych reprezentujących dawną obecność niewolników na plantacji jest dość swobodną narracją i tylko pobieżnie odnosi się do oryginalnej liczby chat, ich organizacji i lokalizacji, a także sposobu wykorzystania.

Uwagi końcowe

Translokacja drewnianego budynku w nowy kontekst przestrzenny i semantyczny, przeprowadzona w ramach interpretacji miejsca o znaczeniu historycznym,

Ryc. 10. Cztery historyczne chaty niewolników na terenie posiadłości historycznej farmy The Sam Davis Home and Plantation Historic Site, rok 2018; fot. T. Tomaszek.

Fig. 10. Four historical slave cabins on the grounds of the Sam Davis Home Historic Site, 2018; photo by T. Tomaszek.

only elements of a broader interpretation and as such cannot be regarded as authentic. After the relocation, the Sam Davis Boyhood Home became an element of a new narrative, for whose needs it is located in its current place and fulfills the function that it does.

Log Slave Cabins at the Sam Davis Home and Plantation Historic Site

There are several outbuildings located on the grounds of the Sam Davis Home and Plantation Historic Site, most of which are log structures original to the place. Contrastingly, there are also log slave cabins which have been rebuilt on the sites of the original quarters. Now some of them are even refurnished.²⁸

Some records show that at the peak period in the late 1850s, the Davis Plantation had about fifty-one slaves who lived and labored on this site, mostly working on cotton fields.²⁹ According to other sources, by 1860 the farm was home to fifty-two slaves: twenty-seven males and twenty-five females, who were living in the fourteen slave cabins located on the property.³⁰ Like most Southern slave dwellings, the ones located at the Davis Plantation were of quite small size, most likely not bigger than 100 ft². Some of the cabins had adjacent gardens in which the slaves could grow crops and vegetables. In the late 1920s, the original slave cabins from the Davis farm were sold to raise funds to keep the site open. Today, the property contains only four historical slave cabins (Fig. 10). These, however, were acquired and relocated from other plantations in the process of later interpretations of slavery of this historic site by the Sam Davis Association. And so, three of the log structures were moved to their present location from “Rattle and Snap,” a large Tennessee plantation near Columbia; and a fourth was moved from Lascassas in Rutherford County, Tennessee.³¹

Three of the cabins are one-room structures, and one is a dogtrot, with two rooms and an open central area. The structures have wooden floors and are furnished to present the different types of work done during the antebellum era. One of them is set up as it

stanowi istotny wkład w dyskusję dotyczącą kwestii zachowania horyzontu autentyczności zarówno przeniesionej struktury architektonicznej, jak i interpretowanego miejsca.

Omówione studia przypadków pozwalają na analizę konkretnych działań w zakresie ochrony i interpretacji konserwatorskiej, przeprowadzonych na drewnianych chatach w konstrukcji zrębowej zlokalizowanych na terenie stanu Tennessee w USA. Przykład McPeake Cabin, znajdującej się na polu bitwy Parkers Crossroads, ilustruje sytuację ponownego wprowadzenia „historycznej substancji”, a także osiągnięcia spójnego wyglądu historycznego. Dzięki temu działaniu coś z kontekstu historycznego zostało przywrócone temu miejscu, a skuteczniona rekonstrukcja zarówno budynku, jak i jego otoczenia została wykonana z zamiarem wywołania poczucia „autentyczności” u odwiedzających. W rzeczywistości jednak nastąpiło poważne zafałszowanie autentyczności ponownie wprowadzonej struktury architektonicznej. Podobny problem można zaobserwować w przypadku zrębowych chat niewolników umiejscowionych na terenie historycznej posiadłości The Sam Davis Home and Plantation Historic Site, gdzie użycie substancji historycznej do swobodnej interpretacji niewolnictwa podważa autentyczność oryginalnych budynków.

Chata niewolnika George’a Haynesa służyć może natomiast jako przykład budynku drewnianego, w przypadku którego sposób ponownego zestawienia po przeniesieniu, w tym modyfikacje wprowadzone poprzez dodanie nowych części, doprowadził do nadinterpretacji oryginalnego charakteru, kształtu i narracji. Budynek nie jest ulokowany dokładnie w miejscu, gdzie znajdowała się oryginalna chata; zyskał też inny wygląd: nowy komin i ganek dodane do bryły – obydwie te elementy nie są oryginalne dla struktury architektonicznej chaty, przy czym komin zafałszował materiał i typ (jest to historyczny komin, ale z innego budynku i w innym typie), ganek zaś jest wtórny jako element architektoniczny (chata pierwotnie nie miała ganku). Tak przeprowadzona rekonstrukcja historycznego budynku jest rodzajem swobodnej interpretacji i odbyła się niezgodnie z rozwiązaniami stosowanymi tradycyjnie w czasie wzniesienia budynku.

Sytuacja wygląda nieco inaczej w przypadku William Manse George Cabin. Mimo że budynek został przeniesiony na nowe miejsce, utrzymał pierwotny obszar semantyczny. Wydaje się zatem, że chata broni się przed krytyką zafałszowania, czyli w swej postaci architektonicznej i historycznej jest swoistą odpowiedzią na wyzwanie „autentyczności” traktowanej jako przynależność do pierwotnego kontekstu miejsca, a nie tylko określonego punktu w przestrzeni.

W ramach interpretacji historycznego obiektu „The Sam Davis Home and Plantation” pierwszy dom rodziny Davisów, zwany teraz „Domem z czasów dzieciństwa” Sama Davisa, został translokowany na farmę,

would have been in the 1850s and 1860s, and the two in the middle contain weaving and spinning items and old farming machinery.

The interpretation of slavery, as a result of which four slave cabins that had originally been located in two different places were relocated to the site, established only a general image of the farm from the mid-nineteenth century. The set of buildings created in this way, which represent the former presence of slaves on the plantation, is a fairly free narration, and it only refers to the original number of cabins, their organization and location, as well as the method of their use.

Final remarks

The relocation of a wooden building into a new spatial and semantic context, carried out as a part of the interpretation of a place of historical significance, makes an important contribution to the discussion regarding the issue of maintaining the horizon of authenticity of both the transferred architectural structure and the place being interpreted.

The case studies discussed above allow the examination of specific preservation and interpretation measures carried out on wooden log cabins from the state of Tennessee. The example of the McPeake Cabin located in Parkers Crossroads Battlefield illustrates the situation of the reintroduction of “historical substance” as well as achieving a certain cohesive historical appearance. Something of the historical context was returned to the site and the reconstruction of both the building and its surroundings was made to arouse feelings of “authenticity” in the viewer. However, there in fact was a serious falsification of the authenticity of the reintroduced architectural structure. A similar issue can be observed with the Log Slave Cabins at the Sam Davis Home and Plantation Historic Site, where the use of historical substance to kind of freely interpret slavery undermines the authenticity of the original buildings.

When discussing the George Haynes Slave Cabin, its reassembly and the addition of the new parts led to an over-interpretation of its original character, shape and narrative. The building is not located at the exact site of original cabin, it also gained a new chimney and porch. Both of these elements are not original to the structure, the chimney as a fabric and type (it is a historical chimney, but from a different building), and the porch as an architectural element (the cabin originally did not have a porch). Their reconstruction is kind of a loose interpretation and is done not in accordance with the solutions used during the time of the erection of the buildings.

The situation is different in the case of the William Manse George Cabin. Although the building was moved to a new site, it remained within the scope of its original semantic area. Thus, it seems to defend itself against charges of falsification, and therefore to respond to the challenge of “authenticity” treated as belonging to the original context of the place and not just a specific point in space.

Chociaż jest to oryginalny dom, w którym Sam Davis spędził pierwsze lata życia, został przeniesiony w nowy kontekst zarówno przestrzenny i architektoniczny, jak i historyczny. Zatem przykład tego budynku ujawnia niezwykle skomplikowaną naturę przeniesienia drewnianego budynku jako formy interpretacji konserwatorskiej miejsca historycznego i kreacji narracji historycznej.

Powyższe przykłady ilustrują trudności i wyzwania, przed którymi staje interpretacja, gdy jest częścią procesu ochrony i konserwacji miejsca o wyjątkowej wartości historycznej – kiedy w ramach interpretacji historyczny drewniany budynek zostaje translokowany, utrzymanie horyzontu autentyczności przenoszonych architektonicznej struktury nabiera szczególnego znaczenia. Pozostaje tylko zapytać, czy istnieje jedno rozwiązanie tego problemu.

Podziękowania

Zaprezentowane badania naukowe przeprowadzono w latach 2017–2018 w ramach stypendium naukowego z The Center for Historic Preservation, Middle Tennessee State University, Murfreesboro, Tennessee, USA. Ich realizacja była możliwa dzięki grantowi badawczemu przyznanemu z Fundacji Kościuszkowskiej. Za zaangażowanie i pomoc w badaniach autor pragnie przekazać szczególne podziękowania prof. dr. Carrollowi Van West, historykowi stanu Tennessee, dyrektorowi MTSU Center for Historic Preservation; dr Stacey Graham, profesor odpowiedzialnej za badania naukowe w ośrodku MTSU Center for Historic Preservation; Jenny Andrews, Historic Preservation Fellow na MTSU Center for Historic Preservation.

As part of the intended interpretation of the Historic Sam Davis Home and Plantation, the first home of the Davis family, now called the Sam Davis Boyhood Home, has been relocated to the farm. Although it is the original house in which Sam Davis had spent the first years of his life, it was relocated to a new context: both spatial and architectural as well as historical. Thus, the example of this building reveals the extremely complicated issue of the relocation of a wooden building performed as a form of interpretation of a historical place and creation of historical narrative.

The examples shown above illustrate the difficulties and challenges that interpretation is facing when it becomes a part of the preservation of a historically significant place. When a historical wooden building is relocated due to conducted interpretation, the horizon of its authenticity is questioned. It remains only to ask if there is one correct answer to this problem.

Acknowledgments

The above research was carried out during the years of 2017/2018 under a Research Fellowship from the Center for Historic Preservation, Middle Tennessee State University, Murfreesboro, Tennessee, USA. It was also possible thanks to a research grant from the Kosciuszko Foundation.

For their commitment and help in carrying out this research, special thanks goes to Professor Carroll Van West, Ph.D., Tennessee State Historian, Director of the MTSU Center for Historic Preservation; Dr. Stacey Graham, Research Professor at the MTSU Center for Historic Preservation and Jenny Andrews, Historic Preservation Fellow at the MTSU Center for Historic Preservation.

Bibliografia / References

- Andrews Jenny, *Assessment of Historic Structures in the Cane Ridge Community of Antioch, TN.*, Murfreesboro 2017.
- Brown Johnson Lillian, *Historic Cane Ridge and Its Families*, Nashville 1973.
- Curtis C. Nancy, *Black Heritage Sites: An African American Odyssey and Finder's Guide*, Washington D.C. 1996.
- Dillahunty Albert, *Shiloh National Military Park, Tennessee*, „National Park Service Historical Handbook Serie” 1955, nr 10.
- Jordan Terry G., *American Log Buildings. An Old World Heritage*, Chapell Hill 1985.
- Meredith Owen N., *The Sam Davis Home*, „Tennessee Historical Quarterly” 1965.
- National Register of Historic Places Inventory – Nomination Form for Sam Davis Home, Smyrna, Rutherford County, Tennessee*, Nashville 1969.
- State of the Park Report for Shiloh National Military Park*, „State of the Park Series” 2016, nr 25.
- Tipton-Haynes Historic Site Vertical File*, Nashville 1970.
- Tipton Haynes. National Register of Historic Places nomination*, red. H.L. Harper, „National Park Service, Tennessee Historical Commission” 1970.
- Van West Carroll, Gavin Michael, Gardner Leigh Ann, *Tipton-Haynes Historic Site – History, Conditions Assessment & Maintenance Recommendations. Tennessee Historical Commission (THC), the Tipton-Haynes Historic Site, and the Tennessee Civil War National Heritage Area (NHA)*, Murfreesboro 2011.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

Genealogy Trails History Group, 2019, The McPeake Heritage, <http://genealogytrails.com/tenn/henderson/mcpeakecrossroads3.html>.

Historical Marker Project, 2018, McPeake Cabin (HMDJ3), https://www.historicalmarkerproject.com/markers/HMDJ3_mcpeake-cabin_Wildersville-TN.html.
<https://pl.wikipedia.org/wiki/Antebellum>.
Parker's Crossroads, 2016, Battlefield Preservation, <http://www.parkerscrossroads.org/battlefield-preservation/>.
Shiloh National Military Park, https://en.wikipedia.org/wiki/Shiloh_National_Military_Park.

The American Battlefield Protection Program (ABPP), 2015, Parker's Cross Roads, <https://www.nps.gov/abpp/battles/tn011.htm>.
The Parker's Crossroads Battlefield Association, 2000–2012, The Battle at Parker's Crossroads, Tennessee, http://www.parkerscrossroads.com/Battle_Information/history.htm.

-
- ¹ *The American Battlefield Protection Program (ABPP)*, 2015, Parker's Cross Roads, <https://www.nps.gov/abpp/battles/tn011.htm> (dostęp: 18 IX 2018).
- ² *Historical Marker Project*, 2018, McPeake Cabin (HMDJ3), https://www.historicalmarkerproject.com/markers/HMDJ3_mcpeake-cabin_Wildersville-TN.html (dostęp: 20 XI 2018).
- ³ *The Parker's Crossroads Battlefield Association*, 2000–2012, The Battle at Parker's Crossroads, Tennessee, http://www.parkerscrossroads.com/Battle_Information/history.htm (dostęp: 12 I 2019).
- ⁴ *Parker's Crossroads*, 2016, Battlefield Preservation, <http://www.parkerscrossroads.org/battlefield-preservation/> (dostęp: 26 XI 2018).
- ⁵ *Historical Marker Project*, 2018.
- ⁶ T.G. Jordan, *American Log Buildings. An Old World Heritage*, Chapel Hill 1985, s. 24; „dogtrot” to parterowy budynek na planie „double-pen” (dwóch części/pomieszczeń), z dwoma izbami („pens”) oddzielonymi przejściem, całość przykryta dwuspadowym dachem; zazwyczaj ma dwa kominy, umieszczone po obu stronach budynku i na ścianach zewnętrznych.
- ⁷ Domy podobne do kabiny McPeake były niezwykle popularne na obszarze Tennessee w XVIII i XIX w. Domy z bali (zrębowe) były wówczas dość łatwe do postawienia, ponieważ bel drewnianych było pod dostatkiem, a przetworzona tarcica była bardzo droga. W rzeczywistości wiele ocalałych zabytkowych domów z tego okresu zawiera pozostałości pierwotnej konstrukcji zrębowej (rdzeń zrębowy), ukrytej później przez kolejne przebudowy lub dodaną okładzinę z desek (szalunek).
- ⁸ T.G. Jordan, op. cit., s. 24; „single-pen” (jedna izba) plan budynku to najprostsza forma drewnianej kabiny. Odmiana, w której przypadku kabina jest na planie kwadratu z centralnie umieszczonymi otworami drzwiowymi z przodu i tyłu oraz z kominem na bocznej ścianie na zewnątrz, jest nazywana typem „angielskim”, podczas gdy wersja kabiny na planie prostokąta z otworami drzwiowymi z przodu i tyłu przesuniętymi na bok oraz kominem na bocznej ścianie na zewnątrz nazywana jest typem „prostokątnym”.
- ⁹ *Shiloh National Military Park*, https://en.wikipedia.org/wiki/Shiloh_National_Military_Park (dostęp: 29 I 2019).
- ¹⁰ A. Dillahunt, *Shiloh National Military Park, Tennessee*, „National Park Service Historical Handbook Serie” 1955, nr 10, s. 1–2.
- ¹¹ *State of the Park Report for Shiloh National Military Park*, „State of the Park Series” 2016, nr 25, s. 26; A. Dillahunt, op. cit., s. 32, par. 13.
- ¹² *State of the Park Report for Shiloh National Military Park*, s. 26.
- ¹³ A. Dillahunt, op. cit., s. 32, par. 13.
- ¹⁴ J. Andrews, *Assessment of Historic Structures in the Cane Ridge Community of Antioch, TN.*, Murfreesboro 2017, s. 21.
- ¹⁵ Często takie dzwony służyły do wzywania ludzi na posiłki, do szkoły lub na specjalne spotkania.
- ¹⁶ *Tipton Haynes. National Register of Historic Places nomination*, red. H.L. Harper, „National Park Service, Tennessee Historical Commission” 1970; C. Van West, M. Gavin, A. Gardner Leigh, *Tipton-Haynes Historic Site – History, Conditions Assessment & Maintenance Recommendations. Tennessee Historical Commission (THC), the Tipton-Haynes Historic Site, and the Tennessee Civil War National Heritage Area (NHA)*, Murfreesboro 2011, s. 15.
- ¹⁷ *Ibidem*, s. 64.
- ¹⁸ *Tipton-Haynes Historic Site Vertical File*, Nashville 1970.
- ¹⁹ C. Van West et al., op. cit., s. 65.
- ²⁰ *Tipton-Haynes Historic Site Vertical File*.
- ²¹ C. Van West et al., op. cit., s. 63.
- ²² *Tipton-Haynes Historic Site Vertical File*, op. cit.; C. Van West, et al., op. cit., s. 64.
- ²³ Antebellum (łac. przedwojenna), neoklasycystyczny styl architektoniczny, typowy dla XIX-wiecznego południa Stanów Zjednoczonych, zwłaszcza dla tzw. Głębokiego Południa. Kształtował się od powstania USA i rewolucji amerykańskiej aż do wybuchu wojny secesyjnej. W stylu tym najczęściej budowano domy należące do bogatych plantatorów. Zob. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Antebellum> (dostęp: 12 II 2020).
- ²⁴ *National Register of Historic Places Inventory – Nomination Form for Sam Davis Home, Smyrna, Rutherford County, Tennessee*, Nashville 1969, s. 2.
- ²⁵ O.N. Meredith, *The Sam Davis Home*, „Tennessee Historical Quarterly” 1965, s. 304.
- ²⁶ *Ibidem*.
- ²⁷ *Ibidem*.
- ²⁸ *National Register of Historic Places Inventory*, s. 3.
- ²⁹ N.C. Curtis, *Black Heritage Sites: An African American Odyssey and Finder's Guide*, Washington D.C. 1996, s. 232.
- ³⁰ O.N. Meredith, op. cit., s. 315.
- ³¹ N.C. Curtis, op. cit., s. 232.

Streszczenie

Zasadność translokacji budynku drewnianego pozostaje zagadnieniem szeroko dyskutowanym. Problem ten nabiera szczególnego wymiaru w przypadku translokacji przeprowadzonej w ramach procesu ochrony i interpretacji konserwatorskiej miejsca o szczególnym znaczeniu historycznym. W artykule poddano krytycznej dyskusji zagadnienie translokacji w ramach interpretacji architektoniczno-historycznej na przykładzie historycznych chat o konstrukcji zrębowej w stanie Tennessee w USA: McPeake Cabin w Parkers Crossroads Battlefield, William Manse George Cabin w Shiloh National Military Park, King Cabin w Cane Ridge, George Haynes Slave Cabin na Historycznej Farmie Tipton-Haynes, zrębowy „Dom z czasów dzieciństwa” Sama Davisa oraz zrębowe chaty niewolników na terenie historycznego obiektu „Sam Davis Home and Plantation”. Przedstawione studia przypadku stanowią przyczynek do analizy horyzontu autentyczności zarówno przeniesionych struktur, jak i miejsc historycznych, na których obszarze wtórnie zostały zlokalizowane.

Abstract

The legitimacy of the relocation of a wooden building remains a widely discussed issue. This problem takes on a special dimension in the case of relocation carried out as a part of the process of the protection and interpretation of a place with special historical meaning. This paper examines the issue of relocation as part of architectural and historical interpretation on the example of historic log cabins located in the state of Tennessee in the USA. These buildings are: the McPeake Cabin in Parkers Crossroads Battlefield, the William Manse George Cabin in Shiloh National Military Park, the King Cabin in the Cane Ridge community within the suburban township of Antioch, the George Haynes Slave Cabin at the Tipton-Haynes Historic Site, the Sam Davis Log Boyhood Home and Slave Cabins at the Sam Davis Home and Plantation Historic Site. The presented case studies contribute to the analysis of the horizon of authenticity of both the transferred architectural structures and the historical sites in which they were secondary located.

Łukasz Rzepczyński*

orcid.org/0000-0001-5998-9616

Budynek dawnego Towarzystwa Kasyno w Kwidzynie w świetle badań historyczno-architektonicznych

The Building of the Former Casino Society in Kwidzyn in Light of Historical and Architectural Research

Słowa kluczowe: badania historyczno-architektoniczne, budynek kasyna, kino Tęcza

Keywords: historical and architectural research, casino building, Tęcza cinema

Wstęp

Przy ulicy Piłsudskiego w Kwidzynie znajduje się ruina XIX-wiecznego budynku dawnego Towarzystwa Kasyno, późniejszego kina. W pierwotnym stanie stanowił on znakomity przykład reprezentacyjnego lokalu towarzyskiego o klasycystycznych cechach, w zdecydowany sposób wyróżniającego się na tle pozostałej zabudowy ówczesnej Grünstrasse (ryc. 1). Autorstwo projektu przypisywane jest mistrzowi budowlanemu Gustawowi Reichertowi, uznanemu architektowi i konserwatorowi zabytków¹. Nawet późniejsza zmiana funkcji obiektu, związana z przekształceniem bryły, nie wpłynęła na jego walory architektoniczne. Od kilkunastu lat zabytek jest nieużytkowany, a stan jego zachowania na skutek zaniedbań i błędnych decyzji poprzedniego właściciela jest katastrofalny (ryc. 2, 3). Pomimo działań podjętych przez służby konserwatorskie, do których można zaliczyć m.in. wpis do Rejestru Zabytków (nr rej. A-1784 z 31 V 2007) oraz wyegzekwowanie od właściciela zabezpieczenia pokrycia dachu i poprawienia estetyki fasady w roku 2011, zabytek popadał w ruinę, szpecąc centrum miasta. Pod naciskiem opinii publicznej, a także wobec braku konkretnych działań ze strony właściciela, w styczniu 2018 władze zdecydowały przejąć niszczący obiekt. Podstawowym zadaniem władarzy miasta jest przywrócenie obiektowi dawnych funkcji towarzysko-kulturalnych (Kasyno Kultury) po-

Introduction

In Piłsudskiego Street in Kwidzyn, there is a ruin of the nineteenth century building of the former Casino Society, later transformed into a cinema. In its original state, it was an outstanding instance of a formal social venue with classicist features, clearly distinguishable from the other buildings along what had at the time been Grünstrasse (Fig. 1). The design is attributed to master builder Gustav Reichert, a recognized architect and monuments conservator.¹ Even the later change in the function of the building, related to the modification of its shape, did not affect its architectural values. The monument has not performed any utility function for several years, and its state of preservation is very bad due to negligence and wrong decisions taken by the previous owner (Fig. 2, 3). Despite measures taken by conservation services, including placing the Casino in the Monuments Register (Reg. No. A-1784 of May 31, 2007) and urging the owner to secure the roof or improve the aesthetics of the facade in 2011, the monument fell into ruin, disfiguring the city center. Because of public pressure and in the absence of specific actions on the part of the owner, in January 2018, the authorities decided to take over the decaying facility. The main task of the authorities is to restore the building's former social and cultural functions (Casino of Culture) by carrying out thorough

* mgr, adiunkt Zamku w Kwidzynie, oddział Muzeum Zamkowego w Malborku

* *M.A., assistant professor at the Castle in Kwidzyn, branch of the Castle Museum in Malbork*

Cytowanie / Citation: Rzepczyński Ł. The Building of the Former Casino Society in Kwidzyn in Light of Historical and Architectural Research. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 64:146–162

Orzymano / Received: 18.10.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 5.11.2020

doi: 10.48234/WK64KWIDZYN

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

przez przeprowadzenie gruntownych prac restauratorsko-budowlanych, które mają przywrócić zabytkowi dawną świetność (ryc. 5).

Celem artykułu jest prezentacja wyników badań nad rozpoznaniem historii funkcjonalnej i budowlanej wraz z hipotetyczną rekonstrukcją uchwytanych faz i etapów². Ważnym aspektem tekstu jest również zaakcentowanie, że nawet zabytki z końca XIX wieku mogły być wielokrotnie przekształcane, a za każdym historycznym nawarstwieniem kryją się określone wartości, które w procesie adaptacji, restauracji i konserwacji należy zachować czy nawet w odpowiedni sposób wyeksponować. Ze względu na ograniczenia objętościowe w artykule zostaną przedstawione tylko najważniejsze kwestie i wnioski z badań.

Analiza zabytku przeprowadzona została w marcu i kwietniu 2019. W przypadku elementów murowanych badania polegały na obserwacji lica muru, szczegółowej analizie węzłów konstrukcyjnych, analizie optycznej i wymiarowej materiałów, układów pomieszczeń i podziałów poziomych na kondygnacje oraz detali architektonicznych. Obserwacja miała charakter nieinwazyjny (wnętrze było odarte z tynków). Do niektórych partii murów nie udało się dotrzeć z uwagi na zagrożenie bezpieczeństwa.

Stan badań

Współczesną bibliografię historii omawianego obiektu otwiera artykuł Bernharda Barry'ego z roku 1983³. Zawiera on informację o nadaniu w 1935 nowej (kinowej) funkcji gmachowi dawnego Kasyna Cywilnego. Krótką wzmiankę znajdujemy w artykule Artura Dobrego z 1995 na temat architektury i budownictwa Kwidzyna w czasach rejencji⁴. Autor określił orientacyjne datowanie na około połowę XIX wieku, pierwotną funkcję budynku, a także lokalizację – ulica Zielna⁵. Na kolejne informacje natrafiamy w monografii Kwidzyna z roku 2004. Kazimierz Wajda, opisujący Kwidzyn w latach 1772–1914, krótko omawia wszystkie towarzystwa społeczno-kulturalne powstające w XIX wieku, m.in. Towarzystwo Casino, założone w 1824⁶. Natomiast Bohdan Koziello-Poklewski i Tomasz Rabant, omawiający miasto w latach 1918–1945, cytują informacje B. Barry'ego na temat adaptacji budynku kasyna na cele kinowe w 1935⁷. Z kolejnego rozdziału monografii autorstwa Mirosława Golona dotyczącej Kwidzyna w latach 1945–1947 i 1950–1956/1957 uzyskujemy interesujące wiadomości o powojennych losach zabytku, w tym etymologii nazwy kina Tęcza oraz chronologii prac remontowych w połowie lat pięćdziesiątych XX wieku⁸. Do przekształceń budynku w kino odnoszą się dwaj regionaliści Antoni Barganowski i Henryk Michalik w przewodniku po powiecie kwidzyńskim⁹. Ciekawą informacją podzieliła się na łamach „Kleine Weichsel-Zeitung” z 2016 córka kwidzyńskiego architekta Hannelore Baltes - w 1935 jej ojciec dokonał projektu przebudowy klasycystycznego gmachu¹⁰. Do ostatnich opublikowanych opracowań ujmujących temat daw-

restoration and construction works aimed at restoring the historic splendor of the building (Fig. 5).

The aim of the paper is to present the results of research conducted into the building's history in terms of its function and construction along with a hypothetical reconstruction of its tangible phases and stages.² What is also important in the text is also to emphasize that even monuments from the late nineteenth century could have been transformed a number of times, and each historical layer hides certain values that should be preserved or even properly displayed in the process of adaptation, restoration and conservation. Due to the volume limitations, only the most important research issues and conclusions are presented herein.

The analysis of the monument was carried out in March and April 2019. In the case of brick elements, the research consisted of the observation of the face of the walls, detailed analysis of structural nodes, the optical and dimensional analysis of materials, room layouts and horizontal divisions into certain floors and, finally, architectural details. The observation was conducted using non-invasive methods (the interior was deprived of any plaster). Some parts of the walls could not be reached due to safety hazards.

State of research

The contemporary bibliography of the Casino's history starts with an article by Bernhard Barry from the year 1983.³ It states that, in 1935, a new (cinema) function was introduced into the building of the former Civil Casino. We can find another short mention in Artur Dobry's article from 1995 on the architecture and construction of Kwidzyn in the times of the regency.⁴ The author specified an approximate dating to around the mid-nineteenth century, the original function of the building as well as its location in Zielna Street.⁵ We can find slightly more information in a monograph of Kwidzyn from the year 2004. Kazimierz Wajda, while describing Kwidzyn between the years 1772 and 1914, briefly discussed all cultural societies established in the nineteenth century, including the Casino Society founded in the year 1824.⁶ On the other hand, Bohdan Koziello-Poklewski and Tomasz Rabant, while discussing the city in the years 1918–1945, quoted information from B. Barry on the adaptation of the Casino building into a cinema in 1935.⁷ From the following chapter of the monograph of Kwidzyn in the years 1945–1957 and 1950–1956/1957 by Mirosław Golon, we obtain some interesting details about the post-war history of the monument, including the etymology of its name (Tęcza) and renovation works in the mid-1950s.⁸ Two regionalists, Antoni Barganowski and Henryk Michalik, referred to the transformation of the building into a cinema in a guidebook for the Kwidzyn district.⁹ Quite a remarkable detail was shared in the year 2016 in the issues of “Kleine Weichsel-Zeitung” by Hannelore Baltes, the daughter of an architect from

nego kasyna należy tekst autora tego artykułu z 2018, dotyczący strat wojennych muzeum w Kwidzynie. Znajdujemy w nim omówienie historii kwidzyńskiego muzealnictwa oraz kolekcji zabytków (pierwsza muzealna wystawa została otwarta właśnie w gmachu Kasyna Cywilnego w 1876)¹¹.

W roku 1995 powstała Karta ewidencyjna autorstwa Artura Dobrego oraz Joanny i Antoniego Pawłowskich, w której zawarta została krótka historia obiektu wraz z orientacyjnym datowaniem na połowę XIX wieku, szczegółowy opis wraz z wyposażeniem, a także stan zachowania. Innym materiałem o charakterze opisowym jest jednostronicowa karta do katalogu zabytków architektury Kwidzyna z 1996 autorstwa Marii Gawryluk i Dariusza Bartona¹². Na potrzeby prac budowlano-restauratorskich oraz adaptacji budynku do nowej funkcji w 2018 powstała inwentaryzacja pomiarowo-rysunkowa wykonana przez Grupę Young Architekci: Michała Jabłońskiego, Sebastiana Szakiela i Karola Gabrysia. Inwentaryzacja ta stanowiła podkład pod wykonane badania architektoniczne.

Podsumowując stan badań, można dojść do wniosku, że dotychczas literatura przedmiotu nie poświęciła większej uwagi omawianemu zabytkowi, w 2019 zabytek w zasadzie nie był w pełni rozpoznany. Nie powstało żadne opracowanie monograficzne ukazujące dzieje budynku dawnego Kasyna Cywilnego, ani w zakresie historycznym i funkcjonalnym, ani przekształceń budowlanych¹³. Warto podkreślić, że autor przeprowadził liczne kwerendy instytucjonalne i personalne, które zaowocowały pozyskaniem nowych, wartościowych informacji. Do najciekawszych zaliczyć można m.in. archiwalia katastralne, wśród których znajdują się dane na temat czasu budowy kasyna¹⁴, inwestora, autora projektu, liczby pomieszczeń wraz z nadaną im funkcją, a także otoczenia (ryc. 9–10)¹⁵. Poszukiwaniami były objęte również inne materiały związane z analogicznymi obiektami w ramach analizy porównawczej i wartościującej, m.in. gmach kasyna w Bydgoszczy¹⁶.

Opis

Wolno stojący budynek, o zróżnicowanej i niejednorodnej bryle, zlokalizowany jest po zachodniej stronie ulicy Piłsudskiego (Grünstrasse) w obrębie dużej parceli; za obiektem występuje rozległy teren z nasadzeniami zieleni wysokiej i placem zabaw (ryc. 4). Założony został na nieregularnym i rozbudowanym rzucie, a główny trzon na planie trzech przylegających równoległe do siebie prostokątów, z których środkowy jest największy, a boczne mniejsze. Od strony zachodniej głównego korpusu znajduje się duża sala kinowa na rzucie prostokąta. Obiekt – wzniesiony w konstrukcji murywanej, szkieletowej (ściany działowe poddasza), z drewnianymi i ceramicznymi stropami i sklepieniami – jest częściowo podpiwniczony, parterowy po bokach i piętrowy w ryzalitowej części centralnej, z kondygnacjami strychowymi w skrzydłach bocznych. Partie

Kwidzyn—in 1935, her father made a design of the remodeling the classicist building.¹⁰ One of the latest published studies on the subject is the text from the year 2018 by the author of this very paper, concerning the war losses of the museum in Kwidzyn. It touches upon the history of museums in Kwidzyn and the collection of monuments (the first museum exhibition opened in the building of the Civil Casino in 1876).¹¹

In 1995, a record sheet was made by Artur Dobry and Joanna and Antoni Pawłowski, which included a short history of the building with an approximate dating to the mid-nineteenth century, a detailed description of the building along with its furnishings, and its state of preservation. Another descriptive piece of material is a one-page card to the catalog of architectural monuments in Kwidzyn, created in 1996 by Maria Gawryluk and Dariusz Barton.¹² For the needs of construction and restoration works as well as the adaptation of the building to its new function, in 2018, a building survey documentation was prepared by Grupa Young Architekci: Michał Jabłoński, Sebastian Szakiel and Karol Gabryś. The survey served as a basis for architectural research.

Summarizing the state of research, it can be concluded that the literature on the subject has not devoted much attention to the said monument so far, and in 2019 the monument was not even fully recognized. There has been no monographic study showing the history of the building, neither in the historical and functional terms, nor from the perspective of construction transformations.¹³ It is worth emphasizing that the author conducted numerous institutional and personal queries, which resulted in the acquisition of some new and valuable information. The most interesting are cadastral archives, which include data on the time of building the Casino,¹⁴ the investor the author of the design, the number of rooms with the functions assigned to them as well as the surroundings (Figs. 9 and 10).¹⁵ The search also covered other materials related to similar buildings as part of a comparative and evaluative analysis, including casino building in Bydgoszcz.¹⁶

Description

A free-standing building, with a varied and heterogeneous shape, is located on the west side of Piłsudskiego Street (Grünstrasse) within a large plot of land; behind the site there is a vast area with tall greenery and a playground (Fig. 4). It is set on an irregular and complex plan, the main body is set on the plan of three parallel rectangles, the middle of which is the largest and the side ones are smaller. On the west side of the main body there is a large screening room on a rectangular plan. The building is built in a brick and timber frame structure (attic partition walls), with wooden and ceramic ceilings and vaults. The building has a partial basement. The building has two stories in the central avant-corps part. Its side sections are single-story.

środkowa i boczne nakryte są dwuspadowymi dachami, a pozostałe elementy płaskim dachem. Nad korpusem głównym znajduje się więźba drewniana konstrukcji mieszanej: dwustolcowa z zastosowaniem wieszara. Nad skrzydłami skrajnymi i aneksem północnym występują więźby krokwiowo-jętkowe, natomiast nad południowym stropodach składający się z krokwi. Schody wejściowe zewnętrzne są betonowe, monolityczne, jednobiegowe, a wewnętrzne betonowe, segmentowe, dwubiegowe z podestem.

Opisywane założenie jest strukturą złożoną i warstwową architektonicznie, powstała jako obiekt wolno stojący, posiada więc elewacje zróżnicowane pod względem formalnym, kompozycyjnym i stylistycznym. Najbardziej okazała jest siedmioosiowa fasada pierwotnej części budynku od strony ulicy, która prezentuje cechy klasycystyczne. Założona symetrycznie z centralną trzysiosową płytką częścią ryzalitową, została wertykalnie rozczłonowana pilastrami z prostymi bazami i kanelowanymi trzonami z wieńczącymi kapitelami; na nich wsparte jest płaskie belkowanie zamknięte frontonem. Na osi i skrajnych jego krawędziach występują dekoracyjne akroteriony i palmeta. Nad otworami okiennymi parteru i pod parapetami okien piętra znajdują się dwa profilowane gzymsy rozdzielone przez pilastry. W partii piętra zlokalizowane zostały po dwa prostokątne okna w jednej osi, rozdzielone słupkiem w formie prostego pilastra, otoczone jak okna parteru profilowanym obramieniem. W tym samym duchu dekorowane są obydwie skrzydła boczne pierwotnej części budynku.

Z historycznego wyposażenia zachowało się kilka detali architektonicznych oraz elementów dawnego wystroju, do których można zaliczyć: klasycystyczną stolarkę okienną, podsufitkę z elementami dekoracyjnymi, fragmentarycznie zachowaną posadzkę kafłową wraz z kilkoma kaflami ściennymi o wzorzystej dekoracji, metaloplastyczny i ażurowy uchwyt na chorągiew, akroteriony i palmetę na zwieńczeniu frontonu. Do wystroju i wyposażenia przedwojennego kina można tylko zaliczyć podwieszony sufit z plafonem w części wschodniej nad salą kinową.

Chronologia przekształceń budowlanych

Wnioski wyciągnięte z analizy przekształceń budowlanych w konfrontacji wyników badań historycznych i obecnego stanu badań dały podstawę dokonania próby rozwarstwienia chronologii bezwzględnej przekształceń budowlanych z wydzielonymi sześciami fazami (ryc. 6–8).

Faza I – rok 1875

W fazie I w wyniku jednolitej koncepcji architektonicznej oraz jednego procesu budowlanego powstał korpus główny wraz z przyległymi równolegle skrzydłami flankującymi w osiach bocznych i z wejściem prowadzącym do piwnic po południowej stronie (ryc. 9).

In the side wings there are attic stories. The central and side parts are covered with gable roofs, whereas the rest of the building is covered with a flat roof. Above the main body there is a wooden truss with a mixed structural system: a queen-post truss. Over the outer wings and the northern annex there are rafter-collar beam trusses, while over the southern one there is a flat roof supported by rafters. The external single-flight entrance stairs are made of monolithic concrete. The internal stairs are made of concrete and are segmented, two-flight, with a landing.

The entire building is a complex and architectural-ly layered free-standing structure, so its elevations are varied in terms of formal, compositional and stylistic aspects. The most impressive is the seven-axis facade of the original part of the building, which presents certain classical features. It is symmetrical with a triple-axis shallow avant-corps located in the central part, vertically divided by pilasters with straight bases and fluted scapes with crowning capitals; they support a flat entablature with a pediment. Decorative acroterions and palmettes appear on the axis and its outermost edges. Above the windows on the ground floor as well as under the window sills, there are two profiled cornices separated by pilasters. On the first floor, there are two rectangular windows in one axis, separated by a post in the form of a simple pilaster, surrounded by a profiled surround in the same way as the windows on the ground floor. Both side wings of the original part of the building are decorated in a similar way.

A few architectural details and elements of the old décor have been preserved up till now: classicist window frames, a soffit with decorative elements, a fragmentally preserved tiled floor with a few wall tiles with patterned decorations, a metalwork and openwork banner holder, acroterions and a palmette at the top of the pediment. The décor and furnishing of the pre-war cinema include a suspended ceiling with a plafond in the eastern part above the cinema hall.

Remodeling chronology

Conclusions drawn from the analysis of the building's remodelings have been compared to the results of historical research as well as the current state of research. Consequently, they provided the basis for an attempt to stratify the absolute chronology of each of the building's remodeling projects and divide them into six phases (Fig. 6,7,8)

Phase I—1875

In phase I, as a result of a uniform architectural concept and one construction process, the main body was created with the adjacent parallel flanking wings in the lateral axes and the entrance leading to the cellars on the southern side (Fig. 9).

According to the source materials, the new seat of the Casino Society opened on November 7, 1875.¹⁷

Z materiałów źródłowych wynika, że nowa siedziba Towarzystwa Kasyno została oddana do użytku 7 listopada 1875¹⁷. Reprezentacyjny gmach o rozbudowanej bryle charakteryzował się bogatym kostiumem dekoracyjnym fasady, nawiązującym do stylu klasycystycznego¹⁸. Jego bryła składała się z głównego piętrowego korpusu i równoległe sprzężonych parterowych skrzydeł bocznych. Na całej powierzchni budynek był podpiwniczony z wejściem zewnętrznym do suterenu i piwnicy przy południowej elewacji¹⁹. Znamy również rozplanowanie układu funkcjonalno-przestrzennego wszystkich kondygnacji użytkowych²⁰. Na poziomie piwnicy znajdowały się sutereny (Souterrain). W ich skład wchodziły trzy ogrzewane pomieszczenia (Heizbar Räume), tunel (Tunnel), dwie kuchnie (Küchen) i piwnica (Keller)²¹. Na parterze mieściły się dwie sale (Säle) i pięć ogrzewanych izb (Heizbar Stuben)²², a na pierwszym piętrze trzy ogrzewane izby (Heizbar Stuben) i cztery komory (Kammern)²³.

Faza II – rok 1875

W pierwszym etapie fazy II dostawiono na planie prostokąta aneks północny z częściowym podpiwniczeniem i trójprzestrzennym wnętrzem, pełniący funkcję głównego wejścia z hallem i toaletami (ryc. 6, 8). Aneks również musiał powstać w jednym procesie budowlanym. W ścianie południowej wybudowano zespół arkad (pierwszy rząd) ze sklepieniami wewnątrz oraz z wyprowadzonymi murami poprzecznymi (działowymi) wyznaczającymi poszczególne pomieszczenia aneksu (hall wejściowy na osi i toalety po bokach). W tym samym etapie powstała kompozycja wszystkich jego elewacji wraz z programem dekoracyjnym. Na elewacjach ścian poprzecznych występowały otwory okienne (po jednym na stronę), na północnej znajdowały się skrajne otwory okienne, a w osiach wewnętrznych witrażna sięgająca posadzki oraz główne wejście (ryc. 1).

W etapie drugim przekształceniom budowlanym uległo wnętrze skrzydła północnego – wstawiono drugi rząd arkad po północnej stronie. Dziś można założyć, że ich wzniesienie było podyktowane zbyt słabą wytrzymałością pierwszego rzędu arkad, na których opierały się rozciągnięte belki podciągów drewnianego stropu. W osi filarów nowej arkady spoczęły mocniejsze i krótsze stalowe podciąg o przekroju dwuteownika opierzone deskami (ryc. 6).

Faza III – około roku 1900

W fazie tej miała miejsce niewielka rozbudowa obiektu, związana z dostawieniem do południowej elewacji kręgielni (ryc. 6, 10). Z analizy strukturalnej zabytku, a także przeglądu planu katastralnego z roku 1905 wynika²⁴, że dobudowany element architektoniczny składał się z dwóch zasadniczych członów. Pierwszym z nich był niewielki aneks założony na planie zbliżonym do kwadratu o jednoprzestrzennym wnętrzu z oknem i przeklepieniem otworem tunelu po południowej stronie.

The formal building, with an extensive body, had a decorative facade that referenced the classicist style.¹⁸ Its body consisted of a main multi-story part and parallel-interconnected single-story side wings. The building had a basement with an external entrance and cellars at the southern elevation.¹⁹ We also know the functional and spatial layout of all of its stories.²⁰ There were basements (Souterrain) at the lowest level. They consisted of three heated rooms (Heizbar Räume), a tunnel (Tunnel), two kitchens (Küchen) and a cellar (Keller).²¹ There were two rooms (Säle) and five heated rooms (Heizbar Stuben)²² on the ground floor, and three heated rooms (Heizbar Stuben) and four chambers (Kammern) on the first floor.²³

Phase II—1875

In the first stage of phase II, a northern annex was added. It had a rectangular plan with a partial basement and a three-space interior, serving as the main entrance with a hall and toilets (Figs. 6 and 8). The annex must have been created in one construction process. A complex of arcades (the first row) with vaulted recesses and extended transverse (partition) walls were built in the southern wall, delimiting individual rooms of the annex (entrance hall on the axis and toilets on the sides). At the same stage, the composition of all the facades was created along with their decorative program. There were window openings on the elevations of the transverse walls (one per side), on the northern side there were extreme window openings, and in the internal axes—a window reaching the floor and the main entrance (Fig. 1).

In the second stage, the interior of the northern wing was subjected to certain construction transformations—another row of arcades was added on the northern side. Today, it can be assumed that implementing them in this place was necessary due to insufficient strength of the first row of arcades, on which there were stretched the beams of wooden ceiling joists. In the axis of the pillars of the new arcade, stronger and shorter steel I-section beams were placed and covered with planks (Fig. 6).

Phase III—ca. 1900

In this phase, a small extension of the facility took place, related to the addition of a bowling alley to the southern facade (Figs. 6 and 10). The structural analysis of the monument and the cadastral plan from 1905²⁴ showed that the added architectural element consisted of two main parts. The first was a small annex on a plan similar to a square with a single-space interior with a window and a vaulted tunnel opening on the south side. It was placed next to the entrance to the basement rooms. The second element was the bowling alley leading south from this annex. Today, nothing more can be said about its construction or the

Dostawiony został obok wejścia do suterenu i pomieszczeń piwnicznych. Drugim elementem był tor kręgielni wychodzący z tego aneksu w kierunku południowym. Na temat jego konstrukcji czy użytego budulca dziś nic więcej nie można powiedzieć. Ponadto z realizacją tą wiązało się wprowadzenie trójarkadowego przejścia ze skrzydła południowego.

Faza IV – rok 1935

W fazie tej zaszły kluczowe przemiany związane z bryłą czy funkcją budynku. Nowy właściciel postanowił zaadaptować atrakcyjny obiekt do nowej funkcji, jaką było kino²⁵. Inwestor Joseph Modest dokonał rozbudowy bryły, która wpłynęła także na gruntowne przekształcenia układu funkcjonalno-przestrzennego niemal całego obiektu (ryc. 6–8). Po zachodniej stronie głównego korpusu dobudowano prostokątną salę kinową, jednocześnie likwidując mur szczytowy i werandę z wejściem od ogrodu. Natomiast do skrzydła północnego dodano otwarty modernistyczny pawilon arkadowy, spod którego po nowych schodach wchodziło się przez szeroki otwór drzwiowy do kina. Jednocześnie zostało zlikwidowane pierwotne wejście w aneksie północnym. Do pewnych przekształceń musiało w tym czasie dojść także po południowej stronie budynku – prawdopodobnie dostawiono kolejny aneks w południowo-wschodnim narożniku (część mieszkania właściciela kina, obecnie otwarty pawilon poprzedzający wyjście).

Przekształceniom uległy również kompozycje elewacji aneksu oraz skrzydeł północnego i południowego, a także organizacja układu funkcjonalno-przestrzennego na wszystkich kondygnacjach. Zlikwidowano podział wnętrza drugich traktów parteru i pierwszego piętra (rozbudowana, jednoprzestrzenna sala kinowa) oraz obniżono stropy w przestrzeniach pierwszych traktów parteru i pierwszego piętra głównego korpusu, a także parteru skrzydła północnego.

W piwnicy aneksu północnego po północno-wschodniej stronie zlokalizowano klatkę schodową prowadzącą na parter. W piwnicy skrzydła północnego wprowadzono nowe mury wydzielające odrębne przestrzenie wraz z ciągiem komunikacji pionowej (schody prowadzące przez rozkute sklepienie na wysoki parter korpusu głównego). W piwnicach mogło w tym czasie dojść do wykuć nowych otworów przejściowych (ryc. 8).

W przestrzeniach wysokiego parteru nastąpiły dość liczne przekształcenia. W aneksie północnym po północno-wschodniej stronie wprowadzono klatkę schodową skomunikowaną z piwnicą i pierwszym piętrzem. W tym też miejscu wykuto nowy otwór drzwiowy tuż przy dostawionym na zewnątrz pawilonie arkadowym (ryc. 6).

Kompozycja elewacji północnego aneksu także uległa reorganizacji, co wymuszone było zmianą lokalizacji głównego wejścia oraz wprowadzeniem nowego podziału wnętrza: z trzech do pięciu pomieszczeń. W tym samym czasie w aneksie zostały zamurwane

materials used. Moreover, this project was associated with the introduction of a three-arcade passage from the southern wing.

Phase IV—1935

In this phase, key changes related to the shape or function of the building took place. The new owner decided to adapt the facility to the new function, which was a cinema.²⁵ The owner, Joseph Modest, expanded the body, which also resulted in a thorough remodeling of the functional and spatial layout of almost the entire building (Figs. 6, 7, 8). On the west side of the main body, a rectangular screening room was added, which led to the elimination of the gable wall and a veranda with an entrance from the garden. However, the north wing was enriched with an open, arcaded Modernist pavilion, from which new stairs led through a wide door to the cinema. At the same time, the original entrance in the northern annex was removed. Certain transformations must have been introduced to the south side of the building. Another annex might have been added in the south-eastern corner (part of the cinema owner's apartment, now an open pavilion preceding the exit).

The composition of the annex façade and the northern and southern wings as well as the organization of the functional and spatial layout on all floors were also transformed. The division of the interiors of the second circulation paths of the ground floor and the first floor (an extended, single-space screening hall) was eliminated and the ceilings in the spaces of the first circulation paths of the ground floor and the first floor of the main body were lowered. Identical procedure was applied on the ground floor of the northern wing.

In the basement of the northern annex, on the north-eastern side, there was located a staircase leading to the ground floor. In the basement of the northern wing, new walls were introduced, separating distinct spaces along with a vertical communication route (stairs leading through a broken vault to the high ground floor of the main body). At that time, new access openings could have been built in the cellars (Fig. 8).

Numerous transformations took place within the area of the high ground floor. In the northern annex, on the north-eastern side, a staircase was introduced, connected to the basement and the first floor. In this place, a new door opening was built right next to the arcaded pavilion, which had been added to the building earlier (Fig. 6).

The composition of the elevation of the northern annex was also reorganized, which was forced by the change of the main entrance location and introduction of a new interior division: from three to five rooms. At the same time, the window openings in the eastern and western elevations of the annex were bricked up. A new main entrance was located in the corner of the northern wing. In the main western wall of the same space, in its lower zone, a new face was applied

otwory okienne w elewacji wschodniej i zachodniej. W narożniku skrzydła północnego wykuto nowe główne wejście. W magistralnym murze zachodnim tej samej przestrzeni w dolnej strefie dostawiono (poprzez wkucie) nowe lico po południowej stronie oraz wykuto nowy otwór drzwiowy, którego ościeże dostawiono do filara międzyokiennego, a w górnej strefie zamurowano pierwotny otwór okienny i wykuto niewielkich rozmiarów otwór wentylacyjny. W murze podłużnym wspólnym dla korpusu głównego i skrzydła północnego zamurowano pierwotne przejście i rozkuto nowe do sali kinowej. W trakcie frontowym korpusu głównego zamurowano niemal wszystkie przejścia, w tym trójarkadowe do dużej sali w trakcie tylnym (sala kinowa). We wnętrzu nowej sali kinowej wykuto dwa otwory drzwiowe po obu stronach, a podczas jej wznoszenia zlokalizowano w jednej osi murów wzdłużnych dwa wyjścia na zewnątrz. W skrzydle południowym zamurowano otwór arkady styjący z aneksem południowym oraz prawdopodobnie wykuto otwór okienny (lub powiększono dotychczasowy) w ścianie południowej po zachodniej stronie. W aneksie południowym rozkuto dwa otwory okienne na skrajach muru zachodniego, zamurowano przesklepiony łukiem otwór w murze południowym, a także wymurowano dwa nowe otwory drzwiowe: pierwszy prowadzący z przedsionka do jednoprzestrzennego wnętrza aneksu południowego, drugi – do korytarza ze schodami piwnicznymi.

Na skutek obniżenia stropów pierwszych traktów i likwidacji podziału tylnego traktu głównego korpusu (wprowadzenie jednoprzestrzennej sali kinowej) na pierwszym piętrze zamurowano otwory komunikacyjne pomiędzy korpusem głównym a skrzydłami bocznymi i trójarkadowy otwór pomiędzy pierwszym a drugim traktem głównego korpusu oraz rozkuto nowe przejście pomiędzy korpusem głównym a skrzydłem północnym.

Jak już wspomniano, w fazie tej doszło także do obniżenia stropów. W trakcie przednim w przestrzeni parteru i pierwszego piętra obniżono stropy o około 1 m, wprowadzając nowy ceramiczny strop płaski (strop Kleina). W narożniku parteru zastosowano pionowy ciąg komunikacyjny łączący pomieszczenie z piwnicą oraz dokonano podziału wnętrza na dwa lub więcej pomieszczeń. Na parterze skrzydła północnego obniżono strop (w części środkowej i zachodniej tylko podwieszony). Obydwa nowe obniżone stropy nachodziły na nadświetla okien fasady.

Faza V – druga połowa XX wieku

W fazie tej, którą można datować na pierwszą połowę lat pięćdziesiątych XX stulecia²⁶ i lata sześćdziesiąte i siedemdziesiąte XX wieku, w zabytku przeprowadzone zostały kolejne prace budowlane o charakterze remontowo-modernizacyjnym (ryc. 6–8). Ich zakres dotyczył przede wszystkim przekształceń aneksu południowego po wschodniej stronie, który w ich wyniku uzyskał

(through cramming) on the southern side and a new door opening was forged, the jamb of which was added to the pillar between the windows, and the original window opening was bricked up in the upper zone. At the same time, a small ventilation opening was introduced. In the longitudinal wall, which constituted a shared part to the main body and the northern wing, the original passage was bricked up and a new one was created, so that the screening hall could be made accessible. Almost all the passages in the front part of the main body were walled up, including the three-arcade entrance leading to the large hall in the back part (a screening room). In the new cinema hall, two door openings were placed on both sides. While they were being constructed, two exits to the outside were placed in one axis of the longitudinal walls. In the southern wing, the arcade opening adjacent to the southern annex was bricked up and a window opening was probably made (or the existing one was expanded) in the southern wall on the western side. In the southern annex, two window openings were cut out at the edges of the western wall, the opening in the southern wall was bricked up, and two new door openings were placed: the first leading from the vestibule to the single-space interior of the southern annex, and the other—to the corridor with basement stairs.

Lowering the ceilings of the first trails and the elimination of the division of the back trail in the main body (introduction of a single-space cinema hall) on the first floor, made it necessary to brick up the circulatory openings between the main body and side wings as well as a three-arcade opening between the first and second track of the main body. A new passage between the main body and the northern wing was forged.

As already mentioned, in this phase the ceilings were also lowered. In the front part, on the ground floor and the first floor, the ceilings were lowered by about 1 m, introducing a new ceramic flat ceiling (Klein ceiling). In the corner of the ground floor, a vertical circulation route connecting the room with the basement was applied, and the interior was divided into two or more rooms. On the ground floor of the northern wing, the ceiling was lowered (whereas in the central and western parts only suspended). Both lowered ceilings overlapped the windows of the facade.

Phase V—second half of the twentieth century

In this phase, which can be dated to between the first half of the 1950s²⁶ and 1970s, further renovation and modernization works were carried out within the building (Fig. 6, 7, 8). Their scope mainly concerned the transformation of the southern annex on the eastern side, where a single-space circulation interior was implemented (a new exit). At the same time, some other changes that interfered with the functional and spatial program of the building were introduced: certain passages, windows and doors were walled up, and at the same time new ones were made in the rooms of all

jednoprzestrzenne wnętrza komunikacyjne (nowe wyjście). W tym też czasie doszło do innych przemian ingerujących w program funkcjonalno-przestrzenny: zamurowano niektóre przejścia, okna i drzwi, a jednocześnie w pomieszczeniach wszystkich kondygnacji wykuto nowe; wprowadzono także nowe betonowo-stalowe podciągi stropu w skrzydle południowym.

W centralnym pomieszczeniu piwnicznym aneksu północnego dostawiono nowe lico (nie można wykluczyć wymurowania nowego pomieszczenia) wraz z ościeżami wejścia i wyprowadzeniem na zewnątrz kanału wentylacyjnego.

Na parterze skrzydła północnego w murze zachodnim zamurowano otwór wtórnego przejścia i wtórny otwór wentylacyjny. W przestrzeni pierwszego traktu parteru głównego korpusu dokonano rozkucia dużego przejścia we wspólnym murze korpusu głównego i skrzydła północnego; podobna sytuacja miała miejsce po przeciwnej stronie, z tym że wtórny otwór był o połowę mniejszy. W pomieszczeniu tym przywrócono jednoprzestrzenny charakter, likwidując wtórne podziały i klatkę schodową skomunikowaną z piwnicą.

Na parterze skrzydła południowego zamurowano otwór okienny w ścianie zachodniej na skutek wprowadzenia w narożniku betonowych schodów prowadzących na pierwsze piętro. Wykuto także otwór drzwiowy w południowo-zachodnim narożniku.

W aneksie południowym wzniesiono mury małego pomieszczenia tuż nad wejściem do piwnic oraz nastąpiły znaczne przekształcenia po wschodniej stronie – wzniesiono odkryty od południa pawilon z wewnętrznymi schodami prowadzącymi do dwóch wykutych otworów drzwiowych w skrzydle południowym (nowe wyjście). Ponadto prawdopodobnie wprowadzono lastrico w hallu głównym, gumopochodną wykładzinę w sali kinowej i betonowe schody we współczesnych przybudówkach oraz częściowo wymieniono stolarkę okienną i drzwiową²⁷.

Faza VI – przełom XX i XXI wieku

W fazie szóstej zamurowano otwór drzwiowy wejścia po południowej stronie oraz otwór okienny, a także do muru poprzecznego skrzydła północnego dostawiono nowe lico. Pokryto również dach nad korpusem głównym blachą trapezową oraz pomalowano fasadę w strefie ryzalitowej.

Ponadto w wyniku działań „remontowo-budowlanych” oraz braku użytkowania i odpowiedniej opieki zabytek został pozbawiony niemal całego wystroju i wyposażenia wnętrza (ryc. 2–3). Zburzone zostały ścianki działowe, skuto większość tynków, wykuto dużych rozmiarów otwór w murze południowym sali kinowej oraz zburzono 6 przęseł historycznych sklepień piwnicznych głównego korpusu po zachodniej stronie. Na dodatek destrukcji uległa większość drewnianych stropów i historycznych więźb w skrzydłach bocznych i aneksie południowym.

floors; new concrete and steel joists for the ceiling in the southern wing were also introduced.

In the central basement room of the northern annex, a new face was added (it is possible that there was a new room organized in here) along with the jambs of the entrance and the ventilation duct led outside.

On the ground floor of the northern wing in the western wall, the secondary passage and the secondary ventilation opening were bricked up. In the space of the first trail of the main body, a large passage was made in the shared wall of the main body and the northern wing. A similar situation took place on the opposite side, except that the secondary opening was half the size. In this room, a single-space character was restored eliminating secondary divisions and a staircase connected to the basement.

On the ground floor of the southern wing, a window opening in the western wall was bricked up as a result of the introduction of concrete stairs leading to the first floor in the corner. A door opening was also forged in the south-west corner.

In the southern annex the walls of a small room were erected just above the entrance to the basement. Certain significant transformations took place on the eastern side—there was built a pavilion with internal stairs leading to two forged door openings in the southern wing (a new exit). In addition, terrazzo was probably introduced in the main hall, rubber-based carpeting in the cinema hall and concrete stairs in the modern outbuildings. Windows and doors were partially replaced.²⁷

Phase VI—the turn of the twenty-first century

In this phase, the door opening of the entrance on the south side, together with a window opening, were bricked up, and a new face was added to the transverse wall of the northern wing. The roof over the main body was also covered with trapezoidal metal sheet. The facade was painted in the avant-corps area.

Furthermore, as a result of “renovation and construction” activities and the lack of the appropriate care, the monument was deprived of almost all interior decorations and equipment (Fig. 2, 3). Partition walls were demolished, most of the plasters were chipped off, a large opening in the southern wall of the cinema hall was made. Six spans of the historic basement vaults of the main body on the west side were also knocked down. In addition, most of the wooden ceilings and historical trusses in the side wings and the southern annex were destroyed.

Conclusions

Historical and architectural research led to numerous conclusions, which significantly enriched existing knowledge about the monument and allowed to articulate conservation postulates. Due to the lim-

Wnioski

Badania historyczno-architektoniczne doprowadziły do licznych wniosków, które znacznie wzbogaciły dotychczasową wiedzę na temat zabytku, a także pozwoliły wyartykułować postulaty konserwatorskie. Ze względu na ograniczone ramy artykułu nie można zaprezentować wszystkich kwestii związanych np. z historią funkcjonalną oraz postulatami konserwatorskimi. Jednym z najważniejszych wniosków, popartych analizą źródeł archiwalnych, jest ustalenie daty budowy i oddania do użytku obiektu na dzień 7 listopada 1875 oraz potwierdzenie autorstwa projektu architektonicznego (Gustav Reichert) i kosztów inwestycji (15 tysięcy talarów)²⁸. Warto podkreślić, że dotychczas zabytek datowany był na około roku 1850. Dla omawianego okresu udało się także uchwycić w zarysie nieznanym dotąd układ funkcjonalno-przestrzenny niemal wszystkich użytkowych kondygnacji, uwzględniając wszystkie pierwotne wejścia łącznie z tym poprzez werandę od strony ogrodu.

Do kolejnych interesujących, a niewzmiankowanych w literaturze przedmiotu zagadnień bez wątpienia można zaliczyć dostawienie do południowej elewacji budynku kręgielni, co nastąpiło około roku 1900. Wskazują na to zarówno badania historyczne, jak i architektoniczne. Analizy potwierdziły również dotychczasowe ustalenia związane z adaptacją budynku na cele kinowe (rok 1935) – wówczas zaszły kluczowe zmiany kształtu, bryły i układu funkcjonalno-przestrzennego w pomieszczeniach na wszystkich kondygnacjach. Do głównego korpusu od zachodniej strony dobudowano kontynuację sali kinowej, jednocześnie likwidując mur szczytowy, podział na dwie kondygnacje tylnych traktów oraz werandę z wejściem od ogrodu. Od północnej strony dodano otwarty modernistyczny pawilon arkadowy, spod którego wchodziło się poprzez nowe wejście do kina, a jednocześnie zlikwidowano pierwotne wejście od strony północnej. Do przekształceń musiało w tym czasie dojść także w aneksie południowym, który został rozbudowany w kierunku wschodnim (część mieszkania właściciela kina). Kwestię tę należy uznać za nie do końca rozwiązaną. Wobec powyższego można sformułować pytanie, w jakim zakresie przeprowadzono adaptację na cele mieszkalne południowej części kina oraz jaki miała ona wpływ na przekształcenia budowlane, w tym kompozycyjne, elewacji w południowo-wschodnim narożniku, rozwiązania komunikacyjne i przestrzenne wewnątrz mieszkalnych.

Ponadto w wyniku badań udało się ustalić czas i zakres innych przekształceń. Rozpoznany też został warsztat budowlany, użyty budulec, rozwiązania konstrukcyjne i stylistyczne zastosowane podczas budowy i późniejszych przemian, a także problematyka konserwatorska zabytku, która nie została tu szerzej poruszona. Warto jednak uwzględnić fakt, że wnioski płynące z badań oraz zastanego stanu zabytku i przeprowadzonej analizy wartościującej zostały wykorzystane przy formułowaniu wytycznych i postulatów konserwatorskich dla przyszłej adaptacji i prac restauratorsko-bu-

ited scope of the paper, it is not possible to present all the issues related to the functional history and conservation demands. One of the most important conclusions, supported by the analysis of archival sources, is the setting of the date of construction and commissioning of the building as November 7, 1875, the confirmation of the architectural design (Gustav Reichert) and construction costs (15,000 thalers).²⁸ It is worth noting that up till now the monument was dated to around 1850. For the discussed in question, it was also possible to outline the previously unknown functional and spatial layout of almost all stories, including all original entrances, including the veranda located on the garden side.

Other interesting issues that have not been mentioned in the literature on the subject, undoubtedly include the addition of a bowling alley building to the southern facade, which took place around 1900. This fact is indicated by both historical and architectural research. The analyses also confirmed the previous arrangements related to the adaptation of the building for cinema purposes (1935). Afterwards, changes were introduced in the shape, body and functional and spatial arrangement of the rooms on all floors. A continuation of the screening room was added to the main body from the west side. At the same time the gable wall, the division into two floors of the back trails and a veranda with an entrance from the garden were removed. On the north side, an open Modernist arcaded pavilion was added. A new entrance leading to the cinema was placed here. At the same time, the original entrance on the north side was removed. At that time, alterations must have also taken place in the southern annex, which was extended to the east (part of the apartment of the cinema's owner). This issue should be considered as not fully resolved. In view of the above, a question can be asked to what extent the adaptation of the southern part of the cinema for residential purposes was applied and what impact it had on the construction transformations, including compositional changes of the facade in the south-eastern corner as well as communication and spatial solutions of residential interiors.

Moreover, in the course of the research, it was possible to determine the time and scope of some other transformations. The elements that were recognized included the construction workshop, the building material used to construct the building, the design and stylistic solutions used during the construction and subsequent changes, and finally the conservation issues of the monument, which were not discussed in greater detail herein. However, it is worth taking into account that the conclusions drawn from the research and the existing condition of the monument or the evaluation of certain analysis have been used in formulating conservation guidelines and postulates for the future adaptation, restoration and construction to be performed on the building. The conclusions and guidelines have been developed on the basis of the

dowlanych gmachu dawnego towarzystwa i późniejszego kina. Wnioski i wytyczne zostały opracowane na podstawie przyjętego schematu, z podziałem na ogólną koncepcję konserwatorską, wytyczne do układu przestrzenno-funkcjonalnego oraz detali²⁹.

Ogólna koncepcja konserwatorska powinna przyjmować zachowanie wszystkich nawarstwień budowlanych do połowy XX wieku, z maksymalnym przywróceniem pierwotnej kompozycji i wystroju wszystkich elewacji najstarszej formy neoklasycystycznej, z zachowaniem i odtworzeniem historycznych stolarek okiennych, adaptacją zabytku do nowej funkcji z maksymalnym poszanowaniem autentycznej substancji zabytkowej wraz z wszystkimi wartościowymi nawarstwieniami z jednoczesnym zachowaniem standardu według pierwotnego przeznaczenia – uczytelnienia historycznych przekształceń i podziałów w bryle, elewacjach i układzie funkcjonalno-przestrzennym. Istotnym postulatem jest również rewitalizacja otoczenia zabytku.

Dla układu funkcjonalno-przestrzennego należałoby zachować charakter układu kasyna/kina z osią środkową, w której skład wchodzi: hall środkowy i sala kinowa, skrzydła użytkowe w osiach bocznych z głównym wejściem od strony południowej i północnej, aneks południowy i północny. Trzeba też zachować użytkowy podział piwnic oraz przywrócić funkcję użytkową piętra z ewentualnym wstawieniem galerii. Bezwzględnie należy zachować wszystkie ściany obwodowe i działowe pochodzące z faz I–IV (wyjątek stanowią zamurwane otwory przejściowe i okienne); częściowo można ingerować w ściany z faz V i VI.

Odrębnie wyszczególnione zostały także wytyczne dla bryły i elewacji, wytyczne szczegółowe dla każdego pomieszczenia wszystkich kondygnacji, jak również inne zalecenia związane z nadzorem konserwatorskim, kontynuacją badań w trakcie prac wykonawczych, rewitalizacją otoczenia, popularyzacją historii obiektu oraz sporządzeniem dokumentacji powykonawczej.

Podsumowując, można stwierdzić, że przedstawiony zabytek, pomimo walorów historycznych, stanowi znakomity przykład rozwiązań przestrzenno-funkcjonalnych, formalnych i konstrukcyjnych tego typu obiektów, a także niezależnie od stosunkowo „młodego wieku” jest nośnikiem licznych ingerencji budowlanych, które ostatecznie ukształtowały jego obecny kształt i formę. Będzie również stanowić w najbliższym czasie duże wyzwanie dla inwestora, projektanta, wykonawcy, a przede wszystkim dla służb konserwatorskich przy przywracaniu mu po latach zaniedbań dawnego blasku i funkcji. Przypadek ten pokazuje także, jak ważne są działania przedprojektowe (odpowiednie rozpoznanie obiektu) w procesie adaptacji, restauracji i konserwacji zabytków architektury.

adopted scheme, divided into a general conservation concept, guidelines for the spatial and functional layout as well as details.²⁹

The general conservation concept should assume the preservation of all building layers until the mid-twentieth century, with the utmost restoration of the original composition and décor of all facades of the oldest neoclassical form, with the preservation and restoration of historical window carpentry, adaptation of the monument to a new function, with the greatest respect for the authentic historic substance and all valuable layers. Of great importance is to maintain the standard according to the original purpose—the legibility of historical transformations and divisions in the body of the building, its elevations as well as functional and spatial arrangement. The revitalization of the monument’s surroundings is also a key postulate.

For the functional and spatial layout, the casino / cinema arrangement with a central axis should be maintained. It includes a central hall and a screening room; utility wings in the side axes with the main entrance from the south and north, and southern and northern annexes. It is also necessary to keep the functional division of the basement and restore the function of the first floor with the possible insertion of an inner balcony. It is absolutely necessary to keep all the perimeter and partition walls from phases I–IV (except for the bricked-up passage and window openings); walls from phases V and VI can be partially altered.

There are also separate guidelines for the body of the building and its facade, detailed guidelines for each room on all floors as well as certain recommendations related to conservation supervision, continuation of research during construction works, the revitalization of the surroundings, popularization of the history of the building and the preparation of an as-built documentation.

To summarize, it can be stated that the monument presented herein, apart from its historical values, is an excellent instance of a spatial-functional, formal and structural solution of this kind of building, and regardless of its relatively “young age,” it carries numerous construction interferences that ultimately shaped its present form. In the near future, it will also be a major challenge for the developer, designer, contractor and, above all, for conservation services, when the process of restoring it to its former glory and function after many years of neglect will become real. This case also shows how pertinent the pre-design activities (proper exploration of the building) are in the process of adaptation, restoration and conservation of architectural monuments.

Ryc. 1. Kwidzyn, widok na Grünstrasse (ob. ul. Piłsudskiego) i Kasyno Cywilne od strony północno-wschodniej w kierunku południowo-zachodnim, ok. 1920; autor nieznany, zbiory Ł. Rzepczyńskiego.

Fig. 1. Kwidzyn, view of Grünstrasse (now Piłsudskiego Street) and Civil Casino from the north-east towards the south-west, ca. 1920; unknown author, collection of Ł. Rzepczyński.

Ryc. 2. Kwidzyn, widok fasady dawnego kasyna i kina od strony północno-wschodniej, 2019; fot. Ł. Rzepczyński.

Fig. 2. Kwidzyn, view of the facade of the former casino and cinema from the north-east, 2019; photo by Ł. Rzepczyński.

Ryc. 3. Kwidzyn, Kasyno Cywilne (kino Tęcza), główny korpus, widok na dawną salę kinową w kierunku wschodnim, 2019; fot. Ł. Rzepczyński.
 Fig. 3. Kwidzyn, Civil Casino (Tęcza cinema), main body, view of the former cinema hall to the east, 2019; photo by Ł. Rzepczyński.

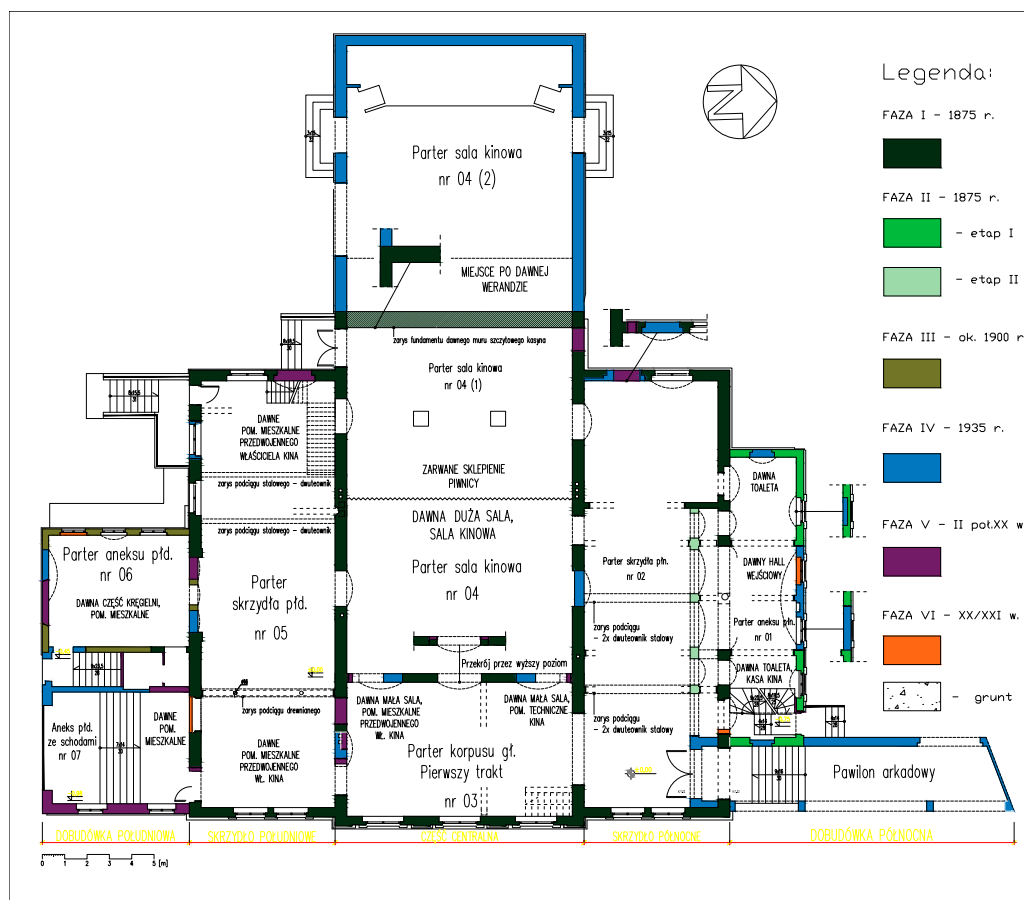

Ryc. 4. Kwidzyn, widok z lotu ptaka na zabudowę ulicy Piłsudskiego i pustostan po kinie Tęcza w kierunku południowo-zachodnim, 2018; autor nieznan, źródło: <https://kwidzyn.pl/budynek-po-kinie-tecza-juz-wlasnoscia-miasta-11233/> (dostęp: 16 X 2020).
 Fig. 4. Kwidzyn, bird's-eye view of the buildings on Piłsudskiego Street and the vacancy of the Tęcza cinema towards the south-west, 2018; unknown author, source: <https://kwidzyn.pl/budynek-po-kinie-tecza-juz-wlasnoscia-miasta-11233/> (accessed: 16 X 2020).

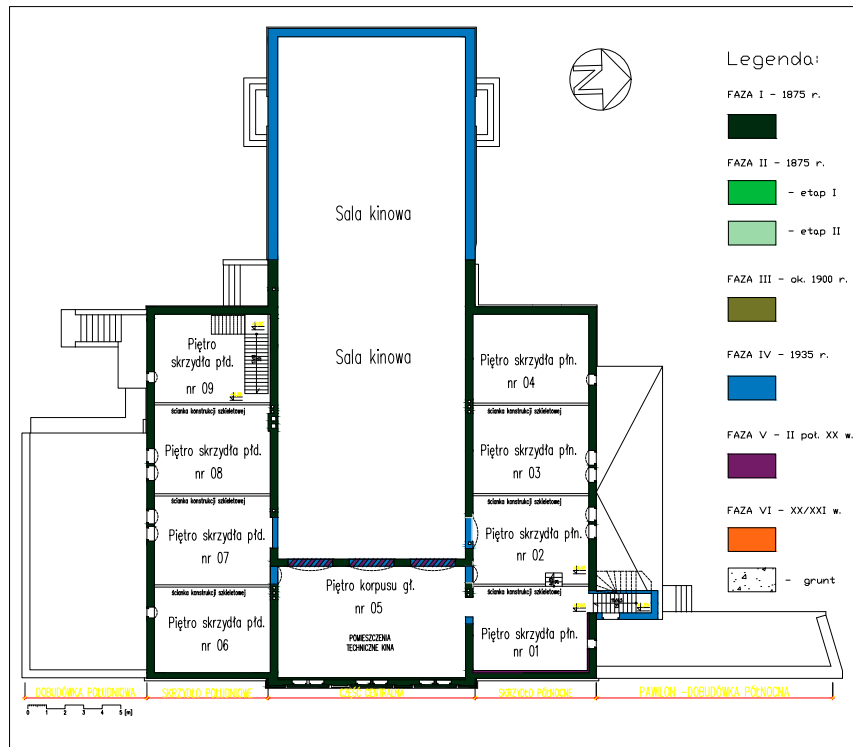
Ryc. 5. Kwidzyn, Kasyno Cywilne, wizualizacja efektu przebudowy według nowego projektu w kierunku północno-zachodnim, 2019; oprac. „Grupa Young Architektki”.

Fig. 5. Kwidzyn, Civil Casino, visualization of the effect of the reconstruction according to the new design in the north-west direction, 2019; by Grupa Young Architektki.

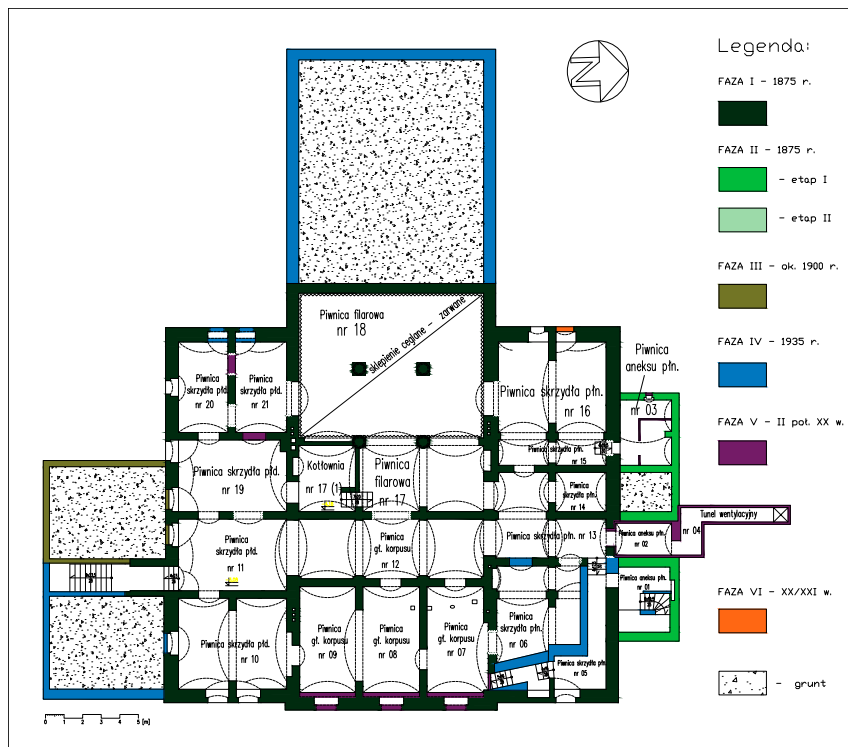
Ryc. 6. Kwidzyn, Kasyno Cywilne, rzut parteru z rozwarstwieniem chronologicznym; oprac. Ł. Rzepczyński na podkł. inwent. „Grupa Young Architektki”.

Fig. 6. Kwidzyn, Civil Casino, ground floor plan with a chronological stratification; by Ł. Rzepczyński on the basis of survey documentation Grupa Young Architektki.

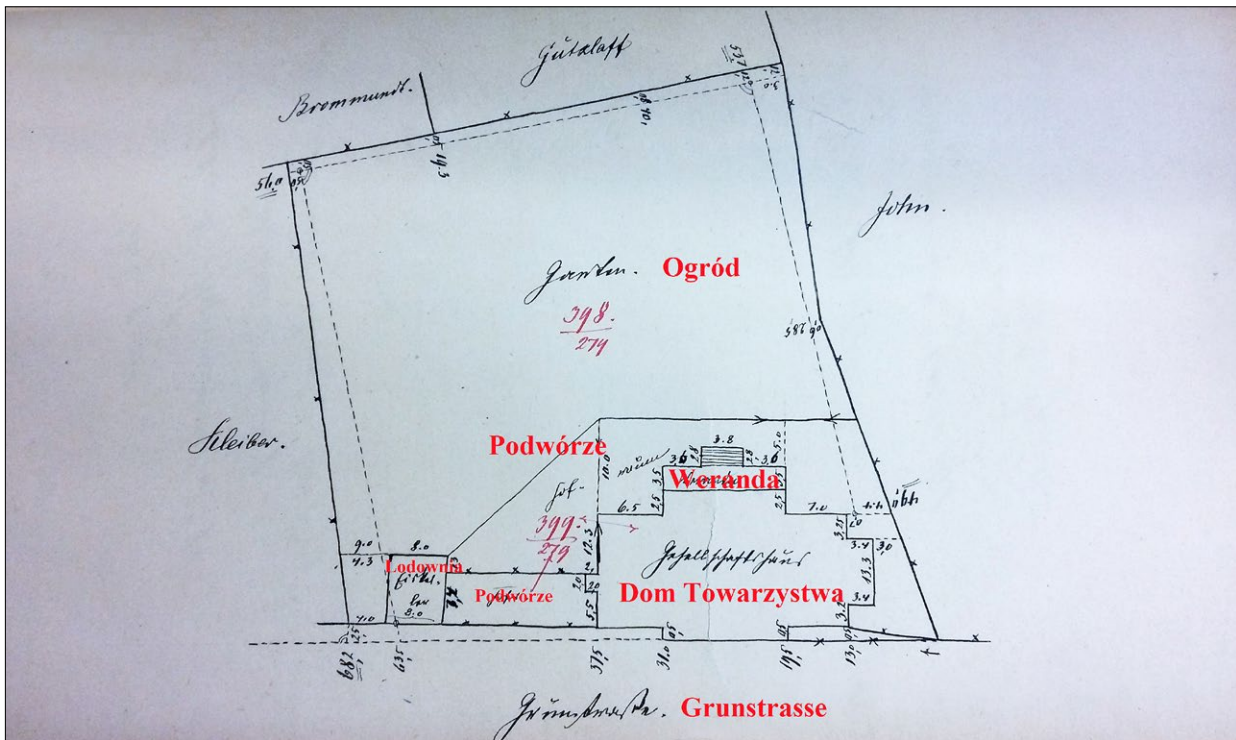
Ryc. 7. Kwidzyn, Kasyno Cywilne, rzut piętra z rozwarstwieniem chronologicznym; oprac. Ł. Rzepczyński na podkł. inwent. „Grupa Young Architekci”.

Fig. 7. Kwidzyn, Civil Casino, floor plan with a chronological stratification; by Ł. Rzepczyński on the basis of survey documentation Grupa Young Architekci.

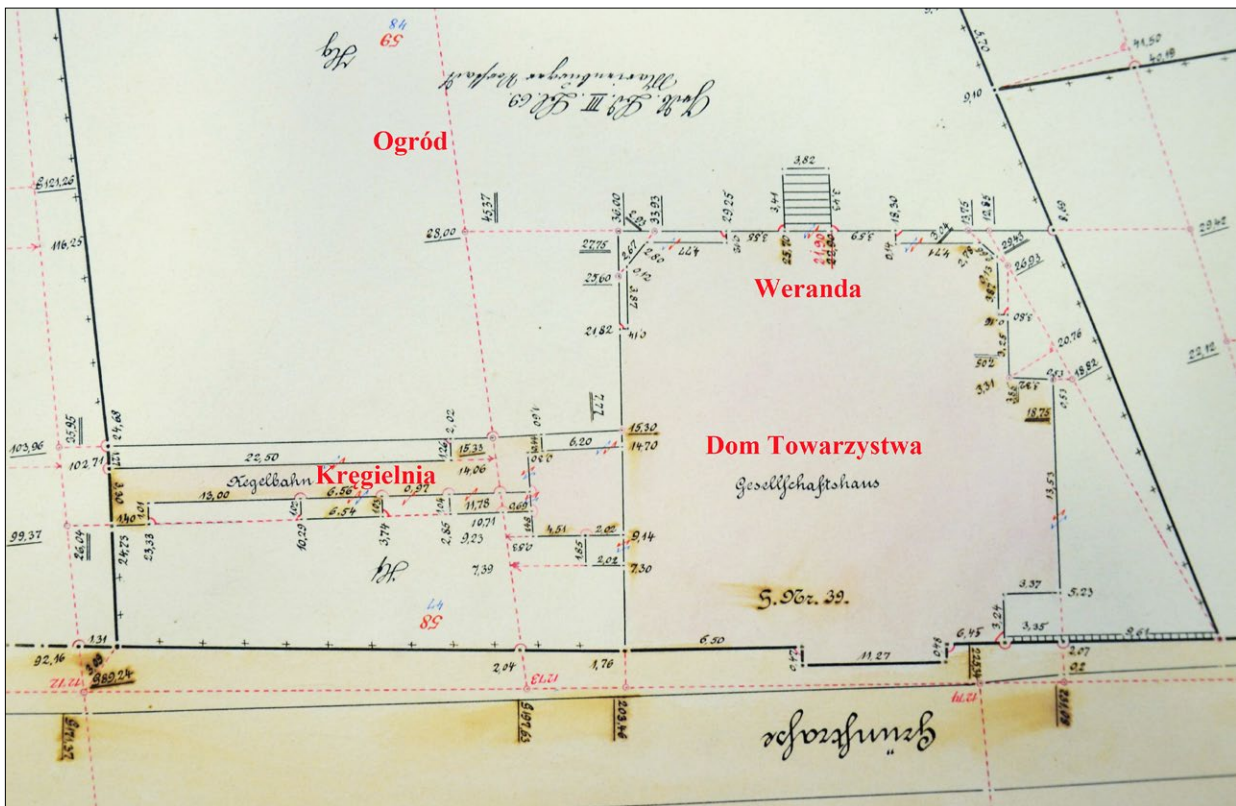

Ryc. 8. Kwidzyn, Kasyno Cywilne, rzut piwnic z rozwarstwieniem chronologicznym; oprac. Ł. Rzepczyński na podkł. inwent. „Grupa Young Architekci”.

Fig. 8. Kwidzyn, Civil Casino, basement plan with a chronological stratification; by Ł. Rzepczyński on the basis of survey documentation Grupa Young Architekci.

Ryc. 9. Plan katastralny ukazujący parcele wraz z obmiarowanym budynkiem Kasyna z 1876; źródło: Archiwum Państwowe w Malborku.
 Fig. 9. Cadastral plan showing the plots with the measured building of the Casino in 1876; source: National Archive in Malbork.

Ryc. 10. Plan katastralny ukazujący parcele wraz z budynkiem Kasyna i dobudowaną kręgielnią, 1905; źródło: Starostwo Powiatowe w Kwidzynie, Wydział Geodezji i Zarządzania Nieruchomościami.
 Fig. 10. Cadastral plan showing the plots with the Casino building and the added bowling alley, 1905; source: District Authority Office in Kwidzyn, Department of Geodesy and Property Management.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

Archiwum Państwowe w Malborku, *Katasteramt Marienwerder* [1861] 1865–1945 (dalej: KM), nr zespołu 320, *Etatsjahr 1873 bis 1880/81*, sygn. 298, *Gebäudesteuerverwaltung, Steuerjahr 1878/79, Casino-Gesellschaft*, s. 776–779.

Starostwo Powiatowe w Kwidzynie, Wydział Geodezji i Zarządzania Nieruchomościami, *Katasterverwaltung. Kreis Marienwerder. Gemarkung Nr 96. Stückvermessungsrisse (9) zum Kartenblatt Nr 5. Riss Nr 7 (1:250). Unter Leitung des Personalvorstehers Helmdach aufgenommen vom 27ten bis 31ten Juli 1905 durch den Katasterlandmesser Helmdach (datum 14.02.06)*, sygn. 87/16-4-60.

Teksty źródłowe / Source texts

Reichert Hans, *Gustav Reichert*, „Aus dem Posener Lande, Monatsblätter für Heimatkunde” 1912, z. 4.

Opracowania / Secondary sources

Baltes Hannelore, *Errinerungen von Hannelore Baltes*, „Kleine Weichsel-Zeitung” 2016, nr 3.

Barganowski Antoni, Michalik Henryk, *Przewodnik po Powiślu. Powiat kwidziński*, Kwidzyn 2007.

Barra Bernhard, *Das erste Kono in Marienwerder*, [w:] *Marienwerder Westpreussen, Aus dem Leben einer deutschen Stadt an der unteren Weichsel*, red. Otto Gründer, Franz Neumann, Celle 1983.

Dobry Artur, *Architektura i budownictwo Kwidzyna w czasach rejencji*, „Rocznik Gdański” 1995, t. 4, z. 1.

Golon Mirosław, *Kwidzyn w latach 1945–1957. Kultura i życie społeczne*, [w:] *Kwidzyn. Dzieje miasta*, red. Krzysztof Mikulski, Justyna Liguz, Kwidzyn 2004, t. 2.

Kozień-Poklewska Bohdan, Rabant Tomasz, *Kwidzyn w latach 1918–1945. Życie kulturalne*, [w:] *Kwidzyn. Dzieje miasta*, red. Krzysztof Mikulski, Justyna Liguz, Kwidzyn 2004, t. 1.

Rzeczniński Łukasz, *Projekt Straty – Kwidzyn*, Malbork 2018.

Szmygin Bogusław (red.), *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, Warszawa–Lublin 2009.

Tajchman Jan, *Standardy w zakresie projektowania, realizacji i nadzorów prac konserwatorskich dotyczących architektury i budownictwa*, Toruń–Warszawa 2014.

Tajchman Jan, Piaskowska Beata, *Na czym polega metoda adaptacji zabytków architektury do współczesnej funkcji*, [w:] *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, red. Bogusław Szmygin, Warszawa–Wilanów 2014.

Wajda Kazimierz, *Kwidzyn w latach 1772–1914. Życie społeczno-polityczne*, [w:] *Kwidzyn. Dzieje miasta*, red. Krzysztof Mikulski, Justyna Liguz, Kwidzyn 2004.

Dokumentacja / Documentation

Dobry Artur, Pawłowski Joanna i Antoni, „Karta ewidencyjna zabytków architektury, Budynek Kasyna Cywilnego”, Kwidzyn 1995.

Gawryluk Maria, Barton Dariusz, „Wkładka katalogu zabytków architektury Kwidzyna”, Kwidzyn 1996.

Grupa Young Architekci – Jabłoński Michał, Szkiel Sebastian, Gabryś Karol, „Inwentaryzacja Pomiarowo-Rysunkowa Kasyna”, Kwidzyn 2018.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

<https://kwidzyn.pl/budynek-po-kinie-tecza-juz-wlasnoscia-miasta-11233/>.

¹ H. Reichert, *Gustav Reichert*, „Aus dem Posener Lande, Monatsblätter für Heimatkunde” 1912, z. 4, s. 164–174.

² Badania historyczno-architektoniczne zostały wykonane przez autora tekstu w 2019 na potrzeby dokumentacji konserwatorskiej „Wstępne badania historyczno-architektoniczne dawnego Domu Towarzystwa Kasyno z II poł. XIX w. znajdującego się w Kwidzynie”. Zleceniodawcą była firma projektowa „Grupa Young Architekci” z Kwidzyna, która podjęła się sporządzenia nowego projektu adaptacyjno-budowlanego dla omawianego zabytku. Na podstawie badań zostały sformułowane wnioski i postulaty konserwatorskie. Za podkład do rysunków analitycznych posłużyły inwentaryzacje pomiarowo-rysunkowe dostarczone przez firmę projektową.

³ B. Barra, *Das erste Kono in Marienwerder*, [w:] *Marienwerder Westpreussen, Aus dem Leben einer deutschen Stadt an der unteren Weichsel*, red. O. Gründer, F. Neumann, Celle 1983, s. 259.

⁴ A. Dobry, *Architektura i budownictwo Kwidzyna w czasach rejencji*, „Rocznik Gdański” 1995, t. 4, z. 1, s. 66.

⁵ Ibidem, niem. Grünstrasse.

⁶ K. Wajda, *Kwidzyn w latach 1772–1914. Życie społeczno-polityczne*, [w:] *Kwidzyn. Dzieje miasta*, red. K. Mikulski, J. Liguz, Kwidzyn 2004, s. 205.

⁷ B. Kozień-Poklewska, T. Rabant, *Kwidzyn w latach 1918–1945. Życie kulturalne*, [w:] *Kwidzyn. Dzieje miasta*, s. 315.

⁸ M. Golon, *Kwidzyn w latach 1945–1957. Kultura i życie społeczne*, [w:] *Kwidzyn. Dzieje miasta*, s. 179–180, 304–305.

⁹ A. Barganowski, H. Michalik, *Przewodnik po Powiślu. Powiat kwidziński*, Kwidzyn 2007, s. 89.

¹⁰ H. Baltes, *Errinerungen von Hannelore Baltes*, „Kleine Weichsel-Zeitung” 2016, nr 3, s. 16.

¹¹ Ł. Rzeczniński, *Projekt Straty – Kwidzyn*, Malbork 2018, s. 5.

¹² Obydwie pozycje znajdują się w biurze Powiatowego Konserwatora Zabytków w Kwidzynie Wiesława Gałkowskiego oraz Głównego Specjalisty ds. Zabytków w urzędzie miasta Bogumiła Wiśniewskiego.

¹³ Na zlecenie „Grupy Young Architekci” została także wykonana dokumentacja konserwatorska (badania stratygraficzne), do której autor w chwili badań nie posiadał dostępu.

- ¹⁴ Jest to zupełnie nowe i nieznane wcześniej datowanie.
- ¹⁵ Archiwum Państwowe w Malborku (dalej: APM), *Katasteramt Marienwerder* [1861] 1865–1945 (dalej: KM), nr zespołu 320, *Etatsjahr 1873 bis 1880/81*, sygn. 298, *Gebäudesteuerverwaltung, Steuerjahr 1878/79, Casino-Gesellschaft*, s. 776–779; Starostwo Powiatowe w Kwidzynie, Wydział Geodezji i Zarządzania Nieruchomościami (dalej: SPK, WGZN), *Katasterverwaltung, Kreis Marienwerder, Gemarkung Nr 96. Stückvermessungsrisse (9) zum Kartenblatt Nr 5. Riss Nr 7 (1:250). Unter Leitung des Personalvorstehers Helmdach aufgenommen vom 27ten bis 31ten Juli 1905 durch den Katasterlandmesser Helmdach (datum 14.02.06)*, sygn. 87/16-4-60.
- ¹⁶ Ze względu na temat artykułu i ograniczenia objętościowe analiza porównawcza nie zostanie omówiona.
- ¹⁷ APM, KM [1861] 1865–1945, nr zespołu 320, *Etatsjahr 1873 bis 1880/81*, sygn. 298, *Gebäudesteuerverwaltung, Steuerjahr 1878/79, Casino-Gesellschaft*, s. 779.
- ¹⁸ Ibidem, s. 780.
- ¹⁹ Ibidem, schematyczny plan katastralny.
- ²⁰ Ibidem, s. 778.
- ²¹ Ibidem.
- ²² Ibidem.
- ²³ Ibidem.
- ²⁴ SPK, WGZN, *Katasterverwaltung, Kreis Marienwerder, Gemarkung Nr 96. Stückvermessungsrisse (9) zum Kartenblatt Nr 5. Riss Nr 7 (1:250). Unter Leitung des Personalvorstehers Helmdach aufgenommen vom 27ten bis 31ten Juli 1905 durch den Katasterlandmesser Helmdach (datum 14.02.06)*, sygn. 87/16-4-60.
- ²⁵ B. Barra, op. cit., s. 259; B. Koziełło-Poklewski, T. Rabant, op. cit., s. 315.
- ²⁶ Ibidem.
- ²⁷ Ibidem.
- ²⁸ APM, KM, nr 320, *Etatsjahr 1873 bis 1880/81*, sygn. 298, *Gebäudesteuerverwaltung, Steuerjahr 1878/79, Casino-Gesellschaft*, s. 779.
- ²⁹ J. Tajchman, *Standardy w zakresie projektowania, realizacji i nadzorów prac konserwatorskich dotyczących architektury i budownictwa*, Toruń–Warszawa 2014, s. 13; J. Tajchman, B. Piaskowska, *Na czym polega metoda adaptacji zabytków architektury do współczesnej funkcji*, [w:] *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, red. B. Szmygin, Warszawa 2014, s. 299–314.

Streszczenie

Budynek dawnego Towarzystwa Kasyno, późniejszego kina „Filmbühne” i „Tęcza” należy do nielicznych przykładów dawnych lokali towarzyskich, jakie zachowały się w Kwidzynie. Do chwili przeprowadzenia badań historyczno-architektonicznych w 2019 zabytek w zasadzie nie był w pełni rozpoznany, zarówno w kwestiach historycznych czy funkcjonalnych, jak i przekształceń budowlanych. Przykładem niewystarczającej analizy źródłowej może być choćby niesprecyzowane datowanie jego budowy. Zatem głównym celem artykułu jest przedstawienie najnowszych wyników badań związanych z jego przekształceniami budowlanymi od momentu powstania w 1875, poprzez kluczowe przemiany użytkowo-architektoniczne z 1935 aż do lat sześćdziesiątych–siedemdziesiątych XX wieku, kiedy uzyskał ostateczną formę. Od kilkunastu lat zabytek jest nieużytkowany, a jego stan zachowania na skutek zaniedbań i błędnych decyzji poprzedniego właściciela jest katastrofalny. Obecnie obiekt został przejęty przez samorząd w celu przywrócenia dawnych funkcji towarzysko-kulturalnych oraz świetności, poprzez przeprowadzenie gruntownych prac restauratorsko-budowlanych.

Abstract

The building of the former Casino Society, later the “Filmbühne” and Tęcza cinema, is one of a few examples of old social venues that have survived in Kwidzyn. Until historical and architectural research was carried out in 2019, the monument was largely unexplored, neither in terms of historical and functional issues, nor in the view of construction transformations. One example of an insufficient source analysis may be the highly unspecific dating of its construction. Therefore, the main goal of the paper is to present the latest research results related to the construction transformations of the building from when it was built in 1875, through the key functional and architectural transformations in 1935, until the 1960s and 70s, when it obtained its final form. The monument has not been used for many years, and its condition is very poor due to negligence and questionable decisions of its previous owner. Currently, the facility has been taken over by the local government in order to restore its former social and cultural functions as well as its great splendor by carrying out thorough renovation and construction works.

Marta Węclawska*

orcid.org/0000-0001-8340-7313

Pigment Mineralogy, Chemical Composition and Stratigraphy of Wall Paintings in the Church in Włosciejewki, Poland

Mineralogia pigmentów, skład chemiczny i stratygrafia malowideł ściennych w kościele we Włosciejewkach w Polsce

Keywords: pigments, thin section, wall paintings, microstratigraphy, petrography

Słowa kluczowe: pigmenty, płytki cienkie, malowidła ścienne, mikrostratygrafia, petrografia

Introduction: Purpose and aim

This study is focused on the technological layers in wall paintings of the Church of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary in Włosciejewki. The majority of structures built in this region (located in the present-day Greater Poland Voivodeship) in the sixteenth century or earlier have been repeatedly rebuilt, and the original painting layers have not been preserved to the present day.¹ Therefore, this is an extraordinary opportunity to examine the original structure of sixteenth-century painting layers. The aim of the work was to study and analyze wall painting layers with a particular emphasis on the mineralogy and chemical composition of pigments used in paintings. Performing a comprehensive analysis of the structure and the stratigraphy of wall paintings in terms of correlation with the time of their creation was another indirect goal. In the years 2005–2010, the walls of the church were subjected to comprehensive restoration treatments, the only advanced procedures to be performed on them to date. Stratigraphy of the painting layers showed that, since the sixteenth century, they had been repeatedly repainted using various techniques. No documentation exists regarding the original painting layers, and the paintings

have not been previously described for research, conservation, nor subjected to physicochemical testing.

Historical context of the building

The village of Włosciejewki (Fig. 1. A), in the Greater Poland Voivodeship, is located approximately 60 km to the south of Poznań. Its first mention, under the old name of Vloszczegow, appeared in the year 1382.²

The building is located on a hill with a high eastern escarpment, formerly a watercourse valley. The first mention of a church in Włosciejewki comes from the year 1417. The existing late Gothic shape of the church comes from the sixteenth century, and has been partially destroyed during a fire in the early seventeenth century. It is a single-nave church with an indoor presbytery and without a cellar. Red Gothic brick was used as building material, along with sand-lime plaster. The old brick system has remained intact in the inner walls, while the external walls have been transformed with modern bricks.³ Gothic bricks have a different dimension.

During conservation, fragments of the original geometric painting décor were uncovered from under the modern painting layers (Fig. 2. A). In the presbytery, above the original passage from the sacristy to the church,

* mgr, Instytut Geologii Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu

* M.Sc., Adam Mickiewicz University in Poznań, Institute of Geology

Cytowanie / Citation: Węclawska M. Pigment Mineralogy, Chemical Composition and Stratigraphy of Wall Paintings in the Church in Włosciejewki, Poland. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 63:163–173

Otrzymano / Received: 31.08.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 7.10.2020

doi: 10.48234/WK64WLOSCIEJEWKI

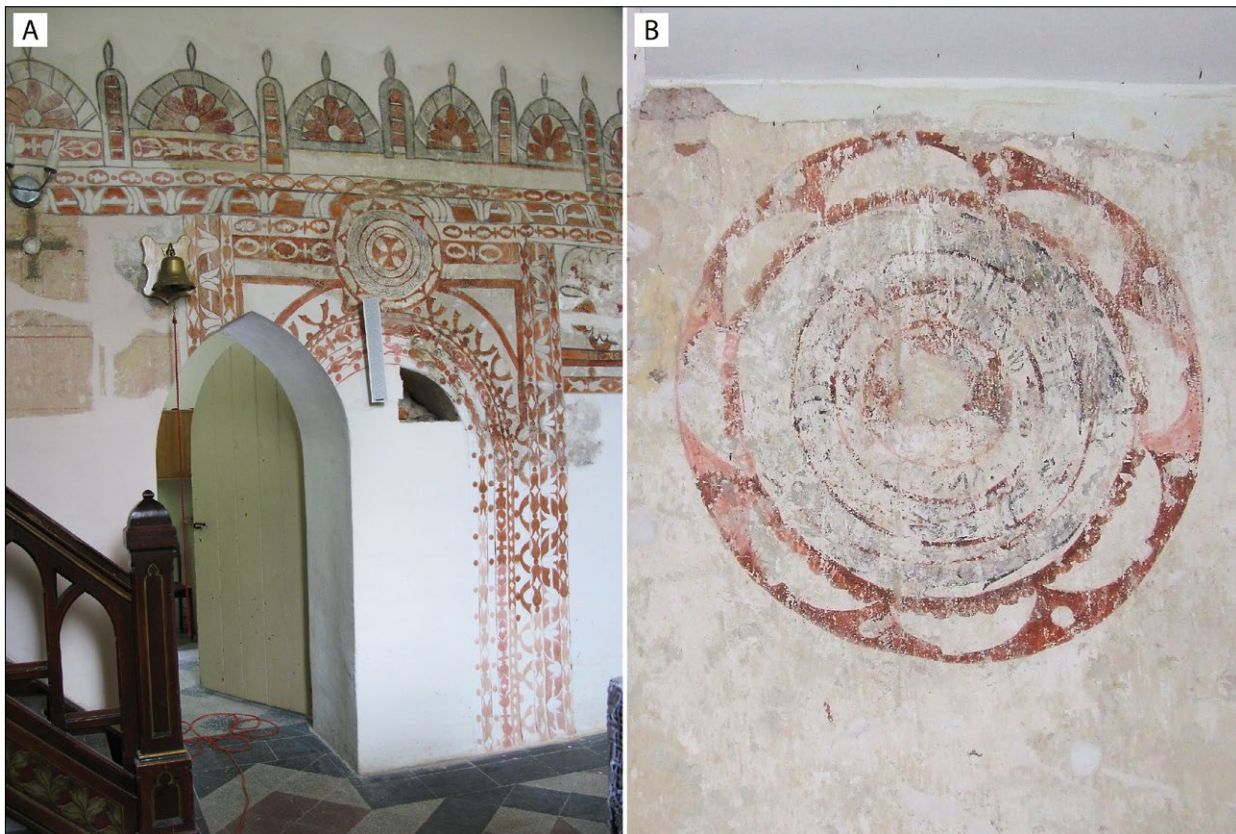

Fig. 1. A – original sixteenth-century ornaments, B—consecration cross from the sixteenth century.

that was likewise discovered, there is a symmetrically located consecration cross, richly decorated, in the form of a laurel wreath, with a Maltese cross and texts in Latin and Greek. Another consecration cross was discovered on the southern wall (Fig. 2. B). A considerably more modest consecration cross, located under the music choir at the entrance, is related to the second consecration of the church, which took place after the seventeenth-century fire. There is no record of either the local artist, the materials that were used, or any earlier paintings.

Wall painting technique

For centuries, the most popular technique used to make paintings on wall surfaces was the fresco technique. It is characterized by the presence of calcium carbonate in all technological layers. The main focus of this study was to determine the original, primarily used technique from the sixteenth or early seventeenth century. On brick walls with lime-sand joints, sand-lime plaster (*arriccio*) was applied, with medium and fine sand grains. The next step was to impose fine-grained lime whitewash (*intonaco*) and the polychromies of the background, details of walls, ceilings and vaults, mainly using dry fresco technique.⁴

Conservation background

Many factors contributed to the poor condition of the building's walls. The drainage of rainwater and

roofing had been neglected for a long time. The lack of regular maintenance of drainage systems led to the flooding of the facade and permanent dampness, which resulted in the dissipation of internal plasters and the weakening of the brick foundation. Undrained water penetrated deep into the sand-lime plaster, causing its discoloration. An increase in salinity and salt crystallization increased the volume of individual layers and caused the fragments of the painting to lose their adhesion to the base surface and detach themselves from it. Initially blisters appeared, then a clear delamination, which eventually resulted in a complete deformation and even fragmentation of the painting.⁵

Methods and materials

The use of thin-section petrography analysis for studying historical objects has become a standard.⁶ Despite its invasiveness, petrographic comparative analysis is valuable for recognizing and understanding the subject under study. Insight into the microstratigraphy of a painting, which facilitates the characteristics of all paint layers is particularly valuable. Thin sections are valuable as research and educational material. Thin-section analysis, combined with methods like SEM, X-ray fluorescence spectrometer (XRF), or micro-Raman spectroscopy, gives valuable results, as demonstrated in earlier studies conducted by Appolonia et al., Magon and Del Lama, Mugnaini et al. and many others.⁷

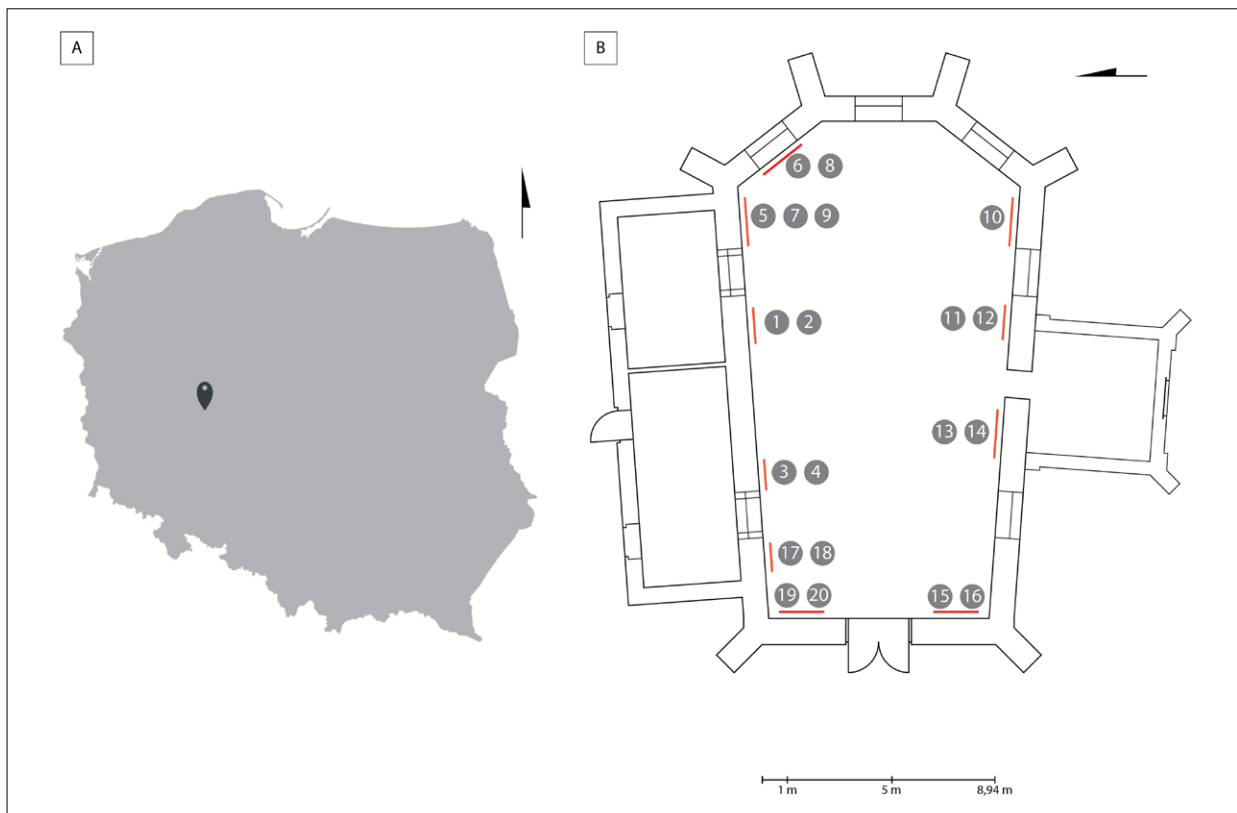

Fig. 2. A—church location, B—top view, sampling locations.

Methods

The size and number of samples taken was limited due to the condition of the building's walls and its historical value. The collected samples were selected from the most representative ones and most diverse in terms of color. The sampling sites were documented, photographed, and the samples were described using macro and microscopy. The first observations were carried out using an OLYMPUS SZX9 stereoscopic microscope. This made it possible to select the samples from which the thin sections were made to carry out observations with a polarizing microscope. Observations of the pigment layer were made with an OLYMPUS AX70 PROVS petrographic microscope. This microscope was equipped with a DP50 digital camera. Documentation photographs were taken in reflected and passing light, polarized, with parallel (PPL) and crossed nickels (XP).

The next step was to analyze the chemical composition of the pigment using a HITACHI 3700N scanning electron microscope, equipped with an EDS detector. Before inserting the sample into the SEM vacuum chamber, the thin sections were sprayed with graphite. The samples were tested under low vacuum conditions. The tests were carried out at the SEM-EDS laboratory of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

Summary and results

Pigment samples were collected during the last stage of conservation work—the uncovering and renewal of

paintings. The thickness of the samples varied depending on the condition of the plaster.

Optical tests

We selected samples representative for each color to make thin sections. All thin sections were observed in polarized transmitted and reflected light. Reflected light turned out to be more favorable for the observation of the pigments, while transmitted light was more favorable for the observation of the structure of the painting layers. This was related to the amount and type of pigment used. This paper presents a detailed description of selected representative samples.

Composition of technological layers supporting the painting layers

Plaster (arriccio)

In this case, we see plaster as one of technological painting layers applied directly to the brick wall, with an average thickness between 2–4.5 mm. Plasters from various samples seemed to be similar in terms of chemical composition of minerals and in structure, while their texture differed (Fig. 5.) The time of construction and the manner of preparing the walls, as well as the location of the sample and the related moisture content could have influenced the variability

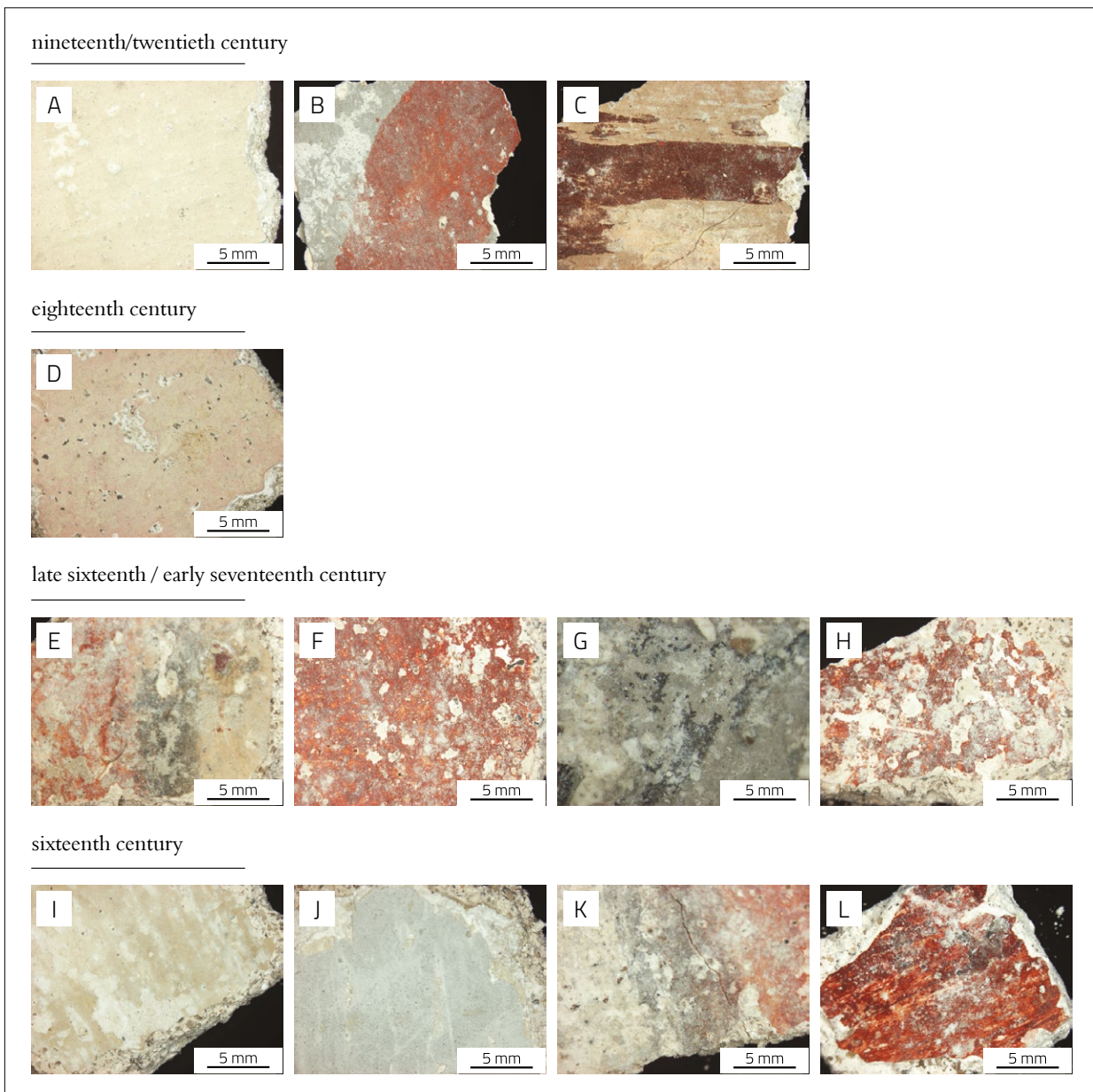

Fig. 3. Surface of the samples, pigment coating, A—sample No. 19, B—sample No. 1, C—sample No. 3, D—sample No. 4, E—sample No. 8, F—sample No. 13, G—sample No. 15, H—sample No. 16, I—sample No. 6, J—sample No. 9, K—sample No. 10, L—sample No. 5.

ty of the texture. An analysis of the plaster filler grains fraction was carried out. However, the largest number of counts amounted to 191, therefore these measurements cannot be considered statistically representative, but give us a general view of the tested samples. Studies of plaster grain fractions distinguished sample No. 19 (turn of the nineteenth and twentieth century), which, with the highest number of measurements, had the lowest average filler grain diameter of 0.37 mm and the lowest standard deviation of 0.14. Samples from the sixteenth century had an average filler grain diameter of 0.47 mm—medium sand grains,⁸ and a standard deviation of 0.28. The results obtained from the measurements of the remaining plasters were similar, which is why we can assume that the plaster had been made in similar conditions using similar materials, and the sand came from the same

source. Sample No. 19 undoubtedly contains a typical lime plaster, as shown by mapping results. Other examined samples from the sixteenth century showed small amount of magnesium. However, the Mg content in the samples did not exceed 5%, which allowed us to classify the plaster as based on quicklime for all samples.⁹ The plaster layers had the highest porosity of all of the observed technological layers. The observed filler was fine-grained quartz sand, there were single grains of feldspars, ferrous and clay minerals. Another characteristic feature of the plasters was the presence of straws, hair and fibrous elements used as fillers. They were observed in all samples with plaster (from sixteenth and the turn of the sixteenth and seventeenth century), except samples No. 1 (eighteenth century), 19, and No.20 (turn of the nineteenth and twentieth century).

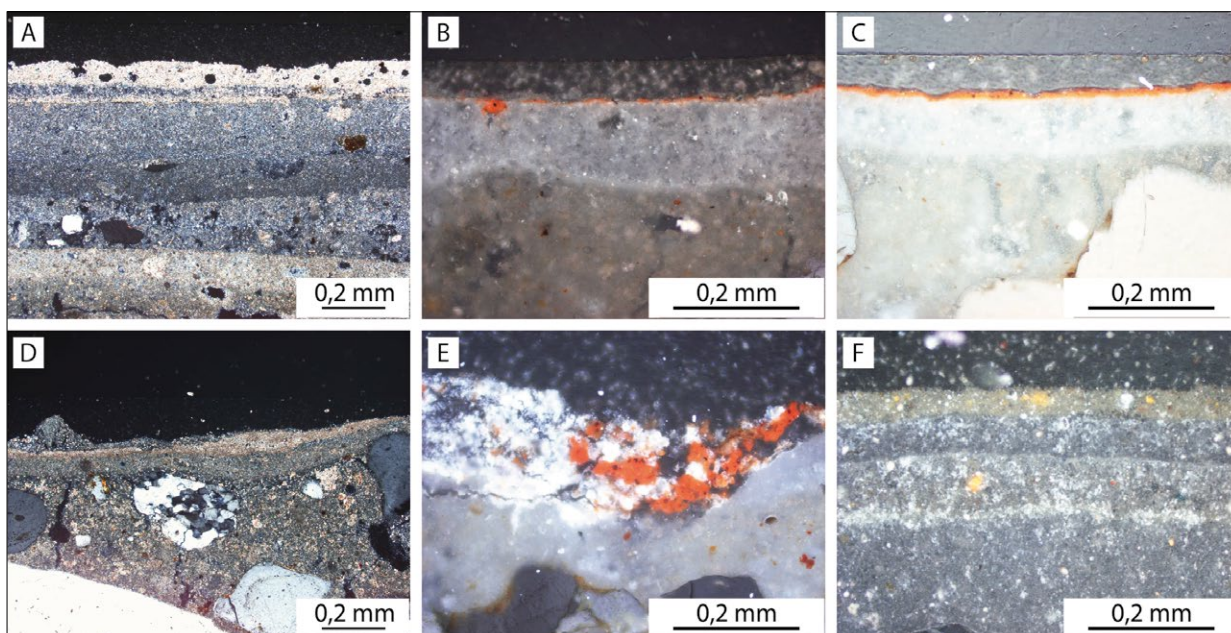

Fig. 4. Thin-section photos, stratigraphy and pigments, A—sample No. 9, transmitted light; B— sample No. 10, reflected light; C—sample No. 13, reflected light, D—sample No. 15, transmitted light; E—sample No. 16, reflected light; F—sample No. 19, reflected light.

Whitewash (intonaco)

It is a fine or very fine crystalline layer, with an average thickness between 0.1 and 0.2 mm. The main building element is CaCO_3 . The mapping test and the microphotographs clearly revealed the line between plaster and whitewash, showing that they were distinctive, separately produced layers (Fig. 5. A, B). Whitewash in the observed samples was almost not porous at all (Fig. 4. B, C). In some of the tested samples, the whitewash was gently colored to replace the pigment layer. Observations and conservation studies suggested the presence of calcium and casein used as binder, which would explain the presence of characteristic elements such as sulfur and phosphorus in the technological layers, but mapping and chemical tests showed only small admixtures of sulfur, equally indicative of the presence of gypsum crystals and walls salination. Therefore, the presence of admixtures of protein and casein binders could not be unambiguously determined.

Sample description

Observations showed that relations between layers and microstratigraphy observation are important. Arriccio, intonaco, and pigments are components of a dynamic system where, to a certain degree, all the elements affect one another.

Samples from the sixteenth century

The oldest discovered wall paintings featured a characteristic red (Fig. 3. L), black, and white, geometrical pattern. Layers from this period have remained only on the north wall, at the presbytery. Two samples were

distinguished, one from the niche (Fig. 3. I) and the second from the old passage (Fig. 3. J).

Sample No. 9 (pigment: light blue, sixteenth century)

The place of collection was the door frame of the former Gothic passage connecting the sacristy with the nave of the church. Microscopic observations in this thin section showed a varied structure in cross-section. Observations in reflected light revealed two not very clearly separated layers of bright pigment; the upper layer was found to contain very fine grains with an isotropic character. Underneath there were three layers of plaster containing several grains of quartz sand (Fig. 4. A). The sample, observed with a SEM microscope, showed the presence of four technological layers (Fig. 5. A). The tests indicated the presence of calcium, silicon, aluminum, iron, as well as traces of chlorine, sodium, and potassium. The chemical image made by profiling demonstrated a large, but variable calcium content depending on the layer. It coincided, to a large extent, with the oxygen curve. The individual layers were very finely crystalline.

Sample No. 10 (pigments: red, black, white)

Sample taken from the consecration cross on the south wall, about two meters above the floor level. Three layers were visible: plaster, whitewash, and pigment. Sand grains were observed to pierce the colored surface and disturb its smoothness (Fig. 3. K). Observations of sample No. 10 in reflected light clearly showed the presence of one thin, intensely colored, red-orange pigment layer, not perfectly continuous. A uniform, whitewash layer was visible below, and in the next, lower layer of the plaster, there were

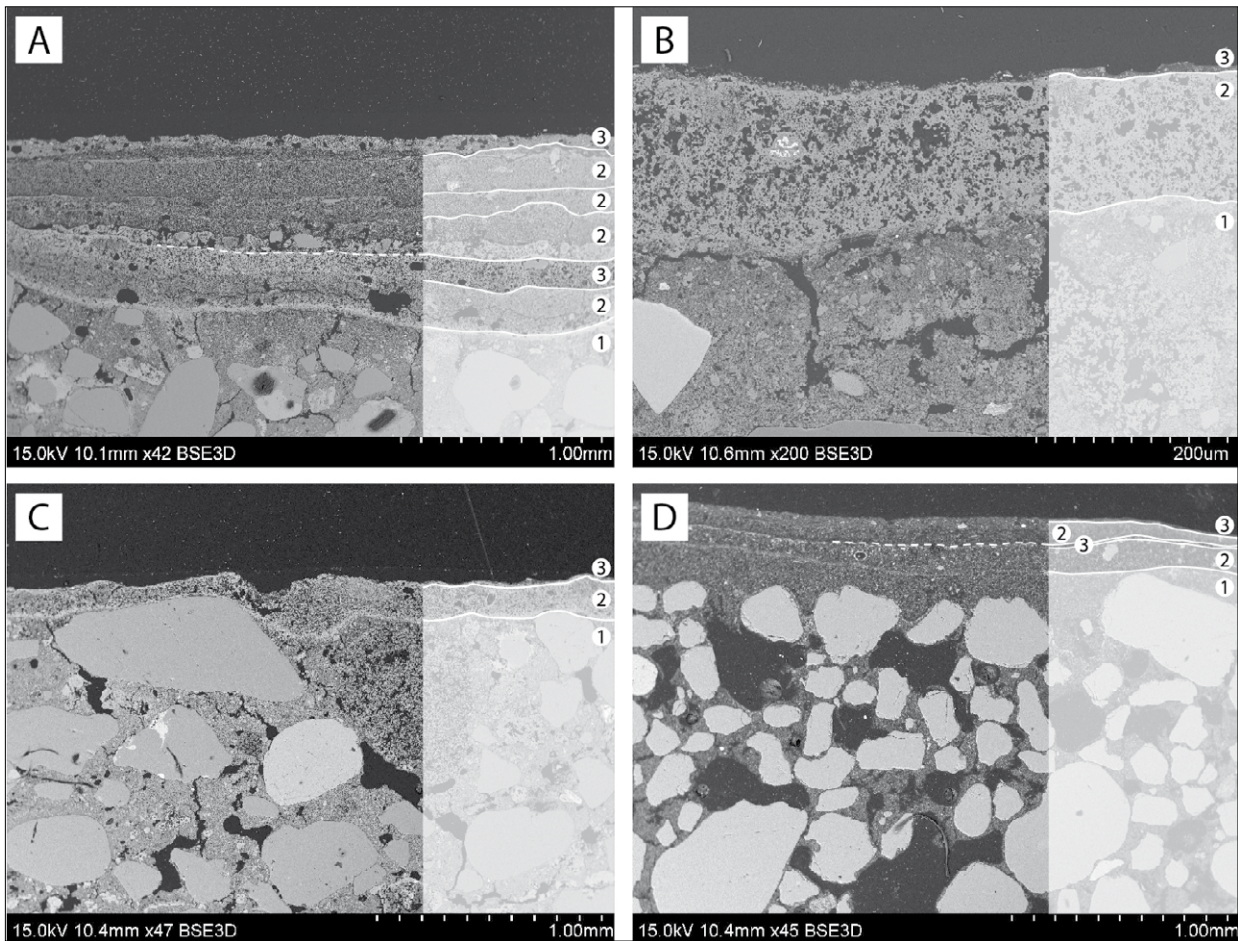

Fig. 5. Structure of the painting. A—sample No. 9, B—sample No. 10, C—sample No. 13, D—sample No. 19; 1—plaster, 2—whitewash, 3—pigment.

single fine quartz grains (Fig. 4. B). **SEM / EDS test results:** Observations of the sample with a BSE detector revealed the existence of one more clear, thin pigment layer. It was observed to consist of very fine-crystalline particles, below which there was a visible whitewash layer, also very fine-crystalline and porous. Below the plaster layer with distinct mineral grain with medium and fine (sand fraction size) minerals, combined with a fine crystalline binder, there were visible, elongated voids (Fig. 5. B). Data obtained by mapping showed the presence of elements such as calcium, aluminum, silicon, magnesium, oxygen, and some concentrated amounts of iron. The largest amount of calcium was observed in whitewash and plaster, the concentration of iron often overlapped with the presence of oxygen, most likely forming iron oxides. The presence of bromine is visible throughout the sample. Point and area tests on the surface layer of pigment showed the presence of iron, silicon, magnesium, and traces of titanium and arsenic.

Samples from the turn of the sixteenth and seventeenth century

In the group of samples from this period, only one came from an ornament (sample No. 8), and all others were collected from consecration crosses.

Sample No. 13 (pigment: red)

Three basic technological layers were observed and the sample surface was found to be inhomogeneous and to possess cavities (Fig. 3. F). The red-orange pigment observed in reflected light (Fig. 4. C) displayed a homogeneous structure, evenly distributed over the entire area. Underneath, there was a uniform, even layer of whitewash, in the next layer of plaster there were various sizes of quartz grains near the pigment layer. **SEM / EDS test results:** Observations conducted using an electron microscope revealed the presence of one thin, vast, dense and homogenous, very fine crystalline layer of pigment. It was slightly lighter than the lower whitewash layer. The color difference showed a different chemical composition (lighter areas mean heavier elements). A smooth transition of the pigment was visible and, combined with the whitening layer, it had a slightly higher porosity, and was distinguished by color. The layer of plaster underneath contained grains of sand with medium and fine fractions, and an average level of coating (Fig. 5. C). Point and area tests showed the presence of elements such as iron, silicon, aluminum, oxygen, titanium, magnesium, calcium, trace amounts of sodium and sulfur, in the pigment layer. Observations conducted using the mapping method showed a significant ac-

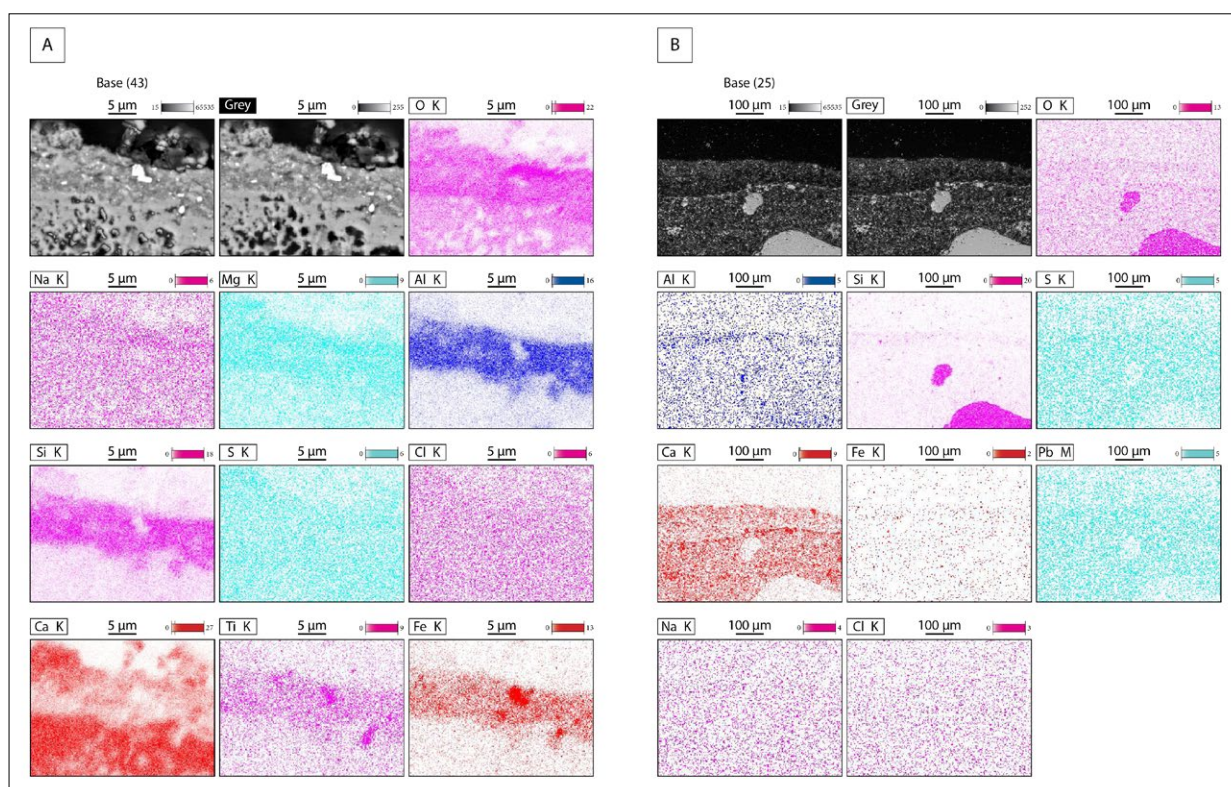

Fig. 6. Mapping: A—sample No. 16. X-ray mapping, BES image—mag: 4000, kV 15.0; B—sample No. 19, X—ray mapping, BES image—mag: 190, kV 15.0.

accumulation of calcium in whitewash and plaster layers, an even distribution of sulfur and chlorine on the entire surface of the sample, and a horizontal distribution of elements such as iron, silicon, clay, aluminum, oxygen, titanium, consistent with the pigment layer.

Samples No. 15 (black) and No. 16 (red)

Both samples were taken from a consecration cross located to the south from the main door. Sample No. 15 is gray-black with a red line (Fig. 3. G), and was observed to feature a strongly compact plaster, with visible straws in its cross-section. Its surface is uneven, damaged. Sample No. 16 is red (Fig. 3. H), and was observed to feature much more brittle plaster in pale pink, its surface was badly damaged and there were numerous deep defects on the surface.

Sample No. 15

The layer of plaster is clearly defined. A whitewash layer containing numerous fine quartz grains of varying degree of roundness was observed. On the top of the sample there were three thin layers of dye. The thickness of the layers was not equal. While observing the sample in reflected light from the bottom, we observed a distinct grayish beige staining layer, then a discontinuous layer of dark pigment, and another layer of gray-white pigment (Fig. 4. D). **SEM / EDS test results:** Studies with the BSE detector showed the presence of one layer of fine crystalline pigment. It occurred discontinuously on the porous whitewash layer and

was highly concentrated. Point and area tests showed the presence of calcium, iron, silicon, magnesium aluminum and molybdenum. This is a gray-black specimen where we would expect the presence of carbon. However, due to the graphite spray, it was not included in the analyses.

Sample No. 16

Observations made in reflected light (Fig. 4. E) showed a clear, uniform layer of red pigment. We noticed the presence of one large lenticular accumulation of pigment in the whitening layer. In the bottom layer of plaster there were quartz grains of medium roundness, and in many places they penetrated into the whitewash layer. **SEM / EDS test results:** The observed cross-section of the sample showed a finely crystalline, thin and concentrated layer of pigment, an equally finely crystalline and porous layer of whitewash, and a fine and medium-crystalline layer of plaster with sand grains. The profile test performed on the vertical section of the pigment showed that the concentration of iron was uniform, the concentration of silicon and aluminum was the largest in the middle part of the vertical profile, and that calcium content increased near the whitening layer. Similarly, grouping elements could be observed thanks to mapping (Fig. 6. A): silicon, aluminum, and magnesium in the middle part of the profile, calcium in the bottom, and a large amount of oxygen was present uniformly throughout the sample area. Iron and magnesium formed a concentration band in the middle part, while chlorine and sodium were observed in the whole sample.

Samples from the eighteenth century

Sample No. 1 (pigment: light pink)

Taken from the southern wall, two meters above the floor, to the left of the entrance to the sacristy. Three clear layers were visible in the cross-section: a plaster, whitewash and pigment layer. The colorful, smooth surface of the fresco was observed to be disturbed by quartz grains, analogous to those found in the plaster (Fig. 3. D). **SEM / EDS test results:** The top pigment layer was tested directly on the sample. On the surface, very small parallel creases could be observed, while larger approximations showed delicate cracks parallel to the scratch marks. Spot and area tests show the presence of calcium, silicon, sulfur, iron, and barium.

Younger nineteenth- and twentieth-century samples

Sample No. 3 (pigments: light blue, first half of the twentieth century)

Collected at the entrance to the sacristy on the right side, two meters above the floor level, the pigment adheres to a very thin layer, displaying a smooth surface, few fine quartz grains were visible, the red color had been added to blue (Fig. 3. B). **SEM / EDS test results:** The sample was tested in low vacuum conditions. The surface of the pigment sample was observed to be fine crystalline, with two distinct zones visible: a light gray zone on the right and a dark gray zone on the left, singular darker areas were the remains of the layers covering the painting. On the lighter surface, parallel cracks were visible. We know from macroscopic studies that both zones represent a different color. Blue field point tests indicated the presence of calcium, silicon, aluminum and zinc, iron and barium.

Sample No. 4 (pigments: beige, brown)

The sample was very thin, the pigment was devoid of substructure (whitewash, plaster). This made it impossible to make a cut. The sample included for its distinctive color, it is a thin sample, a few millimeters thick (Fig. 3. C). **SEM / EDS test results:** The pigment surface layer was tested. The observation of the surface with the BSE detector featured two functions of testing the chemical composition at given points and on the designated area. Examination of the sample in terms of the content of elements showed: zinc, iron, calcium, sulfur, silicon, magnesium, sodium, potassium, manganese, barium.

Samples No. 19 (pigment: light yellow)

Samples collected from the back wall of the choir. The sample was compact, the surface was affected by sand grains breaking through the surface of the pigment (Fig. 3. A). The plaster was very compact, slightly colored, and contained medium fractions of quartz grains. Microscopic examination in reflected light showed that there were

two layers in the cross-section with a coloring function (light yellow), (fig 4. F). **SEM / EDS test results:** Testing with a BSE detector showed two layers of pigments, they were separated by a delicate whitewash layer, they were very finely crystalline with low porosity. The plaster was well-packed, sorted with sand grains, basic quartz. Both layers were similar in texture and structure. Point tests showed the presence of silicon, aluminum, iron, traces of sulfur and chlorine. Mapping tests (Fig. 6. B) showed two layers with a significant concentration of calcium in the lower layer and a decrease of calcium in the upper layer. Other elements such as oxygen, silicon, aluminum, and iron were observed to be evenly distributed.

Discussion

Studies of painting layers and pigments confirmed the chronology suggested by conservators. Microscopic observations added several new facts about the techniques of creating paintings, in particular the nature of plasters and the type of filler, and the small chemical diversity of the pigments. To determine exactly whether the paintings in Włociszewki contained admixtures of an organic binder, it would be valuable to apply additional methods, for example the use of gas chromatography or a Raman spectroscope used by Trąbska¹⁰ or Holclajtner-Antunović et al.¹¹

The red pigment (samples No. 2, 5, 13, 16, 18)

It comes from the oldest paint layers, having one layer of pigment. Studies showed that the coloring substances used had been iron oxides, probably hematite Fe_2O_3 . Chemical tests also showed the occurrence of hematite varieties, with admixtures of aluminum and titanium. The occurrence of FeTiO_3 ilmenite and aluminum oxides was also likely.¹² Results obtained by Trąbska in red pigments indicated the presence of red ferric pigments based mainly on goethite and hematite, which are natural components of red ochre. Trąbska¹³ also noticed a significant amount of lead pigments (minium, lithargite, plattnerite) in medieval wall paintings in churches in Lesser Poland.

The gray-black pigment (samples No. 7, 15, 17, 14)

The ornaments were made of lime with an admixture of carbon pigment, corresponding to the period of creation of black dyes based on carbon with admixtures. Bony black can be ruled out because phosphorus was not found. However, there were small amounts of molybdenum, iron and aluminosilicates (clay minerals). Hematite and manganese oxides may be present in small amounts. Carbon black is a classic pigment that was also present in the Žižka monastery wall paintings¹⁴ and locally in the Church of Saint Simon and Saint Jude Thaddeus in Kosieczyn¹⁵ or in polychromes in the interiors of tenement house No. 43 in the Old Market Square in Poznań examined by Filipiak.¹⁶

Three-colored red-black-white pigments (samples No. 8, 10, 12)

The analyses showed the presence of iron red oxide, titanium, perhaps ilmenite. The black dye, similar to the grey-black samples mentioned above, is not clearly defined. White color is represented by lime whitewash.

Pale Pink pigment (sample No. 1)

Pale pink was made by a blend of whitewash with a red ferric pigment. Research indicates that iron oxide is the factor that gives color to the layer. Mixing whitewash with pigment was also noticed by Holclajtner-Antunović et al. (2016).

Light blue (sample No. 3)

Profile test using SEM shows that both are pigment based on iron and zinc oxides.

Beige (with brown) pigment (sample No. 4)

Coming from a repainting from the first half of the twentieth century. Large amounts of iron and manganese may indicate that the pigment used is a mixture of iron oxides and manganese oxides umber type pigment.¹⁷

Light yellow pigment (sample No. 6)

Sample from the oldest original interior design of the building, with characteristic fibrous elements in the plaster. It is whitewash colored by iron oxides.

Light blue pigment (sample No. 9)

Has two layers of pigment, the top light blue and visible underneath, in thin section light yellow, probably analogous and equal age with that coming from sample No. 6. Pigment is spread in whitewash slightly colored yellow by iron oxides and hydroxides, possible presence of limonite.

Light yellow and light blue pigments (samples No. 19 and No. 20)

Taken from the mezzanine of the choir where the walls were renovated and repainted. The sectional tests in the cut showed the presence of two colored layers, however the pigment was not clearly accumulated but dispersed throughout the patch. Testing using SEM/EDS indicated that the coloring agents were iron oxides and hydroxides, iron oxides yellow. The occurrence of lead was also claimed, which can be identified with the presence of lead oxide PbO.

Presence of barium traces in some samples (No. 1, No. 3, No. 4) might be interpreted as using a barium hydroxide solution, a common practice of wetting the plaster and whitewash before applying the painting.

Correlation

Pigments originating from the sixteenth and from the turn of the sixteenth and seventeenth century were dominated by red pigments. Samples No. 2 and No. 5 came from ornaments, while samples No. 8, 10, 11, 13, 16, 18 came from consecration crosses. Similar parameters of the plaster and micro and macroscopic observations indicated the same age, origin and manner of making the tested samples.

Black pigments co-existed with red pigments as part of the same ornaments and patterns. As in the case of red pigments, the test results showed the same age, origin and manner of making the tested samples.

Samples with light yellow and light blue pigments did not form the characteristic painting décor of the church, they came from the oil cavity (No. 6) and passages (No. 9). The cross-sections of the samples showed that the light yellow and then light blue layers were initially applied. In samples No. 6 and No. 9 there are analogous layers of light yellow pigment, the light blue paint layer is present in the sample No. 9 as the outer layer. The white pigment in samples No. 10 and No. 11 co-exists with red and black pigments as part of the same ornaments and designs.

Observations of No. 19 and No. 20 samples from the choir show the same origin and technique. In the cross section of the sample No. 19, analogous layers are visible, also the plaster shows similar characteristics in the micro and macroscopic observations. Samples No. 3 and No. 4 come from the same twentieth century painting layer, which was documented on photographs, however, the samples were not taken together with the older layers. Sample No. 1 was the only sample from the eighteenth century painting layer. Stratigraphy observations confirmed that sample No. 1 was younger and adhered to samples from the sixteenth and the turn of sixteenth and seventeenth century.

Conclusions

The plaster in all tested samples was lime plaster. Plaster filler consisted mainly of quartz grains, additionally grain of feldspar, carbonates, clays and granitoids. The predominant fraction of the filler was medium-grained sand. In addition, in older plasters (samples No. 2, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18) we found fibrous admixtures, straw, and hair. There was a thin layer of fine-crystalline lime whitening in all samples, indicating the technique of performing according to the principles of dry fresco. Thanks to the conducted research, analysis, and correlation of samples, the following can be concluded:

Red pigments from samples No. 2, 5, 10 (sixteenth century), 8, 12, 13, 16, 18 (turn of the sixteenth and seventeenth century) are red ochre: iron red (Fe_2O_3 , Hematite, FeTiO_3 , ilmenite) with aluminosilicates (clay minerals), and aluminum oxides.

Gray-black pigments from samples 7, 10 (sixteenth century), 8, 12, 15, 17, 14 (turn of the sixteenth and

seventeenth century) are black carbon with iron and manganese oxides.

The light yellow pigment in the tricolor sample No. 8 was yellow ochre, formed by iron oxides and hydroxides.

White in the form of lime whitewash occurred in the tricolor sample No. 10 (sixteenth century) and No. 11 (turn of the sixteenth and seventeenth century).

The light pink pigment from sample No. 1 (eighteenth century) was a whitewash tinted with iron oxides.

The light blue pigment of sample No. 3 (first half of the twentieth century) consisted of iron oxides and zinc oxides.

The brown pigment in sample No. 4 (first half of the twentieth century) was umber created by mixing iron and manganese oxides.

The light yellow pigment from sample No. 6 (sixteenth century) was yellow ochre that consisted of lime whitewash tinted with iron oxide and hydroxide, with a possible presence of limonite.

The light blue outer pigment from the sample No. 9 (sixteenth century) is whitewash colored with iron compounds, possible admixtures of aluminosilicates (clay minerals). The inner, light yellow color layer,

which was analogous to the pigment layer of sample No. 6, was yellow ochre, colored by oxides and hydroxides of iron, with the possible presence of limonite.

Light yellow sample No. 19 and light blue No. 20 (eighteenth/nineteenth century) were yellow ochre formed by iron oxides and hydroxides with additions of lead oxide PbO.

The interpretation proposal is highly probable. Tests of wall painting layers confirmed the chronology suggested by conservators. Microscopic observations have added new facts about painting techniques used in Włocławce, in particular concerning the nature of mortars and the type of fillers. We can say that the technique has not changed significantly for centuries. Another interesting fact is the slight chemical variation of the oldest pigments, and their visual and technical modesty and simplicity.

Acknowledgements

We would like to offer our thanks to: Professor Jacek Michniewicz and conservator Krzysztof P. Tomczak for their support and valuable remarks, and to Arkadiusz Weclawski for improving the visual site.

References / Bibliografia

Secondary sources / Opracowania

- Appolonia Lorenzo, Vaudan Davide, Chatel Valentina, Aceto Maurizio, Mirti Piero, *Combined use of FORS, XRF and Raman spectroscopy in the study of mural paintings in the Aosta Valley (Italy)*, "Analytical and Bioanalytical Chemistry" 2009, vol. 395.
- Basiul Elżbieta, *Badania konserwatorskie malowideł ściennych w kościele parafialnym św. Szymona i św. Judy Tadeusza w Kosieczynie*, "Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo" 2010, vol. 38.
- Bolewski Andrzej, Manecki Andrzej, *Mineralogia Szczegółowa*, Warszawa 1993.
- Budzyń Krzysztof, *Informator historyczny*, "Śremski Notatnik Historyczny" 2008, vol. 1.
- Manecki, Andrzej, Muszyński Marek, *Przewodnik do petrografii*, Kraków 2008.
- Eastaugh Nicholas, Walsh Valentine, Chaplin Tracey, Siddall Ruth, *Pigment Compendium: A Dictionary and Optical Microscopy of Historical Pigments*, Oxford 2008.
- Filipiak Magdalena, *The analysis of mineral pigments*, [in:] *Geosciences in archaeometry: methods and case studies* ed. Michalska Danuta, Szczepaniak Małgorzata, Poznań 2014.
- Filipiak Magdalena, *Identyfikacja pigmentów polichromii we wnętrzach kamienicy nr 43 na Starym Rynku w Poznaniu*, "Ochrona Zabytków" 2015, vol. 68.
- Goldberg Paul, Macphail Richard, *Practical and Theoretical Geoarchaeology*, Oxford 2013.
- Holclajtner-Antunović Ivanka, Stojanović-Marić Milica, Bajuk-Bogdanović Danica, Žikić Radisa, Uskoković-Marković Snezana, *Multi-analytical study of techniques and palettes of wall paintings of the monastery*

- of Žižica, "Spectrochimica Acta – Part A: Molecular and Biomolecular Spectroscopy" 2016, vol. 156.
- Hradil David, Grygar Tomas, Hradilová Janka, Bezdička Petr, *Clay and iron oxide pigments in the history of painting*, "Applied Clay Science" 2003, vol. 22.
- Magon Marques Patricia, Del Lama Eliane Aparecida, *Material characterization, stratigraphy, textures, and painting techniques of the mural painting The Allegory of the Industrial Development of São Paulo by Fulvio Pennacchi*, "Studies in Conservation" 2019, vol. 64.
- Mugnaini S., Bagnoli A., Bensi P., Droghini F., Scala A., Guasparri G., *Thirteenth century wall paintings under the Siena Cathedral (Italy). Mineralogical and petrographic study of materials, painting techniques and state of conservation*, "Journal of Cultural Heritage" 2006, vol. 7.
- Ślesieński Władysław, *Techniki Malarskie Społwa Mineralne*, Warszawa 1983.
- Tomczak Krzysztof Piotr, *Dokumentacja konserwatorska, powykonawcza. Budynek kościoła parafialnego. Polichromie nawy głównej i prezbiterium* 2010.
- Trąbska Joanna, *Mineralogical and chemical study of painting layers of medieval wall paintings from Poland*, "Prace Mineralogiczne" 2001, vol. 90.
- Wujewski Tomasz, *Renesansowe malowidła ścienne na zamku w Krajence*, "Ochrona Zabytków" 2008, vol. 56, no. 1 (240).

Electronic sources / Źródła elektroniczne

- Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Poznaniu, *Rejestr Zabytków*, <http://poznan.wuoz.gov.pl/rejestr-zabytkow>.

- ¹ T. Wujewski, *Renesansowe malowidła ściennie na zamku w Krajeńcu*, „Ochrona Zabytków” 2008, vol. 56, p. 53–54; Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Poznaniu, *Rejestr Zabytków*, <http://pozn.n.wuoz.gov.pl/rejestr-zabytkow> (accessed: 21 V 2019).
- ² K. Budzyń, *Informator historyczny*, „Śremski Notatnik Historyczny” 2008, p. 6.
- ³ K.P. Tomczak, *Dokumentacja konserwatorska, powykonauczna. Budynek kościoła parafialnego. Polichromie nawy głównej i prezbiterium* 2010, npg.
- ⁴ Ibidem.
- ⁵ Ibidem.
- ⁶ M. Filipiak, *The analysis of mineral pigments*, [in:] *Geosciences in archaeometry: methods and case studies*, ed. D. Michalska, M. Szczepaniak, Poznań 2014, p. 155; P. Goldberg, R.I. Macphail, *Practical and Theoretical Geoarchaeology* 2006, p. 354–357.
- ⁷ L. Appolonia, D. Vaudan V. Chatel, M. Aceto, P. Mirti, *Combined use of FORS, XRF and Raman spectroscopy in the study of mural paintings in the Aosta Valley (Italy)*, “Analytical and Bioanalytical Chemistry” 2009, t. 395, p. 2007; P. M. Magon, E.A. Del Lama, *Material characterization, stratigraphy, textures, and painting techniques of the mural painting The Allegory of the Industrial Development of São Paulo by Fulvio Pennacchi*, “Studies in Conservation” 2019, t. 64, p. 2; S. Mugnaini, A. Bagnoli, P. Bensi, F. Droghini, A. Scala, G. Guasparri, *Thirteenth century wall paintings under the Siena Cathedral (Italy). Mineralogical and petrographic study of materials, painting techniques and state of conservation*, “Journal of Cultural Heritage” 2006, vol. 7, p. 172.
- ⁸ A. Manecki, M. Muszyński, *Przewodnik do petrografii*, Kraków, 2008, p. 217.
- ⁹ W. Ślesiński, *Techniki malarskie. Spoiwa mineralne*, Warszawa 1983, p. 27.
- ¹⁰ J. Trąbska, *Mineralogical and chemical study of painting layers of medieval wall paintings from Poland*, „Prace Mineralogiczne” 2001, vol. 90, p. 16.
- ¹¹ I. Holclajtner-Antunović, M. Stojanović-Marić, D. Bajuk-Bogdanović, R. Žikić, S. Uskoković-Marković, *Multi-analytical study of techniques and palettes of wall paintings of the monastery of Žiža*, “Spectrochimica Acta – Part A: Molecular and Biomolecular Spectroscopy” 2016, vol. 156, p. 80.
- ¹² A. Bolewski, A. Manecki, *Mineralogia szczegółowa*, Warszawa 1993, p. 150.
- ¹³ J. Trąbska, op. cit., p. 55.
- ¹⁴ I. Holclajtner-Antunović et al., op. cit., p. 84.
- ¹⁵ E. Basiul, *Badania konserwatorskie malowideł ściennych w kościele parafialnym pw. św. Szymona i św. Judy Tadeusza w Kosieczynie*, „Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” 2010, vol. 38, p. 170.
- ¹⁶ M. Filipiak, *Identyfikacja pigmentów polichromii we wnętrzach kamienicy nr 43 na Starym Rynku w Poznaniu*, „Ochrona Zabytków” 2015, vol. 68, p. 180.
- ¹⁷ N. Eastaugh, V. Walsh, T. Chaplin, R. Siddall, *Pigment Compendium, A Dictionary and Optical Microscopy of Historical Pigments* 2008, p. 72, 382; D. Hradil, T. Grygar, J. Hradilová, P. Bezdička, *Clay and iron oxide pigments in the history of painting*, “Applied Clay Science” 2003, vol. 22, p. 229.

Abstract

The sixteenth-century geometrical polychromies that were discovered during conservation works in a medieval church in Włociszewki provided an extraordinary opportunity to examine the original structure of old painting layers and compare them with newer ones. Scientific research was carried out to obtain and confirm the stratigraphy of the paintings and enhance the knowledge about the techniques and pigments that had been used there. This paper presents a mineralogical and petrographic characteristic of the materials. The analysis was performed in painting layers such as: plaster, whitewash and pigment. They originated from layers created between the sixteenth and nineteenth century. Four microscopic observations of thin sections were made, using reflected and transmitted light. Samples that turned out to be too fragile were examined using a scanning microscope equipped with an EDS detector. The research also described in detail the plaster and the whitewash. Monochromes of the background, details of walls and ceilings were made on lime whitewash using the dry fresco technique. The study illustratively demonstrates the structural and textural variability of the painting layers through the ages. The study's findings show a slight variability of the pigments, mainly iron oxides based pigments.

Streszczenie

Szesnastowieczne polichromie geometryczne, które odkryto podczas prac konserwatorskich w średniowiecznym kościele we Włociszewkach, dostarczyły nadzwyczajnej możliwości zbadania oryginalnej struktury starych warstw malarskich i porównania ich z nowszymi warstwami. Przeprowadzono badania naukowe, aby otrzymać i potwierdzić stratyografię malowideł i pogłębić wiedzę na temat użytych technik i pigmentów. Niniejszy artykuł prezentuje mineralogiczną i petrograficzną charakterystykę zastosowanych materiałów. Analizę przeprowadzono na takich warstwach malarskich, jak: tynki, farba wapienna i pigmenty. Zostały one pobrane z warstw wytworzonych pomiędzy XVI i XIX wiekiem. Wykonano cztery obserwacje mikroskopowe na preparatach, wykorzystując światło odbite i przechodzące. Próbkę, które okazały się zbyt delikatne, zostały przebadane przy użyciu mikroskopu skanującego wyposażonego w detektor EDS. Badanie również szczegółowo opisało tynk i farbę wapienną. Monochromie tła, detale ścian oraz sufitów wykonano na farbie wapiennej przy użyciu techniki suchego fresku. Badanie ilustratywnie przedstawia strukturalne i teksturalne różnicowanie warstw malarskich w różnych wiekach. Wyniki pokazują nieznaczne różnicowanie w pigmentach, głównie opartych na tlenkach żelaza.

Marta Elas

Narodowy Instytut Dziedzictwa

Webinarium „The invincible city. Society in cultural heritage recovery”

W bieżącym roku mija 75 lat od czasu odbudowy warszawskiej Starówki oraz 40 lat od wpisu historycznego centrum Warszawy na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Z tej okazji 21 października odbyło się webinarium „The invincible city. Society in cultural heritage recovery”. To wyjątkowe wydarzenie zostało zorganizowane z inicjatywy Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, które do współpracy zaprosiło Narodowy Instytut Dziedzictwa oraz organizacje międzynarodowe: Centrum Światowego Dziedzictwa UNESCO, Międzynarodową Radę Ochrony Zabytków (ICOMOS) i Międzynarodowe Centrum Badań nad Ochroną i Konserwacją Dziedzictwa Kulturowego (ICCROM). Nietypowa, zdalna forma seminarium, na jaką zdecydowali się organizatorzy, była podyktowana warunkami pandemii, uniemożliwiającej zorganizowanie tradycyjnej konferencji.

Spotkanie otworzyła Katarzyna Pałubska, zastępca dyrektora Departamentu Ochrony Zabytków w MKiDN, do udziału w nim zaprosił także Bartosz Skaldawski, dyrektor NID. Dyskusję zainauguowały dr Magdalena Gawin, wiceminister Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Generalny Konserwator Zabytków, oraz prof. Jadwiga Łukasiewicz, prezes PKN ICOMOS.

Deбата odbyła się w formie dwóch paneli. Pierwszy, zatytułowany „Ruins, bricks and dust. International experience of the recovery of historic cities”, poświęcony był przede wszystkim doświadczeniom związanym z odbudową Warszawy i innych miast po zniszczeniach wojennych. Wzięli w nim udział: Mechthild Rössler – dyrektor Centrum Światowego Dziedzictwa UNESCO, Bogusław Szmygin – prezes Międzynarodowego Komitetu Naukowego Teorii i Filozofii Konserwacji ICOMOS, Amra Hadżimuhamedović – dyrektor Centrum Dziedzictwa Kulturowego, Międzynarodowe Forum Bośni, oraz Wojciech Kozłowski – dyrektor Instytutu Solidarności i Męstwa im. Witolda Pileckiego. Dyskusję moderowała Katarzyna Pałubska.

Drugi panel, „Ruins towards future. How to plan a recovery process? Solidarity with Beirut”, moderowany przez Magdalenę Marcinkowską, stałego przedstawiciela Rzeczypospolitej Polskiej przy UNESCO, poświęcony był współczesnym wyzwaniom związanym z ochroną zagrożonego dziedzictwa. Wzięli w nim udział: Lazare Eloundou Assomo – dyrektor ds. Kultury i Sytuacji Nadzwyczajnych w UNESCO, Marie-

-Laure Lavenir – dyrektor generalny ICOMOS, Joseph King – dyrektor Zespołu ds. Współpracy i Komunikacji ICCROM oraz Shadia Touqan – dyrektor Arabskiego Regionalnego Centrum ds. Światowego Dziedzictwa.

Uczestnicy webinarium zwracali uwagę na wyjątkowość powojennej odbudowy Warszawy i wpływ tej rekonstrukcji na doktryny konserwatorskie i urbanistyczne, podkreślano też znaczenie „Rekomendacji warszawskiej w sprawie odbudowy i rekonstrukcji dziedzictwa kulturowego”, sformułowanej na Zamku Królewskim w Warszawie w roku 2018. Przywoływano inne przykłady rekonstrukcji zniszczonego dziedzictwa i jej znaczenie dla odbudowy społeczności i tożsamości kulturowej (np. Hadżimuhamedović omówiła ten proces na przykładzie miasta Stolac w Bośni i Hercegowinie). Podkreślano wagę tego tematu w kontekście toczących się współcześnie konfliktów zbrojnych na Bliskim Wschodzie i w Afryce (m.in. Lavenir przedstawiła sytuację w Bejrucie, a Touqan scharakteryzowała miejsca światowego dziedzictwa i zagrożenia dla nich w krajach arabskich). Podnoszono też znaczenie zmian klimatu dla bezpieczeństwa dziedzictwa kulturowego – w ich wyniku sposobem na ocalenie dziedzictwa może okazać się nie rekonstrukcja, lecz relokacja. Podkreślano wagę kontekstu społecznego w procesie odbudowy i podejścia do konserwacji zorientowanego na potrzeby ludzi (*people-centered approach*), choć pojawiły się głosy o konieczności sformułowania jasnych wskazówek i znalezienia bardziej obiektywnej podstawy działań konserwatorskich.

Sluchacze webinarium za pośrednictwem czatu mogli zadawać prelegentom pytania, na które starano się odpowiedzieć podczas kończącej spotkanie dyskusji.

Webinarium skierowane było przede wszystkim do polskich i zagranicznych ekspertów: architektów, urbanistów, historyków, archeologów, konserwatorów, przedstawicieli władz samorządowych, ale też do osób zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego. Chęć udziału zgłosiło około 400 osób z prawie 80 krajów, obok Polski m.in. z Australii, Chin, Egiptu, Filipin, Indii, Iranu, Jordanii, Korei Południowej, Meksyku, Syrii, Turcji, Francji, Niemiec, Rumunii, Węgier, Włoch, Stanów Zjednoczonych czy Wielkiej Brytanii. W czasie spotkania miały miejsce 664 logowania (niektórzy uczestnicy logowali się kilkukrotnie). Udział w webinarium był bezpłatny, a językiem debaty był angielski.

Nagrody Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków przyznane w roku 2020

Roman Marcinek

Mirosław Zeidler

Książd Piotr Paweł Maniurka

Nagroda im. Gerarda Ciołka

Nagroda przyznawana od roku 1989 co dwa lata. Jej celem jest upamiętnienie osobowości i dzieła wybitnego badacza, architekta i historyka sztuki ogrodowej Gerarda Ciołka (1909–1966) oraz wyróżnienie osób, których praca dla ochrony zabytków w zakresie budownictwa drewnianego i muzealnictwa, sztuki parkowej i ogrodowej, ochrony krajobrazu kulturowego i planowania przestrzennego przynosi określone wyniki. Przy przyznawaniu nagrody bierze się pod uwagę twórczy charakter wykonywanej pracy oraz działalność badawczą, konserwatorską i dokumentacyjną. Fundatorem nagród pieniężnych od roku 2018 jest syn wybitnego badacza, Maciej Ciołek. Laureatami nagrody byli: Irena Genga, Kraków (1989), Longin Majdecki, Warszawa (1992), Janusz Bogdanowski – Kraków (1994), Maria Majka, Kraków (1998), Andrzej Michałowski, Warszawa (2000), Aleksander Böhm, Kraków (2002), Zbigniew Myczkowski, Kraków (2004), Piotr Wilanowski, Rogalin (2010), Anna Mitkowska, Kraków (2014), Maria Łuczyńska-Bruzda, Kraków (2018).

W roku 2020 nagrodą uhonorowany został Roman Marcinek (Kraków)

Roman Marcinek urodził się w 1962 w Krakowie. Ukończył historię na Uniwersytecie Jagiellońskim.

W latach 1985–1986 pracował fizycznie w Hucie im. Lenina. W latach 1984–1985 i 1987–1991 starszy archiwista w Oddziale Staropolskim Archiwum Państwowego w Krakowie. Publikował w „Przeglądzie Historycznym” i „Archeionie”.

Od roku 1992 nieprzerwanie pracownik krakowskiego oddziału Ośrodka Dokumentacji Zabytków (a później jego kolejnych, instytucjonalnych mutacji), w latach 2000–2007 dyrektor tej placówki. Ukończył Studium Ochrony i Waloryzacji Krajobrazu Kulturowego. Był koordynatorem małopolskiej części V Programu Rządowego „Krajobraz Kulturowy Polski”. Rzecznik Ministra Kultury (w latach 2001–2009) i Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków. Od 1994 do 2007 redaktor naczelny „Tek Krakowskich”, periodyku poświęconego krajobrazowi kulturowemu, wyróżnionego w 1998 nagrodą SKZ i GKZ. Redaktor serii „Krajobraz Kulturowy Polski”. Kierował zespołami przygotowującymi wnioski wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO małopolskich kościołów drewnianych oraz polskich i ukraińskich cerkwi. Wraz ze Zbigniewem Myczkowskim opracował plan ochrony przestrzennej przyjęty jako wzór uchwałą Zgromadzenia Ogólnego UNESCO (2003); koordynował przygotowanie pierwszego polskiego raportu okresowego UNESCO (2006). Wiele uwagi poświęcił m.in. zarządzaniu dziedzictwem kulturowym i założeniom dokumentacji i monitoringu Pomnika Historii oraz

monitoringu miejsc o szczególnym znaczeniu dla dziedzictwa. Był autorem wniosków o nadanie rangi Pomnika Historii m.in. Lipnicy Murowanej, Kamieńcowi Ząbkowickiemu, Dębnu i Nowemu Wiśniczowi.

Przez lata opracowywał i rozwijał metodykę studiów historycznych dla zespołów krajobrazowych (m.in. krakowskie Błonia, Rytwiany, Rzeszów) i zabytkowych parków (m.in. Wilanów, Krzyżtopór, Mogilany, Bielany, Tyniec, Chróstnik). Istotnym elementem jego działań są prace teoretyczne i dokumentacyjne dotyczące Parków Kulturowych (Kraków-Nowa Huta, Zwierzyniec, Zakopane). Jest autorem ponad 30 książek, ponad 200 artykułów naukowych i popularyzatorskich, kilkuset dokumentacji konserwatorskich. Publikuje źródła archiwalne i ikonograficzne do historii i przemian krajobrazu kulturowego. Interesuje się historią mentalności i dziedzictwem niematerialnym. Opublikował m.in. książki *Ślawne ziele zwane tabaką* (Warszawa 2012) i *Rex vinorum. Z dziejów węgrynia w dawnej Polsce* (Warszawa 2015), pierwsze monografie tych tematów. Wiele uwagi poświęcił popularyzacji wiedzy o zabytkach, napisał m.in. pierwszy po II wojnie światowej przewodnik po Lwowie (Kraków 2006). Odrębną jego pasją jest historia wojskowości, a jej rezultatem pierwsze polskojęzyczne książki o dziejach francuskiej Legii Cudzoziemskiej (Warszawa 1993, Kraków 2001, Warszawa 2016) i nepalskich Gurkhów (Warszawa 1996) oraz monografia akcji zbrojnej w Kanale Sueskim 1956 (Warszawa 2017).

Odnznaczony Złotą Odznaką za Opiekę nad Zabytkami, medalem Gloria Artis i Zasłużony dla Małopolski oraz Srebrnym Krzyżem Zasługi.

Nagroda im. Wojciecha Kalinowskiego

Nagroda przyznawana jest od roku 1993 co dwa lata. Jej celem jest wyróżnienie osób, których twórcza praca na rzecz ochrony zabytków w zakresie działalności badawczej, dokumentacyjnej i konserwatorskiej (w dziedzinie teorii oraz historii architektury i urbanistyki, ochrony i dokumentacji zabytków architektury techniki i przemysłu) przynosi znaczące wyniki, a równocześnie upamiętnia osobowość i dzieła wybitnego konserwatora, historyka architektury i urbanistyki prof. Wojciecha Kalinowskiego (1919–1992). Nagrodzie towarzyszy medal okolicznościowy autorstwa prof. Mariana Koniecznego. Laureatami nagrody byli m.in.: Mieczysław Książek, Kraków (1995), Teresa Zarębska, Warszawa (1997), Bohdan Rymaszewski, Warszawa (1999), Henryk Dziurła, Wrocław (2001), Maria Wójcikiewicz, Kraków (2003), Danuta Kłosek-Kozłowska, Warszawa (2014).

W roku 2020 nagrodą uhonorowany został Mirosław Zeidler (Gdańsk)

Mirosław Zeidler urodził się w roku 1946 w Warszawie, w latach 1964–1970 kształcił się w Instytucie Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa Wydziału Sztuk Pięknych

Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, m.in. u prof. Wojciecha Kalinowskiego, w latach 1978–1979 ukończył podyplomowe Studium Urbanistyki Instytutu Architektury i Urbanistyki na Politechnice Gdańskiej. W latach 1973–1975 i 1979–1980 pełnił funkcję Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku, a w latach 1975–1980 dyrektora Gdańskiego Ośrodka Ochrony Dóbr Kultury. W latach 1997–2001 doradca w Sejmie RP III Kadencji, 2001–2004 doradca Marszałka Senatu RP V Kadencji.

Wśród jego osiągnięć zawodowych godne odnotowania są: zainicjowanie i członkostwo zespołu przygotowującego koncepcję odbudowy historycznego centrum Elbląga; zdefiniowanie gdańskiej dzielnicy historycznej w granicach XVII-wiecznych obwałowań jako podstawy działań ochrony przestrzennego dziedzictwa kultury gdańskiego zespołu miejskiego; zainaugurowanie rewitalizacji wielu zabytkowych zespołów miejskich Pomorza (m.in. Tczew, Gniew, Puck, Hel, Gdańsk, Sopot); zainicjowanie utworzenia Muzeum Hymnu Narodowego w Będminie w 60. rocznicę odzyskania niepodległości; doprowadzenie do otwarcia Dworu Artusa z jego historycznym wyposażeniem; przekazanie z muzeum do kościoła Mariackiego w Gdańsku elementów zabytkowego wyposażenia, m.in. gotyckich ołtarzy, rzeźb i obrazów – opracowany wówczas program i zapoczątkowane rewindykacje gdańskich zabytków z muzeów do kościołów, a także z zagranicy do kraju są kontynuowane do dziś; zainicjowanie rewitalizacji Zielonej Bramy w Gdańsku dla potrzeb muzealnych i wystawienniczych oraz zabytkowego zespołu pałacowo-parkowego rodowej siedziby hr. Sierakowskich w Waplewie Wielkim; zainicjowanie uznania za pomnik historii pola bitwy na Westerplatte. Ponadto inicjator i sygnatariusz „Gdańskiej Karty Ochrony Dziedzictwa” (2004).

W 1976 zainicjował współpracę polsko-niemiecką, co zaowocowało m.in. sfinalizowaniem powrotu do Gdańska 22 tomów dokumentacji gdańskich zabytków, opracowanej w okresie II wojny światowej przez niemieckich konserwatorów i architektów; materiały te umożliwiły przystąpienie do rewitalizacji takich zabytkowych wnętrz, jak Dwór Artusa i Dom Uphagena, i zrekonstruowanie historycznych organów w bazylice Mariackiej z zabytkowym prospektem z kościoła św. Jana w Gdańsku. Opracował spis gdańskich dóbr kultury przemieszczonych w wyniku II wojny światowej, a znajdujących się w 1980 w Niemczech – w efekcie do bazyliki Mariackiej w Gdańsku powróciły: XV-wieczne skrzydło z ołtarza Ferberów z Kunsthalle z Hamburga, XVI-wieczna rzeźba Madonny Mistrza Pawła z kościoła ewangelickiego z Vacha w Turynii. W ramach współpracy polsko-rosyjskiej angażował się od początku lat dziewięćdziesiątych w tematykę ochrony europejskiego dziedzictwa kultury w Obwodzie Kaliningradzkim, m.in. Królewca.

Z pracą na rzecz kultury i ochrony dziedzictwa kultury otrzymał następujące wyróżnienia: Zasłużony Działacz Kultury, Srebrny i Złoty Krzyż Zasługi RP, Srebrny Medal „Gloria Artis”.

Nagroda im. ks. Janusza Stanisława Pasierba „Conservator ecclesiae”

Nagroda, ustanowiona w roku 1996, przyznawana jest przez specjalnie powoływaną kapitułę dla upamiętnienia osobowości i dzieła wybitnego uczonego, historyka sztuki ks. Janusza Stanisława Pasierba (1929–1993). Jej celem jest wyróżnienie osób, których działalność na rzecz ochrony zabytków przynosi znaczące wyniki. Otrzymało ją wielu wybitnych konserwatorów i naukowców świeckich i duchownych. Nagrodę stanowi dyplom oraz specjalny medal okolicznościowy autorstwa prof. Mariana Koniecznego. W środowisku uznawana jest za niezwykle prestiżową. Laureatami nagrody byli m.in.: Andrzej Zalewski, Kraków (1996); Wojciech Kurpik, Warszawa i abp Henryk Muszyński, Gniezno (1998); ks. Stanisław Dziedzic, Sękowa (2001); Andrzej Tomaszewski, Warszawa i Ewa Stanecka, Szczecin (2002); Wiktor Zin, Kraków (2003); Ryszard Brykowski, Warszawa (2006); ks. Marian Lewandowski, Poznań i Ewa Święcka, Warszawa (2010); o. Jan Golonka, Częstochowa i Jan K. Ostrowski, Kraków (2014); Mariusz Mierzwiński, Malbork (2016).

W roku 2020 nagrodą uhonorowany został Piotr Paweł Maniurka (Opole)

Ksiądz Piotr P. Maniurka urodził się w roku 1950 w Dobrodzieniu, w latach 1968–1974 odbył studia filozoficzno-teologiczne w Wyższym Seminarium Duchownym Śląska Opolskiego w Nysie – Opolu, zakończone przyjęciem święceń kapłańskich; w latach 1978–1984 studiował historię sztuki na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. W 1990 uzyskał stopień naukowy doktora historii sztuki na Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu na podstawie rozprawy *Święta Anna Samotrzeć* w gotyckiej rzeźbie śląskiej. W 2006 przeprowadził przewód habilitacyjny na Uniwersytecie Opolskim, oparty na dorobku naukowym i monografii *Słowo i obraz. Teologiczno-ikonograficzna analiza ilustrowanego poematu maryjnego Driu liet von de maget (XII w.)*. Jego dorobek naukowy obejmuje 34 pozycje, w tym cztery monografie (trzy pod jego redakcją), 27 artykułów naukowych i 20 artykułów popularnonaukowych z zakresu historii sztuki i ochrony zabytków. Wygłaszał referaty na licznych konferencjach i sesjach naukowych w kraju i za granicą. W Międzynarodowym Sympozjum pod patronatem Watykańskiej Komisji ds. Kultury Kościoła na Malcie brał udział w przygotowaniu tzw. *Dokumentu Maltańskiego*.

W działalności naukowej zajmuje się m.in. średniowieczną sztuką sakralną, jej treściami ikonograficznymi i teologicznymi oraz ścisłymi związkami z liturgią i hagiografią, a także architekturą drewnianych kościołów i zachowanych w nich polichromii. Od 1984 wykładowca historii sztuki i konserwacji zabytków w WSD w Nysie – Opolu. Od 1994 zatrudniony na Uniwersytecie Opolskim jako kierownik Katedry Historii Sztuki

i Konserwacji Zabytków. Od 1984 dyrektor Muzeum Diecezjalnego oraz diecezjalny konserwator i kustosz zabytków. Opiekun zabytków diecezji opolskiej o imponujących dokonaniach w dziedzinie ochrony oraz konserwacji architektury i sztuki sakralnej.

Jego badania terenowe doprowadziły m.in. do odnalezienia uznawanej za zaginioną gotyckiej rzeźby Piękną Madonny z Biskupowa oraz odkrycia gotyckich fresków w kościele parafialnym w Żelaznej. Zainicjował konserwację późnogotyckich zoomorficznych i figuralnych wsporników w pocysterskim kościele w Jemielnicy, regotyżację katedry Świętego Krzyża w Opolu, a także przyczynił się do konserwacji wielu cennych rzeźb i obrazów eksponowanych w kościołach.

Stworzył od podstaw Muzeum Diecezjalne w Opolu i zgromadził w nim cenną kolekcję obiektów sakralnych. Wiedzą i doświadczeniem służy w Wojewódzkiej Radzie Ochrony Zabytków w Opolu oraz w Radzie ds. Kultury i Ochrony Dziedzictwa Kulturowego przy EP. Od wielu lat angażował się w MKiDN w pracach Głównej Komisji Konserwatorskiej, a następnie w Radzie Ochrony Zabytków. Przez lata był rzeczoznawcą Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w specjalizacji ochrona i konserwacja zabytków. Uhonorowany licznymi odznaczeniami, m.in. złotą odznaką „Za opiekę nad zabytkami”, brązowym i srebrnym medalem „Zasłużony Kulturze Gloria Artis”, „Nagrodą im. Karola Miarki za wybitny dorobek wzbogacający wartości kultury regionu i kraju” oraz Srebrnym Krzyżem Zasługi.

Nagroda Zarządu Głównego SKZ za wyróżniające się publikacje

Nagroda przyznawana jest od roku 1989 za publikacje, głównie książkowe, z zakresu ochrony zabytków i muzealnictwa, a także dyscyplin współdziałających (m.in. historia sztuki, historia architektury, urbanistyka, archeologia, etnografia, nauki przyrodnicze i ścisłe), jeśli poruszają one w sposób wyjątkowy i nowatorski kwestie związane z ochroną zabytków, konserwacją i muzealnictwem. Nagrody przyznawane są raz w roku publikacjom, które ukazały się z datą dwóch lat poprzednich. Nagrodzono m.in. prace: *Konserwacja zabytków ruchomych w Poznaniu w latach 1990–2007* Iwony Błaszczuk (Poznań 2008), *Prawo ochrony zabytków* pod redakcją Kamila Zeidlera (Gdańsk 2014) i *Dziedzictwo, dobra kultury, zabytki, ochrona i opieka w prawie* pod redakcją Piotra Dobosza, Katarzyny Szepelek, Witolda Górnego (Kraków 2015).

Za rok 2019 nagrodą Zarządu Głównego SKZ uhonorowany został **Tadeusz Maciej Ciołek za dwutomowe dzieło: *Gerard Ciołek i Przyjaciele – kalendarium życia i pracy 25 pasterzy krajobrazu i zabytków* (Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2019)**. Autor, syn Gerarda Ciołka, legendy polskiego konserwatorstwa, stworzył szczegółowe kalendarium działań podejmowanych dla ochrony

dziedzictwa kulturowego przez głównych bohaterów: 25 przyjaciół Gerarda Ciołka. Obserwujemy przemiany w postrzeganiu ochrony zabytków od połowy XIX wieku niemal do końca XX stulecia: „jak dojrzewały idee i przygotowywano się w czasach niewoli do podjęcia zadania ratowania pamiątek narodowych w sposób przemyślany i jak spożytkowano te doświadczenia w krótkim okresie niepodległości między wojnami, a także w czasach PRL, w których kolejny raz trzeba było podjąć wyzwanie, jakim było całkowicie opaczne rozumienie, czym jest dziedzictwo kulturowe i do jakich tradycji powinniśmy się odwoływać, aby ratować dorobek własnej kultury. Należy podkreślić, że niezwykłym walorem dzieła jest jego prostota konstrukcji, a zarazem umiejętne powiązanie faktów z wydobyciem ich istotności” (z laudacji Marka Konopki).

**W konkursie Generalnego Konserwatora
Zabytków i Stowarzyszenia Konserwatorów
Zabytków na najlepsze prace studialne,
naukowe oraz popularyzatorskie,
dotyczące ochrony zabytków i muzealnictwa
nagrodzeni zostali:**

Monika Magdalena Dzik za pracę *Zagadnienia związane z ochroną konserwatorską zabytkowego zwoju Tory z kolekcji Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie. Uelastycznienie pergaminu jako problem konserwatorski* (praca magisterska);

Katarzyna Feć-Sfora za pracę *Konserwacja i rekonstrukcja patynowej rzeźby ze zbrojonego betonu „Komedianci” Romana Tarkowskiego w oparciu o badania autorskiej techniki i technologii na przykładzie dziesięciu rzeźb artysty* (praca magisterska);

Zaneta Gwardzińska za publikację naukową *Egzekucja nadzoru konserwatorskiego*;

Justyna Kajda za pracę praktyczną *Problematyka konserwacji i restauracji XVIII-wiecznego obrazu olejnego na płótnie przedstawiającego portret kobiety. Rozpoznanie i analiza atrybucji obrazu oraz teoretyczną Anoxia jako prewencyjna strategia muzealna – rozpoznanie, charakterystyka, analiza skuteczności* (praca magisterska);

Dominika Łucja Kostrzewa za pracę *Prawna ochrona krajobrazu. Pomiędzy prawem ochrony środowiska a prawem ochrony zabytków* (rozprawa doktorska);

Kamila Mieczkowska-Konieczny za pracę *Pasaż jako kulturowy element architektoniczno-urbanistycznej tkanki XIX i XX-wiecznego miasta/kwartалу śródmiejskiego – problem sanacji i rewaloryzacji na przykładzie historycznego pasażu „Italia” w Warszawie* (praca magisterska);

Patrycja Pawelec za pracę *Turystyczne zagospodarowanie zabytków archeologicznych na przykładzie projektowanej ścieżki dydaktycznej wokół jeziora Limajno* (praca magisterska);

Dominika Siwek za pracę praktyczną: *Problemy konserwacji, restauracji kamiennej rzeźby polichromowanej*

Chrystusa Salvatora Mundi z 2 poł. XVIII z kościoła Matki Boskiej Łaskawej przy ul. Świętojańskiej 10 w Warszawie, teoretyczną: Problemy konserwacji, restauracji i rekonstrukcji XVIII-wiecznej kamiennej, dekoracji rzeźbiarskiej z elewacji Pałacu Branickich w Warszawie przy ul. Podwale 3 (praca magisterska);

Marta Stachurska za pracę *Architektura cyrkulacyjna – muzeum kultury przy założeniu klasztorным Sant’ Agostino w Materze* (praca magisterska);

Lidia Tobiasz za pracę *Synagogi – żydowskie dziedzictwo kulturowe na Podkarpaciu* (rozprawa doktorska).

Wyróżnienia otrzymali:

Maciej Banasiak za pracę teoretyczno-badawczą *Okucia zabytkowych kodeksów – historia, systematyka, terminologia, zagadnienia konserwatorskie oraz prace konserwatorsko-artystyczne: Zespół 9 map Torunia z okresu 1891–1949, z Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu, nr inv.: kart. 1002, kart. 1003, kart. 1010, kart. 1011, kart. 1012, kart. 1360, kart. 1361, kart. 1362, kart. 2265* (praca magisterska);

Krzysztof Bielawski za pracę *Destrukcyjność cmentarzy żydowskich na terenach obecnej Polski po 1933 roku* (praca magisterska);

Gustaw Bołdok za pracę praktyczną: *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich malowidła ściennego pt. „Kazanie św. Antoniego do ryb” w kaplicy pałacowej św. Antoniego Padeuskiego w Zawieprzycach, teoretyczną: Klucz zawieprski – historia fundacji i majątku rodziny Miączyńskich* (praca magisterska);

Weronika Kofel za pracę *Konstrukcje XVII i XVIII-wiecznych retabulów ołtarzowych oraz ich problematyka konserwatorska na przykładzie zabytkowych ołtarzy kościołów toruńskich* (rozprawa doktorska);

Emilian Nagiel za pracę *Sakralność w architekturze współczesnej. Rewitalizacja ruin kościoła w Osetniku na funkcję liturgiczną* (praca magisterska);

Artur Pilch za pracę *Zamek Świny, Nowe Centrum Kultury* (praca magisterska);

Łukasz Rzepczyński za pracę *Relikty piwnic trzech parcel bloku północno-zachodniego Starego Miasta Kwidzyna w świetle badań historyczno-architektonicznych* (praca magisterska);

Emanuela Danuta Skowrońska za pracę *Koncepcja architektoniczna adaptacji kamienicy południowej przy ulicy Mostowej 6 w Toruniu* (praca inżynierska);

Ewa Szarlata za pracę *Oczyszczanie malowideł ściennych wykonanych w wybranych technikach historycznych metodami „peel-off” z wykorzystaniem preparatów na bazie lateksu oraz agaru* (praca magisterska);

Paulina Węgrzyn za pracę *Metody badań obrazów sztalugowych na podobrazii drewnianym na przykładzie analizy i konserwacji obrazu z przedstawieniem Matki Boskiej Hermanickiej (XVII w.)* (praca magisterska).

Jerzy Ilkosz

Muzeum Architektury we Wrocławiu

Wspomnienie o profesorze Olgierdzie Władysławie Czernerze (1929–2020)

Professor Olgierd Władysław Czerner (1929–2020) —Posthumous Tributes

6 listopada 2020 zmarł we Wrocławiu profesor doktor habilitowany Olgierd Władysław Czerner, architekt, konserwator zabytków, historyk architektury, nauczyciel akademicki, pracownik Wydziału Architektury Politechniki Wrocławskiej, wychowawca wielu pokoleń studentów i architektów, promotor niezliczonych prac dyplomowych, wielu prac doktorskich, a także recenzji doktorskich i habilitacyjnych. Przez całe dorosłe życie związany był z Wrocławiem.

Urodził się 15 kwietnia 1929 w Świętochłowicach. Jego rodzicami byli Karol Czerner, inżynier mechanik, absolwent Politechniki Lwowskiej, pochodzący ze Śląska Morawskiego (Cieszyńskiego), i Jadwiga Stanisława z domu Czerwińska, absolwentka Wydziału Medycyny Uniwersytetu Lwowskiego, pochodząca z Chodnicy w powiecie drohobyckim. W roku 1935 Olgierd rozpoczął naukę w szkole powszechnej w Knurowie na Śląsku, a w okresie okupacji niemieckiej uczęszczał do szkoły powszechnej w Krakowie. W 1942 rozpoczął edukację w dwuletniej Publicznej Męskiej Szkole Handlowej w Krakowie, którą ukończył w 1944; naukę uzupełniał na tajnych kompletach. Po wyzwoleniu w 1945 wstąpił do Państwowego Liceum i Gimnazjum im. Króla Jana Sobieskiego w Krakowie. Gimnazjum ukończył w tym samym roku, po czym wraz z rodziną przeniósł się do Bytomia, kontynuując naukę w II Mę-

skim Gimnazjum i Liceum w Bytomiu, gdzie w 1947 uzyskał maturę. W tym samym roku podjął studia na Wydziale Architektury Politechniki Wrocławskiej, na której (na Wydziale Mechaniki) studiował jego starszy brat, Andrzej. Egzamin zdał w 1951, a dyplom i stopień inżyniera architekta uzyskał w styczniu 1952. Studiował u tak wybitnych profesorów, jak: Tadeusz Broniewski, Tadeusz Wróbel, Andrzej Frydecki, Konrad Dyba, Zbigniew Kupiec, z których wielu pochodziło ze słynnej Politechniki Lwowskiej. Już pod koniec 1951 został zatrudniony jako asystent profesora Bohdana Guerquina i od tego czasu nieprzerwanie związany był z Wydziałem Architektury Politechniki Wrocławskiej. Obok obowiązków na uczelni włączył się w powojenną odbudowę Wrocławia i zabytków Dolnego Śląska. Przez krótki czas pracował w powstałych w 1953 Pracowniach Konserwacji Zabytków (PKZ) wraz z Edmundem Małachowiczem, Mirosławem Przyłęczkim i Marcinem Bukowskim, a następnie w pracowni architekta Michała Kaliskiego w „Miastoprojekcie”, m.in. przy odbudowie Placu Solnego we Wrocławiu.

W roku 1954 ożenił się z młodą architektką Barbarą Łuczówną, rok później został Miejskim Konserwatorem Zabytków we Wrocławiu; nadzorował odbudowę i renowację najważniejszych zabytków Wrocławia, a dla niektórych wykonywał pomiary i projekty odbudowy, m.in. dla kościoła Najświętszej Maryi Panny na Piasku oraz kościoła i klasztoru Bernardynów, który później stał się siedzibą Muzeum Architektury; funkcję konserwatora piastował do 1965. W roku 1958 urodził się jego syn Rafał, obecnie profesor, kierownik Katedry Historii Architektury Politechniki Wrocławskiej, a w 1966 córka Dorota, poetka i filozof, obecnie mieszkająca w USA.

Professor Czerner był twórcą i organizatorem jedynego w Polsce Muzeum Architektury. Zostało ono założone w roku 1965, początkowo jako oddział Muzeum Miasta Wrocławia (działało wówczas pod nazwą Muzeum Architektury i Odbudowy). W 1971 usamodzielniało się i zostało przemianowane na Muzeum Architektury. Było to wówczas jedno z nielicz-

nych takich muzeów na świecie. Profesor kierował tą wyjątkową placówką przez 34 lata, do przejścia na emeryturę w 1999, poświęcając jej mnóstwo uwagi i osobistego zaangażowania. Mimo wielu obowiązków akademickich, w tej instytucji realizował swoją życiową pasję. Zorganizował liczne wystawy, które zapisały się w historii wystawiennictwa nie tylko we Wrocławiu, lecz także w Polsce, i wywarły wielki wpływ na polską kulturę. Z jego inicjatywy muzeum zostało członkiem założycielem Międzynarodowej Konfederacji Muzeów Architektury (ICAM), która dziś skupia ponad sto placówek tego typu działających na wszystkich kontynentach.

Do najważniejszych ekspozycji zorganizowanych we wrocławskim Muzeum Architektury należą monograficzne wystawy współczesnych architektów polskich, przeglądy architektury zagranicznej, m.in. słynna wystawa architektury amerykańskiej, a także liczne ekspozycje sztuki współczesnej, m.in. Kazimierza Mikulskiego czy Władysława Hasióra. W roku 1970 odbyło się powszechnie znane „Symposium Wrocław 1970” – jedna z pierwszych manifestacji sztuki konceptualnej, a w latach 1975 i 1981 „Międzynarodowa Wystawa Architektury Intencjonalnej Terra”. Muzeum prezentowało również wiele wystaw za granicą. Z jego inicjatywy odbywały się cykliczne prezentacje Międzynarodowego Triennale Rysunku. W 1981 we Wrocławiu i w Paryżu zaprezentowano wystawę „Awangarda polska 1918–1939”. W latach osiemdziesiątych XX wieku w gmachu tej instytucji znalazł swą siedzibę Społeczny Komitet Panoramy Raclawickiej, w którym obok prof. Alfreda Jahna główną rolę odgrywał Olgierd Czerner. W latach dziewięćdziesiątych Profesor był kuratorem Biennale Architektury w Wenecji.

Profesor Czerner był nie tylko inicjatorem i kuratorem wystaw oraz autorem ich plastycznej aranżacji, lecz także twórcą wystroju wnętrza budynku muzeum, dawnych pomieszczeń klasztornych i wspaniałego wirydarza, który do dziś decyduje o klimacie i atmosferze Muzeum Architektury.

Jednocześnie Profesor nie zaniedbywał pracy dydaktycznej i naukowej. W roku 1960 pod kierunkiem Bohdana Guerquina obronił pracę doktorską „Zamek w Bolkowie jako jeden z przykładów średniowiecznych założeń obronnych z wieżą z ostrzem”. W 1969 uzyskał stopień doktora habilitowanego na podstawie oceny ogólnego dorobku naukowego i rozprawy habilitacyjnej „Lektorium kościoła augustiańskiego we Wrocławiu”. W 1977 został profesorem nadzwyczajnym nauk technicznych, a w 1996 profesorem zwyczajnym.

Olgierd Czerner należał do wielu organizacji, m.in. był członkiem założycielem ICAM i ICOMOS (Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków). W latach 1978–1990 wszedł w skład Komitetu Architektury i Urbanistyki Polskiej Akademii Nauk. Należał również do ICOM (Międzynarodowej Konfederacji Muzeów), Stowarzyszenia Architektów Polskich, Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Stowarzyszenia Kon-

serwatorów Zabytków. Jest autorem licznych książek i artykułów; do najważniejszych z nich należą: *Rynek wrocławski* (1976), *Wrocław na dawnej rycinie* (1989), *Lwów na dawnej rycinie i planie* (1997), *Architektury istnienie i zachowanie – z szuflady Profesora* (2004); we współautorstwie opublikował *Avant-garde Polonaise, Awangarda polska. The Polish Avantgarde*, [w:] *East European Modernism. Architecture in Czechoslovakia, Hungary, and Poland Between the Wars 1919–1939* (1996). W latach 2015–2016 wydał w Muzeum Architektury dwa tomy wspomnień *Mój wiek XX*, w których opisał swoją karierę naukową, a przede wszystkim działalność konserwatora zabytków i muzealnika. Publikacja jest znakomitym źródłem do poznania historii odbudowy i konserwacji zabytków Wrocławia, a także ilustruje życie kulturalne i naukowe miasta od roku 1947 po koniec XX wieku.

Olgierd Czerner był ciepłym, dobrym człowiekiem, zainteresowanym wieloma aspektami życia, ciekawym świata. Z racji swoich zawodowych obowiązków (kongresy naukowe, konserwatorskie, muzealnicze) podróżował niemal po całym świecie. Nawiązane w ten sposób kontakty ze środowiskiem architektów za granicą starał się wykorzystać, by pomóc zarówno swoim studentom, jak i współpracownikom, a także Muzeum Architektury.

We wspomnieniach *Mój wiek XX* napisał:

Dużo podróżowałem, również w sprawach zawodowych, więc wiele czasu spędzałem w różnych krajach Europy, Ameryki Północnej i Środkowej, w Egipcie, Izraelu i na Sri Lance. Moja znajomość i życiowe doświadczenia są więc znacznie bogatsze niż tylko galicyjsko-śląskie. Prawie wszystko to, co było potrzebne w zajęciach historyka architektury, widziałem własnymi oczyma i mogłem dotknąć. A że przy tym poznawałem ludzi, to tylko ubarwia architekturę, która jest moją miłością, choć zawsze tkwiącą w jakiejś otoczce, w określonym krajobrazie.

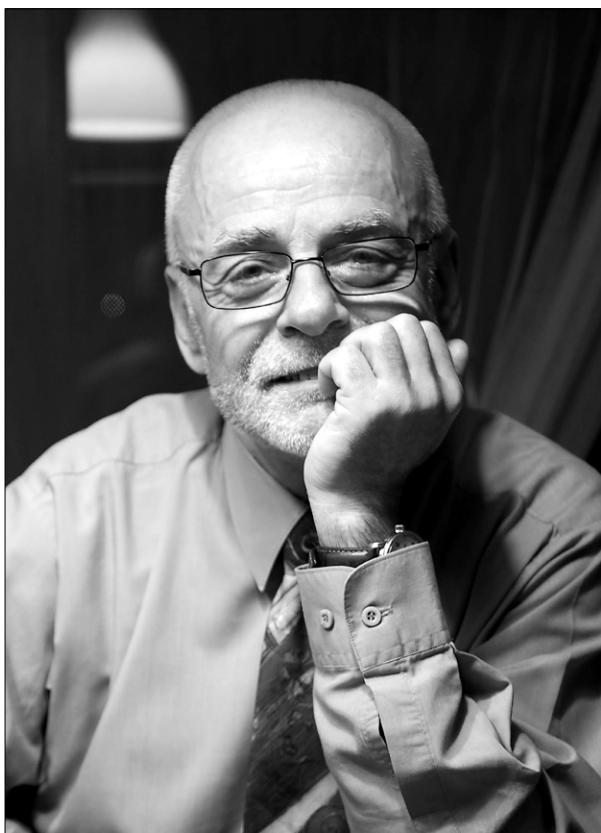
Praktycznie do roku 2020 uczestniczył we wszystkich ważniejszych wydarzeniach kulturalnych, wernisażach wystaw w Muzeum Architektury oraz w uroczystościach organizowanych na Politechnice Wrocławskiej. Był przewodniczącym Rady Naukowej muzeum, a w ostatnich latach jej członkiem. Do końca swoich dni sprawował pieczę nad pracami konserwatorskimi w kolegiacie Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Głogowie, dla której wcześniej przygotował wiele projektów.

Został uhonorowany Srebrnym Krzyżem Zasługi (1951), Złotym Krzyżem Zasługi (1973), Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski (1978), Medalem Komisji Edukacji Narodowej (1999), Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski (2005), Medalem Politechniki Wrocławskiej (2005), medalem Zasłużony dla Wydziału Architektury Politechniki Wrocławskiej (2010), Złotą Odznaką z Brylantem Politechniki Wrocławskiej (2011), Złotym Medalem „Zasłużony Kulturze Gloria Artis” (2015).

Barbara Tomecka

Wspomnienie o Antonim Oleksickim (1950–2020)

Antoni Oleksicki (1950–2020)—Posthumous Tributes

15 listopada 2020 w Warszawie zmarł Antoni Oleksicki, historyk, konserwator zabytków.

Urodził się 13 marca 1950 w Białymstoku. W wieku 17 lat stracił rodziców i jako najstarszy, wspólnie ze swoją ciotką, opiekował się trójką młodszego rodzeństwa. W szkole zawodowej zdobył kwalifikacje murarza-tylnkarza, maturę uzyskał w Technikum Budowlanym w Białymstoku. W roku 1970 rozpoczął studia w Instytucie Historii Uniwersytetu Warszawskiego, pracę magisterską „Rozwój przestrzenny Białegostoku do roku 1863” napisał pod kierunkiem prof. Andrzeja Wyrobisza. Obronił ją w 1986, po odbyciu służby wojskowej i zatrudnieniu się w Biurze Badań i Dokumentacji Zabytków w Białymstoku. Praca magisterska została wyróżniona przez Polskie Towarzystwo Historyczne prestiżową nagrodą im. prof. Stanisława Herb-

sta i uzyskała drugą nagrodę w konkursie Ministra Kultury i Sztuki na najlepszą pracę nt. ochrony zabytków. Pozwoliło to Antoniemu podjąć dodatkową pracę w Pracowni Naukowo-Historycznej Przedsiębiorstwa Państwowego Pracowni Konserwacji Zabytków w Białymstoku, gdzie wspólnie z arch. Ireną Małofiejew opracował 4-tomowe „Studium historyczno-urbanistyczne do planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Białegostoku”, które do roku 2011 było materiałem wyjściowym do planowania urbanistycznego w mieście. Pracując w Biurze Badań i Dokumentacji Zabytków w Białymstoku i w PP Pracowni Konserwacji Zabytków, wykonał liczne dokumentacje konserwatorskie i urbanistyczne, ewidencje zabytkowych parków w województwach zamojskim i białkopodlaskim oraz karty ewidencyjne budownictwa i architektury w województwach białostockim, suwalskim, łomżyńskim i opolskim. Jest również autorem wielu artykułów o tematyce konserwatorskiej i historycznej, publikowanych przede wszystkim w „Biuletynie Konserwatorskim Województwa Podlaskiego”, który powstał w roku 1995 z jego inicjatywy i ukazuje się do dziś.

W latach 1988–2001 piastował urząd najpierw Białostockiego, a po reformie administracyjnej Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. W grudniu 1992 na konferencji w Toruniu wojewódzcy konserwatorzy zabytków wybrali swoją reprezentację – siedmioosobowe Kolegium Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków. Antoni znalazł się w tej siódemce. Wcześniej, w maju 1990, znalazł się na liście Obywatelskiego Komitetu Wyborczego „Solidarność” jako kandydat do Rady Miejskiej w Białymstoku. W latach 1990–1994 był radnym. W roku 1996 ukończył studia podyplomowe z konserwacji zabytków architektury i urbanistyki na Politechnice Warszawskiej.

Jako Wojewódzki Konserwator Zabytków w Białymstoku otrzymał Złotą Odznakę za Opiekę nad Zabytkami oraz Order Świętej Równej Apostołów Marii Magdaleny 2. stopnia przyznany przez Święty Sobór Biskupów Kościoła Prawosławnego i wręczony przez metropolitę Bazylego. W roku 2000 Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków uhonorowało Antoniego nagrodą im. Hanny

Pieńkowskiej i Jerzego Łomnickiego. 13 listopada 2001 został odwołany ze stanowiska Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Od 1 maja 2002 do 30 maja 2003 pracował w Regionalnym Ośrodku Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Białymstoku (obecnie Pracownia Terenowa Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Białymstoku). W tym czasie był również zatrudniony na Wydziale Architektury Politechniki Białostockiej w Zakładzie Historii Architektury i Konserwacji Zabytków.

Przez kilkanaście lat był członkiem Rady Muzealnej Muzeum Podlaskiego w Białymstoku. W roku 2002 na potrzeby wystawy w białostockim Ratuszu „Powojenna Odbudowa Białegostoku” napisał broszurę pod takim samym tytułem. W 2003 zatrudnił się w Warszawie, jako doradca w zakresie ochrony zabytków znajdujących się w zasobach Agencji Mienia Wojskowego. W latach 2006–2010 i od 2019 pracował jako główny specjalista w Biurze Stołecznego Konserwatora Zabytków, w latach 2011–2018 był zastępcą Mazowieckiego Konserwatora Zabytków.

Tosiek był człowiekiem aktywnym zawodowo i towarzysko. Całe zawodowe życie poświęcił ochronie zabytków, a także popularyzacji problemów konserwatorskich w czasopismach branżowych i audycjach radiowych. Obok licznych artykułów w „Biuletynie Konserwatorskim Województwa Białostockiego” (później Podlaskiego), „Studiach nad Społeczeństwem i Gospodarką Podlasia w XVI–XVIII wieku”, „Spotkaniach z Zabytkami”, „Rocznikach Mazowieckiego Konserwatora Zabytków” jest też współautorem wy-

danej w roku 2012 monografii *Historia Białegostoku*. Poświęcił wiele czasu na zebranie, opracowanie i opublikowanie materiałów fotograficznych pozostałych po pierwszym powojennym konserwatorze zabytków województwa białostockiego Władysławie Paszkowskim – *Archiwum fotograficzne Władysława Paszkowskiego* opublikował w „Ochronie Zabytków” w roku 2018. Jego ostatni artykuł, *Opowieści konserwatorskie z zabytkami w tle. Prolog*, został wydrukowany w numerze drugim czasopisma „Renowacje i Zabytki” w 2020.

Był członkiem Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, przez krótki okres prezesem Oddziału SKZ w Białymstoku, a także przewodniczącym Komisji Architektury Militarnej PKN ICOMOS.

Tosiek był po prostu dobrym, serdecznym, życzliwym, ciepłym Człowiekiem, nigdy nikomu nie odmówił pomocy. Zawsze miał czas dla rodziny, przyjaciół, kolegów. Uwielbiał spotkania towarzyskie, był znakomitym gawędziarzem, miał duże poczucie humoru, umiał cieszyć się drobiazgami. Do końca był aktywny, z pasją oddawał się jeździe na rowerze. W roku 2018 zrealizował swoje marzenie jeszcze z czasu studiów – odbył pielgrzymkę rowerową z Białegostoku do Santiago de Compostela.

Zmarł nagle. Pochowany został 27 listopada 2020 na Cmentarzu Miejskim w Białymstoku. Pozostawił po sobie ogromny smutek i głęboki żal. W naszej pamięci pozostanie jako człowiek o wielkiej zawodowej pasji, historyk i konserwator zabytków o rozległej wiedzy i głębokiej empatii, którą zjednywał spotykanych na swojej drodze ludzi.

RELIKTY ORANŻERII NEOGOTYCKIEJ

Muzeum Łazienki Królewskie - Relikty Oranżerii Neogotyckiej

Relikty Oranżerii Neogotyckiej to mało znany, a niezwykle interesujący obiekt na terenie łazienkowskiego parku - pozostałość po okazałym budynku, wzniesionym w 1822 roku przy drodze z Belwederu do Pałacu na Wyspie.

Autorem projektu był Jakub Kubicki. Budynek miał ceglane elewacje z ostrołukowymi oknami i rozetami, wieżyczki w formie pinakli oraz dekoracyjne blanki. Badania archeologiczne wskazują, że wnętrza posiadały ozdobny detal i były barwnie polichromowane. W Oranżerii przechowywano egzotyczne rośliny, pełniła ona również funkcje ogrodnicze.

W trakcie badań archeologicznych odnaleziono relikty systemu doprowadzającego wodę do niszy w południowej elewacji, prawdopodobnie z Wodozbioru. Rurociąg zakończony był dekoracyjnym elementem w kształcie głowy fauna. Na podstawie zachowanych fragmentów zrekonstruowana została przypuszczalna forma tego detalu.

Oranżerię zburzono prawdopodobnie w połowie XIX wieku. Zachował się jedynie fragment budowli, jako element architektury ogrodowej, który wymagał pilnych zabiegów konserwatorskich. Przy okazji zrealizowano szeroki program badań archeologicznych, który pozwolił na potwierdzenie funkcji obiektu i przybliżone określenie jego pierwotnych rozmiarów. Dzięki przeprowadzonym pracom w sposób istotny poprawiono stan zachowania i estetykę obiektu, rekonstruując i eksponując historyczne detale – oryginalny poziom wejścia od strony północnej, detal źródła z głową fauna czy historyczny bruk od strony południowej.

Całość prac sfinansowano w ramach POLiŚ 2014-2020 oraz dzięki wsparciu MKiDN.

Marta Boguta – Kierownik Działu Inwestycji i Koordynator Projektu,
Muzeum Łazienki Królewskie

ARCHAIOS

www.archaios.pl

artreal

BTM
DR JURKIEWICZ
BADANIA · TECHNOLOGIE · MATERIAŁY

www.btmjurkiewicz.pl

castellum

www.castellum.pl

www.trojanowscy.krasnik.pl

FIRMA KONSERWATORSKA
PIOTR BIAŁKO
ZABYTKI MALARSTWA
RZEŻBY ARCHITEKTURY

www.fkpb.pl

CORNECO.PL
skuteczne zwalczanie szkodników drewna

www.corneco.pl

www.dolinapalacow.pl

DYSKRET

www.dyskret.com.pl

www.farbykabe.pl

www.keim.com.pl

www.kingspaninsulation.pl

MIKI

MIĘDZYUCZELNIANY INSTYTUT KONSERWACJI
I RESTAURACJI DZIEŁ SZTUKI

www.mik.edu.pl

RECTOR
SYSTEMY STROPOWE

www.rector.pl

RESTAURO

www.restauro.pl

www.zamek-gniew.pl

PROTEMPUS
pracownia digitalizacji

www.pro-tempus.pl

VisBud
PROJEKT

www.visbud-projekt.pl

CZŁONKOWIE
WSPIERAJĄCY SKZ